



SURİYE ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİ

Selçuk DUMAN *

ÖZET

Türkiye-ABD ilişkileri 19. yüzyılın başlarından itibaren misyonerlik kurumları ve ticari nitelikte başlamış, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sürecinde sınırlı görüşmeler ile devam etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası ise iki ülke arasında Truman Doktrini ve Marshall Planı'nın imzalanması ile çok taraflı ilişkilere dönüşmüştür. Türkiye'nin NATO'ya girmesi ile birlikte iki ülkenin ilişkileri bağımlılık çerçevesine ulaşmıştır. Ancak 1964 Johnson Mektubu dolayısı ile gerginleşen ilişkiler, 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a yönelik yaptığı Kıbrıs Barış Harekatı nedeniyle kesintiye uğramıştır. 1980 sonrası iki ülke arasında yapılan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ve 2000 sonrası imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması ile yeniden bağımlılık boyutuna ulaşılmıştır. 15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye'de siyasal iktidara yönelik yapılan Fetullahçı darbe girişimi sonrası ise iki ülke ilişkilerinde ciddi sarsıntılar meydana gelmiştir. Fakat ABD'nin 1991'de Irak'a müdahalesi sonrası Türkiye'ye komşu olması ve 2011 yılından itibaren Suriye'de ortaya çıkan iç savaş sürecinde iki ülke tekrar çekincelerine rağmen tümüyle olmasa da bazı konularda ittifak yollarını aramak için görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Biz de bu çalışmamızda; Suriye özelinde Türkiye-ABD ilişkilerini 2011 yılından günümüze tarihî süreci içerisinde aktaracağız.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, ABD, Suriye, İlişkiler, Terör.

TURKEY-USA RELATIONS IN THE FRAMEWORK OF SYRIA

ABSTRACT

Turkey-US relations began as missionary institutions and commercial activities since the beginning of the 19th century, it were continued with limited negotiations during the First and Second World Wars period. With the signing of the Truman Doctrine and Marshall Plan between the two countries after the Second World War, the relations turned into multilateral relations. With Turkey's entry into NATO, the relations were taken within the framework of independence. However, Johnson's Letter in 1964 strained relations and finally because of Turkey's Cyprus Peace Operation in 1974, Turkey-US relations were disrupted. With the Defense and Economic Cooperation Agreement signed after 1980 and the Strategic Partnership Agreement signed after 2000, it has reached the dimension of dependency again. After the Gulenist coup attempt carried out against the government in Turkey on July 15, 2016, serious breaks occurred in relations between the two countries. However the two countries held some negotiations to seek alliance ways again despite their reservations, because the USA has become a neighbor of Turkey after the American intervention in Iraq in 1991 and after the civil war that began in Syria in 2011. In this study; we will describe in the historical process of Turkey-US relations over the Syria issue, since 2011.

Keywords: Turkey, USA, Syria, Relations, Terrorism.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 08.01.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.02.2020

* Prof. Dr. Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, GİRESUN;
ORCID: 000-0002-4630-9500, E-posta: selcuk.duman58@gmail.com

Giriş

Coğrafi keşifler bağlamında Kristof Kolomb tarafından tespit edilip, Amerigo Vespucci tarafından ortaya çıkarılan Amerika kıtası; 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz gibi sömürgeci devletler tarafından işgal edilerek yönetilmeye başlanmış ve bugünkü ABD bölgesinde İngiltere tarafından oluşturulan 13 Amerikan Kolonisi'nin kendilerine uygulanan baskı ve sömürüye dayanamayıp isyan etmesi ile 1776 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. İngiltere'nin bu bağımsızlığı tanımaması ise 1783¹ (Uçarol 1985: 213) yılında olmuştur (Armaoğlu 1989: 62). ABD kurulduktan sonra kıtasındaki sömürgeci devletleri uzaklaştırmak ve ulusal bütünlüğünü sağlamak amacıyla 3 Aralık 1823 tarihinde "Monroe Doktrini"² (Armaoğlu 1989: 71-72) kabul etmiştir.

Bu tarihten sonra ABD bir taraftan kendi ulusal sınırlarını mümkün olan en geniş hâle getirmek için bir mücadele verirken, diğer taraftan sömürgeci-emperyalizmi "modası geçmiş" ve "pahalı" bularak, "İnsani değerlere önem veren" yeni bir tür yayılma yöntemi olan misyonerlik örgütleri ve eğitim kurumları ile Batı Asya'da etkili olmak için çaba sarf etmiştir (Ulugay 1974: 15). Türkiye-ABD ilişkileri de bu çerçevede başlamıştır. 1810 yılında Amerika'da "American Board of Commissioners for foreign Missions" adı altında örgütlenen Protestan kilisesi aracılığı ile 1820 yılında Anadolu'ya gelen ilk Amerikalı misyonerler Levi Persons ve Plinky Fisk'dir (Akgün 1994: 2121). 1831-1850 döneminde ise Amerikalı misyonerlerin sayısı; 268'e, kurulan Protestan kilisesinin sayısı ise 7'ye yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi bu sayı; 163 kilise ve 15.348 üyeye ulaşmıştır (Akgün 1994: 2123). Türkiye-ABD ilişkilerinin diğer bir alanı da ticaret olmuştur. 1810 yılında İzmir'de başlayan ticaret, 7 Mayıs 1830 tarihinde imzalanan dokuz maddelik ticaret antlaşması (Armaoğlu, 1991) ile gelişme göstermiştir (Erol 1988: 7). 13 Şubat 1862 ve 1874 yıllarında ABD ile yeni birtakım ticaret anlaşmaları yapılarak, ilişkilerin daha da gelişmesi sağlanmıştır (Armaoğlu 1991: 7). Yine Albay Colby Chester'in 1909 yılında Türkiye'ye sunduğu Chester Projesi³ önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu proje Lozan görüşmeleri sırasında Musul görüşmeleri çerçevesinde ABD ve Türkiye arasında tekrar gündeme gelmiş ancak uygulanamamıştır. Siyasi ilişkilere gelince; 1824 yılında İzmir'de konsolosluk düzeyinde başlamış, 1831'de maslahatgüzar düzeyinde ABD'den David Porter Türkiye'ye gönderilmiştir. David Porter'e 3 Mart 1839 tarihinde elçilik payesi verilmiştir.

Türkiye ise ilk resmi ziyaretçi olarak Emin Bey'i, ABD'ye 1850 yılında geçici olarak göndermiş ve 1867 yılında ise, elçi olarak Fransız asıllı Edovard Blacque gönderilmiştir (Erol 1976: 47). Ayrıca Türkiye-ABD ilişkilerinin gelişmesinde Robert Koleji'nin kurucusu olan Cyrus Hamlin, Pamuk Uzmanı Dr. Davis, Madenci Prof. Simith önemli katkılarda bulunmuştur (Akgün 1994: 2124).

¹ İngiltere; Amerikan kolonilerine karşı yaptığı savaşı kaybedince 1782 yılında bağımsızlık esas olmak üzere görüşmelere başladı. Sonuçta 3 Eylül 1783 tarihinde Paris'te yapılan anlaşma gereğince, İngiltere Amerikan kolonilerinin bağımsızlığını tanıdı.

ABD Cumhurbaşkanı Monroe tarafından açıklanan ve dış politikasının temelini teşkil eden Monroe Doktrin'i iki maddeden ibarettir.1-ABD, Avrupa'nın iç işlerine karışmamaktadır. Avrupa da Amerika kıtasının iç işlerine karışmamalıdır.2-Eğer Avrupalı devletler Amerika'nın bu kararına uymazsa ve Amerika kıtasında sömürgecilikte bulunursa ABD bu hareketi düşmanca sayacak ve karşı tepkide bulunacaktır.

² ABD Cumhurbaşkanı Monroe tarafından açıklanan ve dış politikasının temelini teşkil eden Monroe Doktrin'i iki maddeden ibarettir.1-ABD, Avrupa'nın iç işlerine karışmamaktadır. Avrupa da Amerika kıtasının iç işlerine karışmamalıdır.2-Eğer Avrupalı devletler Amerika'nın bu kararına uymazsa ve Amerika kıtasında sömürgecilikte bulunursa ABD bu hareketi düşmanca sayacak ve karşı tepkide bulunacaktır.

³ Chester Projesi; ABD'nin Musul ve çevresindeki petrol rezervlerini işletmek amacıyla Türkiye'ye sunduğu öneridir.



Yine 1912 yılında ABD Başkanı Wilson tarafında Türkiye'ye elçi olarak gönderilen "Morgenthau"da Türkiye-ABD ilişkilerinde önemli bir isimdir (Erol 1976: 9). ABD Mart 1917 tarihinde Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmasına rağmen dönemin ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing'in önerisi doğrultusunda Türkiye'ye savaş ilan etmemiştir (Erol 1972: 1). Ancak Türkiye Almanya'nın baskısı ve Almanya'nın müttefiki olması dolayısı ile 20 Nisan 1917 tarihinde ABD ile diplomatik münasebetlerini kesmiştir (Armaoğlu 1991: 19). Birinci Dünya Savaşı sonrası ise ABD Başkanı Thomas Woodrow Wilson tarafından 8 Ocak 1918 tarihinde; Amerikan Kongresi'nde⁴ (Tevetoğlu 1991: 151-152) ortaya atılan ve Paris görüşmeleri çerçevesinde şekillenen "Cemiyet-i Akvam Nizamnamesi" içerisinde yer verilen mandaterlik çerçevesinde Türkiye'nin ABD Mandaterliğine bırakılması 24 Nisan 1920 tarihinde tartışılrsa da bu öneri ABD senatosu tarafından 1 Haziran 1920 tarihinde, 23 kabule karşılık, 52 ret oyuyla kabul edilmemiştir (Akgün 1985: 97-98).

Ayrıca bu dönemde ABD'den İzmir'de Türklere yapılan katliamları araştırmak için Amiral Bristol, genel inceleme için King-Crance (Karakaya 2001: 84) ve Yakın Doğu Yardım Fonu Başkanı Herbert Hoover'in önerisiyle, Türkiye ve Kafkaslarda bir nabız yoklaması yapması için, Tümgeneral James G. Harbort başkanlığında üç heyet görevlendirilmiştir (Akgün 1985: 96).

ABD ile Türkiye arasında tekrar resmi ilişkiler 17 Şubat 1927 tarihinde yapılan anlaşma ile büyükelçilik düzeyinde başlamış, 1937 yılından itibaren ise ABD Büyükelçisi Türkiye'de devamlı ikamet etmiştir. Ancak Türkiye-ABD ilişkileri 1946 yılına kadar 1929 ve 1939 tarihli ticaret anlaşmaları çerçevesinde düşük yoğunluklu bir düzeyde kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sürecinde başta ABD ve Birleşik Krallık, devamında ise ABD, Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'nin kendi yanlarında savaşa dahil olması

⁴ Amerikan Kongresi tarafından kabul edilen ve Wilson Prensipleri adıyla tarihe geçen bildirinin maddeleri şu şekildedir: 1-Milletler arasında gizli anlaşmalara son verilerek açık diplomasi usulünün uygulanması 2-Kara suları dışındaki denizlerde gerek savaş zamanında gerek barış zamanda gidiş gelişin tam olarak serbestliği 3-Barişi kabul eden ve onun sürekli olması için birleşen bütün milletler arasında iktisadi engellerin imkan derecesinde kaldırılması ve ticari meselelerde eşit haklar tanınması ve tesisi 4-Her milletin silahları kendi iç güvenliğini sağlayabileceği şekilde en aşağı bir miktar ve seviyeye indirmesi hususunda yeterli güvence alınması ve verilmesi 5-Sömürgelere ait bütün isteklerin, hakimiyet meselesinin halinde ilgili ahalinin çıkarlarını da burayı sömürge olarak yönetecek devletin hakkaniyete uygun istekleri derecesinde dikkate almak suretiyle meselenin geniş ve tamamıyla tarafsız bir yoldan açıkça,serbestçe tartışma sonunda halli ve ayarlanması 6-Rus topraklarının tamamen boşaltılması 7-Bütün diğer milletler gibi haiz olduğu istiklali hiçbir kayıt altına alınmadan Belçika'nın boşaltılması ve onarıp eski haline getirilmesi 8-Fransız topraklarının tamamıyla boşaltılması ve işgal altında olan kısmının onarımı. Alsace-Lorraine hakkında 1871 tarihinde Prusya tarafından Fransa'ya yapılan haksızlık,elli yıla yakın bir süredir cihan barışını boza-geldiğinden umurun menfaati namına barışın tekrara sağlanabilmesi için bu haksızlığın düzeltilmesi 9-İtalya sınırlarının yeniden tespitinde milletler arasındaki sınır çizgisi açıkça anlaşılacak surette bir düzenleme yapılması 10-Milletlerarası mevkiilerinin korunması ve temini istenilen Avusturya ve Macaristan milletlerinin muhtariyete kavuşmaları ve serbest olarak gelişmeleri için gerekli imkanlar sağlanması 11-Romanya,Sırbistan ve Karadağ'ın boşaltılması ve işgal olunan toprakların onarımı;Sırbistan'a,denize serbest çıkış yeri sağlanması.Muhtelif Balkan devletleri arasında dostça yapılacak fikir alışverişi sonucunda ve tarihin oluşturduğu bağlar ve milliyet farkları dikkat nazarına alınarak bir düzenleme yapılması. Bu devletler hakkında siyasi ve iktisadi istiklale ve toprak bütünlüğüne ilişkin milletlerarası bir güvence sağlanması 12-Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkler ile meskun kısımlarına tam bir hükümler hakkı tanınması, fakat bugün Türk hakimiyetinde bulunan diğer milliyetlere de tam bir emniyet içinde yaşama ve kolayca gelişme imkanının güvence altına alınması. Çanakale Boğazı'nın milletlerarası bir güvence altında bütün milletlerin gemilerine ve ticaret ulaşımına açık kalması 13-İtiraz edilmeyecek bir şekilde Polonyalı ahali ile meskun olduğu sabit araziye şamil bulunmak üzere bağımsız bir Polonya Devleti'nin, kurulması. Bu devlete denize serbest bir çıkış yeri sağlanması, siyasi ve iktisadi istiklali ile toprak bütünlüğünün milletlerarası sözleşmelerle güvence altına alınması 14-Kat'ı sözleşmelere uyarak küçük,büyük bütün devletlere eşit olarak siyasi istiklal, karşılıklı toprak bütünlüğü garantisi vermek maksadıyla milletler arasında bir genel Milletler Cemiyeti kurulması.



için baskılar yapılmış fakat Türkiye bu baskılara rağmen savaşın sonuna kadar tarafsızlığını sürdürmüştür. Türkiye'nin bu tavrı nedeniyle ABD Yalta ve Postdam görüşmelerinde boğazlarda Sovyetler Birliği'nin isteği doğrultusunda değişiklik yapılmasını kabul etmiş ancak daha sonra Ağustos 1946 tarihinde Sovyetler Birliğine vermiş olduğu nota ile Türkiye'nin yanında yer alarak Türkiye-ABD ilişkilerinde yeni bir süreç başlatmıştır.

Çünkü dünyada Soğuk Savaş dönemi olarak tanımlanan iki kutuplu dünya şekillenmiş ve Türkiye; ABD ve müttefiklerinin yanında konumlanmıştır. Bunun sonucu olarak 1947 yılında kabul edilen Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye ile çok yönlü bir anlaşma yapılmış, 1948 yılında ise ABD Türkiye'yi Marshall Planına dahil etmiştir. Türkiye; Temmuz 1950 tarihinde Kore Savaşı'na katılma kararı ile bir kez daha batılı müttefiklerinin yanında yer alırken, Şubat 1952 tarihinde NATO'ya katılarak kurumsal bir bağlılık sürecine girmiştir. Çünkü 1954 yılında İncirlik Üssü yolu ile ABD askerleri Türkiye'de yerleşirken, 1957 yılında ise güdümlü füzeler Türkiye'ye getirilmiştir.

ABD Başkanı Eisenhower döneminde ise Orta Doğu'yu Sovyet bloğundan korumak amacıyla askerî ve ekonomik yardımları içeren ve Eisenhower Doktrini olarak tanımlanan programa Mart 1957 tarihinde Türkiye de dahil edilmiştir. Ancak Kıbrıs'ta Aralık 1963 tarihinde gerçekleşen ve siyasi tarihimize Kanlı Noel olarak geçen Kıbrıs Türklerine yönelik katliamlar üzerine Türkiye'nin müdahaleye kalkması nedeniyle ABD Başkanı Johnson tarafından tehdit içerikli mektup gönderilmesi, 1970-1971 yıllarında tartışılan Haşhaş Sorunu, 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekati'nı yapması dolayısı ile 1975 yılında ABD'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulaması ve 1969 tarihli Savunma ve İşbirliği Anlaşması'nı 1975 yılında fesih etmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur. Ancak iki ülke arasında Mart 1976 tarihinde tekrar bir savunma ve işbirliği anlaşması yapılmış ve Eylül 1978 tarihinde silah ambargosuna son verilmiştir. 1980 ve 1988 yıllarında ise Türk-Amerikan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşmaları yapılarak ilişkiler yeniden bir düzene sokulmuştur. 1991 yılından itibaren ise Körfez Krizi çerçevesinde Irak'a müdahale eden ABD Türkiye'ye komşu olmuş ve farklı çerçevelerde buradaki varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Bu dönemde zaman zaman iki ülke arasında gergin anlar da yaşanmıştır.

Örneğin 1 Mart 2003 tarihinde TBMM'de ABD'nin Türkiye üzerinden müdahalesini ve ABD'nin Türkiye'de asker bulundurmasını içeren tezkere ret edilmiş ve bunu takip eden süreçte Irak'ta Türk askerlerinin başına çuval geçirilerek gözaltına alma sorunu, iki ülke arasındaki ilişkilere ciddi anlamda zarar vermiş ve Türkiye'deki birçok kesim tarafından ABD müttefikliği yüksek sesle sorgulanır olmuştur. Ancak Türkiye'de iktidarda bulunan siyasal iktidarın yaklaşımı nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar normalleşmiş hatta 2006 yılında iki ülke arasında stratejik ortaklığı içeren bir anlaşma imzalanmıştır. Suriye ile ilgili ise ABD 1979 yılından bu tarafa terörü destekleyen ülkeler listesine aldığı Suriye'yi İsrail, Lübnan ve İran ile olan ilişkileri ve Irak'a yönelik yaklaşımları dolayısıyla bölgede bulunan devlet dışı aktörlerin etkinliği çerçevesinde değerlendirmiştir. Özellikle 11 Eylül saldırıları sonrası da Hizbullah'ın Suriye tarafından desteklenmesi ciddi sorunlara neden olmuştur. Ancak 2006 yılında Irak çalışma grubunun Suriye ile ilişkiler kurulması gerektiği raporu üzerine ABD'nin bazı temsilciler aracılığı ile Suriye ile görüşmelere başladığını görmekteyiz. 2008 yılında ABD helikopterinin Suriye'nin Irak sınırındaki El Sukariye köyüne saldırması, Irak'taki direnişçilere Suriye'nin destek verdiği iddiaları, İsrail'in Gazze'deki dökme kurşun harekati iki ülke ilişkilerinde sorunlara neden olmuştur. 2009 yılında Obama'nın iktidara gelmesi ile ise yeni bir süreç başlamıştır (Kaya, 2019).

2011 yılında ise Suriye’de Arap Baharı çerçevesinde gelişen olaylar nedeniyle ABD ve Türkiye, Suriye özelinde birçok görüşme ve anlaşma yapmıştır. Biz de bu noktadan sonra makalemizde Türkiye-ABD arasında Suriye özelinde yapılan görüşmeler, anlaşmalar, çatışma noktaları ve sonuçlarını aktaracağız.

1. Suriye Sorununun Ortaya Çıkması ve Türkiye ile ABD’nin Bu Konuya Yaklaşımları

Batısında Akdeniz, doğusunda Irak, kuzeyinde Türkiye, güneyinde Ürdün, güneybatısında İsrail ve güneydoğusunda Irak’ın bulunduğu Suriye; Batı Asya’da önemli bir konuma sahip ülke olmasının yanında eski dünya kıtaları arasında bir geçiş güzergahı olması ve Akdeniz’e kıyısı bulunması dolayısı ile stratejik anlamda önemli bir konumda olduğu için jeopolitik anlamda birçok ülkenin bölge ile ilgili müdahilliği geçmişten günümüze söz konusu olmuştur. Ayrıca Suriye’nin etnik ve dini anlamda farklı ve bölünmüş bir sosyal yapıya sahip olması dolayısı ile de jeopolitik anlamda işleri biraz daha karmaşık hâle getirmektedir.

Arap Baharı olarak tanımlanan ve Tunus’ta başlayan daha demokratik yönetim istekleri, 2011 yılından itibaren Suriye’de de görülmeye başlamış ve çok geçmeden kısa süre içerisinde bu gösteriler; Suriye merkezi hükümeti ile göstericiler arasında silahlı çatışmalar sürecini başlatmıştır. Elbette bu sürecin kısa sürede büyük ölçekli iç çatışmalara dönüşmesinin nedeni bölgeye müdahil olan devlet dışı örgütlerin, bölgeyi şekillendirmek isteyen emperyal ülkelerin istihbarat örgütleri tarafından yönlendirmesinin bir sonucudur.

Bu sürecin başında ABD diğer Batılı müttefikleri ile birlikte tek parti yönetimine dayanan otoriter bir yönetim anlayışına karşı gelişen protesto gösterilerini daha fazla siyasal anlamda hak ve özgürlük isteyen insanların haklı mücadelesi olarak nitelmiş ve Suriye Devlet Başkanı Beşar Esat’ın istifa etmesi ya da görevden uzaklaştırılması gerektiğini ifade ederek, göstericilere destek vermişler ve Suriye’de demokratik bir siyasal rejimin kurulması gerektiğini belirtmişlerdir. Hatta BM Güvenlik Konseyi’nin onayı ile sınırlı bir müdahale yapılması gerektiği fikrine de sıcak bakmışlardır (Yazgan, 2011).

Bu süreçte ABD Başkanı Obama’nın Esat’ın görevi bırakması gerektiği açıklamasının ardından Almanya, Fransa ve İngiltere de aynı açıklamayı 18 Ağustos 2011 tarihinde yapmışlardır (Milliyet, 2011a). Bu açıklamada Suriye’de yeni yönetimin oluşturulması ve demokratik yönetime geçilmesi için Esat’ın öncülük etmesi istenmiş, Esat’ın hapis, işkence ve katliam devam ederken demokratikleşme sözlerinin anlamsız olduğu belirtilmiştir. Türkiye ve Suudi Arabistan’ın da bu sürece katılmasının anlamlı olacağı ifade edilmiştir (Milliyet, 2011b). Bu açıklamaların Suriye konusunda Türkiye’ye baskı yapıldığı şeklinde algılanması üzerine 1 Nisan 2012 tarihinde ABD’nin Ankara Büyükelçisi Ricciardane, Suriye konusunda ABD’nin Türkiye’ye baskı yaptığı iddialarına karşı ABD-Türkiye ilişkilerinin baskıya değil ortaklığa dayalı olduğuna vurgu yaparak baskı iddialarını ret etmiştir (Milliyet, 2012). Ancak ABD Dışişleri Bakanı Clinton, Suriye ordusunun Halep’e müdahale için askerî yığınak yaptığını ve Rus helikopterlerinin bölgeye geldiğini, bu durumun Türkiye’nin kırmızı çizgisi olabileceğini açıklayarak, Türkiye’nin konuya dahil olmasını amaçlayan bir yaklaşım sergilemiştir (Internethaber, 2012). Türkiye ise gösterilerin çıktığı ilk aşamada, ilgili ülkelerle diplomatik ilişkilerini yoğunlaştırarak dışarıdan bir müdahale ile bölgenin ve ülkelerin dizayn edilmesi yerine, yönetimde bulunan rejimlerin, halkının isteklerine kulak vererek, demokratik hak ve özgürlüklerin çağdaş devletlerdeki ölçekte yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur.



Bu amaçla Esat ile de doğrudan görüşmeler yapılmıştır. Ancak Esat yönetiminin bu yaklaşımı, ihvan hareketine destek olarak algılaması ve kendisinin sonunu getirecek bir yaklaşım olarak görmesi sonucunda, Türkiye 2012 yılından itibaren Esat yönetimine karşı sert bir tutum almaya başlamış ve Esat'ın yönetimi bırakması ya da yönetimden uzaklaştırılması gerektiği konusunda ABD ve Batılı müttefikleri ile aynı çizgiye gelmiştir. Ancak Türkiye Orta Doğu'da diğer bölgelerde olduğu gibi Suriye'nin istikrarsızlaşması, etnik ve mezhepsel fay hatlarının ayrıışmaması ve iç çatışmaların mümkün olduğunca yaşanmaması içinde özel bir özen göstermiştir (Semin, 2012).

2. Türkiye ve ABD'nin Suriye'de Koordineli Çalışma Dönemi

Türkiye ve ABD, 2012 yılından itibaren Suriye'nin yeniden yapılandırılması çerçevesinde karşılıklı görüşmelere başlamış ancak iki ülkenin konuya yaklaşımlarında süreç içerisinde ciddi farklılıkların olduğu da görülmüştür.

Türkiye, Mart 2012 tarihinde Suriye sınırı boyunca Tampon Bölge ya da Güvenli Bölge oluşturulması gerektiğini Başbakan Yardımcısı Beşir Atalay üzerinden dile getirmiş ve bu isteği bir gün sonra Başbakan Tayyip Erdoğan da ifade etmiştir. Ayrıca 1 Eylül 2012 tarihinde uçuşa yasak bölgenin oluşturulması gerektiğini de önermiştir. ABD yönetimi ilk etapta bu öneriye sıcak bakmamıştır. Ancak Türkiye'nin bu önerisinde ne kadar haklı olduğu, İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün açıkladığı rapordan anlaşılmıştır.

Çünkü İnsan Hakları İzleme Örgütü, Mart 2011 tarihinden itibaren Temmuz 2012 tarihine kadar 200 civarında insan ile görüşme sonucunda, Suriye rejimi tarafından işkence yapıldığını açıklamıştır (BBC News Türkçe, 2012). Bu da Suriye'deki muhaliflerin siyasi çözüm bulunana kadar bir koruma alanına ihtiyaçları olduğunu göstermiştir. Bu dönemde ilginç bir olay ise Suriye tarafından Haziran 2012 tarihinde Türk uçağının Suriye resmi güçleri tarafından düşürülmesidir.

Gerçi bu konu ile ilgili Esat yapmış olduğu açıklamada, Türk savaş uçağını uçak savar bataryası ile vurduklarını, Türk uçağı olduğunu düşürdükten sonra öğrendiklerini belirterek şöyle söylemiştir; "Yüzde yüz keşke düşürmeseydik diyorum." demiş ve sözlerinin devamında Türkiye'nin askeri yığınağına rağmen Türk sınırına asker yığmadıklarını, Türk halkının dostları olduğunun altını çizmiştir (BBC News Türkçe, 2012). ABD ise bu süreçte Dışişleri Bakanı Clinton'un 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısı yaptığı açıklama ile Türkiye'nin yanında olduklarını ifade etmiştir. Clinton, Türk halkının Cumhuriyet Bayramı'nı kutlayarak, Türk halkının dostu olduklarını ve Suriye'den Türkiye'ye sığınan göçmenlerin durumunda Türkiye'nin yanında olduklarını belirtmiştir (Cumhuriyet, 2012).

Ayrıca Clinton 3 Ekim 2012 tarihinde Türkiye'nin Akçakale ilçesine düşen top mermisi dolayısı ile yaptığı açıklamada; ABD olarak öfke içerisinde olduklarını ve can kaybından büyük üzüntü duyduklarını açıklamıştır (Haberler.com, 2015). Ocak 2013 tarihinde ise Türkiye'ye yönelik yapılacak füze saldırılarında füzeleri imha etmek amacıyla Hollanda'dan Patriot füze savunma sistemleri getirilmiştir (Akşam, 2013).

Yine ABD ve Almanya Patriot füze savunma sistemleri de NATO çerçevesinde gündeme gelmiştir (Hürriyet, 2013). Diğer yandan Şubat 2013 tarihinde basına yansıyan bilgilere göre; Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar'ın Suriye'deki muhaliflere silah yardımı yaptığı ve kesintinin yaşandığı, Rusya'nın da Suriye yönetimine silah yardımı yaptığı ortaya çıkmıştır. Böylece Suriye'de bir vekalet savaşının fiilen yaşandığı görülmüştür. Bu vekalet savaşının bir tarafında; Türkiye, ABD ve batılı müttefikleri diğer tarafında; Rusya ve İran yer almıştır.

Ancak ABD ve İngiltere bölgede yoğunlaşan radikal örgütlerin etkisi ve doğrudan müdahalenin maliyetli olacağını değerlendirmeleri dolayısı ile Esat'lı bir geçiş sürecini savunmaya başlamışlardır (BBC News Türkçe, 2013). Türkiye bu görüşe şiddetle karşı çıkmıştır. Çünkü Türkiye'nin iki temel çekincesi vardır: Birincisi Türkiye'nin desteklediği Sünni grupların tepkisi, ikincisi Esat'ın kurlsız bir şekilde kendi halkına yönelik saldırıdır.

Bu konuda Mayıs 2013 tarihinde Türkiye Başbakanı Erdoğan NBC News televizyonuna yaptığı açıklamalarda; kimyasal silahların kullanıldığını, 2 milyona yakın insanın tehdit altında olduğunu, 300 bine yakın insanın Türkiye'ye geldiğini, tek başına da kalsalar, bu insanlara yardım edeceklerini, Esat'ın babası gibi katliamlar yaptığını, oysa kendilerinin defalarca kendisi ile görüşerek uyardıklarını belirtmiştir (İha Haber Ajansı, 2013). ABD Savunma Bakanı Chuck Hagel ise 27 Ağustos 2013 tarihinde yaptığı açıklama ile Suriye yönetiminin kimyasal silah kullanması iddiaları nedeniyle ABD Başkanı Obama'nın kararı doğrultusundan müdahale için hazır olduklarını ancak sonuçların netleşmesini beklediklerini belirtmiştir (T 24, 2013).

Bu çerçevede ABD; Adana, Beyrut ve Irak'taki acil durum personeli dışındakilerin boşaltılmasını gündeme getirmiştir (Hürriyet, 2013). Esat ise 21 Ağustos 2013 tarihinde yaptığı açıklamada, suçlamaları ret etmiş ve kimyasal silahı isyancıların kullandığı söylemiştir (BBC News Türkçe, 2013). ABD bu gelişmeler sonrası Suriyeli muhaliflere; silah, iletişim araçları ve tıbbi malzeme vermeye başlamıştır (Akşam, 2013). Özellikle ABD'nin Kürt savaşçılar olarak nitelendirdiği PKK'nın Suriye uzantısı PYD/YPG Terör Örgütüne Aysel Arap (Kobani) mücadelesinde havadan silah ve tıbbi malzeme yardımında bulunmaya başlamıştır (BBC News Türkçe, 2013).

Türkiye ise Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu tarafından da doğrulandığı gibi Peşmergelerin Türkiye üzerinden Aysel Arap'a geçmesine yardımcı olduğunu duyurmuştur. Ancak ÖSO'ya ait mevzilerin radikal İslamcı örgütlerin eline geçmesi üzerine Aralık 2013 tarihinden itibaren ABD ve İngiltere Suriyeli muhaliflere silah yardımını durdurmuştur (BBC News Türkçe, 2013). 2014 yılında IŞİD'in Irak ve Suriye'de geniş bir bölgeyi ele geçirmesi üzerine, ABD'nin hava operasyonu için İncirlik Hava Üssü'nü kullanmak amacıyla Türkiye'den talebi olmuş ancak Türkiye tarafından YPG-ABD işbirliği nedeniyle önce ret edilmiş, daha sonra Erdoğan'ın Eylül 2014 tarihinde BM toplantısı için gittiği sırada ABD ile IŞİD'e karşı koalisyon güçlerinin Türkiye hava sahasını kullanması izni konusunda anlaşılmiş ve 2 Ekim 2014 tarihinde meclisin gündemine gelebileceği iddia edilmiştir (Cumhuriyet, 2014). ABD Başkan Yardımcısı Joe Biden da Kasım 2014 tarihinde Türkiye'ye gelerek temaslarda bulunmuştur.

Bu görüşmeler sonrası yapılan açıklamada; Biden; ABD'nin Türkiye'ye Türkiye'nin de ABD'ye ihtiyacı olduğunu ve Esat'sız bir geçiş süreci dahil Suriye konusunun ayrıntılı görüşüldüğünü açıklamıştır (BBC News Türkçe, 2014). 18 Mart 2015 tarihinde ABD'nin İncirlikten kalkan İnsansız Hava Aracının Lazkiye sınırında Suriye Rejimi tarafından düşürüldüğü duyurulmuştur (Haberkıbrıs.com, 2015). 24 Temmuz 2015 tarihinde incirlik hava üssünün kullanımı izni verilmiş (Sözcü, 2015) ve güvenli bölge oluşturulması konusunda anlaşılmuştur. Bu konuda 27 Temmuz 2015 tarihinde yapılan açıklamada; Türkiye, ABD ve Suriyeli muhaliflerin birlikte hareket edeceklerini ve Suriye'nin kuzeyinde IŞİD'den arındırılmış bir bölge oluşturacaklarını açıklamışlardır (Cumhuriyet, 2015). Ancak ABD'den CNN televizyonunun verdiği habere göre, ABD'nin Suriye'de uçuşa yasak bölge konusunda bir anlaşmaya varmadığını belirtmiştir (SANA, 2019).



Diğer yandan Türkiye ve ABD'nin Suriyeli muhaliflerden oluşan 60 bin kişinin eğitim programı ile eğitilerek IŞİD'e karşı savaştırmak istemişler ve bu konu da iki ülke Şubat 2015 tarihinde bir protokol imzalamışlardır (BBC News Türkçe, 2015). Ancak Ağustos 2015 tarihi itibari ile sadece 60 kişi eğitilebilmiş, onların da El-Nusra ile savaşmak istemedikleri görülmüştür (BBC News Türkçe, 2015).

Suriye Dışişleri ve Gurbetçiler Bakan Yardımcısı Faysal Mikdat; bu projeyi teröristlere destek projesi olarak nitelerken, başarısızlığı da Erdoğan ve Türk istihbaratının başarısızlığı olarak yorumlamıştır. Ayrıca bu proje ile ihvancılara Suriye'de iktidara gelmesinin desteklendiğini ifade etmiştir (SANA, 2019).

3. Türkiye ve ABD'nin Suriye'de Ayrıştığı Dönem

Türkiye ve ABD'nin 2015 yılı başlarından itibaren Suriye üzerinde gerek kullanılan devlet dışı aktörler gerekse bölgenin yeniden yapılandırılmasında uygulanacak yöntemler konusunda ciddi fikir ayrılıkları içinde oldukları görülmüştür. Şöyle ki, Türkiye Sünni unsurlar üzerinden bir vekalet savaşı yürütmeyi sürdürmek isterken, ABD bu grupları riskli gördüğü için PKK'nın Suriye kolu olan PYD/YPG üzerinden bir vekalet savaşını doğru bulmuştur. Türkiye ilk etapta ABD ile Aynel Arap (Kobani) sürecinde olduğu gibi PYD/YPG'ye dolaylı bir destek verse de kısa süre içerisinde görmüştür ki bu Suriye'nin bölünme sürecine evrildiği gibi Türkiye'nin ulusal sınırlarını da tehdit eder duruma dönüşmüştür.

ABD ise Ekim 2015 tarihinde yaptığı açıklamada, ABD'nin YPG ile omuz omuza olduğuna vurgu yapmıştır (Cumhuriyet, 2015). Ayrıca 17 Ağustos 2015 tarihinde ABD ve Almanya NATO çerçevesinde Türkiye'de bulunan Patriot savunma sistemlerini çekeceklerini açıklamışlardır (BBC News Türkçe, 2015). Bu gelişmeler üzerine Türkiye kendi ekseninde çözüm yollarına odaklanmaya başlamıştır.

Türkiye'nin endişelerini PKK/PYD/YPG terör örgütünün hızlı bir şekilde Türkiye sınırına yerleşmesi de tetiklemiştir. ABD'nin tam desteğini alan PYD/YPG Arapların çoğunlukta olduğu Tel Abyad'ı Haziran 2015 tarihinde işgal ederek buradaki nüfusu göç etmeye zorlamıştır (Orhan, 2015). İlerleyen süreçte Barak Obama Antalya'da yapılan G20 zirvesi sırasında, Kasım 2015 tarihinde yaptığı açıklamada; güvenli bölgenin oluşturulmasının amaca zarar vereceği kanaatinin oluştuğunu söyleyerek kabul etmediklerini belirtmiş ve Türkiye ile birlikte hareket etmediklerini kapalı olarak ifade etmiştir. Diğer yandan Uluslararası Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü, Ekim 2015 tarihinde yayınladığı raporda; 21 Ağustos tarihinde Suriye rejimi tarafından kimyasal silah kullanıldığını doğrulamıştır (Aljezeera Türk, 2015). 2016 yılı başlarından itibaren ABD'nin YPG ile olan ilişkisi ve terör örgütü olarak görmediklerini söylemeleri ve ABD Başkanı Obama'nın Suriye Özel Temsilcisi McGurk'un Aynel Arap'ı ziyareti sırasında kendisine PYD'li Terörist Polat Can tarafından plaket verilmesi ve bu törenin kamuoyu ile paylaşılması (Sözcü, 2016) üzerine 10 Şubat 2016 tarihinde Erdoğan yaptığı açıklamada, ABD'ye seslenerek bu nasıl stratejik ortaklık diye tepki göstermiştir (BBC News Türkçe, 2016). ABD Dışişleri Sözcü Yardımcısı Mark Toner ise PKK ile YPG arasında fark olduğunu PKK'nın terör örgütü olduğunu ancak YPG konusunda Türkiye ile aynı görüşte olmadıklarını belirtmiştir (Cumhuriyet, 2016). Türk Dışişleri Bakanlığı ise ABD'nin YPG/PYD'yi bir saatlik desteklemesinin bile izahının olmadığını ve kabul edilemeyeceğini açıklamıştır (Amerikanın Sesi, 2016). Bu açıklamalara rağmen ABD 250 kişilik ABD askerini Aynel Arap'a göndererek SDG/YPG'ye fiili desteğe de başlamıştır (Cumhuriyet, 2016).

ABD-Türkiye arasındaki bu güven bunalımı ABD'nin Mümbiç'e yapmayı planladığı operasyonu Rakka'ya kaydırmasına neden olmuştur. Bu süreçte Erdoğan, Obama ile telefon ile görüşmüş ve ABD'li Komutan Votel ise Ankara'yı ziyaret etmiştir. Ancak Erdoğan tarafından yapılan açıklamada, Obama'ya Türkiye'nin güvenini kaybettiği belirtilmiştir (Göksedef, 2016). Türkiye'nin bu tepkisine rağmen ABD askerleri YPG arması takarak Rakka'da ön saflarda savaşmışlar ve bu görüntüleri dünya kamuoyu ile de paylaşmışlardır (Aljezeera Türk, 2016). Türkiye bu gelişmeler üzerine 24 Ağustos 2016 tarihinde BM'nin 51. maddesi çerçevesinde sınırında oluşan terör koridorunu ortadan kaldırmak ve PKK/PYD/YPG ve IŞİD terör örgütünü imha ederek Suriyeli sığınmacıların evlerine dönmelerini sağlamak amacıyla, Suriye'ye Fırat Kalkanı adı ile bir insani müdahale başlatmıştır.

Bu operasyon üzerine 24 Ağustos 2016 tarihinde ABD Başkan Yardımcısı Joe Biden Ankara'ya gelmiş ve iki ülke arasında görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerin ana başlığı Fırat Kalkanı Harekatı olmuştur. Ancak iki ülke arasında Türkiye'nin PYD/YPG ve IŞİD'in yok edilmesi ısrarı nedeniyle karşılıklı açıklamalar devam etmiştir. ABD Savunma Bakanı Dunfort ve ABD Savunma Bakanlığı Sözcüsü Peter Cook ise Türkiye ile SDG(YPG/PYD) arasındaki çatışmalardan endişe duyduklarını, IŞİD'e karşı odaklanmak gerektiğini ifade etmiştir.

Erdoğan PYD/YPG ve IŞİD'in yok edileceğini açıklamıştır (BBC News Türkçe, 2016). ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Elizabeth Trudeau Türkiye'nin askerî bir hareketinin önünü almak adına yaptığı açıklamada, Türkiye'nin NATO'da ABD ile müttefik olduğunu, Kürtlerin (PYD/YPG) işgal ettiği bölgelerden çekileceğini ve yönetimi yerel güçlere bırakacağını söyleyerek durumu dengelemeye çalışmıştır (Cumhuriyet, 2016).

Diğer yandan ABD merkezli çıkan bir habere göre; Türkiye'nin Mümbiç konusunda PYD ile anlaşığı ifade edilmiş ve bunun üzerine Türkiye Cumhurbaşkanı Sözcüsü İbrahim Kalın, 1 Eylül 2016 tarihinde yaptığı açıklamada; PYD/YPG'nin terör örgütü olduğunu, anlaşmanın söz konusu olmadığını ve Türkiye'nin muhtemel hedefleri olduğunu belirtmiştir (Sabah, 2016). Türkiye'nin bu kararlı tutumu diplomatik alanda da sürdürülmüştür. Eylül ayı içerisinde Türkiye Savunma Bakanı Fikri Işık ABD Savunma Bakanı Carter ile görüşürken, Türkiye Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar da ABD Savunma Bakanı Dunford ile görüşmüştür.

Bu görüşmeler sonucunda, ABD Türkiye'nin Dabık hareketine destek vereceğini söyleyerek, 40 kadar askerini Türkiye'nin kontrolünde olan Çobanbey'e göndermiştir (Cumhuriyet, 2016). Ayrıca ABD, Suriye rejiminin İdlib'de kimyasal silah kullandığı iddiaları üzerine Doğu Akdeniz'de bulunan destroyerlerinden Suriye'nin Humus kentinde bulunan Şayrat Askeri Üssü'ne Tomahawk füzeleri fırlatmıştır. ABD tarafından Suriye'nin kimyasal deposu olarak nitelenen üsse yapılan saldırıyı, ABD Savunma Bakanı Mattis, Suriye Hava Kuvvetlerine ait uçakların %20'sinin imha edilmesi olarak nitelendirmiştir (Ismayıl, 2016).

Bu gelişmeler üzerine 26 Mart 2017 tarihinde Suriye Meclisi Şam'da toplanarak Suriye rejiminin muhaliflere karşı vermiş olduğu mücadeleyi selamladıklarını, ABD ve Türkiye'nin Suriye topraklarına girmesini kınadıklarını açıklamıştır. Suriye Meclis Başkanı Hediye Abbas; Batılı devletler, Siyonist İsrail ve bir kısım devletler tarafından desteklenen muhaliflere karşı Suriye rejiminin verdiği mücadeleyi desteklediklerinin altını çizmiştir (SANA, 2019).

Ayrıca ABD'nin kimyasal silah kullanılması iddiası ile Suriye'ye yönelik yaptığı operasyonu Suriye Devleti, Nisan 2017 tarihinde BM'de gündeme getirmiş ve Suriye ordusunun ne geçmişte ne de bugün kimyasal silaha sahip olmadığını ve yapılan kimyasal silahlı saldırıyı kınadıklarını belirtmiştir. Kimyasal silahların muhalifler tarafından kullanıldığının da altı çizilmiş ve BMGK göreve çağırılmıştır (SANA, 2019).

Diğer yandan ABD-Türkiye ilişkilerinde yaşanan karşılıklı güvensizliği daha da artıran bir haber kamuoyu ile paylaşılmıştır. New York Times gazetesinin haberine göre, ABD'nin doğrudan Kürtleri(PYD/YPG) silahlandırmak istediği bilgileri ortaya çıkmıştır (Cumhuriyet 2017). Gerçekten de bu tarihten sonra ABD yoğun olarak silah desteğine başlamıştır. ABD merkezli bir yaklaşım ise Türkiye'nin güvenli bölge isteğini ABD'nin desteklemesi karşılığında YPG'nin iki kanton arasını birleştirmeme garantisi ve buna karşılık Türkiye'nin YPG ile savaşmaması ve YPG'yi tanıması önerisi iddia edilmiş (Aydıntaşbaş, 2017) ancak Türkiye bu iddiayı doğrulamamıştır. Temmuz 2017 tarihinde ise ABD'nin IŞİD ile Mücadele Özel Temsilcisi Brett McGurk Washington'da bir panelde yaptığı değerlendirmede; İdlib'deki El Kaide varlığı ile ilgili üstü kapalı Türkiye'yi de sorumlu tutan açıklamalar yapmıştır (Cumhuriyet, 2017). Ayrıca kendisine yönelik başta Erdoğan olmak üzere Türkiye merkezli eleştirileri değerlendirirken de YPG'nin silahlandırılması talimatının doğrudan Trump tarafından verildiğini söylemiştir (Sputnik, 2017). ABD Türkiye ile olan güven bunalımını aşmak için ise Temmuz 2017 tarihinde ABD Dışişleri Bakanı Rex Tillerson'ı Türkiye'ye göndermiş ve iki ülke arasında sorun olan konular; Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile yapılan görüşmelerde ele alınmıştır (DW, 2017). Ancak Türkiye ABD ile yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamayacağını anlayarak öncelikle Rusya ve İran ile birlikte 2017 yılında Astana sürecini başlatmıştır. Böylece Türkiye Suriye sorununda Rusya ve İran ile birlikte çalışan bir ülke konumuna gelmiştir. Diğer yandan sınırında oluşan ve ABD tarafından fiilen desteklenen PYD/YPG terör örgütünün oluşturduğu koridorun Akdeniz'e ulaşmasını engellemek için 20 Ocak 2018 tarihinde Afrin'e Zeytin Dalı Harekâtını başlatmıştır.

ABD bu hareket üzerine BM dahil uluslararası platformlarda Türkiye'yi suçlayıcı ve hareketi durdurmayı amaçlayan diplomatik girişimlerde bulunmuş fakat bir sonuç alamamıştır. 8 Şubat 2018 tarihinde Türkiye ile ABD arasındaki bu sorunları Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Oleg Syromolotov, ABD ve Türkiye'nin çıkar farklılıkları olarak nitelendirmiştir (SANA, 2019). Türkiye Afrin Harekâtını başarı ile sonuçlandırmış ve buradaki PYD/YPG'li terör örgütü üyelerini etkisiz hâle getirmiştir. Ancak Rusya ile yaptığı anlaşma çerçevesinde, Tel-Rifat Bölgesi, Rusya'nın himayesinde, PYD/YPG'li teröristlerin kontrolünde kalmıştır.

Türkiye'nin Afrin'e yönelik hareketi Suriye tarafından kınanmıştır. Suriye Dışişleri ve Gurbetçiler Bakanlığı 19 Mart 2018 tarihinde yaptığı açıklamada; Türkiye'nin Afrin'e yönelik hareketini işgal olarak niteleyerek, BM misakı ve uluslararası hukuka aykırı olduğunu dile getirmiştir (SANA, 2019). Suriye Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri ve Gurbetçiler Bakanı Velid Muallim, 2 Haziran 2018 tarihinde yaptığı açıklamada; Suriye'de bulunan İran güçlerinin meşru ve uluslararası hukuka uygun olduğunu, Türkiye, ABD ve Fransa kuvvetlerinin Suriye topraklarında bulunmasının ise uluslararası hukuka aykırı olduğunu iddia etmiştir (SANA, 2019).

Diğer yandan Türkiye, Fırat Kalkanı hareketi sırasında ABD ve Rusya'nın semsiyelemesi sonucunda giremediği Münbiç ile ilgili ABD ile 30 Mayıs 2018 tarihinde bir mutabakat anlaşması imzalamıştır. Bu mutabakat metnine göre; Münbiç Bölgesinden PYD/YPG'nin 30 gün içinde çekileceği, 45 gün sonra ABD ve Türkiye'nin ortak devriyeye

başlayacağı ve 60 gün sonra ise Münbiç'te yerel unsurlardan oluşan bir yönetimin oluşturulacağı kararlaştırılmıştır (Habertürk, 2018). Bu anlaşma 4 Haziran 2018 tarihinde Türk Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile ABD Dışişleri Bakanı Pompeo'nun Washington'da yaptıkları görüşme ile kamuoyu ile paylaşılmış ve yasal süre de bu tarihten itibaren başlatılmıştır (DW, 2018). Böylece Türkiye, halkının %90'ı Arap olan ve Ağustos 2016 tarihinde PYD/YPG tarafından işgal edilen Münbiç konusunu bir müzakere takvimine bağlamış ancak ilerleyen süreçte bir sonuç alamamıştır.

Türkiye bu şekilde Fırat'ın batısındaki tehditleri Münbiç hariç etkisiz kıldıktan sonra Fırat'ın doğusuna yönelik bir operasyon için hazırlıklara başlamıştır. Rusya ve İran ile başlatılan görüşmeler Soçi ile devam etmiş ve nispeten üç ülke sınırlı da olsa belirli konularda anlaşmışlardır. Türkiye'nin Fırat'ın batısına yönelik yapmayı planladığı harekati da Türkiye'nin güvenlik kaygılarını anlıyoruz diye açıklamalarla dolaylı onaylamışlardır. Aslında Rusya ve İran Türkiye'nin Fırat'ın doğusuna yapacağı operasyon ile ABD'nin bölgeden uzaklaştırılması ihtimali nedeniyle sıcak bakmışlardır.

15 Aralık 2018 tarihinde Türkiye'nin bu kararlı hareket açıklamaları üzerine ABD Türkiye ile birlikte harekate katılması muhtemel olan ÖSO'ya tehdit mesajları göndermiştir. SDG'ye yönelik yapılacak hareketin ABD askerleri ile karşı karşıya gelme ihtimalini dile getirmiştir (Hürriyet, 2018). 19 Aralık 2018 tarihinde ise ABD Başkanı Trump IŞİD'in artık yenilmiş olduğu için ABD'nin askerlerini Suriye'den çekeceğini duyurmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan ise 21 Aralık 2018 tarihinde yaptığı açıklama ile Fırat'ın doğusuna PKK/PYD/YPG, DEAŞ terör örgütlerini temizlemek için bir operasyon planladıklarını kamuoyu ile paylaşmıştır.

Erdoğan yaptığı açıklamada, Cerablus Bölgesinde 3000 DEAŞ'lıyı temizlediklerini, PKK/PYD/YPG ve DEAŞ'ı temizleyecek kabiliyete sahip olduklarını ve ÖSO ile birlikte Türkiye'nin güvenliğini sağlamak için bu operasyonu yapacaklarını, kesinlikle Suriye'nin topraklarında Türkiye'nin gözü olmadığını belirtmiştir (Aydınlık, 2019). Bu gelişme üzerine 13 Ocak 2019 tarihinde ABD Başkanı Trump sosyal medya aracılığı ile yaptığı açıklamada; Türkiye'nin Kürtleri vurması durumunda, ABD'nin Türkiye'yi ekonomik olarak çökerteceğini açıklamıştır. Aynı açıklama içinde 32 kilometrelik bir derinlikte güvenli bölge oluşturulacağını da ifade etmiştir. Böylece Trump her iki tarafa da mesaj göndererek, ABD'nin iki taraf ile de çalışmak niyetinde olduğunu göstermiştir. 14 Ocak 2019 tarihinde ise Erdoğan Trump ile telefonda görüşerek, Türkiye'nin güvenlik kaygılarını aktarmış ve Türkiye'nin Kürtlerle hiç bir sorunu olmadığını altını çizerek, Türkiye'nin IŞİD dahil tüm terör örgütlerini yok edebilecek gücü olduğunu ve ABD ile birlikte çalışmak istediklerini belirtmiştir.

Trump ise ABD'nin desteklediği kuvvetlere karşı operasyon yapılmamasını istemiştir (BBC News Türkçe, 2019). Hatta Ocak 2019 sonu PYD Terör Örgütünü temsilen İlham EHMED Washington'a giderek Trump ile yaptığı ayaküstü görüşmede, Trump; Kürtler için güvenli bölge oluşturulacağını belirtmiştir. YPG ise beş kilometre derinlikte bir güvenli bölgeyi istediklerini duyurmuştur.

Türkiye adına açıklama yapan Cumhurbaşkanı Erdoğan ise bu güvenli bölgenin oluşturulması konusunda bedel ödemeye hazır olduklarını ve güvenli bölgenin Türkiye ve ÖSO tarafından kontrol edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı Erdoğan New York Times gazetesi'ne bir makale yazarak Türkiye'nin yaklaşımını açıklıkla dile getirmiştir (BBC News Türkçe, 2019). ABD, Türkiye'nin bu yaklaşımına karşılık, konumunu göstermek adına, ABD Merkezi Kuvvetler Komutanı Kenneth McKenzie aracılığı ile Suriye Demokratik Güçler Komutanlarından olan YPG'li terörist Mazlum

Kobani ile görüşmüş ve resimler yayınlayarak YPG'nin yanında oldukları görüntülerini paylaşmıştır. Yaptığı açıklamada ise Türkiye'nin güvenlik kaygılarını anladıklarını da dile getirmiştir (Cumhuriyet, 2019).

Türkiye'nin bu girişimi ve ısrarlı tutumuna karşı BM başta olmak üzere ABD Savunma Bakanlığı, İngiliz The Guardian gazetesi, İsrail Jeru Salem Post gazetesi daha önce ABD tarafından resmi olarak yapılan açıklamalarda IŞİD'in bittiği açıklanmasına rağmen 30 bin ile 45 bin arasında değişen rakamlarda IŞİDli teröristin varlığına vurgu yapmışlar, hatta BM Genel Sekreteri IŞİD'in geçici bir süre saldırısını durdurduğunu dile getirerek, SDG'ye olan ihtiyaca vurgu yapmak istemişlerdir (Haber7, 2019).

Bu gelişmeler sonrası Ocak 2019 tarihinde Ankara'ya gelen ABD'nin Suriye Özel Temsilcisi James Jeffrey'e Cumhurbaşkanı Erdoğan randevu vermemiş, Jeffrey, Dışişleri Bakan Yardımcısı Sedat Önal, Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar ve Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın ile görüşmüştür. Türk tarafı yapılan görüşmelerde; ABD'nin YPG/PYD ile ilişkisini kesmesini ve Münbiç yol haritasını uygulamasını istemiştir (Aydınlık, 2019).

Diğer yandan ABD, Türkiye'nin Rusya'dan S400 savunma sistemleri almak konusundaki girişimlerinden oldukça rahatsız olmuş ve ABD Dışişleri Bakanlığı üzerinden Mart 2019 tarihinde yapılan açıklamada, ABD'nin bu konudan rahatsızlığı dile getirilerek eğer Türkiye S400 savunma sistemi alma konusunda ısrarcı olursa, F35 programından çıkarılacağını belirtmiştir.

Yine ABD Avrupa Kuvvetleri ve NATO Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanı Orgeneral Curtis M. Scaparrotti de bu konuda açıklama yaparak bu durumun kabul edilemez olduğunu ve F35 programından Türkiye'nin çıkarılacağını teyit etmiştir (DW, 2019). Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, ABD'nin S400 savunma sistemi ile ilgili tehditlerine karşılık, S400 konusunun bittiğinin hatta Rusya ile ortak üretimin planlandığını, S500 dahi buna eklenilebileceğini söylemiştir.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu da NATO'nun Türkiye'nin S400 hava savunma sistemi almasına karşı çıkmasının kabul edilemez olduğunu ve Türkiye'nin ihtiyacı varsa alabileceğini belirtmiştir (İlke Haber, 2019). Ancak bu konuda yapılan yorumlarda ABD'nin Türkiye-Rusya yakınlaşması ve savunma sistemi paylaşımını, oldukça tehlikeli gördüğünü ve özellikle istihbarat zaafın ortaya çıkacağını düşündüğü ileri sürülmüştür (KRD News, 2019).

Türkiye'nin Fırat'ın batısına yönelik kararlı açıklamaları; ABD ve müttefiklerini sınırlı da olsa güvenli bölge konusunda Türkiye ile 2019 ortalarında anlaşmaya itmiştir. Ancak Türkiye, Suriye'de güvenli bölge kurulması konusunda, ABD ve müttefikleri ile belirli oranda anlaşmış görünse de üç konuda ayrı düşmüştür. Bunlar; derinliğin kaç kilometre olması durumu, kontrolün kim tarafından sağlanacağı ve YPG'nin durumu. Bu konularda ABD Savunma Bakanı Mark Esper 12 Temmuz 2019 tarihinde Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar'ı telefonla aramış ve 22 Temmuz 2019 tarihinde ise ABD'nin Suriye Özel Temsilcisi James Jeffrey başkanlığındaki ABD heyeti Ankara'ya gelerek görüşmelerde bulunmuştur (BBC News Türkçe, 2019).

Ayrıca 5-7 Ağustos 2019 tarihleri arasında ABD'li bir heyet Ankara'ya gelerek görüşmelere başlamıştır. İki ülke yetkilileri arasında yapılan görüşmeler neticesinde güvenli bölgenin iki ülke tarafından kurulması ve ortak devriye ile kontrol edilmesi konusunda anlaşılmış ancak anlaşmanın içeriği konusunda ciddi anlaşmazlıkların olduğu da Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın büyükelçiler toplantısındaki konuşmasında görülmüştür.

Erdoğan, Türkiye'nin NATO müttefiki ve stratejik ortağı olan ABD'den buna uygun tavır beklediklerini, S400 konusunun NATO ve F35 uçak sistemlerine zarar vereceğini gösterir somut veri olmadığını, bu konuda haklı olduklarını Trump'ın G20 Zirvesi'nde Türkiye'ye adil davranılmadığını söyleyerek onayladığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 2019). ABD Savunma Bakanı Esper de Türkiye'nin yapacağı tek taraflı hareketi engelleyeceklerini açıklamıştır (Yeni Şafak, 2019).

Bu anlaşma çerçevesinde 12 Ağustos 2019 tarihinde ABD Askeri Heyeti Akçakale'ye gelerek üssün kurulmasını Türkiye ile birlikte gerçekleştirmiştir. Daha sonra yapılan mutabakat çerçevesinde havadan insansız hava araçları yolu ile karadan da iki ülke kuvvetlerince kontroller süreci başlamıştır (Habertürk, 2019). Suriye Dışişleri Bakanlığı ise Türkiye ile ABD arasında yapılan güvenli bölge anlaşmasını ret ettiklerini belirtmiştir (BBC News Türkçe, 2019). ABD Savunma Bakanı Esper ile Türkiye Savunma Bakanı Akar, 22 Ağustos 2019 tarihinde yaptıkları görüşmede geri çekilme sürecinin aşamalı ve Türkiye ile ABD'nin koordineli yürüteceklerini açıklamışlardır (BBC News Türkçe, 2019).

Reuters ve AFP ise 27 Ağustos 2019 tarihinde YPG'nin ağır silahları ile Türkiye sınırından çekilmeye başladığını duyurmuştur (BBC News Türkçe, 2019).

Bu sürecin başlamasına Türkiye'nin Suriye'de garantör ortakları olan Rusya ve İran'dan yapılan açıklamalarda ABD'nin varlığı eleştirilirken, Türkiye'nin güvenlik kaygılarının anlaşılabilirliği üzerinde durulmuştur (Habertürk, 2019). BM'de 30 Ağustos 2019 tarihinde Suriye'de Türkiye'nin güvenlik kaygılarının dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.

Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, ABD ile görüştiklerini ancak güvenli bölge konusunda iki ülkenin yaklaşımının farklı olduğunu belirtmiştir (BBC News Türkçe, 2019). Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ise 10 Eylül 2019 tarihinde yaptığı açıklamada ABD ile yapılan devriyelere rağmen ABD'nin yapması gerekenleri yani sorumluluklarını yerine getirmediğini söyleyerek, ABD'nin adımlarını, kozmetik adımlar olarak nitelendirmiştir.

Çavuşoğlu yaptığı açıklamada, bölgeden terör örgütü olan DEAŞ, YPG/PYD/PKK'nın temizlenmesinin Türkiye'nin ulusal güvenlik sorunu olduğuna vurgu yapmıştır (Son Dakika Haber, 2019). Türkiye'nin ısrarlı yaklaşımı batılı basında geniş yer bulmuştur. 27 Ağustos 2019 tarihli Fransız Haber ajansı AFP'nin geçtiği haberde, PYD/YPG'nin Suriye'nin kuzeyinden çekilmeye başladığı açıklanmıştır (A Haber, 2019). Suriye ise 8 Eylül 2019 tarihinde Dışişleri ve Gurbetçiler Bakanlığının yaptığı açıklama ile ABD ve Türkiye'nin Suriye toprakları içerisindeki devriye faaliyetlerini uluslararası hukuka aykırı olarak nitelendirmiş ve karşı çıkmıştır (SANA, 2019).

ABD Dışişleri Bakanlığı 24 Eylül 2019 tarihinde yaptığı açıklamada, Suriye yaklaşımını ortaya koymuştur. ABD bir taraftan Suriye Devlet Başkanı Esat'ın Suriye halkının barış içinde yaşama ve kasıtlı şiddet, keyfi gözaltı ve açlık ve zulüm tehditlerine maruz kalmama iradesini kabul etmeye çağırırken, diğer taraftan Suriye ile ilgili Türkiye, Rusya ve BM çerçevesinde ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, Mısır, Suudi Arabistan ve Ürdün'ün çözüm için uğraşlarını desteklediklerini açıklamıştır (Sputnik Türkiye, 2019). 26 Eylül 2019 tarihli basına yansıyan bilgilerde ise ABD Kongresi bünyesinde görev yapan Barış Enstitüsü hazırlamış olduğu raporda; Türkiye'yi ilgilendiren dikkat çeken önerilerde bulunmuşlardır. Türkiye ve PKK arasında müzakerelerin yeniden başlaması gerektiğini ve ABD'nin İdlib'deki radikallere karşı baskıyı artırmasının önemli olduğu üzerinde durulmuştur (Sputnik Türkiye, 2019).



Suriye Devleti Dışişleri Bakanı Velid Mueallim ise 28 Eylül 2019 tarihinde BM'de yaptığı konuşmada Türkiye ve ABD'nin Suriye topraklarından derhal çekilmesini istemiştir. İşgalci olarak nitelendirdiği ve uluslararası hukuka aykırı olarak gördüğü Türkiye ve ABD güçlerine müdahale edebilecekleri tehdidini de dile getirmiştir (Amerikanın Sesi, 2019). Avrupa Birliği Göç Komiseri Dimitris Avramopoulos konu ile ilgili yaptığı açıklamada; AB'nin Suriye'nin birliği, toprak bütünlüğü ve egemenliğinden yana olduğunu ve Türkiye'nin operasyon yapmamasını umduklarını ifade etmiştir (SANA, 2019).

Türkiye'nin ABD'nin ve müttefiklerinin ısrarla operasyon yapmayın uyarılarına rağmen PKK/PYD/YPG Terör Örgütünü bölgeden temizlemek, terör koridoru oluşmasını engellemek, 1 milyon ile 2 milyon arası Türkiye'ye sığınan geçici sığınmacıları bu bölgeye yerleştirmek amacıyla 9 Ekim 2019 tarihinde başlatmış olduğu Barış Pınarı Harekâtı ile Tel Abyad-Resulayn arasındaki yaklaşık 120 kilometrekare uzunluğunda ve 30 kilometre genişliğinde bir alanı bir hafta içerisinde kontrol altına almıştır.

Bu gelişme üzerine ABD Başkan Yardımcısı Mike Pence Türkiye'ye gelerek yetkililerle bir görüşme yapmış ve görüşmeler sonrası 17 Ekim 2019 tarihinde ABD'nin Ankara Büyükelçiliğinde yaptığı açıklamada ABD ve Türkiye'nin Suriye'de ateşkes konusunda anlaşmalarını ve 120 saatlik bir süre içerisinde YPG'nin Fırat'ın doğusundaki 32 kilometrelik alandan çekileceğini duyurmuştur (NTV, 2019). Ayrıca Pence, daimi ateşkes sağlandıktan sonra ekonomik yaptırımlarında kaldırılacağını söylemiştir (Yeniçağ, 2019). Türk Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ise bunun bir ateşkes olmadığını operasyona ara vermek olduğunu söylemiştir (Odatv, 2019).

Suriye Devlet Başkanı Beşar Esat'ın Siyaset Danışmanı Buseyna Şaban ise ABD ve Türkiye arasında yapılan ateşkes anlaşmasını değerlendirerek; anlaşmanın muğlak olduğunu ve güvenli bölge olarak nitelendirilen bölgenin işgal bölgesi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Suriye'de bir Otonom Kürt Bölgesinin kurulmasına kategorik olarak karşı olduklarının da altını çizmiştir (Duvar, 2019). Ancak tüm bu açıklamalardan sonra Türkiye ve ABD arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma toplam 13 maddeden oluşmakta olup, özetle şu konulara dikkat çekmektedir; ABD'nin Türkiye'nin meşru güvenlik kaygılarını anladığını, Suriye'nin Kuzey Doğusunda Türkiye ve ABD'nin eşgüdüm içerisinde çalışacaklarını, NATO üyesi olarak iki ülkenin topraklarının korunacağını, İnsan hakları, dini ve etnik grupların haklarının korunacağını, IŞİD ile mücadeleye devam edilmesi gerektiğini, teröre yönelik mücadelenin terörün yığınak ve barınaklarını hedef alması gerektiğini, Türkiye'nin kontrol ettiği güvenli bölgede güvenlik ve asayişin sağlanması ile can ve mal güvenliğinin taahhüdünü, BM öncülüğünde yürütülen çözüm sürecine bağlılığı, kontrolün Türk Silahlı Kuvvetlerinde olacağını ancak eşgüdümün devam edeceğini, 120 saat sonunda geri çekilme gerçekleşirse operasyonun durdurulacağını ve yaptırımların kaldırılacağını imza altına almışlardır (Akşam, 2019).

18 Ekim 2019 tarihinde ise Cumhurbaşkanı Erdoğan ile ABD Başkanı Trump arasında bir telefon görüşmesi gerçekleşmiştir. Erdoğan bu görüşme ile ilgili özelde Suriye'nin kuzeyinde tesis edilecek güvenli bölge genelde de tüm bölge ile ilgili barış, güvenlik ve istikrarın kurulması için birlikte çalışmaya devam edeceklerini ve bölgede Türkiye'nin 12 gözlem noktası kuracağını açıklamıştır (BBC News Türkçe, 2019). ABD Barış Pınarı Harekâtı sonrası Türkiye ile varılan anlaşmanın da gereği olarak bölgeden büyük oranda çekilmiştir.

Ancak ABD'nin Suriye'deki petrol bölgelerinin kontrolüne yönelik bir yeniden yapılanmaya gittiği de görülmüştür. Özellikle Deyrizor, Rakka ve Haseke'de yeniden yapılanmaya gittiği kamuoyuna yansımıştır (Anadolu Ajansı, 2019).

Ayrıca ABD kontrol ettiği bu petrol bölgelerinde PKK/YPG ile birlikte devriye faaliyetlerine başlamış ve bu devriyeleri kamuoyu ile de paylaşmıştır. Bu gelişme üzerine Türk Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Suriye'nin zenginlikleri üzerinde Suriye halkı dışında kimsenin hakkı olmadığını belirtmiştir (Anadolu Ajansı, 2019). 6 Kasım 2019 tarihinde ABD Senatosu Dış İlişkiler Komisyonu Üyesi Demokrat Bob Menendez ise Türkiye'nin Barış Pınarı Harekatı ile ilgili insan hakları ihlalleri çerçevesinde bir rapor hazırlanması için başvuruda bulunmuştur.

Bu girişimin kabul edilme ihtimali zayıf olsa da ABD'de Türkiye aleyhinde oluşan kamuoyu ve Barış Pınarı Harekatına Demokratların yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir (Sputnik Türkiye, 2019). ABD'li demokrat ve cumhuriyetçi senatörlerden oluşan bir grup ise 7 Kasım 2019 tarihinde Trump'a başvurarak Türkiye'nin ateşkes kurallarına uyup uymadığının kontrol edilmesini ve şayet uyulmadığı tespit edilirse yaptırım uygulanmasını önermiştir (Sputnik Türkiye, 2019).

9 Kasım 2019 tarihinde ise ABD'nin Suriye Özel Temsilcisi Jeffrey ve ABD'nin Ankara Büyükelçisi Satterfield bir gün önce Milli Savunma Bakanı Akar ile görüşükten sonra Cumhurbaşkanı Sözcüsü Kalın ile bir görüşme yapmıştır. Yapılan görüşmede, Suriye konusunun BMGK'nin 2254 kararı çerçevesinde Anayasa komisyonu çalışmalarının bitirilmesi, şeffaf, adil ve özgür seçimlerin yapılması konusuna vurgu yapılmıştır (NTV, 2019). 10 Kasım 2019 tarihinde bir televizyon kanalına bilgi veren ABD Genelkurmay Başkanı Mark Milley de ABD'nin Suriye'de yaklaşık 600 askerinin kalmaya devam edeceğini belirtmiştir (Habersol, 2019).

Böylece ABD'nin Suriye'den tamamen çekilmeyeceği de netleşmiştir. Suriye Devlet Başkanı Esat ise 11 Kasım 2019 tarihinde Rusya'nın Russia Today televizyonuna verdiği röportajında; Suriye'de vekaletler üzerinde 3. Dünya Savaşı'nın canlandırıldığını, Türkiye ve ABD'nin Suriye'deki muhalifleri desteklediğini, Türkiye'nin Suriye'nin egemenlik haklarını ihlal ettiğini, SDG'nin Suriye kuvvetlerine katılarak Türkiye'ye bahane vermemesi gerektiğini ve Suriye yeniden yapılandırılırken Rusya, Çin ve İran'ın öncelikli olarak yer alacağını altını çizmiştir (Evensel, 2019).

Ayrıca Türkiye halkının Suriye halkı ile dost olduğunu ancak Erdoğan'ın Suriye'yi işgal ettiğini ileri süren Esat, Erdoğan ile görüşecek misiniz sorusuna hayır yanıtını vermiştir (Haberler.com, 2019).

Suriye konusunda sınırlıda olsa Türkiye ve ABD'nin anlaşması ve ABD'nin %70 oranında bölgeden çekilmesi üzerine özellikle Türkiye sınırında bulunan Aynel Arap ve Kamışlı Bölgesine Rusların yerleşmeye başladığı hatta Kamışlı Bölgesinde askeri bir üs kurmak amacıyla olduğu açıklanmıştır (Birgün, 2019). Elbette bu yeni gelişme ile Türkiye bir başka emperyalist ülke ile karşı karşıya gelmiş ve Rusya ile bu konuyu müzakere etmek durumunda kalmıştır.

Türkiye bu çerçevede Rusya ile 10 maddelik bir anlaşma yapmıştır. 22 Ekim 2019 tarihinde yapılan bu anlaşmaya göre; her iki ülkenin Suriye'nin siyasi birliği ve toprak bütünlüğünü kabul ettiklerini, terörizmin her türüne karşı mücadele edeceklerini, Tel Abyad ve Resulayn arasındaki mevcut Türkiye'nin durumunun muhafaza edileceğini, her iki tarafın Adana Anlaşmasını teyit ettiklerini, 150 saat içerisinde PYD/YPG'li yapıların çekileceği ve Türk-Rus ortak devriyesinin Kamışlı hariç 10 km derinlikte yapılacağını,



Münbiç ve Tel-Rıfat'tan bütün YPG'li unsurların silahları ile birlikte çıkarılacağını, terörist sızmaların engelleneceğini, mültecilerin gönüllü ve güvenli geri dönüşüne yardım edileceğini, bir denetim mekanizmasının kurulacağını ve Astana sürecinde başlayan siyasi sürece ve Anayasa hazırlama sürecine desteklerinin devam edeceğini imza altına almışlardır (Milliyet, 2019).

ABD Dışişleri Bakanı Pompeo, bu anlaşma sonrası Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov ile de 26 Ekim 2019 tarihinde bir telefon görüşmesi yapmıştır. Bu görüşme sonrası açıklamalarda bulunan Lavrov; Washington'un Suriye'nin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne zarar veren adımlar atmaktan kaçınması gerektiğini ifade ettiğini belirtmiştir (SANA, 2019).

Suriye Dışişleri ve Gurbetçiler Bakanı Mikdat ise Bağlantısızlar toplantısı için gittiği Bakü'den 26 Ekim 2019 tarihinde yaptığı açıklamada, Suriye'nin Türk saldırganlığına karşı koyma ve her karış toprağını kurtarma kararlılığında olduğunu söylemiştir (SANA, 2019).

ABD Temsilciler Meclisi ise 30 Ekim 2019 tarihinde aldığı bir kararla Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan ve ailesinin mal varlıklarının 120 gün içerisinde araştırılmasını içeren bir kararı kabul etmiştir (Aydınlık, 2019). Ayrıca 1915 olaylarını sözde Ermeni Soykırımı olarak tanıyan kararı kabul etmişlerdir (BBC News Türkçe, 2019).

Bu gelişmelere ek olarak ABD ile Türkiye arasında PKK'nın Suriye kolu olan PYD/YPG'li teröristler ile ABD yönetimin en üstten en alta görüşmeler yapması da sorun olmaya devam etmiştir. Örneğin Mazlum Kobani Kod Adlı PKK'nın liderlerinden Ferhat Abdi Şahin ile yapılan görüşmeler zaman zaman basına da servis edilmiştir. Bu konu ile ilgili ABD'nin Suriye Özel Temsilcisi James Jeffrey'e sorulan soruya karşılık, Jeffrey 15 Kasım 2019 tarihinde verdiği cevapta; ABD'nin kişilerle bir bağlantısı olmadığını, ABD'nin desteğinin SDG'ye olduğunu belirtmiştir (Haberler.com, 2019).

Diğer yandan ABD'nin Suriye Özel Temsilcisi Jeffrey, ABD Dışişleri Bakanı Pompeo ve NATO Genel Sekreteri Stoltenberg'in katıldığı 16 Kasım 2019 tarihli toplantıda; Suriye'den YPG'nin baskısı nedeniyle Kürtlerinde göç etmek durumunda olduğunu söyleyerek bir boyutu ile Türkiye'nin tezine bir adım yaklaşmış (Haber7, 2019) görünse de 12 Aralık 2019 tarihinde ABD Senatosu, ABD Temsilciler Meclisi'nin Türkiye'ye yönelik yaptırım uygulanması kararını onaylayarak iki ülke arasındaki ilişkilerin zarar görmesine neden olmuştur (BBC News Türkçe, 2019).

Türkiye-ABD ilişkilerinin Suriye'de farklı bir seyir takip ettiği tek yer İdlib'tir. İdlib konusunda iki ülkenin yaklaşımları belirli düzeyde örtüşmektedir. Türkiye'nin 20 Aralık 2016 tarihinde Rusya ve İran ile birlikte Astana'da imzaladığı mutabakat da yer alan; siyasi çözüm için görüşmelerin yapılması, radikal örgütlerin silahsızlandırılması ve sivillerin korunması yaklaşımını, ABD ve müttefikleri desteklemiştir. Bu mutabakat belirli bir süre ateşkesi sağlamış ancak ilerleyen süreçte Rusya ve Suriye rejimi, Türkiye'nin radikal örgütlerin silahsızlandırılması konusundaki sözlerini yerine getirmediği ve yetersiz kaldığı iddiaları ile İdlib'e yönelik askeri harekate tekrar başlamıştır. Türkiye bu yaklaşımı, sivillere yönelik katliamların yapılması olarak nitelendirirken, ABD radikal İslamcı örgütlerin etkisiz hale getirilmesi konusunda Rusya ve Suriye rejimi ile benzer düşünmekle birlikte, sivillere yönelik yapılan bombardımanı şiddetle eleştirmiştir. Örneğin 28 Ocak 2020 tarihinde ABD Dışişleri Bakanı Pompeo yaptığı açıklamada; İdlib'e yönelik yapılan askeri operasyonlar dolayısı ile Rusya, İran ve Suriye rejimini kınamış ve acil ateşkes çağrısı yapmıştır. Pompeo, İdlib'e yönelik yapılan operasyonda; Rusya, İran, Hizbullah ve Suriye rejiminin yer aldığını ve sivillerin hedef alındığını özellikle belirtmiştir

(Karar 2020). Yine 3 Şubat 2020 tarihinde Suriye rejimi tarafından Türk askerine yönelik yapılan saldırı nedeniyle ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Morgan Ortagus, 4 Şubat 2020 tarihinde yaptığı açıklamada; İdlib'te şehit olan Türk askerleri için taziyede bulunarak, NATO müttefikimiz Türkiye'nin yanındayız açıklamasını yapmıştır. Ayrıca Rusya, İran, Hizbullah ve Esat rejiminin birlikte hareket ettiklerini dile getirerek, BM Güvenlik Konseyi'nin 2254 sayılı kararı çerçevesinde ateşkes çağrısında bulunmuştur (Karar, 2020). Ayrıca ABD Dışişleri Bakanı Pompeo'nun görevlendirmesi sonucu ABD'nin Suriye Özel Temsilcisi Jeffrey beraberindeki heyetle birlikte 11 Şubat 2020 tarihinde Türkiye'ye gelerek resmi temaslarda bulunmuştur. Jeffrey, Türkiye'de yaptığı açıklamalarda; İdlib'te Türkiye'nin meşru müdafaa hakkını desteklediklerini ifade etmiştir (Anadolu Ajansı, 2020).

Sonuç

ABD ile Türkiye'nin ilişkileri; ABD'nin bölgedeki çıkarları doğrultusunda Türkiye'ye olan ihtiyacı çevresinde şekillenirken, Türkiye'nin ABD ile ilişkileri; 20.yüzyılın başlarında romantik anlamda platonik bir boyutta başlamış, ikinci dünya savaşı sonrasında ise Sovyet Bloğuna karşı korunma ihtiyacı çerçevesinde ABD'nin şemsiyesi altına girme ihtiyacı ile devam etmiştir. Ancak bu ilişkilerin sürekliliğini, ABD'nin yaklaşımları belirlediği için istikrarlı bir çizgide gelişmediği gibi söylenildiği gibi stratejik bir boyutta da devam etmemiştir.

Suriye özelindeki Türkiye-ABD ilişkileri de bu çerçevede bir süreç yaşamıştır. Suriye sorununun ortaya çıktığı ilk anlarda, ABD ve müttefikleri Türkiye'yi sorunun bir parçası ve kendilerinin ön karakolu yapmak için büyük bir gayret sarf ederken, Türkiye'nin sürece dahil olduktan sonra siyasal İslamcı gruplarla olan yakınlaşması ve İsrail karşıtı yaklaşımları dolayısı ile çok geçmeden ABD ve müttefiklerinin Türkiye dışında alternatiflere yönelmelerine neden olmuştur.

Türkiye'nin ABD ve müttefiklerinin PYD/YPG, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail ile birlikte genelde de Türkiye'nin aleyhine Suriye'yi yeniden yapılandırma sürecine karşılık, Rusya ve İran ile birlikte bir taraftan Astana ve Soçi süreci ile girişimlerde bulunmuş diğer yandan Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı hareketleri ile inisiyatifi doğrudan eline alarak sahadaki gücünü artırmış ve Türkiyesiz Suriye'de bir çözümün olamayacağını her iki tarafa da göstermiştir.

Türkiye'nin bu yaklaşımı her iki tarafın Türkiye'yi dikkate almasını sağlasa da Türkiye'nin bölgede ittifak içerisinde olduğu İslamcı yapıların kontrol edilebilirliğinin sürdürülebilir olmaması dolayısı ile tartışmalı bir duruma düşmesine de neden olmuştur. Türkiye'nin bu durumu aşabilmesi için demokratik, laik sosyal hukuk devleti kimliğini öne çıkararak, kendi ülkesinin ulusal çıkarları çerçevesinde bölgedeki BM tarafından tanınan ülkelerle olan ilişkilerini geliştirerek ve devlet dışı aktörlerle arasına mesafe koyarak daha etkili bir noktaya taşınacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, S. (1985). "Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu". *Bellekten*. XLVIII: 95-108.
- AKGÜN, S. (1994). "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1915)". *Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ARMAOĞLU, F. (1989). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.



EROL, M. (1988). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ABD ile Yaptığı Ticari Anlaşmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

KARAKAYA, A. (2001). *Milli Mücadelede Manda Sorunu, Harbord ve King Crone Heyetleri*. Ankara: Başkent Klşe ve Matbaacılık.

TEVETOĞLU, F. (1991). *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

UÇAROL, R. (1985). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Filiz Kitapevi.

ULUGAY, O. (1974). *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*. İstanbul: Özel Yayın.

İnternet Kaynakları

A Haber (2019). "AFP:YPG/PKK Türkiye Sınırından Çekiliyor". (Erişim Tarihi: 07.10.2019).

<https://www.ahaber.com.tr/gundem/2019/08/27/afp-ypgpkk-turkiye-sinirindan-cekiliyor>

Akşam Gazetesi (2013). "Öfkenin Hedefi Patriotlar". (Erişim Tarihi: 17.09.2019).

<https://www.aksam.com.tr/guncel/ofkenin-hedefi-patriotlar--161152h/haber-161152>

Akşam Gazetesi (2019). "Türkiye ve ABD 13 Maddede Anlaştı". (Erişim Tarihi: 15.11.2019).

<https://www.aksam.com.tr/guncel/turkiyeabd-ortak-aciklamasi/haber-1014655>

Akşam Gazetesi (2019). "Washington Post; ABD Suriyeli Muhaliflere Öldürücü Silah Yardımına Başladı". (Erişim Tarihi: 20.09.2019).

<https://www.aksam.com.tr/dunya/washington-post-abd-suriyeli-muhaliflere-oldurucu-silah-yardimina-basladi/haber-243965>

Aljezeera Türk (2015). "Suriye'de Kimyasal Silah Kullanıldı". (Erişim Tarihi: 30.09.2019).

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyede-kimyasal-silah-kullanildi>

Aljezeera Türk (2016). "YPG Armalı ABD Askeri". (Erişim Tarihi: 03.10.2019).

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/ypg-armali-abd-askeri>

Amerikanın Sesi (2019). "Esat Yönetiminden ABD ve Türkiye'ye Suriye'den Çıkın". (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

<https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-ve-t%C3%BCrkiye-ye-uyar%C4%B1-suriye-den-%C3%A7%C4%B1k%C4%B1n-/5102587.html>

Amerikanın Sesi (2019). "Türkiye ABD'nin PYD/YPG'ye 1 Saat Bile Desteği Zararlı". (Erişim Tarihi: 23.09.2019).

<https://www.amerikaninsesi.com/a/turkiye-abdninpyd-ypgye-1-saat-bile-destegi-zararli/4143613.html>

Anadolu Ajansı (2019). "ABD Ordusu YPG/PKK ile Petrol için Ortak Devriye Yapıyor". (Erişim Tarihi: 20.11.2019).

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-ordusu-ypg-pkky-la-petrol-icin-ortak-devriye-yapiyor/1641272>

- Anadolu Ajansı (2019). "ABD'nin Suriye'deki Konuşlanma Şekli Değişiyor". (Erişim Tarihi: 20.11.2019).
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdnin-suriyedeki-konuslanma-sekli-degisiyor/1639956>
- Anadolu Ajansı (2020). "ABD'nin Suriye Özel Temsilcisi Jeffrey Türkiye'ye Geldi". (Erişim Tarihi: 14.02.2020).
<https://www.aa.com.tr/tr/politika/abdnin-suriye-ozel-temsilcisi-jeffrey-turkiyeye-geldi/1731125#!>
- Aydınlık Gazetesi (2019). "Cumhurbaşkanlığı; Jeffrey'e Randevu Vermedi". (Erişim Tarihi: 06.10.2019).
<https://www.aydinlik.com.tr/cumhurbaskanligi-jeffrey-e-randevu-vermedi-turkiye-ocak-2019>
- Aydınlık Gazetesi (2019). "Erdoğan'dan Operasyon Açıklaması: Önümüzdeki Günlerde IŞİD'i de Kapsayan Harekat Tarzı Belirleyeceğiz". (Erişim Tarihi: 05.10.2019).
<https://www.aydinlik.com.tr/erdogan-dan-operasyon-aciklamasi-onumuzdeki-gunlerde-isid-i-de-kapsayan-harekat-tarzi-izleyecegiz-turkiye-aralik-2018-3>
- Aydınlık Gazetesi (2019). "ABD Temsilciler Meclisi'nin Yaptırım Kararı Neleri Kapsıyor?". (Erişim Tarihi: 16.11.2019).
<https://www.aydinlik.com.tr/abd-temsilciler-meclisi-nin-yaptirim-karari-neleri-kapsiyor-turkiye-ekim-2019-1>
- AYDINTAŞBAŞ, A. (2019). "ABD'den Kritik Suriye Teklifi". *Cumhuriyet Gazetesi*. (Erişim Tarihi: 04.10.2019).
http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/608718/ABD_den_kritik_Suriye_teklifi.html
- BBC News Türkçe (2013). "ABD ve İngiltere Suriyeli Muhaliflere Yardımı Durdurdu". (Erişim Tarihi: 22.09.2019).
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/12/131211_suriye_abd_yardim
- BBC News Türkçe (2014). "Biden: Suriye'de Esatsız Çözüm Sürecini Görüştük". (Erişim Tarihi: 25.09.2019).
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/11/141122_biden
- BBC News Türkçe (2015). "ABD ile Eğitim-Donat Mutabakatı İmzalandı". (Erişim Tarihi: 28.09.2019).
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150219_egit_donat
- BBC News Türkçe (2015). "ABD'nin Eğitim-Donat Projesi Başarısız Oldu". (Erişim Tarihi: 27.09.2019).
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/08/150806_suriye_abd_el_wawi_egit_donat
- BBC News Türkçe (2015). "ABD ve Almanya Türkiye'deki Patriot Sistemlerini Çekiyor". (Erişim Tarihi: 18.09.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/08/150817_patriot_fuzeleri_abd_almanya

BBC News Türkçe (2016). “ABD’den Türkiye’ye Suriye Demokratik Güçlerini Hedef Almama Çağrısı”. (Erişim Tarihi: 02.10.2019).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37216750>

BBC News Türkçe (2019). “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Trump ile Görüştü: Çekilmeyi Engellemek İsteyenlere Fırsat Verilmemeli”. (Erişim Tarihi: 05.10.2019).

<https://www.bbc.com/turkce/46869472>

BBC News Türkçe (2019). “Erdoğan: Güvenli Bölge için ABD ile Görüşüyoruz...”. (Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49625563>

BBC News Türkçe (2019). “Erdoğan: Suriye’de Güvenli Bölgede 12 Gözlem Noktası Kurmayı Planlıyoruz”. (Erişim Tarihi: 18.11.2019).

<https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-50092782>

BBC News Türkçe (2019). “Erdoğan’dan ABD’ye PYD Tepkisi: Bu Nasıl Ortaklık?”. (Erişim Tarihi: 29.09.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160210_erdogan_abd

BBC News Türkçe (2019). “Esat: Türk Uçağını Keşke Düşürmeseydik”. (Erişim Tarihi: 15.09.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/07/120703_assad_turkey_2.shtml

BBC News Türkçe (2019). “HRW: Suriye’deki İşkenceler İnsanlık Suçu”. (Erişim Tarihi: 16.09.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/07/120703_syria_torture.shtml

BBC News Türkçe (2019). “Kimyasal Silah Anlaşması; Suriye’de İç Savaşı Bitirir mi?”. (Erişim Tarihi: 21.09.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/09/130918_sam_suriye_bowen

BBC News Türkçe (2019). “Kobani’ye Havadan Silah Yardımı”. (Erişim Tarihi: 25.09.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/10/141019_kobani

BBC News Türkçe (2019). “Reuters ve AFT: YPG Suriye’nin Türkiye ile Sınırından Çekiliyor”. (Erişim Tarihi: 21.11.2019).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49481971>,

BBC News Türkçe (2019). “Roma’da Suriye Zirvesi; Esat Karşıtları İvme Arayışında”. (Erişim Tarihi: 18.09.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/02/130228_suriye_pazarlik.shtml

BBC News Türkçe (2019). “Suriye; Türkiye ve ABD’nin Güvenli Bölge Anlaşmasını Reddediyoruz”. (Erişim Tarihi: 10.11.2019).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49276563>

- BBC News Türkçe (2019). "Suriye'de Güvenli Bölge; Türkiye Ne İstiyor, ABD Neden Sıcak Bakmıyor". (Erişim Tarihi: 15.11.2019).
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49134096>
- BBC News Türkçe (2019). "Suriye'de Güvenli Bölgede Pentagon: ABD ve Türkiye Planlı, Aşamalı ve Koordineli Bir Şekilde Uygulayacak". (Erişim Tarihi: 22.11.2019).
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49429998>
- BBC News Türkçe (2019). "Türkiye Peşmergenin Kobaniye Geçeğine Yardım Edecek". (Erişim Tarihi: 23.09.2019).
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/10/141020_turkiye_barzani_kobani_koridor
- BBC News Türkçe (2019). "ABD Senatosu, ABD Temsilciler Meclisi'nin Türkiye'ye Yönelik Yaptırım Uygulanması Kararını Onaylamıştır". (Erişim Tarihi: 25.12.2019).
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50757514>
- BBC News Türkçe (2019). "1915 Olaylarını Ermeni Soykırımı Olarak Tanıyan Kararı Kabul Etti". (Erişim Tarihi: 16.11.2019).
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50229358>
- Birgün (2019). "Suriye'de ABD'nin Çekildiği Üsse Rusya Yerleşti". (Erişim Tarihi: 16.11.2019).
<https://www.birgun.net/haber/suriye-de-abd-nin-cekildigi-usse-rusya-yerlesti-276510>
- Cumhuriyet Gazetesi (2019). "ABD ile Pürüzler Aşılama". (Erişim Tarihi: 06.10.2019).
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/1522469/ABD_ile_puruzler_asilama_di.html
- Cumhuriyet Gazetesi (2019). "ABD ile Yeni Gerilim; Mcgurk'tan Ağır Suçlama". (Erişim Tarihi: 04.10.2019).
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/792154/ABD_ile_yeni_gerilim...McGurk_tan_agir_suclama.html
- Cumhuriyet Gazetesi (2019). "ABD ve Türkiye'nin Kara harekatı Planı". (Erişim Tarihi: 28.09.2019).
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/332041/ABD_ve_Turkiye_nin_kara_h_arek_ti_plani.html
- Cumhuriyet Gazetesi (2019). "ABD'den Fırat Kalkanı Operasyonu için Son Açıklama: Kürtler Bize Söz Verdi". (Erişim Tarihi: 03.10.2019).
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/590367/ABD_den_Firat_Kalkani_Operasyonu_icin_son_aciklama_Kurtler_bize_soz_verdi.html
- Cumhuriyet Gazetesi (2019). "Dabık'ta Türkiye-ABD İşbirliği". (Erişim Tarihi: 03.10.2019).
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/601787/Dabik_ta_ABD-Turkiye_isbirligi.html



Cumhuriyet Gazetesi (2019). "Hillary Clinton'dan 29 Ekim Mesajı". (Erişim Tarihi: 16.09.2019).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/379320/Hillary_Clinton_dan_29_Ekim_mesaji.html

Cumhuriyet Gazetesi (2019). "İncirlik Pazarlığı". (Erişim Tarihi: 21.09.2019).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/123092/incirlik_pazarligi.html

Cumhuriyet Gazetesi (2019). "Kürtleri Silahlandırılım". (Erişim Tarihi: 04.10.2019).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/603519/_Kurtleri_silahlandiralim_html

Cumhuriyet Gazetesi (2019). "Suriye'de Güvenli Bölge; Türkiye Ne İstiyor, ABD Neden Sıcak Bakmıyor". (Erişim Tarihi: 17.11.2019).

http://cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/1509701/suriye-de--guvenli_bolge_Turkiye_ne_istiyor_ABD_neden-sicak-bakmiyor_html

Cumhuriyet Gazetesi (2019). "YPG Terör Örgütüdür Diyen Erdoğan'a ABD'den Sert Yanıt". (Erişim Tarihi: 26.09.2019).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/479057/_YPG_teror_organudur_diyen_erdogan_a_ABD_den_sert_yanit.html

Cumhuriyet Gazetesi (2019). "YPG ve ABD Omuz Omuza". (Erişim Tarihi: 29.09.2019).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/398143/YPG_ve_ABD_omuz_omuza.html

Cumhuriyet Gazetesi (2019). "YPG'den 250 ABD Askeri Açıklaması". (Erişim Tarihi: 02.10.2019).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/522644/YPG_den_250_ABD_askeri_a_ciklamasi.html

Duvar Gazete (2019). "Türkiye-ABD Anlaşması Muğak; Biz SDG ile Önemli Adımlar Attık". (Erişim Tarihi: 13.11.2019).

<https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya/2019/10/17/suriye-turkiye-abd-anlasmasi-muglak-biz-sdg-ile-onemli-adimlar-attik/>

DW (2017). "Tillerson: Türkiye ile İlişkileri Onarıyoruz". (Erişim Tarihi: 04.10.2019).

<https://www.dw.com/tr/tillerson-t%C3%BCrkiye-ile-ili%C5%9Fkileri-onar%C4%B1yoruz/a-39633550>

DW (2018). "Türkiye ve ABD Münbiç Konusunda Anlaştı". (Erişim Tarihi: 01.01.2020).

<https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ve-abd-menbi%C3%A7-konusunda-anla%C5%9Ft%C4%B1/a-44072374>

DW (2019). "ABD'den Türkiye'ye S400 Uyarısı". (Erişim Tarihi: 06.10.2019).

<https://www.dw.com/tr/abdden-t%C3%BCrkiye-ye-s400-uyar%C4%B1s%C4%B1/a-47787737>

Evrensel Gazetesi (2019). "Esat Suriye'deki Savaş 3. Dünya Savaşı Canlandırmasıdır". (Erişim Tarihi: 22.11.2019).

<https://www.evrensel.net/haber/390739/esad-suriyedeki-savas-3-dunya-savasi-canlandirmasidir>

GÖKSEDEF, E. (2019). "ABD ile Güven Bunalımı". (Erişim Tarihi: 01.10.2019).

<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/abd-ile-guven-bunalimi>

Haber7com (2019). "ABD'den Şaşırtan Türkiye İtirafı". (Erişim Tarihi: 27.11.2019).

<http://www.haber7.com/dunya/haber/2916115-abdden-sasirtan-turkiye-itirafi>

Haber7com (2019). "Suriye'de Türkiye'ye Karşı Yeni Oyun; ABD, İngiltere ve İsrail". (Erişim Tarihi: 21.11.2019).

<http://www.haber7.com/dunya/haber/2886310-suriyede-turkiyeye-karsi-yeni-oyun-abd-ingiltere-ve-israil/?detay=2>

Haberkıbrıs (2019). "İncirlikten Kalkan İHA Suriye Sınırında Düşürüldü". (Erişim Tarihi 26.09.2019).

<https://haberkibris.com/incirlikten-kalkan-ih-suriyede-dusuruldu--2015-03-18.html>

Haberler.com (2015). "Akçakale'ye Top Mermisi Düşmesi". (Erişim Tarihi: 14.09.2019).

<https://www.haberler.com/akcakale-ye-top-mermisi-dusmesi-3987501-haberi/>

Haberler.com (2019). "ABD'den Mazlum Kobani Açıklaması: Destegimiz Dönemsel ve Geçici". (Erişim Tarihi: 27.11.2019).

<https://www.haberler.com/abd-den-mazlum-kobani-aciklamasi-destegimiz-12619809-haberi/>

Haberler.com (2019). "Erdoğan ile Görüşecek misiniz? Sorusuna Cevap Verdi. Görüşmeyeceğim". (Erişim Tarihi: 25.11.2019).

<https://www.haberler.com/esed-erdogan-la-gorusecek-misiniz-sorusuna-12605297-haberi/>

Habersol (2019). "ABD Suriye'de Yaklaşık 600 Askeri Personelimiz Kalacak". (Erişim Tarihi: 20.11.2019).

<https://haber.sol.org.tr/dunya/abd-suriyede-yaklasik-600-askeri-personelimiz-kalacak-274041>

Habertürk Gazetesi (2019). "Rusya ve İran'dan Güvenli Bölge Açıklaması". (Erişim Tarihi: 18.11.2019).

<https://www.haberturk.com/rusya-ve-iran-dan-guvenli-bolge-aciklamasi-2518630>

Habertürk Gazetesi (2019). "Türkiye ve ABD Sınırdaki Devriye Gerçekleştirdi". (Erişim Tarihi: 18.11.2019).

<https://www.haberturk.com/son-dakika-teror-orgutu-tunelleri-kapatiyor-mehmetcik-devriye-atacak-haberler-2520124>

Habertürk Gazetesi (2020). "Türkiye ile ABD Mutabakata Vardı...". (Erişim Tarihi: 01.01.2020).

<https://www.haberturk.com/turkiye-ile-abd-mutabakata-vardi-iste-menbic-plani-1992445>



Hürriyet Gazetesi (2013). "Amerikan Patriotları Türk Bürokrasisine Takıldı". (Erişim Tarihi: 17.09.2019).

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/amerikan-patriotlari-turk-burokrasisine-takildi-22488084>

Hürriyet Gazetesi (2013). "ABD Savaş Hazırlığında: Adana'yı Terk Edin". (Erişim Tarihi: 22.09.2019).

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/abd-savas-hazirliginda-adanayi-terk-edin-24658595>

Hürriyet Gazetesi (2018). "ABD'den Suriyeli Muhaliflere Tehdit". (Erişim Tarihi: 19.11.2019).

<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/abdden-suriyeli-muhaliflere-tehdit-41053201>

ISMAYIL, E. (2019). "ABD'nin Suriye'ye Füze Saldırısı ve Değişen Dengeler". *Bilgesam Analiz*. 1366. (Erişim Tarihi: 10.11.2019). bilgesam.org.tr

İha Haber Ajansı (2019). "Başbakan Erdoğan NBC NEWS Televizyonuna Verdiği Özel Röportaj". (Erişim Tarihi: 19.09.2019).

<https://www.ihaber.com.tr/haber-iste-o-roportaj-276203/>

İlke Haber (2019). "Erdoğan: ABD Silahları Bize Versin". (Erişim Tarihi: 04.10.2019).

<https://www.ilkehaber.com/haber/erdogan-abd-silahlari-bize-versin-51039.htm>

İnternethaber (2012). "Clinton Ankara'nın Kırmızı Çizgisini Açıkladı". (Erişim Tarihi: 25.09.2019).

<https://www.internethaber.com/clinton-ankaranin-kirmizi-cizgisini-acikladi-433809h.htm>

Karar Gazetesi (2020). "ABD'den Rusya, İran ve Esad Rejimine Kınama". (Erişim Tarihi: 28.01.2020).

<https://www.karar.com/dunya-haberleri/abdden-rusya-iran-ve-esad-rejimine-kinama-1457064>

Karar Gazetesi (2020). "ABD'den İdlib'te Şehit Düşen Türk Askerlerine Taziye". (Erişim Tarihi: 05.02.2020).

<https://www.karar.com/dunya-haberleri/abdden-idlibde-sehit-dusen-turk-askerleri-icin-taziye-1463990>

KAYA, E. (2019). "ABD-Suriye İlişkileri Beklentiler ve Muhtemel Gelişmeler". (Erişim Tarihi: 05.11.2019).

<http://bilgesam.org/incele/16/-abd-suriye-iliskileri--beklentiler---muhtemel-gelistmeler/#.Xf5UikczbIU>

KRD News (2019). "BBC: ABD ve Türkiye Çatışma Rotasına Girmiş Görünüyor". (Erişim Tarihi: 11.11.2019). <https://www.krdnews.net/news/turkiye/bbc-abd-ve-turkiye-catisma-rotasina-girmis-gorunuyor>

Milliyet Gazetesi (2019). "ABD; Biz Ortağız Baskı Olmaz". (Erişim Tarihi: 20.09.2019). <http://www.milliyet.com.tr/dunya/abd-biz-ortagiz-baski-olmaz-1522507>

- Milliyet Gazetesi (2019). "Dünya Esat'a Güle Güle Dedi". (Erişim Tarihi: 15.09.2019). <http://www.milliyet.com.tr/dunya/dunya-esad-a-gule-gule-dedi-1428580>
- Milliyet Gazetesi (2019). "Esat Görevi Bırakacak mı?". (Erişim Tarihi: 23.10.2019). <http://www.milliyet.com.tr/dunya/esad-gorevi-birakacak-mi-1428485>
- NTV (2019). "ABD Başkan Yardımcısı Pence; ABD ve Türkiye Suriye'de Ateşkes İçin Anlaştı". (Erişim Tarihi: 10.11.2019). <https://www.ntv.com.tr/dunya/abd-baskan-yardimcisi-pence-abd-ve-turkiye-suriyede-ateskes-icin-anlasti,IWhn7E5fHk-eewhkh5SWPw>
- NTV (2019). "Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Kalın ile ABD Suriye Özel Temsilcisi Jeffrey Görüşmesi Hakkında Açıklama". (Erişim Tarihi: 16.11.2019). https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakika-haberi-cumhurbaskanligi-sozcusu-kalin-ile-abd-suriye-ozel-temsilcisi,a7G6k4z5rkyQkT7w3_etEg
- Odatv (2019). "Barış Pınarı Durdu". (Erişim Tarihi 12.11.2019). <https://odatv.com/abd-ile-anlasma-17101936.html>
- ORHAN, O. (2019). "Suriye'de PYD/YPG için Sırada Ne Var? Münbiç Operasyonu ve Sonrası". (Erişim Tarihi: 02.10.2019). <https://orsam.org.tr/tr/suriye-de-pyd-ypg-icin-sirada-ne-var-munbic-operasyonu-ve-sonrasi/>
- Sabah Gazetesi (2019). "ABD'ye PYD Yanıtı: Anlaşma Yok". (Erişim Tarihi: 03.10.2019). <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/09/01/abdye-pyd-yaniti-anlasma-yok>,
- SANA (2019). "Avrupa Birliği Suriye'nin Birliğine, Egemenliğine ve Toprak Bütünlüğüne Bağlı Olduğunu Vurguladı". (Erişim Tarihi: 15.10.2019). <https://sana.sy/tr/?p=192664>,
- SANA (2019). "Meclis, Türkiye ve ABD'nin İhlallerini Kınadı". (Erişim Tarihi: 08.11.2019). <https://sana.sy/tr/?p=109325>
- SANA (2019). "Pentagon: Suriye Hava sahasında Uçuşa Yasak Bölge İle İlgili Herhangi Bir Anlaşma Yoktur". (Erişim Tarihi: 07.10.2019). <https://sana.sy/tr/?p=41753>
- SANA (2019). "Suriye BMGK'yi Göreve Çağırıldı". (Erişim Tarihi: 08.11.2019). <https://sana.sy/tr/?p=110649>
- SANA (2019). "Suriye, ABD ve Türkiye Rejiminin Bu Adımını Şiddetle Kınıyor". (Erişim Tarihi: 09.11.2019). <https://sana.sy/tr/?p=190526>
- SANA (2019). "Suriye, Türkiye Güçlerinin Afrin'e İşgalini Kınıyor". (Erişim Tarihi: 09.11.2019). <https://sana.sy/tr/?p=141950>
- SANA (2019). "Teröristlerin Eğitilip Silahlandırılması İçin Amerika-Türkiye İttifakı....". (Erişim Tarihi: 07.11.2019). <https://sana.sy/tr/?p=24406>
- SANA (2019). "Türkiye ve ABD'nin Bölgedeki Çıkar Farklılığı Tırmanıyor". (Erişim Tarihi: 08.11.2019). <https://sana.sy/tr/?p=137709>
- SANA (2019). "Türkiye ve ABD'nin Suriye'nin Hiçbir Bölgesinde Müzakere Hakkı Yoktur". (Erişim Tarihi: 09.11.2019). <https://sana.sy/tr/?p=151008>
- SANA (2019). "Washington Yönetiminin Suriye'nin Egemenliği ve Toprak Bütünlüğünü Baltalayan Adımlar Atmaması Gerekir". (Erişim Tarihi: 10.11.2019).



<https://sana.sy/tr/?p=193996>

SANA (2019). "Suriye'nin Türk Saldırganlığına Koyma ve Her Karış Toprağını Kurtarma Kararlılığında". (Erişim Tarihi: 15 Kasım 2019). <https://sana.sy/tr/?p=193993>

Semin, A. (2019). "Türkiye'nin Güvenlik Stratejileri Çerçevesinde Irak ve Suriye". *Bilgesam Analiz*. 1381. (Erişim Tarihi: 08.11.2019). bilgesam.org.tr

Son Dakika Haber (2019). "Bakan Çavuşoğlu'ndan ABD'ye Güvenli Bölge Çıkışı". (Erişim Tarihi: 20.11.2019).

<https://www.sondakika.com/haber/haber-son-dakika-bakan-cavusoglu-ndan-abd-ye-guvenli-12409494/>,

Sözcü Gazetesi (2019). "İncirlik Hava Üssü İçin ABD'ye Kullanma İzni Çıktı". (Erişim Tarihi: 27.09.2019).

<https://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/incirlik-ussu-icin-abdye-izin-cikti-891285/>

Sözcü Gazetesi (2019). "Mcgurk'a Plaket Veren PKKlı Çıktı". (Erişim Tarihi: 01.10.2019).

<https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/mcgurka-plaket-veren-pkkli-cikti-1072154/>

Sputnik (2017). "Mcgurk: Suriye'yi Silahlandırma Talimatı Doğrudan Trump'tan Geldi". (Erişim Tarihi: 04.10.2019).

<https://tr.sputniknews.com/abd/201705191028536424-abd-mcgurk-turkiye-isid-mucadele-yakin-muttefik/>

Sputnik (2019). "ABD Dışişleri, BM, Rusya ve Türkiye'nin Suriye'de Çözüme Yönelik Çabalarını Takdir Etti". (Erişim Tarihi: 10.11.2019).

<https://tr.sputniknews.com/abd/201909241040247988-abd-disisleri-bm-rusya-ve-turkiyenin-suriyede-cozume-yonelik-cabalarini-takdir-etti/>

Sputnik (2019). "ABD'li Düşünce Kuruluşundan Kongreye Öneri; Türkiye ile PKK Arasında Barış Müzakereleri Yeniden Başlatılmalı". (Erişim Tarihi: 09.11.2019).

<https://tr.sputniknews.com/abd/201909261040260324-abdli-dusunce-kurulusundan-kongreye-oneri-turkiye-ile-pkk-arasindaki-baris-muzakereleri-yeniden/>

Sputnik (2019). "Senatörlerden Trump'a Çağrı: Türkiye'nin Suriye'de Ateşkes İhlali Haberlerini araştır, Teyit Edilirse Yaptırım Uygula". (Erişim Tarihi: 26.11.2019).

<https://tr.sputniknews.com/abd/201911071040576384-senatorlerden-trumpa-cagri-turkiyenin-suriyede-ateskes-ihlali-haberlerini-arastir-teyit-edilirse/>,

Sputnik (2019). "Trump'ın Türkiye'yi Suriye'deki Hak İhlallerinden Sorumlu Tutması İçin Karar Tasarısı". (Erişim Tarihi: 26.11.2019).

<https://tr.sputniknews.com/abd/201911061040567832-trumpin-turkiyeyi-suriyedeki-hak-ihlallerinden-sorumlu-tutmasi-icin-karar-tasarisi/>

T24 (2019). "ABD Savunma Bakanı Hagel; ABd Suriye'ye Müdahale Etmeye Hazır". (Erişim Tarihi: 18.09.2019).

<https://t24.com.tr/haber/abd-savunma-bakani-hagel-abd-suriyeyi-vurmaya-hazir,238027>

YAZĞAN, Ş. (2019). "Türk Amerikan İlişkilerinin Suriye Sonbaharı: Ayrışan Değerler, Uzlaşmaz Çıkarlar ve Çatışan Politikalar". *ORDAF*. Erişim Tarihi: 05.11.2019. <http://ordaf.org/>

Yeni Şafak Gazetesi (2019). "ABD, Teröristlere Anlık İstihbarat Verecek". (Erişim Tarihi: 06.11.2019).

<https://www.yenisafak.com/gundem/abd-savunma-bakani-turkiyeyi-tehdit-etti-3501239>

Yeniçağ Gazetesi (2019). "ABD ve Türkiye Ateşkese Karar Verdi". (Erişim Tarihi: 17.11.2019).

<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/pence-abd-ve-turkiye-suriyede-ateskese-karar-verdi-252819h.htm>





SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ÇİN-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ*

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ**

ÖZET

Kafkasya bölgesi tarihten günümüze küresel ve bölgesel güçlerin büyük bir mücadele alanı olmuştur. Bu noktada Kafkasya bölgesinde ABD, AB, Çin, Rusya gibi küresel güçler ile Türkiye, İran, Hindistan vb. bölgesel güçler bazen karşı karşıya gelmiş, bazen de işbirliği içinde hareket etmişlerdir. Tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de bu bölge çok sayıda sorunla mücadele etmektedir. Soğuk Savaş döneminde bir süreliğine de olsa Sovyet baskısıyla bölgedeki ülkelerin küresel ve bölgesel ülkelerle olan teması sınırlandırılmıştır. Ancak Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Kafkasya'da özellikle de Güney Kafkas ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte, Kafkas ülkeleri dünya ile ilişki kurma noktasında yeni arayışlar içerisine girmişlerdir. Güney Kafkas ülkelerinin özellikle de Ermenistan'ın Batı ve Batının dışında yer alan küresel güçlerle iyi ilişkiler kurma arayışına girdiği görülmektedir. Bu noktada yeni dönemde özellikle de Sovyetler döneminde Batıya karşı Rusya'nın yanında yer alma çabaları ile bilinen Çin'in bölgeye yatırımları ve bölgeyle ilgili uluslararası kuruluşlardaki yeri ile ön plana çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada Çin'in Sovyetler Birliği döneminden başlayıp Sovyet sonrası süreçte bölgeye yönelik artan ilgisinden hareketle, özellikle Ermenistan'a yönelik politikaları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Ermenistan, Kafkasya, Rusya, Türkiye.

CHINA-ARMENIA RELATIONS IN THE POST-COLD WAR ERA

ABSTRACT

Throughout the history, the Caucasus region has always been a great area of struggle among both global and regional powers. In the region, global powers such as the United States, EU countries, China, and Russia, and the regional powers such as Turkey, Iran and India sometimes confronted with each other and sometimes acted as allies. The historical struggle of the area still continues. Only during the Cold War period, the contact of the countries in the region with the global and regional countries was limited by the Soviet pressure. However, after the Cold War, when the Caucasus countries, particularly the ones in the south, gained their independence, those countries searched of new ways to establish relations with the world. During this period, it is seen that Armenia among the southern Caucasus countries, particularly sought to establish good relations with the western and non-western global powers. At this point, China, which is known for its efforts to stand by Russia against the West, especially during the Soviet period, has gained prominence with its investments in the region and its place in international organizations related to the region. This article aims to examine China's increased interest towards the region by evaluating its policies of Armenia.

Keywords: China, Armenia, Caucasus, Russia, Turkey.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 16.12.2019; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2020

* Bu makale, 25 Kasım 2018 tarihinde IRAM-AYBU tarafından Ankara'da düzenlenen *China's West Asian Strategies and Belt and Road Initiative-BRI* adlı uluslararası sempozyumda sunulan bildiri metninin verilerinden yararlanılarak, bildiri metni genişletilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır.

** Doç. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ANKARA;

ORCID: 0000-0002-4634-463X, E-posta: yildizdeveci@gmail.com

Giriş

Kafkasya bölgesi tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de bölgesel ve küresel güçler açısından jeopolitik yapıya sahip önemli bir bölgedir. Tarihte büyük oranda dönemsel olarak Osmanlı-Safevi, Osmanlı-Rus İmparatorluğu arasında bir çekişme alanı olan bu coğrafyada XIX. yüzyılda yavaş yavaş Batılı Devletler ya da Büyük Güçler olarak bilinen devletlerin de bölgeye girmeye çalıştığı bir alana dönüşmüştür. Gelineen noktada her ne kadar tarihsel bağlamdaki bölgesel aktörler aynı kalmış olsa da küresel aktörlerin de burada etkili olmaya başladığını söylemek mümkündür. Bu noktada her ne kadar bir dönem renkli devrimler aracılığıyla bölgede bir takım “denemeler ve girişimler” yaşanmışsa da henüz Batılı devletlerin bölgede istedikleri düzeyde bir etkiden bahsedilemez. Bu noktada Kafkasya bölgesinde bölgesel ve küresel güçlere tabiri caizse sonradan eklenen güçlerden biri olarak Çin, Soğuk Savaş dönemi sonrasında dikkat çekici bir güç olarak yer almaya başlamıştır.

Tarihi İpek Yolu’nu günümüzdeki küreselleşme hareketinin temeli olarak kabul eden araştırmacılara göre, Tarihi İpek Yolu ticaretinin hakimiyeti konusunda nasıl ki tarihte bir çok mücadeleler verilmişse günümüzde de bu mücadeleler Doğu Batı kavramları üzerinden devam etmektedir. Soğuk Savaş dönemindeki çift kutuplu dünya sisteminden çok kutuplu dünya sistemine geçişin yaşandığı bu dönemde ABD’nin AB ile yakınlaştığını, Çin’in ise Modern İpek Yolu projesi ile yanına aldığı gelişmekte olan 65 ülkenin de desteğiyle Doğu merkezli bir küreselleşme girişimi başlattığı ileri sürülmektedir (Camgöz vd. 2017: 1-18). Ancak ABD ve AB’den farklı olarak Rusya’nın da Çin’in “Kuşak-Yol” bu girişiminden uzun vadede ortaya çıkması muhtemel etkilerinden dolayı rahatsızlık duyacağını söylemek mümkündür. Rusya’nın, Çin’in Orta Asya’daki etkisini arttırmasından kaynaklı endişeleri olduğunu, Hindistan da Hint Okyanusundaki etkisine gelebilecek olası tehditler nedeniyle de proje konusunda kaygılı olduğuna vurgu yapılmaktadır (Durular 2016: 77-97). Bilindiği üzere Çin günümüzde sadece Ermenistan için değil Güney Kafkasya’daki diğer devletler tarafından da oldukça önemli bir yatırımcı olarak görülmektedir (Sanamyan, 2016). Bu noktada Kafkasya’ya yönelik politikalarında Ermenistan’ın ayrı bir önemi olduğunu söylemek mümkündür. Çin’in Orta Asya’daki demiryolu, enerji, altyapı (Abrahamyan, 2015) çalışmalarındaki etkisini benzer şekilde Kafkasya’da da uygulamaya çalıştığı ve bu anlamda bölge ülkelerine yönelik yatırımlara büyük bir önem verdiğini söylemek mümkündür.

Ermeni kaynaklarına göre, Ermeniler her ne kadar Azerbaycan Türkleri ve Gürcülerle benzer şekilde tarihsel olarak yüzünü batı ve kuzeye yöneltmiş olsa da uzun tarihi geçmişi dolayısıyla da doğuya ulaşabilmek için tarihinde önemli izler taşımaktadır. Ermeniler tarihsel bağlamda çok eski tarihlerde yüzünü doğuya çevirmiş olsa da Ermenistan Cumhuriyeti’nin tarihsel geçmişi 1918 yılına dayandığı için bu çalışmada ağırlıklı olarak Ermenistan Cumhuriyeti’nden günümüze olan süreç üzerinde durulacaktır. Bilindiği üzere 1918 yılında ömrü yalnızca iki yıl olan Demokratik Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuş ve bu yeni devletin hükümeti ağırlıklı olarak Taşnaklardan kurulmuş olup Ermenistan Hükümeti’nin Başbakanlığına Hovannes Katchaznuni getirilmiştir (Palabıyık-Deveci, 2009: 256-257). Bu sürecin ardından Ermenistan’ın Sovyetler birliğine katılmasıyla beraber uzun yıllar Ermenistan’ın ve bölgedeki diğer Güney Kafkas ülkelerinin ilişkileri Sovyetler üzerinden yürütülmüştür. Ancak Sovyetler Birliği’nin 1991’de dağılmasının ardından başta Ermenistan olmak üzere diğer güney Kafkas ülkelerinin Doğu, Batı yönlü Avrupa, Asya ve Ortadoğu başta olmak üzere birçok ülkeyle olan ilişkileri gittikçe büyük önem arz etmiştir. Özellikle Ermenistan gibi ciddi bir ekonomik çıkmazda olan ülkeler için bu durum daha da önemli hale gelmiş ve alternatif

arayışlara girilmiştir. Bu noktada Ermeni uzmanlara göre Çin Devlet Başkanı Şi Jinping'in, günümüzde Avrupa'nın başlıca dış politikası ve ticaret inisiyatifinin Antik İpek Yolu'nu hatırlattığı ve Ermeni tüccarların da tarihte hem Batı hem de Kanton ve Hint Okyanusu üzerinden Çin-Batı ticareti tarihinde önemli bir rol oynadıklarına dikkat çekilmektedir (Sanamyan, 2016).

Çin-Ermenistan ilişkileri Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ve 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından siyasi anlamda Ermenilerin ifadesiyle "samimi" bir boyut kazanmıştır (MirrorSpectator, 2018). Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından iki ülke arasındaki ilk diplomatik ilişkiler 6 Nisan 1992'de kurulmuştur. Temmuz 1992'de Erivan'da Çin Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği faaliyete başlamış, daha sonra 10 Ekim 1996'da ise Pekin'de Ermenistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği açılmıştır (China MFA, 2015).

Ermenistan Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte bağımsızlık sürecinin ardından her ne kadar eski dönemlerde olduğu gibi tarihsel olarak Rusya'ya olan bağımlılığını devam ettirse de yeni dönemde bazı yeni arayışlar içinde de yer almıştır. Bu kapsamda yakın dönemlerde 2017 yılında Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan'ın 4 Eylül'deki Çin ziyareti, Çin ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Bazı araştırmacılar tarafından bu ziyaret Ermenistan dış politikasındaki değişikliğin önemli bir göstergesi olarak kabul edilirken, aynı zamanda, "Soğuk Savaş'tan sonra birbirini ihmal eden iki tarafın arasındaki ilişkilerin tarihi derinleşme sürecinde atılan en yeni adımlardan sadece biri" şeklinde de tanımlanmıştır (Tulun, 2017). Başbakan Paşinyan'a göre Çin-Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın temelinde, her ne kadar birbirlerinden uzak olsalar da iki ülkeyi yakınlaştıran temel konu, stratejik zihniyettir. Bu ifade iki ülke arasındaki yakınlaşmanın "stratejik temelli" olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Hetq, 2018).

Modern İpek Yolu Projesi veya Bir Kuşak Bir Yol (One Belt One Road)

Çin'in Ermenistan'la son dönemlerde artan ilişkileriyle ilgili bölüme geçmeden önce iki ülke ilişkilerinde temel odak noktasını oluşturan Tarihi İpek Yolu ve Modern İpek Yolu Projesi kısaca bilgi verilmesinde yarar vardır. Çin lideri Şi Jinping tarafından 2013 yılında "Bir Kuşak, Bir Yol" adıyla başlayan bu proje Tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan Modern İpek Yolu olarak da adlandırılmaktadır. Bu kapsamda proje güzergâhında yer alan tüm ülkelerin Çin önderliğinde projeye davet edildiği, Asya, Afrika ve Avrupa'yı kapsayan ve ekonomi temelli bu proje olduğunu söylemek mümkündür (Deutsche Welle, 2017). Projede toplam 65 ülkenin yer alması planlanmaktadır. Bu kapsamda söz konusu proje ile Çin'in, hem büyüme hızını arttırmayı hem de azalan iç tüketimini canlandırmayı hedeflediğini söylemek mümkündür (İnsamer, 2018). Proje kapsamında öngörülen güzergâhları genel hatlarıyla şöyle sıralamak mümkündür;

Çin-Moğolistan-Rusya

Çin-Bangladeş-Hindistan-Myanmar

Çin-Merkez ve Batı Asya

Çin-Hindi Çini Yarımadası

Çin-Pakistan (İnsamer, 2018)

Projenin uzun vadede gerek Çin gerekse güzergah üzerinde yer alan ülkeler açısından küresel ekonomiyle entegrasyonu sağlayacağı için ekonomik refah sağlayacağı



da öngörülmektedir. Projede yer alan 65 ülke kapsamında Ermenistan ve Türkiye Avrupa güzergâhında yer almakta olup, diğer bölgeleri ise şöyle sıralamak mümkündür;

Doğu Asya: Çin, Moğolistan

Güneydoğu Asya: Brunei, Kamboçya, Endonezya, Laos, Malezya, Myanmar, Filipinler, Singapur, Tayland, Timor-Leste, Vietnam

Orta Asya: Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan,

Ortadoğu ve Kuzey Afrika: Bahreyn, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Filistin, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen

Güney Asya: Afganistan, Bangladeş, Bhutan, Hindistan, Maldivler, Nepal, Pakistan, Sri Lanka

Avrupa: Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Bosna Hersek, Hırvatistan, Çekya, Estonya, Gürcistan, Macaristan, Letonya, Litvanya, Makedonya, Moldova, Karadağ, Polonya, Rusya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Türkiye, Ukrayna (İktibas Dergisi, 2018)

Çin'in Güney Kafkasya Politikası

Soğuk Savaş döneminin son ermesinin ardından bölgede Ermenistan'la olan ilişkilerinde ivme kazandıran Çin, bölge ülkelerinden farklı olarak Ermenistan'a ekonomi alanında özel bir ilgi göstermektedir. Çin'in Ermenistan büyükelçisi Tian yaptığı bir konuşmada Çin'in Ermenistan'la son derece iyi ilişkileri olduğunu ve bu ilişkilerin önümüzdeki dönemde eğitim, kültür ve IT (Information Technology) alanları başta olmak üzere hızla gelişeceğine işaret etmiştir (News.am, 2018). İki ülke arasında ayrıca yol inşaatı, oyunculuk, fuarlar, bilişim ve telekomünikasyon sektörlerinde de ciddi işbirliği çalışmalarının yapılacağı vurgulanmaktadır. Özellikle Çin şirketleri tarafından yürütülen Kuzey-Güney ulaşım koridoru yatırım programları konuları ile bilişim sektöründeki işbirliğinin de çok umut verici olduğunu ve bu konuda hala kullanılmayan olasılıkların bulunduğu dikkat çekilmiştir (Aysor, 2018).

Çin'in Kafkasya bölgesinde özellikle Ermenistan'ı IT alanında bölgesel potansiyel olarak gördüğünü ve uzun vadede Ermenistan'ı bölgenin IT merkezi haline getirmeyi düşündüğünü de söylemek mümkündür (Telekom.arka.am, 2012). Konuyla ilgili olarak Ermenistan'da teknoloji alanında bir yükselmenin olduğu ve Çin'in Ermenistan'ı "Eski Sovyetler Birliği'nin yeni Silikon Vadisi" olarak değerlendireceği de ileri sürülmektedir (Balyan, 2017).

Ekonomi konusunda Çin'in, Ermenistan'a 2015 yılında 155 milyon yuan (25 milyon \$) yumuşak kredi de sağladığı bilinmektedir. Ermenistan Maliye Bakan Yardımcısı Pavel Safaryan, söz konusu kredi geri ödeme süresinin ise 20 yıl olduğunu belirtmiştir. Çin-Ermenistan Hükümeti tarafından onaylanan başka bir anlaşmaya göre ise, Çin Ermenistan'a teknik yardım olarak 60 milyon yuan (9.6 milyon \$) borç vermeyi de kabul etmiştir (Armedia.am, 2015). Bu noktada Çin'in Ermenistan'la olan ilişkilerde ekonomi başlığının diğer alanlara oranla ilk sırada geldiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda Uluslararası ticarete ilişkin Birleşmiş Milletler COMTRADE veri tabanına göre, Ermenistan'ın Çin'e olan ihracatı 2017 yılında 123,02 Milyon dolar olmuştur (Tradingeconomics.com, 2018). Ermenistan'ın Çin'den İthalatı ise yine Uluslararası ticarete ilişkin Birleşmiş Milletler COMTRADE veri tabanına göre, 2017 yılındaki ithalatının ise 478,9 Milyon dolara ulaştığı kaydedilmiştir (Tradingeconomics.com, 2018).

Çin bölgede Modern İpek yolu projesi kapsamında birtakım arayışlarının sürdürürken, Güney Kafkasya devletleri ise, uluslararası işbirliğini ilerletmek ve Rusya'nın yanı sıra Batı ile de ilişkilerini geliştirmek istemektedir. Rusya'nın Sovyetlerin dağılmasının ardından bölgedeki politikalarının Güney Kafkasya coğrafyasına henüz beklenen düzeyde barış, refah ve ekonomik istikrar getirmemiş olması ister istemez bölge ülkelerinin de birtakım arayışlar içine girmesine neden olmaktadır. Bu noktada Rusya'nın mevcut ekonomik yapısı, Avrupa Birliği'nin içinde bulunduğu çalkantılı süreç, bölge ülkelerinin dikkatini Çin'e yoğunlaştırmasında etkili olmuştur. Bölge ülkelerinin uzun ve kısa vadede Bir Kuşak-Bir Yol Projesinin kendi ülkelerine sağlayacağı yararları da göz önünde bulundurarak Çin'le ilişkilere özel bir anlam yükledikleri söylenebilir. Güney Kafkasya genelinde ve Ermenistan özelinde Çin'le ilişkilerde ekonominin ilk sırada geldiğini söylemek mümkündür. 2015 yılı verilerine göre Ermenistan'ın ihracat yaptığı temel ülkeler arasında Çin'in Rusya'dan sonra ikinci sırada yer alıyor olması bu durumun göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Yine benzer şekilde 2015 yılı verilerine göre Ermenistan'ın ithalat yaptığı ülkeler arasında da Rusya'dan sonra ikinci sırada olduğu görülmektedir.

Çinli işadamları Ermenistan'da genellikle yenilenebilir enerji, altyapı, madencilik ve işleme endüstrileri de dahil olmak üzere gelecek vaat eden yatırım projelerine ilgi duymaktadır. Çinli işadamlarının ayrıca genellikle Ermenistan'ın güvenliği konusunda da bazı endişelerinin olduğu sık sık vurgulanarak bu alana ciddi yatırımlar yapma arzusunda olduklarını beyan ettikleri görülmektedir. Çin'in Ermenistan'dan aldığı ürünler arasında şarap ve diğer alkollü içecekler, değerli taşlar ve yarı değerli taşlar ana ihracat ürünleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Bu noktada Ermenistan ile Çin arasındaki ticari ciro hacmi 2018 yılının Ocak-Nisan döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre % 40 büyüdüğü de kaydedilmiştir (Kocharyan, 2018).

Çin'li resmi yetkiler tarafından Çin-Ermenistan ilişkileri değerlendirilirken Çin'in ekonomi açısından bir süper güç olduğu ve 130'dan fazla ülkenin Çin'i bir numaralı ortak olarak kabul ettiklerine de sık sık vurgu yapılmaktadır. Bu nedenle istisnasız tüm ülkelerle ilgilendiklerini ve Ermenistan'ı da bölgedeki ortak dost olarak gördüklerine de dikkat çekilmektedir (Harutyunyan, 2018). Ancak burada şu hususa da dikkat çekilmesinde yarar vardır. Özellikle 2019'da ortaya çıkan ve halen günümüzde birçok ülkede ciddi bir biçimde insanların hayatını kaybettiği Coronavirüs salgını nedeniyle başta iki ülke arasındaki ilişkiler olmak üzere bir çok alanda en çok da Çin'in ekonomik yatırımlarının bu süreçten ciddi anlamda etkileneceğini şimdiden söylemek mümkündür. Nitekim şimdiden Çin'in başta Ermenistan'daki yatırımları olmak üzere dünyanın birçok noktasındaki uluslararası alandaki ekonomik göstergelerinde ve yatırımlarda alarm verme seviyesine geldiği görülmektedir. Bu nedenle önümüzdeki dönemde Coronavirüs salgınının hem Bir Kuşak Bir Yol yatırımlarını hem Çin'in dünyadaki tüm ülkelerle olan ilişkilerinde bir kırılma noktası yaratacağını söylemek mümkündür.

Çin'in Kafkasya bölgesinde daha etkin bir politika izleme arzusu gereği Ermenistan'la yakınlaşması kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer husus da Erivan'da inşa ettikleri yeni elçilik binası olmuştur. Araştırmacılara göre yapım aşamasındaki 40.000 metrekarelik Çin Büyükelçiliği kompleksinin, eski Sovyetler Birliği coğrafyasındaki ikinci en büyük Çin diplomatik misyonu olacağı yönündeki varsayımlar da Çin'in bölgeye verdiği önemi ortaya koymaktadır (Armenpress, 2018).

Araştırmacılara göre Çin'in Ermenistan özelinde ve Kafkasya genelindeki ilgisinin uzun vadeli bir politika içermektedir. Ancak Çin'in Ermenistan'la olan yakınlaşmasının

bölgesel anlamda Kafkasya'nın yanı sıra daha büyük bir coğrafyayı da hedeflediği söylenebilir. Bu noktada Çin Kafkasya'nın yanı sıra Türkiye, Rusya ve İran gibi büyük devletlerin tarihsel anlamda söz sahibi olduğu ve günümüzde de jeopolitik ve jeostratejik bir konumda olan ülkelerle de ilişkilerini farklı bir zemine taşımayı arzulamaktadır (Tulun, 2017).

Rusya'nın tarihsel süreçte Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda kendisi dışında bölgede söz sahibi olmaya çalışan aktörlerle ilgili olarak pek de olumlu bir tavır içinde olmayacağını söylemek mümkündür. Özellikle Güney Kafkasya açısından konuya bakıldığında burada Azerbaycan ve Gürcistan'dan farklı olarak Ermenistan'la olan ilişkilerinin ayrı tutulması gerektiğinin belirtilmesi gerekmektedir. Ancak son dönemlerde Çin'in Avrupa'ya gelişmiş bir altyapıyla bağlanmasını sağlaması planlanan Bir Kuşak Bir Yol girişiminin de etkisiyle zaten stratejik bir öneme sahip olan bölgenin daha sık gündemde yer alması öngörülmektedir. Bu noktada Bir Kuşak Bir Yol girişiminin de etkisiyle Doğu Asya ve Avrupa arasındaki ticaretin büyük bir kısmının Güney Kafkasya bölgesi üzerinden yapılacağı ve bu nedenle bölgedeki aktör sayısında da buna bağlı olarak bir artış yaşanacağı söylenebilir. Bu durumun ise beraberinde Rusya'nın bölgesel etkisini olumsuz yönde etkileyeceği için Rusya'nın bu gelişmeler karşısında pek de hoşnut olmayacağını veya bu duruma sessiz kalmayacağını söylemekte yarar vardır (Bora, 2017).

Çin'in Kafkasya genelinde ve Ermenistan özelindeki politikalarının temel olarak Ermenistan ve Güney Kafkasya'yı İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'na dâhil etme odaklı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak burada Ermenistan'ın gereğinden fazla bu konuda projeye istekli olmasının altında yatan nedenler aşikârdır. Ülkenin içinde bulunduğu darboğazdan bir çıkış yolu olarak görüldüğü için bu tür uluslararası projelere önem vermektedir. Nitekim bilindiği üzere Ermenistan bölgedeki neredeyse tüm komşularıyla sorunlu bir ilişki içerisindedir ve bu durumdan kurtulmak için de bir arayış içerisindedir. Bu noktada Güney Kafkasya'daki Çin yatırımlarını büyük oranda, hem AB hem de Asya ile entegre olacak bir ticaret koridoruna yönelik girişimler olarak değerlendirmek mümkündür (Abrahamyan, 2015).

Çin'in Güney Kafkasya politikasının, özellikle de Ermenistan ve Çin arasındaki gelişmekte olan bağların, uzun vadede Rusya'nın yararına olmayacağı aşikârdır. Çin'in bölgedeki varlığının uzun vadede Rusya'nın tarihsel bağlamda Ermenistan'ın siyaseti ve ekonomisi üzerindeki baskın etkisini azaltacağı kaygıları Çin'in bölgedeki varlığı açısından ilerleyen zamanlarda bir sorun olarak görülmeye başlanması kaçınılmazdır. Her ne kadar Çin bölgede, her şeyden önce ekonomik ve jeopolitik olarak bulunuyor olsa da bu durumun beraberinde uzun vadede Ermenistan'ın AB'ye giden süreci açısından da olumlu adımlar içereceğini de söylemek mümkündür (Abrahamyan, 2015).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Ticaret

Çin-Ermenistan ilişkilerinde ticaret konusu ayrı bir öneme sahiptir. Çin'in 2011 yılından bu yana Ermenistan'a yaptığı yardımların en az 50 milyon dolara ulaştığı ve Çin-Ermenistan ilişkilerinin temellerinin yüzyıllar öncesine dayandığını kaydeden yetkililere göre bu işbirliği sürekli ve güçlü bir şekilde devam edecektir (Azatutyun, 2018). Özellikle son on yılda Çin'in Ermenistan'ın önde gelen ticaret ortağı olarak görülmeye başlandığı ve sadece 2011'de bu ticaretin 16 milyon dolardan, 2014'te 171 milyon dolara ulaştığı görülmektedir. Benzer şekilde Ermenistan'ın Çin'e ihracatında da kayda değer bir artış olduğu ve Ermenistan'ın komşu İran'a ihracatı ile karşılaştırıldığında bu miktarın yarısının İran'a yapıldığı söylenebilir. Ayrıca Ermenistan'ın yanı sıra 2014 yılında Gürcistan ve

Azerbaycan'dan Çin'e yapılan ihracat kaleminde de ciddi bir artış yaşandığına dikkat çekilmiştir. Çin'in Kafkasya genelinde işbirliği içinde olduğu konular arasında Ermenistan'ın kimya sanayii, Azerbaycan'daki otomobil sanayi ve Gürcistan'da bankacılık ve inşaat sektörleri ilk sırada yer almaktadır. Çin'in Kafkasya bölgesindeki yatırımları sadece Ermenistan'la sınırlı olmamakla birlikte kültürel ve eğitim alanında değişim programlarının da önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu noktada bölgede Çin destekli Konfüçyüs Enstitülerinin kurulduğu, 2009 yılında Erivan'da, 2010 yılında Tiflis ve 2011'de Bakü'de faaliyete başladığı ve söz konusu Enstitülerde, Çinli öğrenciler için çeşitli burslar verildiği de görülmektedir (Sanamyan, 2016).

Ekonomik açıdan bakıldığında resmi Ermeni kaynaklarına göre Çin'in, son birkaç yıldır Ermenistan'ın ikinci büyük ticaret ortağı olduğu ve Çin-Ermenistan ticaretinin, 2018 yılının ilk yarısında yaklaşık yüzde 50 oranında artarak 342 milyon dolara yükseldiği de ifade edilmektedir (Azatutyun, 2018). Çin'in Güney Kafkasya'ya yönelik izlediği politikalarını ekonomik ve politik bir nüfuz arayışı olarak değerlendiren Ermeni araştırmacılara göre, Çin, Orta Asya'da ulaşım, altyapı, demiryolları ve boru hatları konularında elde ettiği baskın gücünü Kafkasya'da da belirgin kılma arzusundadır. Bu nedenle Kafkasya genelinde, Güney Kafkasya özelinde bu konuda ciddi adımlar atmaktadır. Çin coğrafi olarak, Güney Kafkasya yoluyla ticaret yollarını, yani Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayabilir ve bu durum ister istemez uzun vadede Rusya'ya bir alternatif sunacağından bölgedeki dengeleri derinden etkileyecektir. Pekin'in Güney Kafkasya'ya olan ilgisinin bu noktada öncelikle bu coğrafya üzerinden Avrupa'ya bağlanmak odaklı olduğunu söylemek mümkündür (Abrahamyan, 2015).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Savunma Sanayii

Son bir kaç yıl içerisinde Çin-Ermenistan ilişkilerinde ortaya çıkan başlıklar arasında savunma sanayinin de önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Çin Savunma Bakanı'nın Ermenistan'a 1,5 milyon dolarlık askeri destek antlaşması imzalaması önemli bir adım olmuştur. Taraflar arasında Savunma alanında ilişkilerin derinleştirilmesi konusunda da bazı antlaşmalar yapılmıştır (Mirrorspectator, 2018). Çin-Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın doğal bir durum olduğunu belirten Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan, Pekin'e ilk ziyaretinde, Ermenistan 'ın "büyük ve genellikle düşmanca komşularla uğraşırken, küçük bir ülke olarak destek arayışında bulunmasının" ya da dışarıdan "özel bir ortaklık" arayışında olmasının doğal bir durum olduğuna dikkat çekmiştir (Sanamyan, 2016). Bu açıklama Ermenistan'ın içinde bulunduğu durum ve komşularıyla yaşadığı sorunlar nedeniyle Çin ile yakınlaşma arzusunda olduğu yönünde bir algı oluşturmaya yönelik bir açıklama olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde 2017 yılında bakan Sarkisyan'ın, Çin'e yaptığı resmi bir ziyaret sırasında Rusya ile imzalanmış bulunan birçok anlaşmaya rağmen Erivan'ın Çin'in silahlarına ilgi duyduğunu ifade etmesi de iki ülke arasındaki ilişkilerde savunma alanının önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kuşkusuz bu yakınlaşma Rusya tarafından yakından izlenmektedir. Ancak Ermeni tarafı açısından konuya bakıldığında Ermenistan'ın savunma alanında Çin'le yakınlaşmasında Rusya'dan aldığı savunma alanındaki fiyatları daha da aşağıya çekme arzusunun da etkin olduğu şöyle ileri sürülmektedir (Sputnik, 2017):

"Moskova merkezli Siyasi ve Askeri Analiz Enstitüsü Başkan Yardımcısı Aleksandr Hramçihin, Sputnik'e verdiği mülakatta Erivan'ın yaptığı açıklamaların ve attığı adımların Rusya'ya, kendisinin tek modern silah ihracatçısı olmadığını hatırlatmaya ve teorik olarak Ermenistan'a satış fiyatlarını biraz daha düşürtmeye yönelik olduğunu söyledi... Tabii ki bu

tür açıklamalar Rusya'ya şantaj yapmaya yönelik. Ermenistan silaha gelince bizim hem en iyisini, hem daha fazlasını, hem de en düşük fiyattan satmamızı istiyor. Çin'den silah satın alabileceği olasılığını dışlayamam, fakat bu çok düşük bir ihtimal ve ancak sunulan teklifin son derece uygun olması halinde gerçekleşebilir. Daha önce de Erivan Çin'den birkaç çok namlulu roketatar sistem almıştı ve tüm alışveriş bununla sınırlı kalmıştı..." (Sputnik, 2017).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Eğitim

Çin-Ermenistan arasındaki yakınlaşmayla ilgili dikkat çekici bir diğer konuda eğitim alanında gerçekleşmiştir. Günümüzde Çin'de öğrencilerin Ermeni dilini öğrendikleri ve yeni bir dünya düzeninin kurulması umuduyla Ermeni dili gibi yerel dillerin bilinmesinin öneminin farkına vardıklarına işaret edilmektedir. Ayrıca Şi Jinping dış politika aracı olarak, İpek Yolu ticaret yollarını canlandırmak için tasarlanan Bir Kuşak-Bir Yol Girişimi projesi kapsamında Ermeni ve Çin dilinin öğrenilmesi ve öğretilmesine verdiği görülmektedir. Bu kapsamda projenin 2013'teki ilk kuruluşundan bu yana, Çinli şirketlerin üye ülkelere en az 50 milyar dolarlık yatırım yaptıkları da kaydedilmiştir (Liu, 2017). Ancak burada söz konusu rakamın oldukça yüksek olduğunun da belirtilmesinde yarar vardır. Her ne kadar ekonomik göstergelerle doğru orantılı olarak Çin dili küresel çapta giderek önem arz eden bir konuma gelse de bu dille ilgili olarak bahsedilen rakamın biraz abartılı olduğu söylenebilir. Ayrıca Çin'de de kuşkusuz Ermeni diliyle ilgili birtakım çalışmalar yapılmakla beraber yerel dillerin öğrenilmesinin önemli bir husus olduğunun farkına varıldığını belirtmek daha doğru olacaktır. Çin'de Ermeni dilini öğrenen öğrencilerle benzer şekilde Ermenistan'da da Ermeni öğrencilerin Çince öğrenmesine büyük önem verildiği görülmektedir. Bu noktada Çin, Ermenistan'daki orta ve lise öğrencilerine ek olarak, yüzlerce Ermeni çocuğun Çin dilini öğreneceği, Erivan'da en son teknolojiyle donatılmış bir okul açmış ve bu okulun inşası için Ermenistan'a 15 milyon dolar tahsis etmiştir. Okulun 22 Ağustos 2018'deki açılışında Paşinyan yaptığı açıklamada, Çin dilinin öğrenilmesinin Ermenistan için hem turizm hem de Ermenistan'a yatırım yapan Çinli yatırımcılar açısından önemine işaret etmiştir (Mirror Spectator, 2018). Bu açıklamadan da görüldüğü üzere önümüzdeki dönemlerde Çin-Ermenistan arasında sadece savunma değil, eğitim, kültür, ekonomi ve stratejik pek çok konuda işbirliğinin giderek artacağını söylemek mümkündür. Çin'in Ermenistan'la ilişkiler noktasında savunma ve eğitimin yanı sıra tarım ürünleri ve işleme, bilgi teknolojisi, inşaat, turizm ve diğer alanlarla ilgili konularda da işbirliği yapılması öngörülmektedir (Chinadaily, 2018). Bilindiği üzere dil öğrenimi ülkelerin yumuşak güç politikaları kapsamında ayrı bir önemi vardır. Bu noktada Çin dilinin ekonomik ve siyasi nedenlerle son yıllarda giderek artan bir trend içerisinde olması Bir Kuşak Bir Yol Projesi ile Ermenistan'da da etkisini göstermiştir. Bu nedenle Ermeniler Çin dilinin öğrenilmesine özen göstermişlerdir. Ancak Coronavirus salgınının ardından bu durumda gözden geçirileceği ve sürecin bu gelişmelerden kısmen de olsa etkileneneğini söylemek mümkündür. Araştırmacılara göre Çin'de çok sayıda öğrencilerin Ermeni diline yönelmesinde Çin'in dünya ile bağlantı kurma noktasına verdiği önemin büyük bir etkisi bulunmaktadır. Bu konuda Pekin'de Ermeni dili uzmanı olarak görev yapan Meri Knyazyan'a göre Çin'de çok sayıda öğrencinin ve akademisyenin Ermeni Araştırmalarına yönlendirilmeleri de bu konudaki politikalar ile bağlantılı bir durumdur. Nitekim Knazyan'a göre "dil yumuşak güç" kapsamında önemli bir sacayağıdır ve yerel halkın kültürünü anlamada etkin bir güce sahiptir (Liu, 2017). Bu kapsamda Çin'deki üniversitelerde Ermeni dili eğitimi verilen derslerde hem Ermenilerin tarihinin ve kültürünün yakından tanınması, hem de Çinli öğrencilerin Ermenistan'a giderek bu toplumu yakından tanımlarının önü açılmaktadır.

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Ulaşım

Çin'in Ermenistan'a olan ilgisi kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer konuda Çin'in ulaşım araçları konusundaki bağış ve destekleri olmuştur. Çin'in 2012 yılından bu yana Ermenistan'a en az 37 milyon dolarlık ekonomik yardım sağladığını belirten kaynaklara göre, Erivan'a yüzlerce halk otobüsü ve 200 adet ambulans aracı bağışlayarak Ermeni toplumunun takdirini kazanmaya özen göstermiştir (Mirrorspectator, 2018). Konuyla ilgili yapılan açıklamada Çin'in bu desteği, Güney Kafkasya ülkelerine devam eden ekonomik yardımın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Yaklaşık 13 milyon dolar tutarında yapılan bu bağışın yanı sıra Çinli uzmanların yaklaşık 350 Ermeni doktor, hemşire ve ambulans şoförünü eğittiklerine de yer verilmiştir (Azatutyun, 2018).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde 1915 Olayları ve Dağlık Karabağ Sorunu

Dağlık Karabağ sorunu tarihten günümüze devam eden tarihsel geçmişi olan bir meseledir. Bilindiği üzere tarihi Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile şu anda Ermenistan sınırları içinde bulunan Gökçe gölü arasındaki dağlık bölgede yer almakta ve bölgeye bağlı ovalardan oluşmaktaydı. XVII. Yüzyıla kadar bu bölgede çoğunluğu Türklerden oluşan bir nüfus yaşamakta ve bölge Azerbaycan Türk Hanlığı şeklinde ifade edilmekteydi (Aslanlı, 2015: 11-12). Ancak XVII. Yüzyıldan günümüze bölge üzerinde büyük devletlerin hakimiyet mücadelesi ve politikaları hem bölgenin demografik yapısını değiştirmiş hem bu bölgede birçok sorunun çözüme kavuşturulması önünde engeller yaratmıştır. Bu noktada bugün Dağlık Karabağ sorunu halen çözüme kavuşturulamamış bir mesele olarak bölgede ciddi bir sorun olarak durmaya devam etmektedir.

Bu noktada Çin'in Azerbaycan'la olan ilişkilerine de kısaca yer verilmesinde yarar vardır. Özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığın ilk dönemlerinde "Doğu Türkistan" konusunda öne sürdüğü söylem ve politikaların Çin tarafından rahatsızlıkla karşılandığı bilinmektedir. Bu nedenle Çin'in Azerbaycan ile ilişkilere çok fazla mesafe koymadan, toprak bütünlüğüne önem verdiğini beyan eden adımlar izlediği aynı zamanda Ermenistan'la da iyi ilişkiler kurma yoluna gittiği söylenebilir. Ancak bir süre sonra Çin'in Azerbaycan'la savaş halinde olan Ermenistan'a füze satması daha sonra Aliyev döneminde "Doğu Türkistan" söylemindeki değişim Çin'in bu konuda elini rahatlatmıştır. Çin'in genel itibarıyla Kafkas ülkeleri ile ilişkilerinde askeri boyutunun ön planda olduğunun da belirtilmesinde yarar vardır (Aslanlı, 2006).

Çin-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ sorununun da ayrı bir önemi vardır. Nitekim XX. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış gibi görünse de temelleri XIX yüzyıla dayanan bu sorun bölgede ciddi bir mesele olarak halen devam etmektedir. Yakın dönemlerde olduğu gibi tarihte de bölgede yaşanan sorunlar bölgenin tarihte olduğu gibi günümüzde de stratejik önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Küresel oyunları hafızalarda yeniden canlandıran Dağlık Karabağ sorunu günümüzde Kafkasya'daki karmaşık ve çözümü en zor olan sorunlardan biri olarak bölgede istikrarsızlığa neden olmaya devam etmektedir (Aslanlı, 2013: 9-10).

Çin-Ermenistan arasındaki ikili işbirliği konularında atılan bir diğer adım da 1915 Olayları konusunda Çin'in verdiği destek olmuştur. Çin hükümeti Ermenistan'a Ermeni Soykırımını iddialarının yüzüncü yılını anma törenlerine, uluslararası canlı yayınların sağlanması için 40 tonluk ekipman desteği göndermiştir (Sanamyan, 2016).

Çin'in Ermenistan'la olan ilişkilerinde dikkat çeken bir diğer husus da Dağlık Karabağ konusundaki tutumu olmuştur. Ermeni uzmanlara göre her ne kadar Çin'in 2008



yılında BM Genel Meclisi'nde Dağlık Karabağ sorunundaki bir oylamada çekimser kaldığını belirterek bu konuda tarafsız bir politika izlediği ileri sürülse de aslında durum bunun tam tersidir (Sanamyan, 2016). Nitekim 5 Eylül 2017 tarihinde resmi bir ziyaret için Çin'de bulunan Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan Ermenistan ile Çin'in, savunma alanı başta olmak üzere çeşitli sektörlerde verimli bir işbirliği içinde olduklarını ve iki ülkenin kendileri için hassas konularda da dengeli bir tutum gösterdiğini ve Dağlık Karabağ sorununda Çin'in yapıcı bir tutum içinde olduğuna da dikkat çekilmiştir (Ermenihaber, 2017). Bu durum Çin'in Dağlık Karabağ Sorununun konusunda Ermenistan yanlısı bir politika izlendiğini göstermesi açısından önemlidir.

Çin'in öncülük ettiği "Kuşak ve Yol" olarak adlandırılan "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı" ve "21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu" girişimleri ülkelerarası ekonomik işbirliği ve ilişkiler kapsamında dünyanın en geniş platformu olması bakımından oldukça önemlidir. Ancak bu projenin hayata geçirilmesinde ekonomik önemi kadar siyasi, sosyal ve kültürel boyutları da dikkat çekicidir. Ermenistan'ın demiryolları ve deniz ulaşımının olmaması, komşularıyla yaşadığı sorunlar ve içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz bu projede yer almaya daha da istekli hale getirmektedir. Ancak konuya Çin açısından bakıldığında aslında Çin için Ermenistan'dan ziyade Kafkasya bölgesinin önem taşıdığını söylemek mümkündür. Çünkü Bir Yol Bir Kuşak projesi sadece Ermenistan değil Kafkasya bölgesindeki demiryolları, karayolları ve boru hatları açısından stratejik öneme sahiptir. Bu proje ile Çin'in Orta Asya, Batı Asya ve Güney Asya'nın belli başlı noktalarına ulaşımı da söz konusu olduğundan tarihte olduğu gibi bugünde Kafkasya bölgesinin özellikle de Güney Kafkasya üzerinden Avrupa'ya açılmanın hem Çin hem de Ermenistan açısından önemli olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle 65 ülkenin yer aldığı bu proje ile Asya'nın ile Atlas Okyanusu'nun Avrupa kıyılarının birbirine bağlanmasının hedeflenmektedir ancak bu projenin tarihi İpek yolu projesinden farklı olarak projede yer alan ülkelerin demiryolları ile birbirine bağlanması hedeflenmektedir. Tamda b unoktada Kafkasya ve Ermenistan'ın önemi ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'ın bu projede yer almasının mesafeyi kısaltacağı öngörülmektedir. Ancak burada bölgedeki mevcut demiryollarının da kullanılabilmesi ve özellikle Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hattının da öne çıktığını söylemek mümkündür (İkiz, 2019; Kısacık, 2017).

Genel itibariyle Çin'in Küresel güç olma yolunda bir arayış içinde olduğunu ancak bunun için yeni bir pazara ve genel olarak ekonomik çıkar alanına da ihtiyacı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Çin'in Kafkasya bölgesine yaptığı yatırımları da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Çin Kafkasya bölgesi üzerinden hem enerji kaynaklarına erişmek hem de kendi açısından bir kaynak çeşitliliği yaratmaya çalışmaktadır. Özellikle Azerbaycan'ın Çin'deki Doğu Türkistan bölgesine yönelik resmi olmasa da verdiği desteği azaltmaya çalıştığını de belirtmekte yarar vardır (Aslanlı 2013: 19-20).

Sonuç

Sonuç olarak Çin'in *İpek Yolu* ve *Kuşak-Yol Girişimi* projeleri kapsamında Ermenistan önemli bir konumdadır. Çin'in böylesine büyük bir uluslararası girişimi başlattığı bir dönemde Ermenistan'ın yanı sıra Türkiye ve diğer 65 ülke ile de ilişkileri sürdürme konusunda kuşkusuz çok hassas davranacağı aşikârdır.

Çin-Ermenistan ilişkilerinde son dönemlerde hızla gelişen yakınlaşmanın temelinde yukarıda da değinildiği üzere Ermenistan tarafı için Rusya'ya olan bağımlılığın mümkün olduğu oranda azaltılmasının önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Çin açısından ise bu yakınlaşmanın temelinde büyük oranda ekonomik ve stratejik faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Çin'in Ermenistan'a açılma politikasında yumuşak güç politikası kapsamında dil, kültür, tarih vb. konuların etkin bir biçimde kullanıldığını da söylemek mümkündür. Bu noktada iki ülke arasındaki yakınlaşmanın Soğuk Savaş sonrası süreçte hız kazandığını ve uluslararası konjonktüründe bu yakınlaşmada önemli bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Çin'de öğrenci, akademisyen ve araştırmacıların Ermeni dilini öğrenmeleri ve Ermenistan'a yaptıkları ziyaretler kuşkusuz uzun vadeli yatırımlardır, ancak bu yatırımların iki ülke arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde nasıl bir etki yaratacağı ise ilerleyen zamanlarda daha net bir biçimde görülebilecektir.

Çin açısından Ermenistan'ın bölgede diğer ülkelere oranla özellikle de Güney Kafkasya'da ön plana çıkmasında Ermenistan'ın içinde bulunduğu coğrafi durum ve komşularıyla yaşadığı sorunların da önemli bir etkisi vardır. Bu noktada bölge ülkeleri bakımından ekonomik açıdan daha iyi konumda olan Azerbaycan'ın zaten Rusya, Türkiye ve Batı ile tarihsel, enerji, ekonomi, kültürel vb. alanlarda gerekli bir bağa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Benzer şekilde Gürcistan'ın da bölgede Türkiye ve Batılı devletlerle olan ilişkileri, konumu itibarıyla yer aldığı uluslararası projeler, bölgesel işbirlikleri vb. konularda Ermenistan'a oranla daha iyi bir konumda olması Çin'in ister istemez bölgede izlediği politikalar nedeniyle her geçen gün biraz daha yalnızlaşan Ermenistan'a yönelmesine neden olmuştur. Nitekim Ermenistan'ın bölgedeki işgalci durumu, Azerbaycan'la olan ilişkiler, Türkiye ile 1915 Olayları ve Gürcistan ile ayrılıkçı bölgeler konusunda yaşadığı sorunlar, Ermenistan'ın bölgede tek kurtuluş yolu olarak Rusya'dan sonra Çin'i görmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Nitekim Ermenistan'ın Rusya'ya hem iç hem de dış politik meselelerde olan bağımlılığı, uluslararası alanda istediği adımları atmasında işini oldukça zorlaştırmaktadır. Bu nedenle aslında Ermenistan'ın Çin üzerinden bir nebze de olsa Rusya'nın bu etkisini kısmen kırmaya çalıştığını yada alternatifler oluşturmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Ancak Rusya'nın bu durumdan orta ve uzun vadede pek de memnun olmayacağını şimdiden söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ASLANLI, A. (2013). *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*. Ankara: Ekoavasya Yayınları.
- ASLANLI, A. (2015). *Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- CAMGÖZ, C. - F. İSTANBULLU DİNÇER (2017). "Modern İpek Yolu Projesi Çerçevesinde Ulaştırma Ağlarının Turizme Katkıları". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/3.
- DURULAR, A. (2016). "Çin'in "Kuşak-Yol" Projesi ve Türkiye-Çin İlişkilerine Etkisi". *Avrasya Etüdüleri*. XLIX/1:77-97.
- İKİZ, A. (2019). "Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye'ye Olası Etkileri". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. XVIII/72: 1688-1700.
- PALABIYIK, M. S. - Y. DEVECİ BOZKUŞ (2009). "Turkish-Armenian Relations (1918-2008)". *The Armenian Question, Basic Knowledge and Documentation*. (der. Ömer Engin Lütem). Ankara: Terazı Publishing.



İnternet Kaynakları

- ABRAHAMYAN, E. (2015.04.15). "The China-Armenia Declaration and Beijing's Prospects in the South Caucasus". *The Central Asia, Caucasus*. (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13175-the-china-armenia-declaration-and-beijing%E2%80%99s-prospects-in-the-south-caucasus.html>
- Arka.am (2012.07.09). "Korea and China Considering Establishment of IT Excellence Centers in Armenia". (Erişim Tarihi: 12.11.2018).
http://telecom.arka.am/en/news/business/korea_and_china_considering_establishment_of_it_excellence_centers_in_armenia/
- Armedia.am (2015.03.19). "China Gives \$25 Million Soft Loan to Armenia". (Erişim Tarihi: 21.11.2018).
[https://armedia.am/eng/news/15048/china-gives-\\$25-million-soft-loan-to-armenia.html](https://armedia.am/eng/news/15048/china-gives-$25-million-soft-loan-to-armenia.html)
- "Armenia's Transport, Communication and IT Acting Minister, Chinese Ambassador Discuss Cooperation Issues" (2018.11.12). (Erişim Tarihi: 12.11.2018).
<https://www.aysor.am/en/news/2018/11/12/chinese-ambassador/1489488>
- "Armenia Exports By Country. Trading Economics". (Erişim Tarihi: 11.11.2018).
<https://tradingeconomics.com/armenia/exports/china>
- "Armenia, China Did Everything for Development of Relations: New Embassy of China to be Built in Armenia" (2017.08.09). (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://armenpress.am/eng/news/901280/armenia-china-did-everything-for-development-of-relations-new-embassy-of-china-to-be-built-in-armenia.html>
- "Armenian Defense Chief Visits China. The Armenian Mirror Spectator". (2017.09.07). (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://mirrorspectator.com/2017/09/07/armenian-defense-chief-visits-china/>
- ASLANLI, A. (2006). "Çin-Güney Kafkasya Ülkeleri İlişkileri". XCV/222. (Erişim Tarihi: 25.02.2020).
<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3939>
- BALYAN, G. (2017.03.17). "Armenia's Rising Tech Scene: The New Silicon Valley of the Former Soviet Union". *The Next Web*. (Erişim Tarihi: 21.11.2018).
<https://thenextweb.com/asia/2017/03/17/armenias-rising-tech-scene-new-silicon-valley-former-soviet-union/>
- Bilateral Relations (2015.02.11). "Embassy of Armenia to China". (Erişim Tarihi: 15.10.2018).
<http://china.mfa.am/en/bilateral-cn/>
- Bir Kuşak Bir Yol Projesi Nedir? Projeye Dahil 65 Ülke Hangileri?". (2018.01.12). *İktibas Dergisi-Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi*. (Erişim Tarihi: 15.11.2018).

<http://iktibasdergisi.com/2018/01/12/bir-kusak-bir-yol-projesi-nedir-projeye-dahil-olan-65-ulke-hangileri/>.

BORA, S. I. (2017.09.13). "Ermenistan-Rusya İlişkilerinin Geleceği Ne?". *Agos*. (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19307/ermenistan-rusya-iliskilerinin-gelecegi-ne>

China Daiy (2018.01.31). "China, Armenia Discuss Future Trade Collaborations". (Erişim Tarihi: 11.11.2018).

<http://www.chinadaily.com.cn/a/201801/31/WS5a716ed2a3106e7dcc139f67>.

"China's Defense Minister Chang Wanquan and His Visiting Armenian Counterpart Vigen Sargsyan Reportedly Agreed to Deepen Military Ties Between Their Countries When They Met in Beijing on Monday, September 4". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://mirrorspectator.com/2017/09/07/armenian-defense-chief-visits-china/>

"China Has Built A State-of-The-Art School in Yerevan Where Hundreds of Armenian Children Will Study The Chinese Language in Addition to Subjects Taught in Secondary and High Schools Across Armenia". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://mirrorspectator.com/2018/08/30/chinese-school-inaugurated-in-armenia/>

"China Donates More Ambulances To Armenia. Azatutyun Radiokayan" (2018.10.17). (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

<https://www.azatutyun.am/a/29549062.html>

ÇALIŞKAN, Z. (2018). "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi". *İNSAMER*. (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

http://insamer.com/tr/cinin-yeni-ipek-yolu-projesi_1111.html

Deutsche Welle Türkçe (2017.05.14). "Modern İpek Yolu Projesi: Beklentiler ve Kuşkular". (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

<https://www.dw.com/tr/modern-ipek-yolu-projesi-beklentiler-ve-ku%C5%9Fkular/a-38832963>

DOWSETT C. J. F. G. vd. (2018). "Britannica". (Erişim Tarihi: 21.11.2018).

<https://www.britannica.com/place/Armenia>

Ermeni Haber Ajansı (2017.09.05). "Çin General Xu Qiliang: Ermenistan Güvenilir Bir Dost ve Ortak". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/09/05/%C3%87in-General-Ermenistan/112261 E.T..>

HARUTYUNYAN, A. (2018). "Armenia is China's Friendly Partner in The Region: Conference on 40th Anniversary of Chinese Reforms and Opening-Up Held in Yerevan". *Armenpress.am*. (Erişim Tarihi: 20.11.2018).

<https://www.armenpress.am/eng/news/955338.html>

JAMES, C. F. vd. (2018). "Armenia". (Erişim Tarihi: 21.11.2018).

<https://www.britannica.com/place/Armenia>

- KISACIK, S. (2017). "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi Kapsamında Bakü-Tiflis-Kars Demiryolunun Önemi". *Uluslararası Politika Akademisi*. (Erişim Tarihi: 25.02.2020).
<http://politikaakademisi.org/2017/11/14/cinin-yeni-ipek-yoluprojesikapsaminda-baku-tiflis-kars-demiryolunun-onemi/>
- KOCHARYAN, S. (2018). "Armenia-China Trade Turnover Grows 40%". *Armenpress.am* (Erişim Tarihi: 22.06.2018).
<https://armenpress.am/eng/news/938512.html>
- LIU, C. (2017). "Why Students in Beijing Are Learning Armenian". (Erişim Tarihi: 29.07.2017).
<https://www.scmp.com/week-asia/article/2104522/why-students-beijing-are-learning-armenian>
- News.am (2018.10.18). "Ambassador Tian: China Will Continue Implementing Projects in Armenia". (Erişim Tarihi: 11.11.2018).
<https://news.am/eng/news/476514.html>
- "Pashinyan Says Armenia and China Share Many Interests". (2018). (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://hetq.am/en/article/92384>
- SANAMYAN, E. (2016.02.06). "China in the Caucasus. The Diplomat". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://thediplomat.com/2016/02/china-in-the-caucasus/>
- Sputnik Türkiye (2017.09.07). "Ermenistan, Çin'den Silah Mı Satın Alacak?". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://tr.sputniknews.com/rusya/201709071030045798-ermenistan-cin-silah/>
- The Armenian Mirror Spectator (2018.08.30). "Chinese School Inaugurated In Armenia". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://mirrorspectator.com/2018/08/30/chinese-school-inaugurated-in-armenia/>
- TULUN, T. E. (2017). Kafkasya Dağlarında İpek'in Dayanıklılığı: Çin ve Ermenistan". *Analiz*. (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://avim.org.tr/tr/Analiz/KAFKASYA-DAGLARINDA-IPEK-IN-DAYANIKLILIGI-CIN-VE-ERMENISTAN>



RUSYA FEDERASYONU DIŞ POLİTİKASINDA 'RUS DİASPORASI' OLGUSU

İbragim KHASANOV*

ÖZET

Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının genel olarak ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer ve herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu anlamına gelen diaspora, 20. yüzyıldan itibaren devletlerin dış politikalarında önemli bir etki aracı olarak öne çıkmaktadır. Dünyadaki nüfusunun 20 ile 30 milyon arasında olduğu tahmin edilen Rus diasporası da bu gruba dâhil edilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'nun (RF) yönünü Batı'ya doğru çeviren Yeltsin yönetimi başlangıçta Rus diasporası ile ilgili meseleleri gündeme getirmek istemese de ülkenin muhtelif kanatlarına mensup siyasal elitlerinden gelen baskılara dayanamayıp Rus diasporasının haklarının korunmasını RF dış politikasının önceliklerinden biri haline getirmiştir. Bu bağlamda, 1992 yılının sonlarından itibaren RF dış politikasındaki bu konumunu muhafaza eden ve bu süreçte kavramsal, coğrafi ve hukuki olarak kapsamı genişletilmiş olan Rus diasporası, RF'nin temelde dünyada Rus dili ve kültürünün yaygınlaştırılması, RF ile ilgili olumlu imajın oluşturulması faaliyetleri aracılığıyla yumuşak gücüne ve kamu diplomasisine katkı sağlaması ile post-Sovyet coğrafyasında bulunan devletlerin dış politikalarına etki ederek kendi nüfuz alanını muhafaza etmeye yönelik dış politika amaçlarının gerçekleştirilmesinde önemli bir unsur/araç ve dayanak işlevi görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rus Diasporası, Rusya Federasyonu, Dış Politika, Post-Sovyet Coğrafyası.

THE PHENOMENON OF 'RUSSIAN DIASPORA' IN THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION

ABSTRACT

Diaspora, which generally means the place where any nation or members of faith live as a minority outside their home country and the branch of any nation separated from its homeland, has been an important instrument of influence in the foreign policies of states since the 20th century. The Russian diaspora, whose population is estimated to be between 20 and 30 million in the world, is also included in this group. After the disintegration of the Soviet Union, the direction of the Russian Federation towards the West, the Yeltsin administration did not initially want to raise issues related to the Russian diaspora, but made the protection of the rights of the Russian diaspora one of the priorities of the Russian diaspora. In this context, the Russian diaspora, which has maintained its position in the RF foreign policy since the end of 1992 and whose conceptual, geographical and legal scope has been expanded in this process serves as an important instrument and basis for the realization of the foreign policy aims of the RF to contribute to the soft power and public diplomacy through the activities of the promotion of Russian language and culture in the world and the establishment of a positive image of the RF and to maintain its own sphere of influence by influencing the foreign policies of the states in post-Soviet geography.

Keywords: Russian Diaspora, Russian Federation, Foreign Policy, Post-Soviet Geography.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 01.01.2020

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, GİRESUN; ORCID: 0000-0003-1544-3739, E-posta: khasanov.ibragim@yandex.ru

Giriş

Uluslararası politikada başta diplomasi, propaganda, boykot, ambargo, abluka ve savaş/askeri müdahale gibi devletlerin klasik dış politika araçlarının yanı sıra 20. yüzyıldan itibaren giderek önemleri artan diasporalar da devletlerin dış politikalarında önemli bir etki aracı olarak öne çıkmaktadırlar. Başlangıçta ekseriyetle Yahudiler için kullanılmış olan diaspora kavramı zaman içerisinde anlam genişlemesine uğrayarak muhtelif nedenlerden ötürü anavatanlarını terk etmiş olan topluluklar için kullanılmaya başlanmıştır. Dünyada nüfusunun 20 ile 30 milyon arasında olduğu tahmin edilen Rus diasporası da bu gruba dâhil edilmektedir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra kısa bir süreliğine yönünü Batı'ya çeviren Rusya Federasyonu, iç politikasında meydana gelen birtakım gelişmelere bağlı olarak yakın çevresi olarak telakki ettiği post-Sovyet coğrafyasını dış politikasının önceliği haline getirmiştir. Bu politikası kapsamında önüne çıkan meselelerden birini de bahsi geçen bölgede Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra etnik azınlık haline gelen Rusların durumu oluşturmuştur.

Bu bağlamda, Rusya Federasyonu dış politikasında 'Rus diasporası' adlı bu çalışmanın birinci bölümünde tarihsel olarak diaspora kavramının gelişimi, diaspora gruplarının sınıflandırılmasına yönelik teorik yaklaşımlar ve bu grupların devletlerin iç ve dış politikalarına etkileri konusu ele alınmış olup; ikinci bölümde ise doktrinel (teorik) ve pratik düzeyde Rus diasporasının kavramsal, coğrafi ve hukuki olarak kapsamı ile Rusya Federasyonu dış politikasındaki yeri irdelenmiştir.

Diaspora Kavramı, Diasporanın İç ve Dış Politika ile İlişkisi

Diaspora kavramı, antik dönemden bu yana varlığını sürdürmektedir ve günümüze gelene kadar tarih süreci içerisinde anlam genişlemesine uğramıştır. Diaspora kavramının kelime kökenine inilerek bir inceleme yapıldığında, kavramın Yunanca'dan geldiği ortaya çıkmaktadır. Etimolojik açıdan incelendiğinde ise diaspora kelimesi, saçmak anlamına gelen "dia" kelimesi ve tohum anlamına gelen "spora" kelimelerinin birleşimiyle oluşmuştur (Tosun 2016: 221). Türkçe'ye Fransızca'dan geçmiş olan diaspora Türk Dil Kurumu'nun sözlüğüne göre "Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer ve herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu, kopuntu" olarak geçmektedir (TDK, 2019)¹. Kaynaklara bakıldığında diaspora kavramının Septuagint'de² anavatanları dışında sürgünde yaşayan Yahudileri tanımlamak için ve İskenderiye'de yaşayan Helenik Yahudi topluluklarını kastederek kullanıldığı görülmektedir. Genel olarak Filistin dışında yaşayan Yahudiler için kullanılır hale gelen diaspora kelimesinin, Yunanlar tarafından Küçük Asya ve Akdeniz'in arkaik dönemde kolonizasyonunu ifade etmek için kullanıldığı da belirtilmektedir (Yaldız 2013: 294).

Daha çok Yahudiler için kullanılan diaspora kavramı, tarihsel süreç içerisinde ana yurdundan ayrılan diğer bazı topluluklar için de kullanılır olmuştur. Bu toplulukların başında da Afrikalılar ve Ermeniler gelmektedir. Afrika dışında yaşayan Afrikalılar için diaspora kavramının kullanılmasından önce de Afrikalılar ve Yahudiler arasında düşünsel bir ilişki, sosyolojik paralellikler kurulmuştur. Bununla birlikte, diaspora kelimesi 1965 yılına kadar Afrikalılar için kullanılmamıştır. Tarihçiler tarafından kökenleri M.Ö. 5. yüzyıla kadar götürülen Ermeni toplumu, diaspora kelimesi bağlamında Yahudilere en çok

¹ Diasporanın sözlükteki bir diğer anlamı da "Yahudilerin ana yurtlarından ayrılarak yabancı ülkelerde yerleşen kolları, kopuntu"dur.

² Kitab-ı Mukaddes'in İskenderiyeli 70 Yahudi âlim tarafından İbraniceden Yunancaya tercümesidir.



benzeyen topluluk olarak telakki edilmektedir. Fakat asırlardır dünyanın dört bir yanında dağınık olarak yaşamalarına rağmen Ermeniler, 19. yüzyıla kadar diaspora kavramıyla tanınmazlar. Bu dönemde Almanya'da, İngiltere'de ve ABD'de sıkça kullanılmaya başlayan diaspora kelimesi, dinleri etrafında birleşmiş Ermeniler gibi halklara göndermede bulunmaya başlamıştır. Daha sonra 1931'de Simon Dubnov'un Encyclopedia of the Social Science'da diasporayı tanımlarken Ermenileri örnek göstermesi, diaspora kavramının Yahudiler için kullanılan özel bir isim olmaktan çıkarılarak benzer tarihsel süreçleri yaşamış diğer topluluklar için de kullanılabilmesinin ve dolayısıyla kavramın genişlemesinin/gelişmesinin önünü açmıştır (Yaldız 2013: 295-297). Netice itibarıyla, 20. yüzyıla gelindiğinde işçi göçleri, savaşlar ve diğer problemlerden dolayı ülkesini terk eden nüfusun artmasıyla beraber diaspora kavramı genel bir anlam kazanarak anayurdunu belirli nedenlerden dolayı terk ederek farklı bir ülkede azınlık şeklinde yaşayan ancak kültürel bağlarını devam ettiren topluluklar için kullanılmaya başlanmıştır (Tosun 2016: 221). Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve küreselleşmenin yaygınlaşması diaspora kavramının gelişiminde önemli bir etki yaratmıştır. Bu çerçevede diaspora kavramı için klasik ve modern yaklaşımların mevcudiyetinden söz etmek mümkündür. Klasik yaklaşım incelendiğinde, diasporanın özellikleriyle ilgili William Safran ile Robin Cohen gibi iki önemli uzmanın tanımlamaları öne çıkmaktadır. Diaspora kavramının içeriğinden çok niteliği üzerinde duran Safran, çalışmalarında bir diaspora grubunun altı temel özelliğinden bahsetmektedir:

1. Kendileri veya ataları, belirli bir merkezden, iki veya daha fazla bölgeye dağılmışlardır.
2. Anavatana ilişkin ortak bir hafıza, vizyon veya mitosu korurlar.
3. Misafir oldukları toplum tarafından tam olarak kabul görmediklerine ve muhtemelen de asla kabul görmeyeceklerine inanırlar ve bu yüzden kendilerini kısmen yabancı ve izole edilmiş hissederler.
4. Tarihsel anavatanlarını, kendilerinin gerçek, ideal evi olarak kabul ederler; şartlar uygun olduğunda kendileri veya sonraki nesiller, anavatana geri dönecektir/dönmelidir.
5. Hep birlikte, anavatanın korunması, güvenliği ve refahı için çalışmaları gerektiğine inanırlar.
6. Anavatanla bağlarını korumaya devam ederler ve etnik bilinçleri ve dayanışmaları, önemli ölçüde bu ilişki üzerinden tanımlanır.

Safran'a göre, hiçbir Yahudi diasporasının ideal tipini tam olarak karşılama da günümüzde Ermeni, Mağribi, Türk, Filistin, Küba, Yunan ve belki Çin diasporalarından bahsetmek mümkündür (Yaldız 2013: 303). Yahudi diasporasının genel özellikleri ile birlikte gittikçe daha geniş bir anlamda kullanılan diaspora teriminin gelişimini kapsayacak bir kavramsal çerçeve çizilmesi gerektiğini savunan Robin Cohen ise bahsi geçen konuyla ilgili dokuz özellik sıralamıştır:

1. Ana yurttan genellikle travmatik bir şekilde ayrılma,
2. Ya da iş aramak, ticaret veya kolonyal amaçlar gibi nedenlerle ayrılma.
3. Kolektif bir hafıza ve ana yurda ilişkin mitos.
4. Varsayılan ana yurdun idealize edilmesi.
5. Geri dönüş hareketleri.
6. Uzun zamandan beri devam ettirilen güçlü bir etnik grup bilinci.
7. Ev sahibi toplumlarla sorunlu bir ilişki.
8. Diğer ülkelerdeki soydaşlarla birlikte dayanışma duygusu.
9. Hoşgörülü ev sahibi devletlerde daha iyi bir yaşam kurma ihtimali.



Yaldız (2013: 304) bu tanımlamadan yola çıkarak; diasporanın ana yurttan iş aramak veya ticari amaçlarla ayrılarak da oluşabileceğini ifade eden ve diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla işbirliği ve dayanışma içinde olarak küresel bir aktöre dönüşebileceğine işaret eden Cohen'in 21. yüzyılın toplumsal, siyasal, küresel ve ekonomik gerçekleriyle örtüşen bu tanımlamayı yaparak kavramsal düzeyde diaspora çalışmalarına önemli katkı sağladığı kanaatindedir.

Diaspora kavramının tanımı ve özelliklerine ilişkin uzmanlar arasında tam bir görüş birliğinin bulunmaması durumu, diasporaların sınıflandırılması hususu için de geçerlidir. Diaspora ile ilgili literatürde yazarlar tarafından farklı kıstaslar dikkate alınarak birçok tasnif yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bazılarını ifade etmekte yarar vardır. Örneğin M. Bruneau diasporalarla ilgili tasnifini din, meslek ve siyaset gibi üç kıstası kullanarak yapmaktadır. Bruneau'ya göre, Çin diasporası gibi mesleki/iş tarafı öne çıkan; Yahudi, Ermeni ve Yunan diasporaları gibi yaşamlarında dinin ön planda olduğu diasporalar ile Filistin diasporası gibi daha güçlü bir devlet tarafından anayurtlarının işgal edilmesi sonucunda siyasi temelde ortaya çıkan üç grup diasporadan bahsetmek mümkündür (Zatulin vd. 2011a: 21-22). Tatyana Poloskova ise çalışmasında diasporaları devletlerarası ilişkilerde sahip oldukları yere göre bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Buna göre, uluslararası ilişkilere küresel, bölgesel ve ikili düzeyde etki eden üç diaspora grubu vardır. Poloskova, Yahudi, Ermeni ve Çin diasporalarını uluslararası ilişkilere küresel düzeyde, Rus diasporasını post-Sovyet coğrafyası özelinde bölgesel düzeyde ve Lezginleri de devletlerarasında ikili düzeyde etki eden diaspora gruplarına örnek olarak göstermektedir (Zatulin vd. 2011a: 23).

Daha evvel bahsi geçen İngiliz akademisyen Robin Cohen de diasporalar için dikkat çekici bir sınıflandırma geliştirmiştir. Diasporaları, mazlum diasporalar (Yahudiler, Filistinliler, İrlandalılar, Afrikalılar ve Ermeniler), emek diasporaları (Hintliler, İtalyanlar, Türkler), emperyal diasporalar (İspanyollar, Portekizliler, Hollandalılar, Almanlar, İngilizler, Ruslar, Fransızlar), ticaret diasporaları (Çinliler, Lübnanlılar) ve kültürel diasporalar (Karayıplılar) olmak üzere beş gruba ayıran Cohen, bu yaklaşımın keskin çizgiler içermemesinden dolayı ilgili diaspora gruplarının zaman içerisinde değişebileceğini ve bu başlıklardan birkaçıyla örtüşebileceğini savunmaktadır (Yaldız 2013: 308). Diaspora çalışmaları alandaki literatüre önemli bir katkı da Rogers Brubaker tarafından yapılmıştır. Brubaker, diasporalar ile ilgili sınıflandırmalarda kriz diasporalarından da bahsedilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Uzman, bu tanımlamasıyla I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu devletlerin parçalanmasıyla ve Soğuk Savaş sonrası Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Çekoslovakya gibi devletlerin dağılması sonucunda ortaya çıkan diasporaların mevcudiyetine dikkat çekmiştir. Arutyunov'a göre post-Sovyet coğrafyasındaki Ruslar bu gruba dâhil edilebilirler (Zatulin vd. 2011a: 24).

Bir diğer önemli tasnif de Vyacheslav Popkov'a aittir. Popkov, diasporaların oluşum süreçlerini analiz ederek sekiz tip diaspora olduğu sonucuna varmıştır. Bunlar:

1. Ortak tarihi geçmiş kıstasına göre diasporalar. Bu tür diasporalar üyeleri geçmişte tek bir ülkenin vatandaşları olmakla birlikte şimdilerde farklı anayurtlara sahip olanlar (RF'deki Azerbaycanlı ve Ermeni diasporaları ile Orta Asya'daki Rus diasporası) ile tarihi olarak yaşadıkları ülkelerle hukuki, kültürel vs. bağları olmayanlar (ABD ve Fransa'daki Ermeni diasporası, Almanya'daki Türk diasporası) olmak üzere iki alt gruptan oluşmaktadır.

2. Hukuki statülerine göre diasporalar. Bu grup, üyeleri göç edilen ülkede resmi olarak yaşamlarını sürdürmek için gerekli hukuki statüye sahip olanlar ile böyle bir statüden yoksun olanlardan (gayri resmî olarak yaşayanlardan) oluşmaktadır.
3. Oluşum esasına göre diasporalar. Bu grupta göç hareketleri neticesinde oluşan diasporalar ile devletler arasında sınırların değişimi sonucunda diasporaya dönüşen topluluklar (eski Sovyet cumhuriyetlerindeki Ruslar) yer almaktadır.
4. Göç nedenine göre diasporalar. Diğer bir ifadeyle, kendi istekleri doğrultusunda göç eden insanların oluşturduğu diasporalar ile muhtelif nedenlere bağlı olarak göç etmek zorunda kalan topluluklar teşkil olan diasporalar.
5. Göç edilen ülkede bulunma amacına göre diasporalar. Bunlar, göç edilen ülkenin vatandaşı olmak isteyenler ile bu ülkeleri geçici mesken olarak gören gruplardan oluşmaktadır.
6. Yeni yerleşim yerleri ile muhtelif bağları olan diasporalar ile bunlardan yoksun olanlar
7. Göç edilen bölgenin toplumuyla kültürel yakınlık derecesine göre diasporalar. Burada üç alt gruptan bahsedilmektedir. Kültürel yakınlığa sahip olan diasporalar (RF'deki Ukrainerler, Türkiye'deki Azerbaycanlılar, İran'daki Afganlar), orta derecede kültürel yakınlığı olanlar (Almanya'daki Ruslar, RF'deki Ermeniler) ve kültürel olarak uzak olanlar (Almanya'daki Türkler).
8. Anayurtlarında ulus devlete sahip olma kıstasına göre diasporalar. Bu durumda anayurtlarında ulus devletlerine sahip olan diasporalar ile Çingene, Filistinli ve 1947'ye kadar Yahudi diasporaları gibi devletsiz olan diasporalardan bahsetmek mümkündür (Zatulin vd. 2011a: 25-28).

Daha evvel de belirtildiği üzere, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve küreselleşmenin hız kazanması diaspora ile ilgili akademik çalışmalarda yeni/modern yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda yukarıda bahsi geçen hususlardan anlaşılacağı gibi klasik diaspora yaklaşımları Yahudi diasporasının tarihsel deneyimini başlangıç noktası olarak kabul ederek diaspora ile diğer gruplar arasındaki birtakım kültürel farklılıklara işaret etmektedirler. Diğer bir ifadeyle, diaspora üyelerinin sosyal açıdan (politik, ekonomik, kültürel açılardan) mesken ülkelerine tam olarak entegre olmadığını, çoğunluk gruplarıyla aralarına sınırlar koyduklarını ve bu sınırları koruduklarını savunmaktadırlar (Ulusoy 2015: 211). Buna karşın modern yaklaşımlar ise, diaspora çalışmalarını herhangi bir kültürel merkeziliğin veya Yahudi diasporası gibi örnek diasporaların baskınlığında inceleme fikrine karşı çıkararak ulus boyutlu bir yayılım içerisinde kültürel melezleşmeye vurgu yapmaktadırlar. Bu bağlamda Tölölyan'a göre, küreselleşmenin artmasına ve ulus devletlerin zayıflamasına paralel olarak her türden göç ve dağılmanın sonuçlarıyla ilişkili hale gelen diasporalar, kan bağlarıyla belirlenen istikrarlı oluşumlar değil, dağınık nüfuslar ve memleketler boyunca gerçek ve hayali bağlantıları devam ettiren merkezi olmayan kültürel oluşumlardır. Diğer bir ifadeyle Tölölyan diasporaları, yurdundan uzaklaşmış insanların amaç birliğinden ziyade farklı, karma ve heterojen kimlikleri barındıran geçirgen ve sürekli dönüşen sosyal ve oluşumlar olarak tarif etmektedir (Ulusoy 2015: 213).

Diaspora kavramının tanımından, diasporaların özelliklerinden ve sınıflandırmalarından sonra en mühim husus şüphesiz diasporaların buldukları ülkelerin veya anayurtları olan devletlerin iç ve dış politikalarına etki edebilme mevzusudur. Bilindiği üzere diasporalar, bilhassa ABD'de olduğu gibi köklü olanlar mesken oldukları ülkelerde geniş kurum ve kuruluşlar üzerinden muhtelif alanlarda

faaliyetlerini yürütmektedirler. Bunlardan, diaspora üyelerinin sosyal, ekonomik, siyasi, etnokültürel ve diğer alanlarda hak ve özgürlüklerinin savunulmasını amaç edinen faaliyetler doğrudan mesken ülkelerin iç siyasetleriyle bağlantılıdır. Diasporaların buldukları ülkelerin iç politikasına yönelik faaliyetlerinin belirlenmesinde ve bunların yürütme şeklinin tayin edilmesinde bu ülkelerin siyasi rejimlerinin yapısı oldukça etkili olmaktadır. Demokratik siyasi yapıya sahip olan devletlerde diasporaların faaliyetleri büyük ölçüde kanuni düzlemde ve rahat bir şekilde yürütülürken, siyasi rejimleri otoriter olan devletlerde diasporalar muhtelif baskı unsurlarıyla karşı karşıya kalabilmektedirler (Zatulin vd. 2011a: 45-47).

Bu bağlamda, diasporalar buldukları ülkelerin yetkili kurumlarında lobicilik faaliyetleri yürütme, uygun görülen siyasetçi ve siyasi partileri, onların seçim kampanyalarını maddi olarak ve diğer şekillerde destekleme, basın ve yayın organları gibi kamuoyuna etki eden araçları kullanma, protestolar ve mitingler tertip etme gibi geniş yelpazeden yararlanabilmektedirler. Bu noktada en iyi örneği şüphesiz ABD’de bulunan diasporalar ve onların yürüttükleri faaliyetler oluşturmaktadır (Zatulin vd. 2011a: 48-49).

Diaspora-siyaset ilişkisinin dış politika boyutu incelendiğinde ise diasporaların farklı roller oynayabildiği görülmektedir. Homojen bir yapıya sahip olmayan diasporalarda üyelerin bir kısmı dış politikada aktif roller edinen etkin kişilerden, bir kısmı sessiz kalarak asimile olmayı tercih edenlerden, bir kısmı da pasif roller oynayanlardan teşkil olmaktadır. Aktif roller edinen kısım söz konusu olduğunda, diasporanın iki farklı şekilde dış politikada rol alması mümkün olmaktadır. İlk olarak, iç politika mevzusunda olduğu gibi diasporanın yaşadığı ülkede çıkar gruplarının dış politikayı etkilemesine müsaade eden bir siyasi sistem mevcutsa, diaspora kendi anavatanıyla ilgili konularda mesken olduğu devletin dış politikasında aktif roller oynayabilmektedir (ABD dış politikasındaki Ermeni ve Yahudi diasporasının etkisi gibi). Diasporaların aktif rol oynayabildiği ikinci konu kendi anavatanlarının dış politikalarına ilişkindir. Diasporaların mesken oldukları ülkelerde eriştikleri siyasi ve ekonomik güç onlara kendi anavatanlarındaki siyasi süreçlere etkide bulunma, müdahil olma ve onları yönlendirme olanağı sağlamaktadır. Bu olanak diasporalar tarafından ekonomik yardımlar, yatırımlar ve ilişkiler üzerinden yürütülebileceği gibi Ermeni diasporası örneğinde olduğu gibi anavatanda siyasi parti uzantılarına sahip olarak da gerçekleşebilmektedir (Öztürk 2013: 151-152). Diasporalar, seçim dönemlerinde siyasilere finans kaynakları ve destek sağlayarak, mesken oldukları devletlerin dış politika ile ilgili karar alıcı organlarında görev alarak ve çeşitli baskı/etki araçlarını kullanarak dış politika alanında istedikleri kararların alınmasını mümkün kılabilirler. Bu doğrultuda, anayurtta insan hakları ve demokratik yönetim hareketlerinin desteklenmesi, anayurdun ekonomik çıkarlarının gözetilmesi ve anayurt olan devletin düşmanlarına karşı muhtelif yaptırımlar uygulanması diasporaların mesken ülkelerinin dış politikalarına yönelik başlıca talepleri arasında yer almaktadır (Zatulin vd. 2011a: 54-55).

RF Dış Politikasında Diaspora

Rus Diasporası'nın Oluşumu ve Ükelere Göre Dağılımı

Rusların ilk devletleri olarak kabul ettikleri Kiev Rusyası bugün Ukrayna topraklarında bulunmaktadır. Uzun bir dönem Kiev ve civarı bölgelerde yaşamış olan Ruslar, topraklarında Altın Orda hâkimiyetine son verdikten sonra Moskova Knezliği etrafında birleşerek Kiev Rusyası'ndan alan itibarıyla daha büyük, kuvvetli ve merkezi idareye sahip olan yeni bir devlet içerisinde yaşamaya başlamışlardır. Devletin merkezinin Kiev'den Moskova'ya geçmesiyle Rus Devleti'nin kuzeye, güneye, batıya ve bilhassa

doğuya doğru genişleme/yayıma dönemi de başlamıştır. Nitekim, bugün RF'nin Pasifik Okyanusu'na kadar olan topraklarına ve eski Sovyet cumhuriyetlerinin bulunduğu bölgelere yönelik Rus yayılcılığı XVI. yüzyıldan itibaren Moskova Rusyası döneminde başlamıştır. Devletin sınırlarının genişlemesi yeni kazanılan bölgelere Rus nüfusun yerleştirilmesiyle beraber yürütülmüştür.

Korkunç İvan döneminden itibaren başlayan yayılcılık Rus Devleti'ne stratejik kazanımların yanı sıra sınırsız doğal kaynaklar da sağlamıştır. Devletin ve Rus nüfusun bu yöndeki hareketliliği Çarlık döneminin sonuna kadar devam etmiştir. 1917 Ekim Devrimi'ne kadar milyonlarca Rus, Ukrayna ve Belarus köylüleri/serfleri yeni bölgelerin Ruslaştırılması amacıyla Ural, Sibiryaya, Kazakistan, Orta Asya, Kafkasya ve Baltıklara devlet tarafından göç ettirilmişlerdir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya dışındaki bahsi geçen bölgelerin tamamında Rus nüfusun varlığı kesin olarak sağlanmıştır. Orta Asya özelinde ise Rus yayılcılığı Sovyet döneminde hız kazanmıştır. Daha sonra Sovyetler Birliği'nin bu bölgesinin sanayileşmesinde önemli bir rol oynayacak olan Ruslar, 1930'lu yıllarda kolektifleştirme politikası çerçevesinde bu topraklara gönderileceklerdir. Benzer durum Sovyetler Birliği'nin diğer bölgeleri için de söz konusu olmuştur. Buna ilaveten Orta Asya ile ilgili bir husus daha ifade edilmelidir. Bölgeye Rus ve Slav nüfusun yerleştirilmesinde iki önemli hadise büyük rol oynamıştır. Bunlar, Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması üzerine ülkenin batı bölgelerindeki sanayi üretim merkezlerinin Orta Asya'ya taşınması ile Nikita Kruşçev döneminde tahıl üretimini artırma amacıyla başlatılan "Bakır Topraklar Projesi"dir. Her iki durumda da bölgeye önemli oranda Rus ve Slav nüfus göç ettirilmiştir (Sencerman 2018: 42).

Sovyetler Birliği döneminde Birliğe bağlı cumhuriyetlerin ekonomi, siyaset ve sosyal hayatı oluşturan diğer alanlarında baskın konuma sahip olan Ruslar, 1991 yılından sonra bu konumlarını kaybetmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeni bağımsız cumhuriyetlerde ortaya çıkan ulus devlet kurma ve milli uyanış hareketleri Rusları istenmeyen topluluklar haline getirmiştir (King vd. 1999-2000: 119). Netice itibarıyla, dünyanın farklı ülkelerinde bulunan Rus diasporasının ana kolunun Sovyetler Birliği'nin dağılmasının bir sonucu olarak 1991 yılında bugün post-Sovyet coğrafyası olarak tabir edilen bölgede ortaya çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte, nüfus oranı bakımından post-Sovyet coğrafyasındaki topluluklardan oldukça geride olmasına rağmen bugün ABD, Kanada, Brezilya ve başta Almanya ve Fransa olmak üzere AB ülkelerinde de Rus diasporasının mevcudiyetinin altı çizilmelidir. Bahsi geçen ülkelerdeki Rus diasporası, Çarlık döneminden başlayarak ve daha sonrasında Şubat ve Ekim Devrimleri'ne, İç Savaşa bağlı olarak ve Sovyet idaresine karşı ülkeyi terk edenlerle 1991'den sonra çalışma, eğitim gibi nedenlerle Batı ülkelerine ve Türkiye'ye göç edenlerden oluşmaktadır.

ÜLKELER	NÜFUS SAYISI	TOPLAM NÜFUS İÇİNDEKİ ORANI
Letonya	484 bin	% 25,2
Estonya	308 bin	% 24,8
Kazakistan	4,4 milyon	% 23,7
Ukrayna	7,6 milyon	% 17,3
İsrail	1,3 milyon arasında Rus dilli Yahudi olduğu tahmin edilmektedir	% 15
Belarus	790 bin	% 8,3
Litvanya	162 bin	% 5,8
Kırgızistan	321 bin	% 5,5

Moldova	140 bin	% 4,1
Türkmenistan	216 bin	% 4
Özbekistan	690 bin	% 2,3
Azerbaycan	130 bin	% 1,3
Tacikistan	43 bin	% 0,5
Gürcistan	26 bin	% 0,5
Ermenistan	12 bin	% 0,4

Tablo 1: Ülkelere göre Rus diasporası

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/ti.html> , <https://joshuaproject.net>, <https://cija.ca/resource/israel-the-basics/demographics-of-israel/> (Erişim Tarihi: 07.06.2019).

Tablodan da anlaşılacağı üzere, post-Sovyet cumhuriyetleri arasında Ukrayna, Belarus, Letonya, Estonya ve Kazakistan, Rus diasporasının oran olarak yüksek olduğu ülkeleri oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte, oran olarak düşük olmasına rağmen sayı bakımından Özbekistan’da bulunan Rus diasporası da önem arz etmektedir.

ÜLKELER	NÜFUS SAYISI
ABD	782 bin
Kanada	110 bin
Arjantin	100-300 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir
Almanya	223 bin
Fransa	130 bin
Türkiye	100-200 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir

Tablo 2: Diğer ülkelerde Rus diasporası

Kaynak: <https://joshuaproject.net> (Erişim Tarihi: 07.06.2019).

RF Dış Politikasında Rus Diasporası'nın Yeri

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından kısa bir süre sonra Rusya Federasyonu'nda iktidara gelen yeni yönetim ülkenin dış politikasına yönelik görüşlerini bir konsept halinde ortaya koyma çabası içine girmiştir. 1992 yılında dönemin RF Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev'in dış politikaya dair beyanatlarında çizdikleri çerçevede, ABD ve diğer Batı devletleriyle özel/öncelikli ilişkilerin tesis edilmesi düşüncesi savunulmuştur. İktidar kanadının yürüttüğü bu çalışmalara paralel olarak ülkenin yasama organı olan Verhovnyy Sovet (Yüksek Meclis) tarafından da çalışmalar yürütülmüş olup Şubat 1992'de bir dış politika konsepti taslağı hazırlanmıştır. Dünyanın iki karşıt toplumsal sisteme bölünmesinden vazgeçilmesi, askeri kuvvet kullanımının öncelikli dış politika aracı olarak görülmemesi gerektiği, ABD, Avrupa Toplulukları, Japonya, Çin ve Hindistan gibi ülkelerle dostane ve yapıcı işbirliğinin geliştirilmesi gibi hususlar her iki konsept taslağında birbiriyle örtüşen noktaları oluşturmakla birlikte parlamentonun dış politika konsepti taslağı (başkanlık konseptinin aksine) Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi COMECON (Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi) ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine öncelik vermiştir. Netice itibarıyla 1993 yılında kabul edilen dış politika konseptinde, BDT ve Baltık ülkeleriyle ilişkilerin RF dış politikasında öncelik teşkil ettiği ifade edilmiş ve "etnik

Rus/Rusyalılar” ile Rusça konuşanların hakların gözetilmesinin RF'nin dış politika amaçlarından biri olduğu vurgulanmıştır. Konseptte dikkat çeken bir diğer husus ise RF'nin BDT ülkeleriyle arasındaki sorunların çözümünü soydaşlarının³ haklarının gözetilmesine bağlaması olmuştur. Buna göre, RF'nin müzakerelerde soydaşlarının haklarını bir taviz ve pazarlık konusu olarak görmediğinin altını çizilmiştir (Zatulın 2011b: 53-54).

Yeltsin yönetiminin ilk dönemlerde Sovyetler Birliği'nin dağılmasına bağlı olarak RF sınırları dışında kalan Rusların durumu da dahil ortaya çıkan sorunları pragmatik bir şekilde yeni bağımsız devletlerle paylaşarak çözme eğiliminde olmuştur (Zatulın 2010: 57). Fakat iç politikadaki önemli değişimler 1993 yılı dış politika konseptine bu yaklaşımın yansıtılmasına engel olmuştur. Ülkede Vladimir Jirinovskiy liderliğindeki RF Liberal-Demokrat Partisi başta olmak üzere milliyetçi gruplarla birlikte komünistlerin tekrar kuvvet kazanmaya başlaması Yeltsin yönetiminin yurtdışındaki Ruslar/diaspora konusunda daha net ve sert bir çizgi benimsemesine neden olmuştur. Charles King ve Neil Melvin'e göre (King vd. 1999-2000: 120-121) bu durum, elitlerde RF'nin yeni kimliği konusunda bir mutabakatın oluşmasına ve dolayısıyla RF'nin kendisini sınırları dışında yaşayan Rusların/Rusça konuşanların ana vatani ve bu topluluklar üzerinde sorumluluk sahibi olan bir devlet olarak görmeye başlamasına yol açmıştır. Uzmanlar ayrıca diasporaya yönelik bu yaklaşımın RF'ye eski Sovyet devletlerinin iç işlerine müdahale etme olanağı sağladığına dikkat çekmişlerdir.

Dış Politikayı Belirleyen Belgelerde Diaspora

1993 tarihli dış politika konsepti RF'nin diaspora politikası bakımından en önemli belgelerin başında gelmekle birlikte bu hususta hazırlanmış olan ilk belge değildir. Dış politika konseptinin ortaya çıkmasından kısa bir süre evvel 30 Kasım 1992'de Boris Yeltsin'in imzasını taşıyan ve “RF dışındaki Rusya vatandaşlarının haklarının ve çıkarlarının korunmasına dair talimat” adı altında bir belge yayımlanmıştır. RF'nin diaspora politikasının temellerini teşkil bu ilk belgenin dışişleri bakanlığına hitaben yazılmış olan altıncı maddesi RF dışındaki Rusya vatandaşlarının haklarının daha etkin bir şekilde korunmasını ve BDT devletleriyle ekonomik ilişkilere dair meselelerin bu ülkelerin insan hakları ve özgürlüklerine gösterdikleri saygı derecesine bağlı olarak ele alınmasını öngörmüştür (Lawmix, 1992).

Bahsi geçen talimat ve dış politika konseptini takiben diaspora konusu RF Devlet Başkanı'nın her yıl geleneksel olarak yapmış olduğu Federal Meclis'e Hitabı'nda gündeme gelmiştir. Konuşmasında Yeltsin, dış politikada BDT ve Baltık ülkeleriyle ilişkilerin merkezinde RF dışında yaşayan Rusyalıların hakları meselesinin olması gerektiğini vurgulayarak bu hususta gerek BDT mekanizmaları çerçevesinde gerekse AGİK'in etnik azınlıklar komiserliği nezdinde RF'nin etkin olarak çalışmalar yürütmesinin önemine dikkat çekmiştir (Intelros, 2007). RF-BDT ilişkilerini geniş bir çerçevede inceleyen 1995 tarihli “RF'nin BDT ülkelerine yönelik stratejisi” adlı başkanlık kararnamesinde ise, BDT coğrafyasında RF'nin hayati çıkarlarının bulunduğu belirtilerek ekonomi, savunma, güvenlik alanlarındaki çıkarların yanı sıra bölgedeki Rusyalıların haklarının korunması meselesinin RF'nin ulusal güvenliğinin temelini teşkil ettiği kaydedilmiştir. Ayrıca her

³ Burada incelen konu ile ilgili kavramsal bir izah yapılması gerekmektedir. RF'nin dış politikasının araçları, yakın çevre politikası ve yumuşak gücü gibi konular söz konusu olduğunda Türkçe literatürde esas itibariyle “dış Ruslar” ve “soydaşlar” terimleri tercih edilmektedir. Fakat bu terimler Rusça'daki karşılığını tam olarak yansıtmadıkları için bir kavram kargaşasından bahsetmek mümkündür. Rusça'da diaspora için Türkçesi yurttaş olan *sootchestvenniki* kelimesi/tabiri kullanılmaktadır



hangi bir BDT ülkesinde soydaşların haklarının ihlal edilmesi durumunda, RF'nin bu durumun söz konusu ülke üzerinde etki/baskı yaratmak için ekonomi, askeri ve siyasi alanlardaki işbirliğine dair meseleleri gündeme getireceği ifade edilmiştir (RF Dışişleri Bakanlığı, 2005). Böylelikle RF BDT'deki soydaşlarının haklarını korumak için olası baskı ve yaptırım alanının kapsamını genişletmiştir.

Kısa süre zarfında kabul edilen bu belgeler ışığında yine Yeltsin'in birinci başkanlık döneminde yurtdışında yaşayan soydaşların sorunlarıyla ilgilenilmesi için hükümete bağlı bir komisyon teşkil edilmiştir. Daha ziyade diasporanın kültürel meselelerinin ön planda tutulduğu bu komisyonun görevleri arasında soydaşların yaşadığı ülkelerdeki Rusça basın/yayın organlarının, kütüphane ve müzelerin desteklenmesi, soydaşların Rusça eğitim alabilmeleri için BDT devletleriyle ikili anlaşmaların yapılması, bölgede Rusya üniversitelerinin kurulması, gerekli öğretmen kadrolarının yetiştirilmesinin sağlanması ve yine soydaşların yaşadıkları ülkelerde Rusça'nın ikinci resmi dil veya milletlerarası iletişim dili statüsü elde etmesi için çalışmaların yürütülmesi gibi hususlar yer almıştır (Zatulin 2011b: 57).

1996 yılında gelindiğinde ise RF Hükümeti devletin diasporaya yönelik dış politikasını yön veren önemli bir kararname çıkarmıştır. "Yurtdışında yaşayan soydaşların desteklenmesi dair program" adlı bu belgede ifade edilmesi gereken üç husus öne çıkmaktadır. Kararnamede evvela soydaşlar meselesinin RF ile BDT ve Baltık ülkeleri arasındaki ilişkileri şekillendiren en önemli faktörlerden biri olduğunun altı çizildikten sonra RF Devleti'nin soydaşlarının buldukları ülkelere entegre olması yönündeki destekleyici faaliyetlerin bu toplulukların anavatanlarına (RF'ye) dönmelerini engelleme amacı taşımadığı vurgulanmıştır. Diasporaların buldukları ülkelere entegrasyonlarını sağlamakla arzu eden grupların RF'ye dönüşünü desteklemenin devletin "iki boyutlu" diaspora politikasını teşkil ettiği belirtilmiştir. Kararnamede dikkat çeken ikinci husus ise RF'nin diaspora algısı ile ilgilidir. Daha evvel kabul edilen belgeler Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda ortaya çıkan grupları esas olarak diaspora/soydaşlar olarak kabul edilerek bu yönde politikalar geliştirilmiştir. Fakat bahsi geçen kararname post-Sovyet coğrafyasındaki diasporanın yanı sıra dünyanın diğer bölgelerinde yaşamlarını sürdüren soydaşlarla RF'nin başta kültürel ve manevi bağların geliştirilmesi şeklinde olmak üzere daha fazla ilgi göstermesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu husus RF'nin diaspora algısının kapsam olarak genişlediğini göstermiştir. Son olarak bu kararnameyi daha evvel kabul edilen belgelerden ayıran üçüncü husus, RF dış politikasında diasporanın post-Sovyet coğrafyasında kullanılabilecek bir araç olarak görülmeye başlandığına işaret etmesidir. Bu çerçevede, RF'nin amaçlarından birinin yakın çevresinde yeni bağımsız cumhuriyetlerle ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlayacak etkin kurumsal yapıya sahip bir diaspora oluşturmak olduğu belirtilmiştir (CNTD, 1996).

Çalışmada bir sonraki hususa geçmeden evvel incelen konu ile ilgili kavramsal bir izah yapılması gerekmektedir. Soydaşlar/*sootchestvenniki* tabiri RF'nin devlet yetkilileri ve resmi belgelerinde aktif olarak 1994'ten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu döneme kadar ekseriyetle RF dışında yaşayan Rusları tanımlamak için tercih edilen bu tabir Mayıs 1999'da kabul edilen "RF'nin yurtdışında yaşayan soydaşlarına yönelik devlet politikası" adlı kanunla birlikte yeni bir boyut kazanmıştır.

Burada diaspora için kullanılan *sootchestvenniki* (İngilizce karşılığı compatriots yani yurttaşlar) tanımlamasının içeriğine dair bilgi verilmiştir. Bu çerçevede, aynı ülkede doğan ve orada yaşayan veya yaşamış olan ve ortak dil, tarih ve kültürel miras gibi ortak özellikleri taşıyan insanlar ve onların soyundan gelenler soydaşlar olarak tabir edilmiştir.

Bu gruba sürekli olarak diğer ülkelerde yaşayan RF vatandaşları; eskiden SSCB vatandaşlığına sahip olup şimdilerde eski Sovyet cumhuriyetlerinden birinde yaşayan ve o ülkenin vatandaşı olanlar ve olmayanlar; Rusya İmparatorluğu, Rusya Cumhuriyeti⁴, Rusya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu'ndan göç etmiş olup şimdilerde yabancı bir devletin vatandaşlığına/ oturma iznine sahip olanlar ve olmayanlar; RF dışında yaşayıp tarihsel olarak RF'deki halklara mensup olan insanlar ve onların soyundan gelenler ile akrabaları RF'de yaşamış olan ve kendi rızalarıyla RF ile manevi, kültürel, hukuki bağlar tesis etmek isteyenler dâhil edilmiştir. Kanunda ayrıca RF'nin yurtdışında yaşayan vatandaşlarının ve soydaşlarının haklarını koruyacağı ve bu grupların haklarının ihlal edilmesi durumunda hadisenin meydana geldiği devletle ilişkilerini gözden geçireceği ve gerekli tedbirleri alacağı beyan edilmiştir (Kremlin, 1999).

Daha evvel, RF dış politikasında 1996 tarihli hükümet kararnamesiyle diaspora algısının dünyanın diğer bölgelerindeki toplulukların da dahil edilmesi suretiyle coğrafi olarak bir kapsam genişlemesi geçirdiği belirtilmiştir. Bu ilk genişlemeyi 2001 yılında kabul edilen RF'nin yurtdışında yaşayan soydaşlarının desteklenmesi dair konseptle birlikte ortaya çıkan ikinci genişleme takip etmiştir. Bahsi geçen belgede soydaş tabirinin daha ziyade kültürel bir tanımlaması yapılarak, sürekli olarak RF dışında yaşıyor olmakla birlikte RF ile tarihi, etnik, kültürel, dilsel ve manevi bağları olan, bunları ve kendi Rusyalı kimliklerini muhafaza etme etmek isteyenlerin bu gruba dâhil edilebileceği kaydedilmiştir. Ayrıca soydaşlığa ya da diasporaya aidiyetinin kişilerin kendi arzuları doğrultusunda yapacakları tanımlama bağlı olduğunun altı çizilmiştir. Böylelikle RF dış politikasında diaspora algısının aynı ülkede doğmuş ve yaşamış olmak şartlarının kaldırılması suretiyle daha büyük insan gruplarını kapsayacak şekilde bir genişleme yaşadığı ifade edilmelidir (Visheslavov 2008: 45).

Bilindiği üzere 1999 yılının Aralık ayında RF'de bir iktidar değişikliği meydana gelmiştir. Evvela geçici devlet başkanı sonrasında ise seçimleri kazanmak suretiyle Vladimir Putin RF'nin ikinci devlet başkanı olmuştur. Şüphesiz Putin'in devlet başkanı olmasının ülkenin iç ve dış siyasetinde önemli etkileri olmuştur. Dış politikaya bakıldığında BDT/post-Sovyet coğrafyasına Putin yönetiminin daha fazla ilgi göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Putin'in beyanatları incelendiğinde bu ilginin kaynakları arasında Rus diasporasının da mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.

Putin, 2002'de BDT devletleriyle ilişkilerin RF dış politikasının önceliğini teşkil ettiğini belirterek bu ülkelerle insani projeler temelinde önemli entegrasyon imkanlarının bulunduğu dikkat çekmiştir. İnsani projeler bağlamında eğitim ve bilim alanlarındaki işbirliğini kasteden Putin, Hükümet'e BDT'den gelen öğrenciler için burs imkânlarının artırılmasını önermiştir. BDT'li öğrencilerin en az yarısını diaspora temsilcilerinin teşkil ettiği düşünüldüğünde bu önerinin mahiyeti daha iyi anlaşılmaktadır (Zatulın 2011b: 63).

2003 yılındaki parlamentoya hitabında ise Putin, RF dış politikasında BDT devletleriyle ilişkilerin kuvvetlenmesine verilen önemin nedenleri arasında post-Sovyet cumhuriyetlerinde milyonlarca Rusun yaşamasının da yer aldığını vurgulamıştır (Kremlin, 2003). Böylelikle diasporanın RF'nin BDT politikasını şekillendiren faktörlerden biri olduğu bir kez daha teyit edilmiştir. Putin'in 2005 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ilgili yaptığı bir değerlendirme uluslararası çapta geniş yankı bulmuştur ve halen zaman zaman gündeme gelmektedir. Putin'in SSCB'nin dağılmasını jeopolitik bir facia olarak nitelendirmesi bilhassa Batı devletlerinin siyasi ve akademik çevrelerce RF'nin Sovyet

⁴ Şubat Devrimi ile Ekim Devrimi arasındaki dönemde Geçici Hükümet'in Rusya için kullandığı isim



imparatorluğunu tekrar canlandırma arzusu içinde olduğuna dair birtakım yorumların yapılmasına neden olmuştur. Fakat burada bir noktanın gözden kaçırıldığı görülmektedir. Putin, SSCB'nin dağılması sonucunda milyonlarca soydaşlarının RF sınırları dışında kalmasının Rusya halkı için bir trajedi olduğunu sözlerine ekleyerek RF için diasporayı oluşturan kişilerin haklarını korumanın önemine dikkat çekmiştir (Intelros, 2005).

2007 yılında Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı ve Devlet Başkanı'nın onayladığı "RF dış politikasının genel bir değerlendirmesi" adlı belge kamuoyuyla paylaşılmıştır. Burada, soydaşların ana vatanlarıyla bağlarının kuvvetlenmesi için destek verilmesi gerektiği belirtildikten sonra stratejik amacın diasporanın entelektüel, ekonomik ve kültürel anlamda RF'nin uluslararası politikada bir ortağı haline gelmesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca diaspora mensuplarının çıkarlarının korunması için yabancı devletlerde Rusça'nın kullanıldığı ortamın muhafaza edilmesi ve bu doğrultuda 'insanlık medeniyetinin bir parçası olarak' 'russkiy mir'in yani Rus Dünyası'nın oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır (Intelros, 2007). Buradan da anlaşılacağı üzere, RF diasporayı dış politikasında daha etkin olarak kullanabileceği bir unsur olarak görmeyi istemekte ve diaspora üzerinden dünyada Rus dili ve kültürünün yaygınlaşmasını sağlayarak yumuşak gücüne ve kamu diplomasisine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Nitekim aynı yılın Haziran ayında amacı dünyada Rus dilini, edebiyatını ve kültürünü yaygınlaştırmak ve bu alanlara ilgiyi artırmak olan Fond Russkiy mir yani Rus Dünyası Vakfı kurulmuştur⁵. 2008 yılında ise Devlet Başkanı genelgesiyle RF Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak Bağımsız Devletler Topluluğu, Yurtdışında Yaşayan Soydaşlar ve Uluslararası İnsani İşbirliği Federal Ajansı yani Rossotrudnichestvo kurum teşkil edilmiştir. Türkiye'deki Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın (YTB) Rus versiyonu olarak nitelendirilebilecek bu kurum faaliyetleri bakımından Türkiye dâhil dünyadaki diğer muadillerine göre daha kapsamlıdır. Kurumun ismindeki BDT tabiri Rossotrudnichestvo'nun temel hedef kitlesinin eski Sovyet cumhuriyetleri ve Rus diasporasının yaşadığı coğrafya olduğunu açık bir şekilde göstermektedir (Ekşi 2015: 51-52). Hükümetin diaspora ile ilgili komisyonunun çalışmalarına doğrudan iştirak eden Rossotrudnichestvo Ajansı 80 ülkede 97 temsilciliğe sahiptir ve gençlere yönelik çalışmalardan diaspora temsilcilerinin oluşturdukları STK'lar arasında dayanışmanın ve koordinasyonun sağlanması, bu kuruluşların RF için önemli tarihi, kültürel ve diğer önemli günlerde programlar tertip etmeleri, diaspora temsilcilerinin Rusça yayınlara erişiminin sağlanması ve onların RF'de yüksek öğrenim görmelerinin teşvik edilmesine kadar geniş bir yelpazede faaliyetlerini sürdürmektedir (Rossotrudnichestvo, 2020; Pravfond, 2014). Ayrıca bu faaliyetler arasında Rusların yanı sıra RF'de yaşayan diğer etnik grupların kültürlerinin tanıtılmasına da yer verilmesi daha evvel ifade edilen RF'nin oldukça geniş diaspora algısını bir kez daha teyit etmektedir. RF, Rus Dünyası Vakfı ve Rossotrudnichestvo Ajansı aracılığıyla diaspora temsilcilerinin anavatanları ile olan bağlarını canlı tutmaya ve onları kuvvetlendirmeye büyük önem vermektedir.

RF'nin diaspora politikası açısından en önemli gelişmelerden biri de 2010 yılında kabul edilen askeri doktrinle birlikte ortaya çıkmıştır. Gerek bu belgede gerekse 2014'te kabul edilen yeni askeri doktrinde RF'nin yurtdışında yaşayan vatandaşları korumak için silahlı kuvvetlerini kullanmayı meşru gördüğü belirtilerek diaspora politikasına askeri müdahale boyutu kazandırılmıştır (RG, 2014).

Son olarak RF dış politikası için en önemli belgeler olan dış politika konseptlerinin de incelenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, RF'nin 2008, 2013 ve 2016 yılında kabul

⁵ Rus Dünyası Vakfı, Türkiye'nin Yunus Emre Enstitüsü'nün RF'deki karşılığı olan kurum olarak görülebilir

edilen dış politika konseptleri göz önünde bulundurulduğunda, diaspora ile ilgili hususların uluslararası insani işbirliği başlığı altında değerlendirildiği görülmektedir. Her üç belgede de yurtdışında yaşayan RF vatandaşlarının ve soydaşların haklarının korunmasından devletin sorumlu olduğu ifade edilerek Rus diasporasının Rus dili ve kültürünü yaygınlaştırmasına önemli katkı sağladığı ve bu hususta RF'nin bir ortağı olarak telakki edildiğinin altı çizilmiştir (Kremlin, 2008; Garant, 2013; RF Dışişleri Bakanlığı, 2016). Sonuç olarak yukarıda dış politikayı tayin eden belgelerin tamamı doktrinel bazda Rus diasporasının muhtelif gerekçelere bağlı olarak RF dış politikasında mühim bir yere sahip olduğunu bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

RF Dış Politikasının Bir Aracı Olarak Diaspora

RF dış politikasında diaspora ile ilgili söylemler sadece resmi beyanatlar, belgeler ve kanunlar düzeyinde kalmamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından günümüze kadar olan dönemde bilhassa yakın çevre olarak telakki edilen post-Sovyet coğrafyasında diaspora üzerinden inşa edilen söylemin RF tarafından aktif olarak kullanıldığının mühim örneklerinden söz etmek mümkündür. Bunlardan ilkinin Transdinyester ihtilafı oluşturmaktadır.

Esasen kökenleri 18. yüzyıla kadar giden Transdinyester ihtilafı, Sovyetler Birliği'nin son yıllarında kriz emareleri vermeye başlamış ve Birliği'nin dağılması üzerine de Kışinev ile Tiraspol yönetimleri arasında silahlı bir çatışmaya dönüşmüştür. Burada belirtilmesi gereken mühim nokta coğrafi olarak her iki yönetimin de kontrol ettiği bölgeleri birbirinden ayıran Dinyester nehrinin aynı zamanda etnik olarak Moldova'yı ikiye böldüğüdür. Diğer bir ifadeyle, Dinyester ırmağının sağ tarafında yaşayan nüfusunun ekseriyetini etnik Moldovalılar oluştururken, sol tarafını da Rus ve Ukraynalılar yani Rus dilliler olarak tabir edebileceğimiz topluluk yaşamaktadır. Transdinyester ihtilafı da bu iki grup arasında patlak vermiştir. 1992 yılının Haziran ayına gelindiğinde Ruslarla Moldovalılar arasında çatışmaların şiddetlendiği ve ölümlerin arttığı bir ortamda Devlet Başkanı Yeltsin Rusya'nın artık Moldova'daki iç savaşa kayıtsız kalamayacağını ve daha fazla kan dökülmesini önlemek için devreye girebileceğini açıklamıştır (Purtaş 2005: 174). 2003 yılında ise RF tarafından Transdinyester ihtilafının çözümü için önerilen ve Kozak Memorandumu ismini taşıyan belgede Rusça'nın Moldova'nın bütün devlet dairelerinde, eğitim ve diğer alanlarda kullanılmasını öngören bir maddeye yer verilmiştir (Regnum, 2005). 2014 yılında da Putin, ihtilafı ilgili bir değerlendirmesinde Transdinyester halkının Rusya taraftarı olduğunu ve bölgede önemli oranda RF vatandaşının yaşadığını ifade ederek bu insanların tercihlerine saygı duyulmasını gerektiğini kaydetmiştir (RG, 2014). Dolayısıyla Moldova'ya jeopolitik ilgisi bulunan RF'nin, diasporası olarak telakki ettiği Transdinyester halkı üzerinden bu ülkeye yönelik dış siyasetini⁶ şekillendirdiği ifade edilebilir.

Bilindiği üzere II. Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası'na karşı zafer kazanılması ve bu zaferde Sovyetler Birliği'nin rolü Moskova için her zaman milli gurur kaynağı olmuştur. Sovyetler Birliği, Nazileri yenilgiye uğratarak sadece kendi topraklarını değil aynı zamanda Avrupa'yı da faşizmden kurtardığını savunmuştur. Bu durum, 1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra da değişmemiştir. Sınırları, siyasi ve ekonomik yapısıyla yeni bir devlet olarak ortaya çıkan RF II. Dünya Savaşı ile ilgili Sovyetler Birliği'nin pozisyonunu savunagelmektedir. Fakat burada ifade edilmesi gereken esas önemli husus, SSCB'nin ve Doğu Bloku'nun dağılmasından sonra bilhassa Baltık cumhuriyetleri, Ukrayna, Gürcistan,

⁶ RF, Moldova'nın Romanya ile birleşmesine, AB ve NATO'ya üye olmasına karşı çıkararak bu ülkenin BDT, Avrasya Ekonomik Birliği gibi entegrasyonlara iştirak etmesini arzu etmektedir.



Moldova ve Doğu Avrupa ülkelerinde dekomünizasyon politikaları adı altında SSCB'nin işgalci olarak nitelendirilmeye başlanması ve bu doğrultuda II. Dünya Savaşı'ndan sonra inşa edilen Sovyet askeri anıtlarının kaldırılması/yıkılması hadiselerinin yaşanmasıdır. Bu faaliyetlere resmi düzeyde sert tepki gösteren RF'nin tutumuna bahsi geçen ülkelerde bulunan diaspora grupları da geniş destek vermektedir. Bilhassa ulus-devlet kurma arzusunda olan post-Sovyet cumhuriyetlerindeki Rus diasporasını teşkil eden topluluklar kendilerini halen büyük ölçüde Sovyet değerleri ile ifade etmektedirler. Dolayısıyla bu durum RF'nin dış politikasında önemli yeri olan, II. Dünya Savaşı ile ilgili doğru tarih bilincinin korunması/yaşatılması amacına büyük katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede değerlendirilmesi gereken bir diğer mühim örnek daha bulunmaktadır. Ukrayna'da 2014'te dönemin Devlet Başkanı Yanukoviç'in ülkeyi terk etmesi ve muhalefet partilerinin iktidarı ele geçirmelerine bağlı olarak birçok aşırı milliyetçi grubun faaliyet alanı genişlemiş ve bunlar meşru görülmeye başlanmıştır. Bu grupların II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanyası'yla işbirliği yapmış olan Stepan Bandera ve Ukrayna Nasyonalist Örgütü'nü aktif olarak savunmaları, onları ulusal kahramanları olarak ilan etmeleri gerek Ukrayna'da yaşan 70 bin Rus dilli olan Yahudi'yi gerekse İsrail'e eski Sovyet cumhuriyetlerinden göç etmiş olan Rus dilli Yahudileri (esasen İsrail'in tamamını) RF'nin Nazizm'in, Faşizmin ve II. Dünya Savaşı ile ilgili çizgisini desteklemeye sevk etmektedir (Finkel, 2014; RIA Novosti, 2018).

Yüzölçümü olarak küçük devletler olmakla birlikte Letonya, Litvanya ve Estonya'dan ibaret olan Baltık devletleri nüfus oranı bakımından önemli bir Rus diasporasına sahiptirler. Bağımsızlığın elde edilmesiyle birlikte hızla AB ve NATO gibi Batı kurumlarıyla entegrasyon yoluna giren bu devletlerde Ruslar başta vatandaşlık ve Rus dilinin kullanılmasıyla ilgili konularda önemli sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu ülkelerin 2004 yılında AB üyesi olmalarıyla birlikte burada bulunan Rus diasporasının insan hakları mücadelesi de Avrupa kurumlarına taşınmıştır. Bu durum RF'ye AB kurumlarında belirli konularda bahsi geçen ülkelerdeki soydaşları aracılığıyla sesini daha kuvvetli duyurma olanağı sağlamaktadır (Zatulın vd. 2011a: 98).

Daha evvel belirtildiği gibi RF yurtdışında daimî olarak yaşayan vatandaşlarını diasporası çerçevesinde değerlendirmektedir ve bu kişilerin haklarının korunmasını dış politikasının sorumlulukları arasına dâhil etmektedir. Bu husus uygulama noktasında Ağustos 2008'de Güney Osetya veya daha yaygın bir tabirle Rusya-Gürcistan savaşında kendini bariz bir şekilde göstermiştir. Merkezi yönetim ile Tshinvali yönetimi arasında vuku bulan ihtilafa RF'nin Güney Osetya'nın yanında askeri olarak müdahil olmasını dönemin Devlet Başkanı Dmitriy Medvedev diğer nedenlerin yanı sıra bölgede yaşayan RF vatandaşlarının hayatlarını koruma sorumluluğu ile açıklamıştır (Kremlin, 2008). Muhtevası bakımından benzer açıklamayı Dışişleri Bakanı S. Lavrov da yapmıştır. Lavrov, konu ile ilgili Financial Times gazetesi ile yaptığı mülakatta, yaşananları Gürcistan tarafından yapılan bir soykırım olarak nitelendirerek nüfusunun büyük bir bölümü RF vatandaşlarının teşkil ettiği Güney Osetya'ya karşı yapılanlara RF'nin kayıtsız kalmasının mümkün olmadığını vurgulamıştır (Russia Beyond, 2008)⁷.

Rus diasporasının bir dış politika aracı olarak kullanılması için en uygun ülke Ukrayna'dır. Bu ülkenin RF'ye komşu olması, nüfusu içinde önemli bir Rus ve Rusça konuşan kesime sahip olması gibi etkenler bağımsızlık sonrası Ukrayna'nın iç ve dış politikasının tayin edilmesinde her zaman önemli bir faktör olarak öne çıkmıştır. RF'nin

⁷ Bu çerçevede bahsi geçen gerekçelere bağlı olarak RF eş zamanlı olarak Güney Osetya ve Abhazya'yı bağımsız devletler olarak tanımıştır.

Moldova'da olduğu gibi bu ülkenin de AB ve NATO'ya üye olmasını engellemek için izlediği siyasette burada bulunan Rus diasporası önemli bir rol oynamaktadır. Ülkenin doğusu ve güneyinde meydana gelen protesto gösterileri neticesinde Nisan 2008'de Bükreş'te düzenlenen NATO zirvesinde Ukrayna'nın üyelik eylem planını uygulamaya davet edilmemesi bahsi geçen rolün bir tezahürüdür (Zatulın vd. 2011a: 104). Ülkede Batı ve RF yanlısı siyasi grupların sert rekabet ortamında 2010 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinden Rusça'yı resmi dil ilan edeceğini vaat eden ve RF yanlısı olarak kabul edilen Viktor Yanukoviç Rus diasporasının da desteğini alarak galip çıkmıştır (Zatulın vd. 2011a: 96). Bahsi geçen rekabet 2013 yılının Aralık ayında bir kez daha tırmanmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in ülkesinin AB ile ortaklık anlaşmasını imzalamayacağını açıklaması üzerine Batı yanlısı muhalif gruplar tarafından başlatılan gösteriler kısa sürede ülkede iktidarın değişmesi ve merkezi yönetimin Donbass ve Kırım üzerindeki kontrolü kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. 16 Mart 2014'te Kırım'da bir referandum düzenlenmiş ve bu halk oylamasında yarımada'nın RF'nin bir parçası olması yönünde karar⁸ çıkmıştır. Çalışmanın konusu bakımından burada önem arz eden husus uluslararası toplumun ekseriyeti tarafından meşru olarak görünmeyen bu referandumdan RF lehinde kararın çıkmasını Kırım yarımadası nüfusunun % 60-65'ini teşkil eden Rusların sağlamış olduğudur. Diğer bir ifadeyle Rus diasporası bahsi geçen hadiseyle RF'ye jeopolitik olarak önemli konuma sahip Kırım yarımadasına hâkim olma olanağı vermiştir. Donbass meselesinde de yine bölgenin ağırlıklı olarak Rus ve Rus dilli Ukrainerler'den oluşması RF'yi ihtilafın çözümü için yürütülen Minsk Süreci'nin taraflarından biri haline getirmektedir. 24 Nisan 2019'da Donbass halkına istisnai/basitleştirilmiş yoldan RF vatandaşlığına başvurma hakkı tanıyan başkanlık kararnamesi yayımlanmıştır (Kremlin, 2019). Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Mariya Zaharova'nın ifadesiyle kararname ile 'tüm vatandaşlarının olduğu gibi Donbass'ta yaşayan insanların haklarının korunmasından da RF sorumlu olacaktır' (RIA Novosti, 2019). Atılan bu adımın Ukrayna ve Batı devletleri tarafından RF'ye yöneltilen, RF askeri birliklerinin ve vatandaşlarının Donbass'taki çatışmalarda rol aldıkları eleştirilerinin etkisizleştirilmesinde yardımcı olacağı tahmin edilmektedir. Son olarak, Ukrayna ile ilgili belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus 2019'da düzenlenen cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri ilgilidir. Seçimlerden önce birçok kez başta Putin ve Medvedev olmak üzere RF'nin diğer üst düzey yöneticileri ile Moskova'da görüşmeler gerçekleştiren ve Donbass krizi, Minsk Anlaşmaları, Ukrayna'da Rusça'nın statüsü gibi meselelerde RF ile çok yakın tezleri paylaşan Yuriy Boyko 31 Mart 2019'da cumhurbaşkanlığı seçimlerinin 1. turunda oyların %11,67'ni alarak 4. olmuş, 13 Temmuz 2019 parlamento seçimlerinde ise eş başkanı olduğu Opozitsionnaya platforma – Za jizn Partisi %13,05 oy oranıyla Verhovnaya Rada'da en fazla milletvekiline sahip ikinci parti olmuştur (Ukrayna Merkez Seçim Komisyonu, 2019a; 2019b). Bu sonuçlar her iki seçime de Kırım ve Donbass bölgelerindeki insanların iştirak etmedikleri göz önünde bulundurulduğunda Ukrayna'nın geri kalanında halen Rus diline, kültürüne ve genel olarak kendini RF'ye yakın hisseden önemli bir kitlenin varlığını göstermekle birlikte RF'nin bu kitleyi diasporası çerçevesinde değerlendirmesine de olanak sağlamaktadır.

Kırgızistan'da ise Türkiye ile RF arasında Kasım 2015'te vuku bulan uçak krizi özelinde Rus diasporasının kendi anavatanını ilgilendiren konularda bu ülkenin dış politikasını nasıl etkileyebileceği görülmüştür. Şüphesiz Kırgızistan ile RF arasındaki ilişkilerin mahiyeti ve bu ülkenin RF'ye bilhassa ekonomik ve askeri alanlardaki bağımlılığının yarattığı etkiyle birlikte kriz döneminde Bişkek'te Rus asıllı Kırgızistan

⁸ BM'ye üye devletlerden sadece Nikaragua, Venezuela, Suriye, Afganistan ve Kuzey Kore referandumun sonuçlarını tanımıştır.



vatandaşların düzenledikleri gösteri ve protestolar (Shamshiyev, 2015) Kırgızistan'ın dengeli ve bazı değerlendirmelere göre RF yanlısı bir tutum almasına neden olmuştur. Ülkesinde önemli bir Rus nüfusa sahip olan Kazakistan için ise Rus diasporasının bu ülkenin dengeli ve çok yönlü dış politika izlemesinde önemli faktörlerden biri olduğu ifade edilmelidir. Örneğin Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Comart Tokayev'in 4 Aralık 2019 tarihli DW demecinde Kırım ile ilgili 'Biz Kırım'da yaşanana ilhak demiyoruz. Olan oldu. İlhak Kırım için çok ağır bir kelime' şeklinde yaptığı değerlendirmede (Deutsche Welle, 2019) ülkesinde ikinci büyük etnik grubu teşkil eden Rus asıllı vatandaşlarının düşüncelerini dikkate aldığı yadsınamaz. Çalışmanın konusu doğrudan ilgilendirdiği için Türkmenistan ile ilgili de bir örnek verilmesi doğru olacaktır. Türkmenistan'ın 1993 tarihli RF ile imzalanan çifte vatandaşlık anlaşmasından 2003'te tek taraflı olarak çekildiği duyurması ülkenin Rus asıllı vatandaşlarını RF vatandaşlığı ile Türkmenistan vatandaşlığı arasında bir seçim yapmak zorunda bırakmıştır. Sorunun 1 Temmuz 2019'da Gazprom ile Türkmengaz şirketlerinin 5 yıllık doğal gaz anlaşmasının imzalamasından (Hronika Turkmenistana, 2019a) kısa bir süre sonra çözüldüğünün duyurulması (Hronika Turkmenistana, 2019b) RF'nin Türkmenistan'ın içinde bulunduğu sıkıntılı ekonomik durumdan istifade ederek diasporasına dâhil ettiği Rus asıllı Türkmenistan vatandaşlarının durumunu müzakerelerin bir parçası haline getirdiğine işaret etmektedir. Bu durum daha evvel bahsi geçen belgelerde RF'nin BDT devletleriyle ilişkilerinde diaspora temsilcilerinin sorunlarını gündeme getirmesi gerektiğine dair alınan kararların pratikte uygulanıyor olduğu ortaya koymaktadır. RF bu adımıyla hem diasporasının sorunu çözüme kavuşturmuş hem de Türkmenistan'ın çifte vatandaşlık anlaşmasından tek taraflı olarak çekilmesi şeklindeki dış politika kararının iç politikada doğurduğu uygulamaları değiştirmesini sağlamıştır⁹.

RF dış politikasında Rus diasporasının yeri ile ilgili Rus ve yabancı uzmanların birçok önemli değerlendirmesi bulunmakla birlikte bunlardan bazılarında yer verilmesi doğru olacaktır. Jeremy Bender, RF'nin yakın çevresinde nüfuz alanını genişletme arzusu içinde olduğu belirterek bu amacın gerçekleştirilmesi için Gürcistan ve Ukrayna örneklerinde olduğu gibi Rus diasporasını kullanarak sert güç (hard power) politikalarına devam edeceğini iddia etmektedir. Yakın bir görüşe sahip olan Pranas Ciziunas ise RF'nin yakın çevresindeki ülkelerin ABD ile askeri entegrasyonunu engellemek için bölgedeki etnik farklılıkları ve Rus diasporasını bir araç olarak gördüğünü savunmaktadır (Sencerman 2018: 46).

Diasporayı RF dış politikası için önemli bir unsur olarak değerlendiren Petr Sporışev, konu ile ilgili çalışmasında diaspora temsilcilerinin RF'ye göç etmelerine olanak sağlayan kanuni düzenlemelerin doğurduğu sonuçlara dikkat çekmektedir. Sporışev'e (2012: 20) göre, RF'ye göç etmeye karar verenlerin ekseriyeti nüfus ve iş gücü ihtiyacı olan Sibiry ve Uzakdoğu bölgeleri yerine ülkenin gelişmiş yerleşim birimlerini tercih edecek olması RF'nin demografik ve ekonomik sorunlarının çözümüne katkı sağlamayacağı gibi devletin jeostratejik çıkarlarına da zarar verecektir. Sporışev, mesken ülkelerde yüksek nüfus oranına sahip, toplumsal hayatın siyaset, ekonomi, eğitim ve kültür gibi alanlarına entegre olmuş ve jeopolitik mücadelenin yürütüldüğü bilhassa Ukrayna, Belarus ve Kazakistan gibi ülkelere soydaşların RF'ye göç etmelerinin teşvik edilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir.

⁹ Türkmenistan Rus asıllı vatandaşları içinden Türkmenistan pasaportuna sahip olmak isteyenler için RF vatandaşlığından çıkma şartını kaldırmıştır

Dikkat çeken bir diğer analiz de İgor Zevelyov tarafından yapılmıştır. Zevelyov'a (2008: 38-39) göre, RF dış politikasında önemli bir yere sahip olan diaspora Moskova tarafından hiçbir zaman öncelik teşkil eden konu olmamıştır. Savını, Türkmenistan ve Baltık devletlerindeki diasporaya yönelik hak ihlallerinde RF'nin birtakım ekonomik çıkarları ön planda tutarak tepki vermesi örneklerine dayandıran uzman, Rusların ve Rus dilli olanların haklarının korunmasının Moskova tarafından bir amaç yerine post-Sovyet coğrafyasında başat kuvvet olmayı sağlayacak bir araç olarak telakki edildiğini öne sürmektedir.

Sonuç

Ekseriyetle trajik nedenlere bağlı olarak anayurtlarını terk eden grupların teşkil ettiği diasporalar zamanla göç edilen ülkelerde muhtelif sahalarda etki sahibi olan unsurlar haline gelmişlerdir. Bu sahalardan birini de dış politika oluşturmaktadır. Bu bağlamda, nüfusu 20 ile 30 milyon arasında olduğu tahmin edilen ve yapısı ve diğer özellikleri bakımından modern diaspora yaklaşımları çerçevesinde değerlendirilmesi mümkün olan Rus diasporası gerek anayurdu olan Rusya Federasyonu gerekse eski Sovyet cumhuriyetlerinin dış politikalarına etki eden en önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bir müddet kimlik bunalımı yaşayan RF, dış politikada bu sorunu post-Sovyet coğrafyasını doğal etki alanı olarak görmeye başlayarak aşabilmiştir. Bu gelişmenin altında yatan en önemli etkenlerden birini bölgede etnik azınlık haline gelen Rusların durumu oluşturmuştur. Diasporaya ait toplulukların anavatanı olması dolayısıyla kendisine bu grupların haklarının korunmasını bir sorumluluk haline getiren RF, bu konuyu 1990'lı yıllardan bugüne dış politikasında gündemde tutarak önemli stratejik kazanımlar elde etmiştir. Bu süre zarfında kavramsal, coğrafi ve hukuki olarak kapsamı genişletilen Rus diasporası başlangıçta etnik aidiyet temelinde şekillenmiş olan bir insan topluluğundan RF'ye, Rus dili ve kültürüne yakınlık hisseden/hissettiğini beyan eden toplulukların da dâhil edildiği yeni bir boyuta evrilmiştir. Diğer bir ifadeyle, yurtdışında daimi olarak yaşayan RF vatandaşlarını, eskiden Sovyetler Birliği ve onu teşkil eden cumhuriyetlerin vatandaşlığına sahip olanları ve RF'ye vatandaşlık bağıyla bağlı olmamalarına rağmen Rus dili ve kültürüne, Rusya halklarına ve genel olarak RF'ye tarihsel, kültürel ve diğer nedenlere bağlı olarak kendilerini yakın hisseden, bunu beyan edenleri RF diasporası olarak değerlendirmektedir. Eski Sovyet cumhuriyetleri ile dünyanın diğer devletlerinde yaşayan topluluklardan oluşan Rus diasporasının RF dış politikasında temelde iki amaç için önem arz ettiği görülmektedir. Genel olarak yabancı devletlerde Rus dili ve kültürünün tanıtılması/yaygınlaştırılması ve buralarda RF hakkında olumlu imajın yaratılması faaliyetleriyle yumuşak gücüne ve kamu diplomasisine katkı sağlamak amacı ile yakın çevresi/arka bahçesi olarak telakki ettiği BDT coğrafyasındaki devletlerin kendi nüfuz alanında kalmalarını temin etme amacının, RF'nin diaspora politikasının temel konularını teşkil ettiği ifade edilebilir.

Bu bağlamda, başta Avrupa olmak üzere dünyanın muhtelif bölgelerinde faşizmin ve Nazizm'in canlandırılmasını engellemede, II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin kurtarıcı olarak görülmesini sağlamada; insanlık medeniyetine sağladığı katkısı temel olarak Rus dili ve kültürünün yabancı devletlerde yaygınlaşmasını temin etmede ve en mühimi Transdinyester, Abhazy, Güney Osetya ve Ukrayna krizleri/ihtilaflarında olduğu gibi post-Sovyet coğrafyası devletlerinin AB ve NATO'ya üye olmalarını engellemede ve Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan örneklerinde olduğu gibi bu devletlerin iç ve dış politika kararlarına etki edebilmede Rus diasporası RF dış politikasının sosyal/beşeri dayanağını oluşturmaktadır.



KAYNAKÇA

- CIA (2019). "The World Factbook". (Erişim Tarihi: 07.06.2019).
<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/ti.html>
- CİJA (2014). "Demographics of Israel". (Erişim Tarihi: 07.06.2019).
<https://cija.ca/resource/israel-the-basics/demographics-of-israel/>
- CNTD (1996). "O programme mer po podderjke sootchestvennikov za rubejom. Postanovleniye Pravitelstva Rossiyskoy Federatsii ot 17 Maya 1996 goda". (Erişim Tarihi: 09.06. 2019).
<http://docs.cntd.ru/document/9019851/>
- Deutsche Welle (2019). "Prezident Kazahstana: Mı ne nazıvayem to, chto proizoshlo v Krimu, anneksiyey". (Erişim Tarihi: 14.01. 2020).
<https://p.dw.com/p/3U9Pf>
- FINKEL, M. (2014). "Rossiya razdavit gadinu (Rusya Alçakların Sonu Getirecek)". (Erişim Tarihi: 11.06. 2019).
<http://zavtra.ru/blogs/rossiya-razdavit-gadinu>
- Garant (2013). "Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii 2013 g". (Erişim Tarihi: 10.06. 2019).
<https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70218094/>
- Hronika Turkmenistana (2019a). "Gazprom i Turkmengaz zaklyuchili pyatiletniy kontrakt". (Erişim Tarihi: 14.01. 2020).
<https://www.hronikatm.com/2019/07/gazprom-contract-signed/>
- Hronika Turkmenistana (2019b). "V Turkmenistane nachalsya massoviy priyom dokumentov ot bipatridov na polucheniye zagranpasportov". (Erişim Tarihi: 14.01.2020).
<https://www.hronikatm.com/2019/07/o-slozhnostyah-polucheniya-pasportov-bipatridami-v-turkmenistane/>
- Intelros (2005). "Poslaniye Prezidenta Rossii Vladimira Putina Federalnomu Sobraniyu". (Erişim Tarihi: 10.06. 2019).
<http://www.intelros.org/lib/putin/2005.htm>
- Intelros (2007). "Obzor vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii". (Erişim Tarihi: 10.06. 2019).
<http://www.intelros.ru/index.php?newsid=316>
- Intelros (2007). "Poslaniye Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina FS RF: Ob ukreplenii Rossiyskogo gosudarstva". (Erişim Tarihi: 09.06.2019).
http://www.intelros.ru/2007/02/04/poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html

Joshua Project (2019). "Country". (Erişim Tarihi: 07.06.2019).

<https://joshuaproject.net>

Kremlin (1999). "Federalniy zakon ot 24.05.1999 g. O gosudarstvennoy politike Rossiyskoy Federatsii v otnoshenii sootchestvennikov za rubejom". (Erişim Tarihi: 09.06.2019).

<http://www.kremlin.ru/acts/bank/13875/page/3>,

Kremlin (2003). "Poslaniye Federalnomu Sobraniyu Rossiyskoy Federatsii". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/21998>

Kremlin (2008). "Dmitriy Medvedev vistupil s zayavleniem v svyazi s situatsiey v Yuzhnoy Osetii". (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

<http://www.kremlin.ru/events/president/news/1043>

Kremlin (2008). "Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii 2008 g". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<http://www.kremlin.ru/acts/news/785>

Kremlin (2010). "Voyennaya doktrina Rossiyskoy Federatsii 2010 g". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<http://www.kremlin.ru/supplement/461>

Kremlin (2019). "Ukaz ob opredelenii v gumanitarnih tselyah kategoriy lits, imeyushih pravo obratitsya s zayavleniyami o priyome v grazdanstvo Rossii v uproshennom poryadke". (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

<http://www.kremlin.ru/acts/news/60358>

Lawmix (1992). "Rasporyajeniye Prezidenta RF ot 30.11.1992 O Voprosah Zashiti Prav i İnteressov rossiyskih grajdan za predelami RF". (Erişim Tarihi: 09.06.2019).

<https://www.lawmix.ru/pprf/93159>

Pravfond (2014). "Programma raboti s sootchestvennikami za rubejom, na 2015-2017 godi". (Erişim Tarihi: 14.01.2020).

http://pravfond.ru/media/admin/Programma_sootech_2015-2017.pdf

Regnum (2005). "Memorandum Kozaka: Rossiyskiy plan obyedineniya Moldovi i Pridnestrovya". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<https://regnum.ru/news/458547.html>

RIA Novosti (2018). "İzrail podderjivaet Rossiyu v borbe s reabilitatsiyey natsizma, zayavil posol (İsrail Rusya'nın Nazizm'in Tekrar Canlandırılmasına Karşı Yürüttüğü Mücadeleyi Desteklemektedir)". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<https://ria.ru/20180130/1513647598.html>

RIA Novosti (2019). "Rossiya budet zashishyat interesi poluchivshih grazdanstvo jiteley Donbassa". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<https://ria.ru/20190426/1553076055.html>

RF Dışışleri Bakanlığı (2005). "Strategicheskiy kurs Rossii s gosudarstami-uchastnikami SNG". (Erişim Tarihi: 09.06.2019).

http://www.mid.ru/ru/foreign_policy/official_documents//asset_publisher/CptlCk B6BZ29/content/id/427752

RF Dışışleri Bakanlığı (2016). "Kontsepsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii 2016 g". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

http://www.mid.ru/ru/foreign_policy/official_documents//asset_publisher/CptlCk B6BZ29/content/id/2542248

RG (2014). "Stenogramma pryamoy linii s Vladimirom Putinım". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<https://rg.ru/2014/04/17/liniya-site.html>

RG (2014). "Voyennaya doktrina Rossiyskoy Federatsii 2014 g". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>

Rossotrudnichestvo (2019). "O Rossotrudnichestve". (Erişim Tarihi: 14.01.2020).

<http://rs.gov.ru/ru/about>

Russia Beyond (2008). "Why Russia's response to Georgia was right". (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

<https://www.rbth.com/articles/2008/08/13/lavrov.html>

SHAMSHİYEV, S. (2015). "Vozle posolstva Turtsii v Bishkeke prohodit miting (Türkiye'nin Bişkek Büyükelçiliği önünde miting düzenleniyor)". (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

<https://24.kg/reportazhi/23721/>

TDK, "Diaspora". (Erişim Tarihi: 02.06.2019).

<http://sozluk.gov.tr/>

Ukrayna Merkez Seçim Komisyonu (2019a). "Vıborı Prezıdenta Ukrayını 31 bereznya 2019 roku". (Erişim Tarihi: 14.01.2020).

https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini/vibori-prezidenta-ukraini-2019.html

Ukrayna Merkez Seçim Komisyonu (2019b). "Pozachergovi vıborı narodnih deputativ Ukrayını 21 lıpnıya 2019 roku". (Erişim Tarihi: 14.01.2020).

https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html



RUSYA'DA SANSÜRÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE I. PETRO DÖNEMİNDEKİ DÖNÜŞÜMÜ*

Seyhan UÇAR **

ÖZET

İnsanın otorite ile olan ilişkisi, her toplumun kendi tarihi sürecinde farklı yollarla gelişmiştir. Bu gelişmeler yazının icadından önce sözel bir belleğin ürünüken, yazı ile birlikte somut artsüremli niteliğe bürünmüştür. Rusya'da Hristiyanlığın kabulü ile yazılı gelenek ortaya çıkmıştır. Bu geleneğin gelişmesiyle otoritenin etkisi de yazılı kaynaklar üzerine yoğunlaşmıştır. Öyle ki sansür, Rusya coğrafyasında ilk başta dinî otoritenin silahı olmuştur. XVIII. yüzyıl başlarında I. Petro dönemi ile devlet yönetiminin dini otorite ile zıtlaştığı görülmektedir. Bir nevi çift kutuplu yönetim kendini göstermiştir. Erken dönem Rusça kaynaklarda dini metinler üzerinden etkisini gösteren sansür, I. Petro dönemiyle kısmen devletin dünyevileşme aracı olmuştur. Nitekim dini metinler ile ortaya çıkan sansür, I. Petro ile dünyevi bir güce dönüşerek Batılılaşma sürecinde araç olarak kullanılmış ve daha sonraki dönemlerde sistemli hâle gelmiştir. Keza matbaa gelişerek ruhban sınıfının kısıtladığı kaynakların önü açılmış ve kültürel dönüşüm hızlanmıştır. Bu çalışmada Rusya'da sansürün çıkışı tarihsel yönden ele alınarak sistemleşme sürecine girdiği I. Petro dönemindeki dönüşümü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sansür, Rusya, Rus edebiyatı, Matbaa, I. Petro.

THE EMERGENCE OF CENSORSHIP IN RUSSIA AND ITS TRANSFORMATION IN THE AGE OF PETER I

ABSTRACT

The relationship of man with authority has developed in different ways in the historical process of each society. While these developments were the product of a verbal memory before the invention of writing, they took on a concrete diachronic nature with the writing. Written tradition emerged with the adoption of Christianity in Russia. With the development of this tradition, the influence of authority has also focused on written sources. In this context, censorship was the weapon of religious authority at first in Russian geography. At the beginning of the 18th century, it was seen that the government of Peter I was in contrast with the religious authority. In other words, a kind of bipolar governance showed itself. Censorship, which showed its effect on religious texts in early Russian sources, became a means of secularization of the state in this period. As a result, censorship, which first appeared with religious texts, was transformed into a worldly power with Peter I and used as a tool in Westernization and became systematic in later periods. Likewise, typography developed and the written resources restricted by the clergy were paved and cultural transformation was accelerated. In this study, the emergence of censorship in Russia from the historical point of view and its transformation in the period of Peter I will be examined.

Keywords: Censorship, Russia, Russian literature, Printery, Peter I.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.02.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2020

* Bu çalışma, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rus Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Doktora öğrencisi Seyhan UÇAR'ın "Çözülme Döneminde Rus Edebiyatına Uygulanan Sansür" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ANKARA; ORCID: 0000-0002-0586-4380, E-posta: ucars@ankara.edu.tr

Giriş

Eski Roma'da nüfus sayımı, toplum davranışları ve ahlak kurallarını yönetmekle görevli bir nevi hâkim niteliği taşıyan kişilere 'censor' denilirdi. Kökü, Fransızca 'censor', Latince 'censere' sözcüklerine dayanan 'sansür', 'takdir etmek, değer biçmek, yargılamak' anlamlarına gelir (McCormick vd. 2017: xii). Tarih boyunca, toplumsal yaşamın siyasi ve kültürel boyutta sürdürülebilirliği açısından, yöneticiler veya din adamları tarafından mevcut otoritenin korunması doğrultusunda yazılı veya görsel belgelerde birtakım kısıtlamalar veya değişiklikler yapıldığı bilinmektedir. Bu tür uygulamalar karşımıza 'sansür' olgusu olarak çıkar.

Gelişimiyle birlikte sansür, sözlük ve ansiklopedilerde farklı şekillerde açıklanmıştır. Bu kavram, "kitapların, tiyatro oyunlarının, daha sonra teknolojinin gelişmesiyle film, video gibi unsurların ahlak dışı ya da kabul edilmiş bir inanışla çatışıp çatışmadıklarını inceleyen kimi zaman resmî kimi zaman bireysel bir olgu" olmuştur. Vladimir Dal'in *Yaşayan Büyük Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü'nde (Tolkoviy slovar jivago velikorusskogo yazıka)* sansür, yazılı kaynakların denetimi, onaylanması veya yasaklanması, bununla görevli kurum ya da kişiler olarak açıklanır (Dal, 2008). *Brokgauz ve Yefron'un Ansiklopedik Sözlüğü'nde (Entsiklopedičeskiy slovar Brokgauza i Yefrona)*, otoritenin zararlı gördüğü eserlerin basımının sınırlandırılması ve bu kontrolü gerçekleştiren kurum şeklinde açıklanır. Ayrıca sözlükte, basım özgürlüğüne yönelik bazı kısıtlamaların sadece sansür amacıyla gerçekleşmediği belirtilir. Örnek üzerinden gidilecek olursa, görsel medya yayınlarında mağdurların isimlerinin sadece baş harflerinin verilmesi, kısıtlama amacıyla değil, koruma amacıyla yapılır. Sansürün şu anki hâlini alması, yani ön sansür olarak baş göstermesi 1471 yılında göreve gelen Papa IV. Siksta'ya uzanır. Bu dönemde kitap basımı, ön denetim ve din görevlilerinin onayı ile gerçekleşme başlar (Brokgauz vd. 1890-1907). *Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde (Bolşaya sovetkaya entsiklopediya)*, otorite (dinî veya dinî olmayan) tarafından istenmeyen ya da zararlı bulunan bir yazılı eser, oyun, sinema, fotoğraf, radyo ve televizyon yayınları, bazen özel yazışmaların içeriğine kısmen ya da tamamen izin verilmemesi olarak ele alınır. Uygulanma yönünden sansür, *ön sansür* ve *sonradan sansür* olmak üzere ikiye ayrılır. Ön sansür, bir eserin basımı ya da yayımından önce resmî kurumların onayını gerektirir. Sonradan sansür ise basılmış ya da yayımlanmış bir eserin kısıtlanması ya da yasaklanarak geri çekilmesi gibi yaptırımları içerir (Lazarev vd. 1978). Ön sansür ve sonradan sansür temel iki yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserlerin basımı ve yayını üzerinde çeşitli otoritelerce gerçekleştirilen tekelleşme, imha etme, şifreleme, eser içerisinden çıkarma, eser içerisinde hassas sayılabilecek unsurların yumuşatılması, metnin yeniden yazılmasıyla yaratıcı sansür, belirli eserlere yönelik liste hâlinde yasaklama, kanun düzenlemeleri ile suçlama yoluyla caydırma ve otosansür gibi yöntemler sansürün işleyişinde kullanılmaktadır.

"Dergilerin ve tüm edebî eserlerin tarihsel bağlamda değerlendirmesi konusunda gözden kaçırılmaması gereken bir nokta vardır; bu, din, politika ve edebiyat hakkındaki görüşlerin korunmaya alınmasındaki kapsamı, farklı bir ifadeyle dönemin sansür gereksinimini bilmek demektir" (Pekarski 1867: 3). Pyotr Pekarski'nin sansür hakkındaki görüşlerinden yola çıkılacak olursa, genellikle olumsuz bir izlenime sahip olan sansürün, zaman içerisinde yazın geleneğinin gelişmesine fayda sağladığı sonucuna varılabilir. Yani sansür, otorite tarafından uygulanan bir yaptırım olmasının yanı sıra, kısıtlayıcı özelliği neticesinde edebî türlerin ve telif haklarının günümüzdeki şeklini almasına katkı sağlamıştır.

Rusya coğrafyasında yazın geleneği, Hristiyanlığın 988 yılında kabul edilmesi ile yaygınlaşır. Sansür de dinî öğretilerin etkisiyle kendisi gösterir. Nabokov'un *Yetenek (Dar)* adlı romanında Fyodor Godunov-Çerdinstsev düşüncelerini, "Rusya'da sansür kurulu, edebiyattan önce ortaya çıktı; onun amansız üstünlüğü, her zaman hissedilirdi..." şeklinde dile getirir (Nabokov 2016: 265). Kimi zaman iyi niyet amacı güden sansür uygulamaları, genellikle devlet görevlileri tarafından yapılır. Bazen resmî olmayan sansür uygulamaları da olabilir. Kiliseler, bakanlıklar, askeri teşkilatlar, basın-yayın kuruluşları sansürün işleyişine yön veren önemli etmenlerdir. Bu etmenler zaman içerisinde etkileşime girerek sansürü sistemli hâle getirmiştir.

İlk Sansür Örnekleri

Rusya'da sansür, XI. yüzyıldan itibaren görülmekte olup XVIII. yüzyılın başlarında çerçevesi belli olan bir kavram olarak sistemli hâle gelmeye başlar (Reyfmán 2015: 18). Eleştirmen Nikolay Engelgardt'a göre, XVIII. yüzyılda sansür sistemli hâle gelse de henüz tam bir düzenlemeye tabi değildir. Bu dönemde hükümdar, Kutsal Sinod, daha sonra valilik, polis, akademi gibi idareler tarafından sansür denetimleri yapılır, ancak bunlar rastgele uygulanan yaptırımlardır (Engelgardt 1904: 31). Sansürün çıkış noktasına değinecek olursak; Rusya'da ilk kez okunması yasak olan kitapların listesine, *İgor Alayı Destanı*'ndan (*Slovo o polku İgoreve*), 1185) yüz yıl önce yazılmış olan, *Novgorod Kodeksi (Novgorodskiy kodeks, 1056-1057)* ve *Ostromir İncili*'nden (*Ostromirovo Evangeliye, 1056-1057*) sonra üçüncü el yazması *Svyatoslav El Yazması*'nda (*İzbornik Svyatoslava, 1073-1076*) değinilir. Kitabın yazarı, *Vaiz (Zebur) Kitabı*'nın (*Kniga Ekklesiasta, Propovednik*) 12. bölümü, 11. ve 12. ayetlerine atıfta bulunarak; "Hikmetlilerin sözleri üvendire gibidir, özdeyiş derleyenlerin sözleri iyi çakılmış çiviler gibidir; tek bir çoban tarafından verilmişlerdir¹. Bunların dışındakilere gelince oğlum, şu uyarıya dikkat et: Kitaplar yazmanın sonu yoktur; ve onlara fazlasıyla dalmak bedeni yorar." (Vaiz 12: 11-12).² "Yalancı kitaplara kapılmamak için -ki bunlardan bir sürü deli saçması çıkar- benim özenle seçtiğim anlatı kitaplarını al..." (Vaiz 12: 1-14) şeklinde ikazda bulunur. El yazmasında, kırk iki kitap *faydalı ve gerçek*, yirmi dört kitap ise *sahte, tanrıtanımaz ve mahrem* olarak anılır. Bu yirmi dört kitabı okumak büyük günahlar arasındadır. Latinlere ve Lüterciliğe karşı dogmatik içeriğe sahip olan *Kirillov'un Kitabı (Kirillova kniga, 1644)*, yararlı ve zararlı kitaplar üzerinde duran başka bir örnektir (Blyum 2011: 11-12). Bu bilgiler ışığında, eski Rus kaynaklarında yazılı kaynaklar üzerinde bir denetim sağlama amacı güden bir yönelimin olduğu anlaşılmaktadır. Yani Rusya'da sansürün çıkış noktası dinî kaynaklar temelinde gelişmiştir. Devletin tekelinde yazılmış ilk resmî sansür belgesi olan *Stoglav (Stoglav)* adlı kitap ise 1551 yılında yazılmıştır. 1547 yılında tahta çıkan IV. İvan öncülüğünde hazırlanan bu kaynak, yüz bölümden oluşur. Kitapta din ve devlet işleriyle ilgili sorunlar ele alınır, çar ve Rus Ortodoks kilisesi tarafından belirlenen politikalara değinilir. Kitabın "Kutsal Kitaplar Hakkında" (O bojestvennih knigah) adlı başlığında daha önceki el yazmalarında olduğu gibi kutsal metinler üzerinde durulur:

Kâtipler, kutsal kitapları düzeltilmemiş çevirilerden yazıyor, yazarken de düzeltmiyorlar, çeviri aktarılırken eksik ve doğru olmayan noktalara ulaşıyor. Ve Tanrı'nın kiliselerinde bu kitaplara itibar ediliyor, onlara göre ilahi söyleniyor, onları öğreniyorlar ve onlara göre yazıyorlar. İlahi kurallara göre Tanrı'ya yönelik bu ihmalkarlığın ve umursamazlığın sonucu ne olacaktır? (Kojançikov 1868: 43)

¹ Rusçası: "Слова мудрых – как иглы и как вбывтие гвозди, и составители их – от единого пастря."

² bk. <https://www.jw.org/tr/yayinlar/kutsal-kitap/bi12/kitaplar/vaiz/12/>



Stoglav'ın "Katipler Hakkında" (O knijnih pistseh) adlı başlığında ise din adamlarına verilen düzeltilmemiş el yazmalarına el koyma hakkından söz edilir (1868: 96). Haciz işlemine eş değer olan bu el koyma, kitapların satışından önce icra edilir. Yani sistemli olmayan bir ön sansürün ilk adımları atılır. Bunun yanı sıra Kutsal Sinod, din adamlarına, basılı kitapların gözden geçirilmesini ve düzeltilmemiş olanların geri çekilmesi yönünde tavsiyede bulunur. Bu da sonradan sansürün ilk örneği niteliğinde olup yine düzensizdir. Ancak *Stoglav*'ın yayımlanması kilisenin dogmatik anlayışına ve hurafelere karşı düşünsel bir savaşa öncülük eder. XVI. yüzyılın ortalarına kadar kendini göstermiş olan, sosyal eşitsizliğe ve kilisenin dogmatikliğine karşı yönelime sahip *strigolnicestvo* (стригольничество)³ akımı (Kazakova vd. 1955) bunu kanıtlamaktadır.

Stoglav'da okullar ve öğrencilerle ilgili bazı başlıklar vardır. Bu başlıklarda eğitim alanında amaçlanan reformlar üzerinde durulur. Dolayısıyla *Saatler Kitabı* (*Çasovnik*, 1491), *Mezamir Kitabı* (*Psaltır*), *Alfabe* (*Azbuka*) gibi o dönemde okur-yazar oranını artırmak için kullanılan kitapların çok sayıda basımı konusunda bir gereklilik doğar. Nitekim bu gereklilik, Moskova'da ilk matbaanın kurulmasına ön ayak olmuştur (Jirkov 2001: 7). Matbaa XV. yüzyıl sonlarında kendini gösterir. Gennadi Jirkov, Rusya'da matbaanın kuruluş amacının din kitapları üzerinden eğitim seviyesini artırma, yani bir nevi Batı Avrupa tarzı aydınlanma olduğunu belirtirken (2001), Skabiçevski, bunun Batı Avrupa'dan farklı olarak ilk aşamada sadece devlet idaresi amaçlı kullanıldığını savunmuştur (1892: 5). O hâlde sonuç olarak şöyle söylenebilir; *Stoglav*'ın eğitimle ilgili başlıkları düşünsel çatışmalara neden olmuştur, matbaada Kiril harfleriyle basılan ilk kitap olan *Saatler Kitabı* dinî bir içeriğe sahiptir, bu bağlamda matbaanın ortaya çıkışında Batı Avrupa etkisinin olduğu ve aynı zamanda devlet idaresi amacının güdüldüğü yönündeki her iki görüş doğrudur. Matbaa ile sansür arasında organik bir bağın gelişimini kanıtlayan bu iki görüş temelinde, dönemin basım-yayın işlerine öncü olan isimlerini sansür çerçevesinde anmakta yarar vardır.

Matbaanın Gelişimi ve I. Petro Döneminde Sansür

Schweipolt Fiol, 1491 yılında ilk kez Krakov'da Kiril harfleriyle bir kitabın basımını (*Saatler Kitabı*) gerçekleştiren kişidir. Ondan sonra bilim insanı Francysk Skaryna (1490-1551), Krakov'da Kiril harfleriyle yayın işlerini sürdürür. Prag'da 1517-1519 yılları arasında, Rusça dâhil 19 ayrı dilde İncil'i basar. Rusya'nın ilk matbaacısı ise 1510'lu yıllarda doğduğu varsayılan İvan Fyodorov'dur. Fyodorov, Pyotr Mstislavets ile 1563 yılında Moskova'da ilk matbaayı açar. Fyodorov, baskı makinesini resmî belgeler için standart olarak kullanılan harflere göre hazırlar. 1564 yılında *Havari* (*Apostol*) adlı kitabı yayımlar. Ortodoks Kilisesi'ne ait dua ve ilahileri içeren *Saatler Kitabı*'nın iki farklı basımını 1565 yılında gerçekleştirir. Ancak kilise, bazı harflerin yanlış olduğunu ve kitabın Ortodoksluğa aykırı olduğunu ileri sürerek Fyodorov'u aşırıçılıkla suçlar. Bunun üzerine Fyodorov ve Mstislavets, Litvanya'ya kaçar. Burada iki üstat yollarını ayırır. Mstislavets, Vilnius'ta tüccarların desteğiyle matbaa faaliyetlerine devam ederken Fyodorov, Kazak Hetmanı Jan Karol Chodkiewicz'in isteği üzerine Zabludov'da 1569 yılında *Öğretici İncil*'i (*Evangeliye uçitelnoye*), 1570 yılında *Mezamir Kitabı*'nı (*Psaltır*) baskıya döker. 1572 yılında Lviv'e giden Fyodorov, burada tekrar *Havari*'yi basar, 1574 yılında tarihin ilk Rusça ders kitabı olan *Alfabe*'yi gramer bilgileriyle yayımlar. 1580 yılında ilk kez *En Gerekli Şeyler Fihristi*'ni (*Knijka sobraniye vesçey nujneyših*), sonra Knyaz Ostrojski'nin talebi üzerine *Yeni Ahit*'i (*Noviy Zavet*), *Mezamir Kitabı*'nı, Andrey Rımşa'nın *Kronoloji*'sini

³ 14. yüzyıl ortalarında Novgorod ve Pskov'da ortaya çıkan dinî inançlara karşı bir akımdır. Bu akımın takipçileri ruhban sınıfını yozlaşmış ve cahil bularak kilise ve manastır hiyerarşisini reddeder.



(Hronologiya), 1581 yılında ise ilk *Slav İncili*'ni (*Slavyanskaya Bibliya*) yayımlar. İlk matbaa, devlet himayesi altında bulunması nedeniyle sansüre maruz kalmasa da devletin idaresinde varlığını aralıklarla ancak XVII. yüzyıl sonlarına kadar sürdürebilmiştir. Nitekim halkın matbaayı yakmasıyla ilk kez tam olarak sansürlenmiş olur. Beraberinde *Lubok*⁴ resimlerindeki dinî içeriklere yönelik bir denetime gerek duyulur. Patrik İoakim, 1674 yılında bunların basımı ve dağıtımını ciddi cezalarla yasaklar (Reyfmán 2015: 19). Rusya'da matbaa faaliyetlerinin Schweipolt Fiol, Francysk Skaryna, İvan Fyodorov, Pyotr Mstislavets gibi isimlerin öncülüğünde ve dinî kaynaklar temelinde geliştiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber kilise, bu faaliyetleri desteklerken aynı zamanda eleştirmekten de geri kalmamıştır. Engellerle karşılaşan girişimcilerin, farklı merkezlere kaçarak ya da tüccarlardan destek alarak faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir.

Kilisenin matbaa üzerinde hâkimiyeti göze çarpmaktadır. El yazması eserler de XVII. yüzyılda sansüre maruz kalır. Moskova Basım Merkezi kâtipi Silvester Medvedev'in *Menne*⁵ (*Manna*) adlı makalesi bunun örneklerinden biridir. Bahsi geçen makaleden dolayı Medvedev, cezalandırılır. El yazmalarına yönelik baskı, I. Petro (tahtta kaldığı yıllar 1682-1725) ile birlikte artmıştır. Kilisenin matbaa üzerindeki etkisi olsa da I. Petro, keşiş hücrelerinde, kâğıt, kalem ve mürekkep bulundurulmasını yasaklar: "*Keşişler hücrelerinde hiçbir şekilde mektup yazmayacak, mürekkep ve kâğıt bulundurmayacaklar. Yemekhanede izin almak şartıyla yazı yazmak için bir yer olacak*" (Skabiçevski 1892: 4). Dinî alanda kısıtlamaların aşikâr olduğu I. Petro döneminde, bilim ve teknik kitaplarının basımında gerçekleşen artış ile ideolojinin pozitivist bir yönelime girdiği söylenebilir. Dönemin aydınlanma hareketleri ile kilisenin matbaa üzerindeki etkisi azalır. Bu hareketler, toplumun her kademesinde kendini gösterir. Öyle ki laik eğitim veren okulların açılışına izin verilir. Bilimler Akademisi'nin temelleri bu dönemde atılır. Kantemir, Lomonosov ve Tredyakovski gibi laik yazar ve düşünürlerin görüşleri yaygınlaşır. Ancak basım-yayım işleri daha laik bir düzene geçse de karşılığında Kutsal Sinod gücünü korumak ister.

Aydınlanmada bir araç olan matbaanın yaygınlaşması amacıyla Amsterdamlı tüccar Jan Hendriksz Thesingh'e, 1700 yılında I. Petro tarafından on beş yıllığına Rusya için kitap ve harita basma izni verilir. Öyle ki farklı matbaaların kitaplarını satan kişilere üç bin frank ceza verilir. Elde edilen cezanın bin frankı Thesingh'e aktarılır. Bir nevi matbaa Thesingh'in tekeline geçer. Kitapların hükümdar adına basılması yönünde bir ibarenin içermesi şartı koşulur. Resmî bir sansür gereksinimi niteliğindeki bu girişim, asırlar boyunca tekrar eden bir geleneğin de habercisidir (Reyfmán 2015: 26). I. Petro'nun laik ideolojisi kendini yazın dünyasında sansür bağlamında da göstermiştir. Matbaa bir yandan devletin desteğiyle gelişirken, diğer yandan otoritenin etkisi altında sansürün sistemleşmesi yönünde bir zemin oluşur. Bu dönemde Moskova ve Peterburg şehirlerinde devlet matbaaları açılır. Böylelikle matbaa, kısmen ruhban sınıfının elinden çıkmış olur ve laik bir düzene geçer. Bu matbaalar, resmî olsalar da tam olarak bağımsız değildirler. Basılan kitapların kontrolü bizzat çar tarafından yapılır. I. Petro'nun tahta çıkmadan önce kitaplar üzerinde çeşitli sansür denetimleri olsa da sistemli bir uygulamadan bahsedilemez. Laik ideolojinin hâkim olması, ruhban sınıfının otoritesini tamamen kırmamıştır. 1721 yılında yayımlanan Rusya'nın ilk basım-yayın kanunu olan "Din İşleri Kanunu"nda (Duhovnoy reglament), kitaplarda, Ortodoksluk inancına aykırı hususların kontrol edilmesi için ilk kez resmî bir sansür heyetinin kurulmasından bahsedilir (Blyum 2011: 12). Orta Çağ'ın dinî ideolojisine karşı yoğun bir savaş açan I. Petro, eski ideolojinin

⁴ Tasvirlerin yaş ağaç kabuğu tabakasının üstüne yapıldığı resim sanatıdır.

⁵ Tanrı'nın Peygamber Musa ve İsrailoğullarına çölde gökten indirdiği düşünülen kudret helvası ya da göksek ekmeğinin adı.



merkezi olan kiliseyi devletin himayesine alarak patrikliği vasıfsız kılar. Bu amaç doğrultusunda da edebiyat ve sanatı kullanır. Sokak tiyatroları, sokak eğlenceleri, parodi törenler I. Petro'nun politik açıdan ajitasyon araçları olur (Gerngross 1957: 123). Bunlardan biri ise XVIII. yüzyıl başlarında I. Petro'nun gençlik yıllarında yakın çevresinden oluşan eğlence amaçlı kurduğu *Şakacı, Sarhoş ve Delişmen Katedrali (Vşeşuteysiy, vsepyaneyşiy i sumasbrodneysiy, 1690-1720)* adlı gruptur. Parodi bir sinod şeklini alan bu grup, Ortodoks ve Katolik Kilisesi ayinlerinin parodilerini komik ve aşağılayıcı şekilde icra eder. İlk başta Katolik Kilisesi'ndeki hiyerarşiyi alaya almak amaçlansa da bu, Ortodoks Kilisesi parodilerine evrilir. Bahsedilen etkinlikler, edebî ya da sanatsal bir değer taşımamaktadır, sadece ideolojik bir amacın ürünüdürler (Trahtenberg, 2005). XVII. yüzyıl sonlarında I. Petro'nun eğlence mahiyetinde başlattığı bu parodi eğlenceler, devlet idaresindeki laiklik ve kilise arasındaki çatışmanın, bir nevi iki kutuplu yönetim anlayışının göstergesidir. Genel olarak ciddi bir sansür uygulayıcısı olmayan I. Petro, sansürü, ruhban sınıfının etkisinden kurtulmak için kullanmış ve dinî metinler üzerindeki denetimi devlet tekeline sokmaya çalışmıştır. Sonuç olarak bu dönemde sansür, laik düzeyde tek kutuplu bir hâle evrilmiş, ideolojik çatışma temelinde gelişimini sürdürmüştür.

XVI. yüzyılda Batı ve Güney Rusya'daki ruhban sınıfları birleşir ve kitaplardaki Latin etkisini ortadan kaldırmak amacıyla bağımsız matbaalar kurarlar. Buna paralel olarak yazılı eserlere yönelik asıl tedbirler kendini gösterir. Moskovalı ve Kievli din adamları arasındaki güvensizlik sonucu çekişmeler ortaya çıkar. Kievli ruhban sınıfının Katolikliğe eğilim gösterdiğinden şüphelenilir. Bunun üzerine Çar Aleksey Mihayloviç ve I. Petro dönemlerinde Güney Rusya'daki basım-yayın işleri üzerindeki denetim artırılır (Skabiçevski 1892: 4). Çıkarılan kararnamelerle Moskova'nın haberi olmadan eserlerin basımına izin verilmez. Örneğin 5 Ekim 1720 tarihli kararnamede, Kiev ve Çernikov matbaalarında basılan bazı kitapların Ortodoksluğa aykırı olduğundan söz edilir (Ministerstvo Narodnogo Prosveşçeniya 1862: 3-4). Resim sanatı da benzer kontrolden etkilenir. 1721 yılında Kutsal Sinod, kutsal kitaplar ve dualar ile ilgili tasvirlerin satılmasını yasaklar. Benzer şekilde 1723 yılında alınan bir kararla, hükümdar ve devlet adamlarının portrelerinin satılması da yasaklanır. Kutsal Sinod, 1728 yılından beri faaliyetlerini sürdüren Rusya Bilimler Akademisi Yayınları'na da müdahaleden kaçınmamıştır (Engelgardt 1904: 26).

Kitapları kendi aydınlanmacı politikalarına göre ciddi bir şekilde denetlese de I. Petro, sansür yanlısı değildir. Üstelik matbaa çalışanlarını gereksiz ve keyfi sansürden kaçınmaları konusunda uyarır. Samuel von Pufendorf'un *Başlıca Avrupa Krallıkları ve Devletlerinin Tarihine Giriş (Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten, so itziger Zeit in Europa sich befinden)* adlı eserinin çevirisini Bujinski'den yapmasını ister. Bujinski, eserde Ruslarla ilgili ilginç ve aynı zamanda küçük düşürücü ifadeleri çevirmeye cesaret edemez. Bunun üzerine I. Petro sinirlenir ve "Aptal! Sana bu kitabı ne yapmanı emretmişim?" diye bağırır. "Çevirmemi" der Bujinski. I. Petro eksik kısımları kastederek "O zaman git ve emrettiğim şeyi yap, kitabın aslında ne varsa, ona göre çevir" der (Pekarski 1862: 437). Görüldüğü üzere Bujinski'nin iktidardan korkması nedeniyle kendi çevirisine sansür uygulaması, daha önce dinî bir kurum ya da devlet eliyle yapılan sansürün kısmen bireysel bir zemine geçtiğini göstermektedir. Bireysel etmenlerin oluşması ileriki dönemlerde sansürü girift bir pozisyona getirerek sistemleşmesine ve yazın türlerinin şekillenmesine yol açmıştır.

I. Petro'nun 1725 yılında ölümünün ardından başlayan Yekaterina Alekseyevna'nın iki yıllık hükümdarlığında sansürle ilgili önemli gelişmeler yaşanmaz. I. Petro'nun,

ölümünden önce verdiği “bilinen tüm olayların” baskıya dökülmesi yönündeki emri, 8 Nisan 1725 tarihinde yerine getirilir. 4 Ekim 1727 tarihinde Kutsal Sinod ve Aleksandr Nevski Manastırı'na ait matbaaların Moskova'ya taşınması kararı alınır. Böylelikle Peterburg'da, senato ve Bilimler Akademisi'ne ait dinî otoritenin yetkisinden uzak iki matbaa kalır. 1730-1740 yıllarını kapsayan Anna İvanovna döneminde keza matbaa konusunda ciddi bir denetime gidilmez. 26 Ekim 1732 tarihli kararda, Bilimler Akademisi'nin bastığı kitapları teşvik amacıyla yabancı kitapların ülkeye girişi yasaklanır. 23 Ekim 1737 tarihli kararda, Gürcüce din kitaplarının incelenmesi amacıyla Kutsal Sinod'da bu dili bilen kişilerin bulunması, Kalmuk dilinin öğretilmesi, ileride bu halkların dillerinde kitapların basılması önerilir. 26 Aralık 1738 tarihinde General Aleksandr İvanoviç Rumyantsev'e, Küçük Rusya'da⁶ Polonya takvimlerinin yasaklanması yönünde emir verilir. Bu takvimlerde imparatorluk ve özellikle Ukrayna hakkında amacını aşan metinler tespit edilmiştir. Üretimi ve bulundurulması yasaklanan bu takvimler, tespit edildiği takdirde yakılır (Skabiçevski 1892: 9). Dönemin aydınlanmacı yazarlarından Tredyakovski bu takvimlerden birinde basılan bir şiiri nedeniyle açıklama yapmak zorunda kalır:

... V. K. Tredyakovski bir ihbar üzerine, Anna İvanovna'nın taç giyme günü şerefine yazdığı “Yaşasın şimdi İmperatriks Anna” şiirindeki “imperatriks”⁷ kelimesinin asıl biçiminde yazılmadığı gerekçesiyle soruşturma geçirir. Gizli servis tarafından sorguya çekilen Tredyakovski, ‘şiirin ölçüsünün bunu gerektirdiğini’ ispatlamak zorunda kalır... (Reyffman 2015: 28)

Çariçe Yelizaveta Petrovna (1741-1761) da halefleri gibi sansür konusunda tutucu değildir. Çariçenin sansür konusunda bilinen emirlerinden biri, kendisine ait bir portreyi beğenmemesinden kaynaklanır. Petrovna, I. Petro'nun 1723 tarihli kararını hatırlatarak daha iyi bir ressamın seçilmesini emrettiği bilinir. Ayrıca 27 Ekim 1742 tarihli kararda, Anna İvanovna'nın ölümünden sonra basılan tüm kitaplardaki hükümdar isimlerinin kendi ismiyle düzeltilmesini ister. Keza 19 Ağustos 1748 ve 25 Ağustos 1750 tarihli tebliğlerde, Rusya'da basılan ve daha önceki hükümdarların isimlerinin geçtiği kitapların düzeltilmesine, bu tür yabancı kitapların ülkeye girişinin yasaklanmasına karar verilir (Reyffman 2015: 30). Bu dönemde sansür bağlamında kitapların içeriğinde ciddi bir kontrol söz konusu olmasa da bu olgunun dinî boyuttan dünyevi boyuta geçtiği söylenebilir. Sansür bir nevi kişisel amaçlar doğrultusunda gelişim göstermeye başlar.

Sonuç

Rusya'da XVIII. yüzyıla kadar basım-yayın işlerinin dinî kurumlar üzerinden geliştiği görülmektedir. Bazı erken dönem el yazmalarında, insanları uyaran metinlerin bulunduğu, bu uyarıların bazı kitapların okunmaması yönünde öğüt niteliğindeki kısıtlamalar içerdiği, yani düzensiz olarak sansür uygulandığı yadsınamaz. Sonrasında sansür dinî kurumların yönetiminde baskınlaşmıştır. XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında basım-yayın işlerinde devletin etkisi artmaya başlamıştır. Belirli bir sansür idaresine henüz gerek duyulmasa da sansür kimi zaman bireysel bir şekle bürünerek dinî otoritelerden uzaklaşmış ve bir çatışmanın neticesi olarak dinî otoriteye karşı silah olarak kullanılmıştır. Bu dönemde ilk defa Bujinski tarafından I. Petro tarafından istenilen çeviride otosansür uygulanmıştır. I. Petro döneminde Kutsal Sinod dinî kitapların kontrolünü elinde tutmaya çalışsa da “Sankt Peterburgskiye vedomosti” gazetesi haricindeki diğer laik kitap ve

⁶ Ukrayna bölgesi, Rusya tarihinde “Küçük Rusya” olarak bilinir (Acar 2009: 149).

⁷ “İmparatoriçe” sözcüğünün Latince hâli. bk. <https://rvb.ru/18vek/trediakovsky/02comm/001.htm#c1>



yayımların denetimi Bilimler Akademisi'nde olur. Bu, sansür uygulamasından çok kolektif bir redaktörlük işlevidir ancak sansürün sistemleşme sürecine de katkı sağlamıştır. I. Petro ile yazın geleneği üzerinde ruhani kurumların etkisi kısmen azalmıştır. Anna İvanovna ve Yelizaveta Petrovna dönemlerinde bu etki, zaman zaman kendisini gösterse de akademinin basım-yayın işlerindeki öncülüğü sansürün laik çizgiye geçişini hızlandırmıştır. Sonuç olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Rusya İmparatorluğu'nda sansürün, matbaanın gelişimi ve devlet mekanizmasındaki laik dönüşüm ile sistemli hâle geldiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ACAR, K. (2009). *Rusya: Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- BLYUM, A. V. (2011). *Russkiye Pisateli o Tsenzure i Tsenzorah ot Radişçeva do Naşih Dney: 1790-1990*. Sankt-Peterburg: Poligraf.
- ENGELGARDT, N. A. (1904). *Oçerk İstorii Russkoy Tsenzuri v Svyazi s Razvitiem Peçati (1703-1903)*. Sank-Peterburg: İzdanie A. O. Ouvorina.
- JIRKOV, G. V. (2001). *İstoriya Tzenuri v Rossii XIX-XX vv*. Moskva: Aspekt Press.
- KAZAKOVA, N. A. – Y. S. LURYE (1955). *Antifeodalniye Yereticeskiye Dvijeniya na Rusi XIV-naçala XVI veka*. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- KOJANÇIKOV, D. E. (1863). *Stoglav*, Sanktpeterburg: v Tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk.
- LAZAREV, B. M. – B. Y. IVANOV (1978). "Tsenzura". *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*. Erişim Tarihi: 28.12.2019. <http://bse.sci-lib.com/article120488.html>
- MCCORMICK, J. – M. MACINNES (2017). *Versions of Censorship*. New York: Routledge.
- Ministerstvo Narodnogo Prosvşçeniya (1862). *Sbornik Postanovleniy i Rasporyajeniy po Tsenzur s 1720 po 1862 god (Polnoye Sobraniye Zakonov t. VI)*, Sankt-Peterburg v Tipografii Morskogo Ministerstva: 3-4.
- NABOKOV, V. (2016). *Yetenek*. (çev. Sabri Gürses). İstanbul: İletişim Yayınları.
- PEKARSKI, P. (1862). *Nauka i Literatura pri Petre Velikom*. Tom II. Sank-Peterburg: Tovarişçestva Obşçestvennaya Polza.
- PEKARSKI, P. (1867). *Redaktor, Sotrudniki i Tsenzura v Russkom Jurnale 1755-1764 godov*. Sank-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- POTANOV, Y. A. (2018). *Rossiyskoye Zakonodatelstvo o Tsenzure*. XVIII-naçalo XX veka. Moskva: Yurayt.
- REYFMAN, P. S. (2015). *Tsenzura v Dorevolyutsionnoy, Sovetskoy i Postsovetskoy Rossii*. Moskva: Probel.
- SKABIÇEVSKI, A. M. (1892). *Oçerki İstorii Russkoy Tsenzuri (1700-1863)*. Sankt-Peterburg: İzdaniye F. Pavlennova.
- VSEVOLODSKIY-GERNGROSS, V. N. (1957). *Russkiy Teatr. Ot Istokov do Seredinı XVIII v*. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

İnternet Kaynakları

BROKGAUZ, F. A. – İ. A. YEFRON (1890-1907). *Entsiklopedičeskiy Slovar*. (Erişim Tarihi: 25.11.2019).

<http://www.vehi.net/brokgauz/>

DAL, V. İ. (2008). "Tsenzura". *Tolkoviy Slovar Jivago Velikorussskogo Yazıka*. (Erişim Tarihi: 25.11.2019).

<http://slovardalja.net/word.php?wordid=42638>

Kutsal Kitap-Yeni Dünya Çevirisi, Vaiz 12: 1-14. (Erişim Tarihi: 27.12.2019).

<https://www.jw.org/tr/yayinlar/kutsal-kitap/bi12/kitaplar/vaiz/12/>

NABOKOV, V. (1962). *Dar*. New York: İzdatelstvo Imeni Çehova. (Erişim Tarihi: 20.02.2020).

http://lib.ru/NABOKOW/dar.txt_with-big-pictures.html#2

TRAHTENBERG, L. A. (2005). "Sumasbrodneysiy, Vseşuteşiy i Vsepyaneyşiy Sobor". *Odissey: Çelovek v İstorii*. Moskva: Nauka: 89-118. (Erişim Tarihi: 20.12.2019).

http://ec-dejavu.ru/v-2/Vseshut_sobor.html



93 HARBİ VE SONRASINDA ARTVİN

Zemzem YÜCETÜRK*

ÖZET

93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Türk ordusu ile birlikte Artvin halkı da bütün gücüyle direnmiştir. Bu sırada Artvin'in de içinde bulunduğu doğu bölgesinden Anadolu içlerine yaşanan göçler, bölge halkını sıkıntıya sokan başlıca durumlar olmuştur. Bu göçler aynı zamanda işgal kuvvetlerinin bölge halkını zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetleri ve bu halka uyguladıkları zulümlerin sonucu gerçekleşmiştir. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya terk edilmiştir. Batum Sancağı'na bağlı bulunan Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçelerini içine alan yerler de Rusya'ya bırakılmıştır. Bölgenin 1918 yılında tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmasına kadar geçen kırk yıllık Rus yönetimi sırasında Artvin'in de içinde bulunduğu bölge halkı Rusların birçok zulmüne maruz kalmıştır. Rusya'da 1917'de Bolşevik İhtilali ortaya çıktıktan sonra Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmada alınan karar doğrultusunda halk oylaması yapılmıştır. Oylama sonucunda Kars, Ardahan ve Batum, Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti Artvin'den çekilmiştir. Bundan sonra Artvin İngilizler tarafından 17 Aralık 1918'de işgal edilmiştir. İngilizlerin de buradan çekilmesinden sonra Nisan 1920 tarihinde bölgeyi Gürcüler hakimiyetleri altına almışlardır. Gürcü işgali 1921 başlarına kadar devam etmiş olup, Artvin ve çevresi 1921 yılında Türk Devleti topraklarına katılmıştır. Biz bu makalede arşiv belgeleri ışığında 93 Harbi ve sonrasında Artvin'de yaşananlarla Artvin halkının gösterdiği mücadeleyi ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Artvin, 93 Harbi, Berlin Antlaşması.

ARTVİN DURING AND AFTER THE 1877-78 TURKO- RUSSIAN WAR

ABSTRACT

Together with the Turkish army, the people of Artvin resisted with all their might In the 1877-1878 Ottoman-Russian War, which was the 93 War. During these invasions, migrations from the eastern region, including Artvin, to the interior of Anatolia, were the main situations that put the people of the region into trouble. Kars, Ardahan and Batum has been abandoned to Russia with the Berlin Treaty signed in 13 July 1878 after the Ottoman-Russian War. Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat districts which are connected to Batumi Sanjak were left to Russia. The people of the region, including Artvin, have been subjected to many Russian persecution during the forty years of Russian rule until the reunification of the region to the Ottoman Empire in 1918. After the Bolshevik Revolution in 1917 in Russia, the Ottoman Empire and Russia signed the Treaty of Brest-Litovsk on March 3, 1918. A vote was held in accordance with the decision taken in the Treaty. As a result of voting, Kars, Ardahan and Batum were connected to the Ottoman Empire. However, the Ottoman State was withdrawn from Artvin with the Mondros Armistice signed on 30 October 1918 as a result of the First World War. Artvin was then occupied by the British on 17 December 1918. After the withdrawal of the British in April 1920, the Georgians took over the region. The Georgian occupation continued until the beginning of 1921, and Artvin and its surroundings joined the territory of the Turkish State in 1921. In this article, we tried to reveal what happened in Artvin and to the struggle of the people of Artvin in 93 War and after that in the light of documents.

Keywords: Artvin, 93 War, Treaty of Berlin.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 15.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 15.01.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ARTVİN;

ORCID: 0000-0002-9638-7160, E-posta: zemzem_yuceturk@artvin.edu.tr

Giriş

Artvin şehri Doğu Karadeniz bölgesinde bulunan Çoruh vadisinin sol tarafında kurulmuştur (Tuncel 1991: 420)¹. Türkiye'deki önemli ırmaklardan Çoruh ırmağı da bu şehirden geçer. Irmak Erzurum ilinde bulunan Mescit dağı'nın Çivilikaya tepesinden akmakta olup, buradaki ismi Çeşmeli çayı olarak geçer. Bayburt'tan ve Erzurum'a bağlı İspir ilçesinden de geçen ırmak, Artvin iline Yusufeli ilçesinden geçerek ulaşmaktadır. Çoruh vadisi boyunca ilerlemesine devam eden ırmak, buradan Artvin merkezine yakın Köprübaşı mevkiine kadar gelir. Daha sonra, Borçka ilçesine varmadan Murgul çayı ile birleşir ve Borçka kent merkezini ikiye ayırarak kuzeye devam eder ve Borçka ilçesine bağlı Muratlı köyü topraklarından çıkarak, Gürcistan'a geçiş yapar (Aytekin 2013: 59).

Artvin, kuruluşu eski dönemlere kadar uzanmayan Ortaçağ şehridir. Bununla birlikte, şehirde yapılan kazılar, bölgede milattan önce 2000 yıllarına ait bazı yerleşmeler olduğuna dair bir sonuç çıkarmıştır (Tuncel 1991: 420). Milattan önce IX. yüzyıldan itibaren şehir Urartu Devleti'nin yönetimine girmiştir (Köse 2019: 59).

Artvin bir dönem kısa süreli olarak Roma hâkimiyetine girmiştir. Yörede V. yüzyılın başlarında Bizans egemenliği hüküm sürmüştür (Tuncel 1991: 420). Halife Hz. Osman'ın askerî faaliyetleri sonucunda Artvin, 646 yılında İslam topraklarına katılmıştır. Şehir halkı daha sonra Bizans ve İslam Devleti arasında yönetim değişikliği yaşamıştır (Göge Komşu Topraklar 2008: 43). M.S. 939'da Livane Kalesi Müslüman ordularının akınlarını denetlemek için yapılmıştır (Tuncel 1991: 420).

Büyük Selçuklular 1018'de Anadolu'ya yaptıkları akınlar sırasında Artvin'e de girmişlerdir. Sultan Alparslan 1068'de bölgeyi fethetmiştir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Melikşah zamanında gerçekleştirilen Kafkasya Seferi'yle Artvin kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Artvinli 2013: 25).

Bundan sonra şehirde sırasıyla Gürcülerin ve Selçukluların hâkimiyeti görülmüştür. Şehir Selçuklu döneminde uç beyi statüsündeki Azerbaycan Atabeyleri tarafından idare edilmiştir. XIII. yüzyılda Moğol ve İlhanlıların, XV. yüzyılda da Akkoyunluların bölgede hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Mahalli idareciler olarak ise Atabeyler yönetimlerine devam etmişlerdir (Tuncel 1991: 420). Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan Emiri Elvent Bey şehri idaresine almıştır. 1502 yılında Safevi Hükümdarı Şah İsmail ile Elvent Bey arasında yaşanan mücadele sonucu Akkoyunlu Devleti ile birlikte Artvin de Safevilerin eline geçti (İl Yıllığı 1973: 27).

Atabeylerin idaresinde bulunduğu zaman şehir tekrar Gürcü istilasına uğramıştır. Bunun üzerine Artvin beyleri, Osmanlı Devleti tarafından Trabzon valisi olarak görevlendirilen Şehzade Yavuz Sultan Selim'den yardım istemişlerdir. Böylece Osmanlıların yardımıyla Gürcüleri kovmuşlardır. Bu dönemde Artvin ve çevresi Osmanlı Devleti idaresinde içişlerinde serbest bir yönetim uygulamıştır.

¹ Artvin il merkezinin ve Artvin ilinin Osmanlı dönemindeki adı olan Livane veya Livana adı asıl olarak Yusufeli ve Artvin merkezi kapsayan Çoruh vadisinin genel adıdır (Artvinli 2013: 179-180). Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesi'nde Livâne olarak bahseder (Evliya Çelebi 1998: 160). 1874 yılında bölgeyi gezen Gürcü toplum adamları arasında önemli yeri olan askerî uzman Giorgi Kazbegi Livane'den "Livan" olarak söz etmiştir (Kazbegi 2019: 105). Arşiv kayıtları incelendiğinde de Livan ismi kullanıldığı görülmektedir (A. MKT. G. 231. S. 18. B. 1-1). Artvin ise yerel ağızda Artavani olarak telaffuz edilmektedir (Atalay 2018: 542). Gürcücede Art'uvani, Artvani, Artvini; Rusça ve Ermenicede Ardivin olarak geçerken, Lazlar bu ismi Art'vini olarak kullanmaktadırlar (Küçükıldız 2019: 7).



Erzurum Beylerbeyliği 1535 yılında Dulkadirli Mehmet Han idaresinde kurulmuştur. Mehmet Han'ın 1537-1539 yılında düzenlediği seferler sırasında Yusufeli-Artvin bölgesini içine alan Livane fethedilmiştir. Mehmet Han zamanında bu bölgede Livane Sancağı kurularak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmış ancak 1542-1543 yıllarında söz konusu sancak Gürcülerin eline geçmiştir (Aydın 1998: 60-65). Vezir Kara Ahmet Paşa, ikinci İran seferi sırasında (1549) bir buçuk ay içinde Gürcistan'ın yirmi kalesi dâhil, Tortum, Ağcakale ve Kamhis ile birlikte Livane deresi ve Artvin'i aldı. 1551'de de Ardanuç, Şavşat, Göle ve Ardahan Osmanlı idaresine katıldı (Karamanlı 1996: 314).

Erzurum Beylerbeyliği, 1568-1574 yıllarına ait sancak listelerine göre yirmi sekiz sancaktan oluşuyordu. Bu sancaklar arasında Trabzon, Karahisar-ı Şarkî (Şarkîkarahisar, Şebinkarahisar), Kiğı, Pasin, İspir, Çemişkezek, Mazgird, Oltu, Batum, Mamrevan (Namran), Ardanuç, Tortum, Ardahan, Kars, Acara, Malazgirt ile birlikte Livane de yer alıyordu (Küçük 1995: 328). Diğer sancaklar Erzurum, Hınıs, Soğman an ülkâ-ı Çemişkezek, Pertek an ülkâ-ı Çemişkezek, Bârdîz, Kızucan, Küçük Ardahan, Pertekrek ve nısf-ı Livane, Şavşat, İmirho ve Tekman'dır (Kunt 1978: 139-141).

1578'de başlayan Osmanlı-İran mücadelesi sırasında bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti sağlandı ve 1579'da Çıldır Eyaleti'nin teşkilinden sonra da Artvin bu eyalete bağlanan Livane Sancağı'nın merkezi oldu (Tuncel 1991: 420)². XVIII. yüzyılda belgelerde kaza haline getirildiği anlaşılan Livane'nin Kokasbet, Kumat, Murgul ve Sinkot olmak üzere dört nahiyesi bulunmaktadır (Temel 2019: 126). Ancak nısf-ı Livane 1717-1730 yıllarında Çıldır Eyaleti'ne bağlı bir liva (sancak)dır (Başar 1997: 119-123)³ 1828 öncesinde Artvin'in de içinde bulunduğu Batum, Kars, Çıldır'ın merkezi Ahıska, Doğubayezit gibi yerler Osmanlı toprakları içinde yer alıyordu ve Rusların amacı öncelikle buraları ele geçirmek olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda 1828 Haziranında General Paskeviç komutasındaki Rus orduları saldırıya geçti. Aralıklı olarak bir yıl süren savaşlar sonucunda Poti Kalesi, Ahıska, Kars ve Erzurum gibi yöreler Rusların eline geçti. Ruslar işgal ettikleri bu kentlerde Türklerin direnişi nedeniyle büyük kıyım girişmişlerdir. Savaş sonunda 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması'na göre Ruslar daha önce ele geçirdikleri birçok yöre ile beraber Kars, Ardahan, Bayburt, Muş, Şavşat ve Artvin'i boşalttılar. Buna karşılık Çıldır Eyaleti'nin bazı sancaklarını ve Poti Liman kenti ve daha bazı kentleri topraklarına kattılar (Yurt Ansiklopedisi 1982: 906).

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen 1853-56 Kırım Savaşı'nda Kars'tan da bu savaşlara altı yüz gönüllü katılmıştır. Bu askerlerin hareket ve idaresiyle eski Livane sancak beyleri torunlarından Ali Bey ilgilenmiştir (1973 İl Yıllığı 1973: 29-30). 29 Eylül 1855 Cumartesi günü yedi buçuk saat süren çok kanlı savaş, "Büyük Kars Zaferi" ile sonuçlanmıştır (Özder 1971: 26). O yıllarda İngiltere hükümetince Kars'a gönderilen İngiliz doktoru anılarında bu savaşlara Artvin (Livane) yöresinden gelen gönüllülerin de katıldığını ve bu gönüllülerin Kars savaşında büyük yararlılıklar gösterdiğini anlatır (Yurt Ansiklopedisi 1982: 906). İngiliz Doktor H. Sandwith anılarında 29 Eylül'de yapılan bu savaş için şu ifadeleri kullanmıştır; "*Rusların ezici bir sayı üstünlüğü ile aynı zamanda hücum ediliyor ve çoğu Laz (Artvinli) gönüllülerinden ibaret çok zayıf bir kuvvetle müdafaa*

² Ahıska olarak da geçen Çıldır'ın merkezi, buranın eyalet olduğu zamanda Ahıska, sancak olduğu dönemde de Oltu'ydu. Asıl Çıldır ise Ardahan'a bağlı bir nahiyeydi. Çıldır 1578'de eyalet, 1828'de Erzurum Eyaleti'ne bağlı sancak 1878'de de Rusya'ya geçen Ardahan'ın nahiyesi konumundadır. 1921'de Ardahan Türk hâkimiyetine geçince Çıldır buraya bağlı nahiyedir. 1924'te Kars'a bağlı kaza, 1992'de de Ardahan'a bağlı kazadır (Sezen 2006: 127). Ayrıca Çıldır Eyaleti hakkında daha geniş bilgi için bk. Emecen 1993: 300-301.

³ Livâne: Artvin, nısf-ı Livâne: Artvin ile Yusufeli arası (Sezen 2006: 341). Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesinde nısf-ı Livân veya nısf-ı Livâne olarak bahseder (Evliyâ Çelebi 2006: 83; Evliyâ Çelebi 1998: 160).



edilen bu mevzileri Ruslar girip işgal ediyor. Williams bir Arap alayı ile Kadri Bey'i İngiliz tabyalarının doğu ucuna göndermişti. Bunlar da aynı zamanda bir taraftan Ruslara ateş ettiler. Böylece düşman kendini iki taraftan birden taarruza uğramış bir vaziyette buldu. Önden ise şehrin kayalıklarına tırmanan bir Laz (Livaneli) kuvveti ile tehdit ediliyorlardı. Rus ordularının hurraları, kaplan gibi çarpışan ve mütemadiyen süngüleyen Türklerin "Allah Allah" naralarına karıştı. Ak sarıklı şehirlilerin, ellerindeki palalarla etrafı biçerek cenge daldıkları görüldü. Çevik ve korkunç Lazistan (Livaneli) dağlıları da tüfek dipçığı ile vuruşuyor, yahut ilerleyen düşmana taşlar fırlatıyorlardı..." (Özder 1971: 26-27). Bu savaşta Artvin ve civarında yönetim değişikliği olmamıştır (Yurt Ansiklopedisi 1982: 906).

1. 93 Harbinde Kafkasya ve Artvin Çevresi

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı Devleti'nin Balkan toprakları olan Bosna ve Hersek'te 1875'ten itibaren başlayan ve diğer Balkan topraklarına da yayılan isyanlar sonucunda çıkmıştır. Bu isyanların bir sebebi burada bulunan Hıristiyan tebaanın Osmanlı yönetiminden memnuniyetsizliği ise de en önemli sebeplerden biri Rusya'nın bütün Slav asıllı milletleri kendi yönetiminde birleştirmesi esasına dayanan Panslavizm politikasıdır. Slav asıllı milletlerin bulunduğu Balkan topraklarında çıkan bu isyanlara başta Rusya olmak üzere Avrupa devletleri de müdahil olmuştur (Armaoğlu 2003: 489-494). Bu müdahaleler sonucunda Rusya, Avrupa devletleri ve Osmanlı Devleti'nin de katıldığı İstanbul Konferansı 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplanmıştır. Osmanlı Devleti bu konferansta kendisine sunulan ve Balkan topraklarında yapması istenilen ıslahat tekliflerini reddetmiştir. Bu nedenle Londra'da 31 Mart 1877 tarihinde İstanbul Konferansı'na katılan devletler tarafından Balkanlarda yapılacak olan ıslahat tekliflerini içeren bir takım kararlar alınmıştır. Londra Protokolü adı altında belirlenen bu kararlar da yine Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir. Bu nedenle Balkanları kendi hâkimiyetine almakta kararlı olan Rusya 19 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı harp kararını Avrupa'ya bildirmiştir (Karal 2007: 39-41). Savaş iki cephede gerçekleşmiş, Rumeli cephesinin kumandanlığını Tokatlı Mareşal Gazi Osman Paşa, Artvin şehrinin de bulunduğu doğu cephesinin kumandanlığını ise Bursalı genç Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa yapmıştır. Ruslar 24 Nisan 1877 Salı günü şafakla Arpaçayı'ndan ve Ahıska kesiminden Osmanlı Devleti'nin doğu sınırını geçmişlerdir. 1855'teki Kars muharebesine katıldığı için bölgeyi iyi tanıyan Tiflisli Ermenilerden Loris Melikof (Melikyan) Rus ordusunun başında bulunmuştur. Melikof Ahıska üzerinden ve sağ koldan ilerlemiştir. Sol kol kumandanları olan General Arşak da Ermenidir. Ahilkelek'ten ilerleyen düşman kolunun başında Gürcü General Çavçavadze bulunmaktaydı. Bu yürüyüşleri sırasında Ruslar "Gürcülük" ve "Ermenistan Muhtariyeti" propagandalarını da yaparak yerli halkı kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Gürcülük propagandası Rusların düşündüğü kadar itibar görmezken, Osmanlı Devleti'nde rahat bir hayat sürerek zenginleşen ve askere alınmadıkları için nüfusları artan Ermeniler devlete ihanette tereddüt göstermemişlerdir. Ruslar 25 tabur piyade ile 48 süvari bölüğü ve 96 topla 28 Nisan 1877 günü Kars Kalesi'ni kuşatmaya başlamıştır. Düşmanın sol kanadı da Osmanlı askeri tarafından boşaltılan Bayezit Kalesi'ni 30 Nisan'da işgal etmiştir. Ruslar Karakilise (Karaköse)'ye ilerlerken Başkumandan Ahmet Muhtar Paşa'nın emri üzerine Eleşkirt'teki Karşlı Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa da kuvvetleriyle geri çekilerek Pasin'e geçmiştir. Düşmanın süvari kollarından biri de 8 Mayıs 1877 günü Kağızman'ı işgal ediyordu. Türk kuvvetleri Kars, Ardahan, Batum kesiminde ise toplam 106 piyade taburundan oluşuyordu. Bu kuvvetler içinden 39 piyade taburu ve 3 süvari bölüğü ile 6 bataryalı top Kars'ta Hüseyin Hami Paşa kumandasında bulunuyordu. Ardahan'da 10 piyade taburu, 6 süvari bölüğü ve 3 bataryalık top, Ferik (Korgeneral) rütbeli Kasap Hüseyin Sabri Paşa



emrindeydi. Batum'da ise 57 piyade taburu ile 6 süvari bölüğü ve bir miktar top Derviş Paşa emrinde bulunuyordu (Özder 1971: 32-34).

Savaşın geçtiği doğu cephesini aydınlatmak için dönemle ilgili belgelere bakılacak olunursa Cihad tepesinde bulunduğu belirtilen Hasan Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen 10 Mayıs 1293 (22 Mayıs 1877) tarihli telgrafta Ardahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi nedeniyle Livane halkının paniğe kapıldıkları ve vatanın savunması için her türlü hizmete hazır oldukları belirtilerek halktan eli silah tutanlara verilmek üzere iki bin adet tüfeğin gönderilmesi istenmiştir. Bu bilgilerden Livane halkının Ardahan'ın Ruslar tarafından işgali karşısında Artvin'den ayrılmayarak vatanı savunmaya hazır oldukları anlaşılmaktadır. Telgrafta ayrıca düşmanın Artvin üzerinden Batum'a saldıracağına düşünülüğünü, burada bulunan on askerin de Rusların Batum'a saldırılarına karşılık Batum'daki çocuklarını korumak için oraya hareket ettikleri belirtilmiştir. Bu durum karşısında alınan önlemler de belirtildikten sonra istenilen tüfeklerden ve Sinop salis taburundan başka daha yedi tabur asakir-i şahane (padişah askeri) nin, daha önce talep olunan batarya sahra ve batarya dağ topunun acilen gönderilmesinin gerektiği arz edilmiştir (Göge Komşu Topraklar 2008: 13; ATASE Arşivi K:2, G:14, B: 14-1). Ardahan savaş sırasında Türk ordusunun sol tarafında kaldığı için buranın işgal edilmesiyle ordunun önü ve solu tehlikeye düşmüştür. Bundan sonra düşmanın Penek ve Oltu'dan geçerek Erzurum'a ulaşma tehlikesi de ortaya çıkmıştır. Ayrıca Derviş Paşa kumandasında Batum'da bulunan ordunun arkası da yine Ardahan'ın işgali ve Çoruh Nehri boyunca Batum'a giden Livane yolunun açık kalması sebebiyle düşman ordusuna açık hale gelmiştir (Mehmet Arif 1970?: 222). Bu nedenle Ardahan düşman eline geçtikten sonra Gazi Muhtar Paşa o sırada Kiğı Kaymakamı bulunan Artvin (Livane) Sancakbeyleri ailesinden Dede Bey (Paşa)'i bir tedbir olarak 23 Mayıs 1877'de Ardanuç Kaymakamlığı'na tayin etmiştir (Tokdemir 1978: 172-173; Yüçetürk 2018a: 18). Dede Bey, kaymakamlık görevi ile birlikte Artvin, Ardanuç, Şavşat kesimleri ve Tavusker kazalarından Asakir-i Muavene adı altında yerli-gönüllü asker toplayıp, hem Batum-Ardahan yolunu, hem de sol kanattan düşmanın Erzurum'a ilerleme yolunu kapatacağı (Özder 1971: 39-41) Ancak tasarlanan plan gerçekleşmediği gibi Dede Bey de istenilen sayıda kuvveti toplayamamıştır (Ahmet Muhtar 1996: 107-111)⁴. Yine dönemle ilgili 27 Mayıs 1293 (8 Haziran 1877) tarihli Livane ciheti Asâkir-i Muavene Kumandanı Dede Bey'den İstanbul'a gönderilen telgrafta halkın vatanseverlik duygularının kabardığı ve düşmana karşı savaşa katılmak istedikleri bildirilerek, vatan ve padişah uğrunda canlarını vermeye hazır oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca düşmanın vatan toprağından bir yere tecavüzüne asla meydan vermeyecekleri belirtilerek ihtiyaç duydukları silahların gönderilmesi istenmiştir. Bu telgraf yetkililer tarafından 29 Mayıs 1293 (10 Haziran 1877) tarihinde Savunma Bakanlığı'na iletilmiş ve bakanlığa gönderilen bu konudaki yazıda ise istenen silahların verilmesinin isabetli olacağı bildirilmiştir (Göge Komşu Topraklar 2008: 15). İlgili yarbay tarafından Yüksek Askerî Şûrâ Başkanlığı'na gönderilen 29 Haziran 1293 (11 Temmuz 1877) tarihli telgrafta da Rusların Livane ve Ardanuç tarafına hücumlarına şiddetli şekilde karşılık verilip, adı geçen vatan topraklarının müdafaa edildiği belirtilerek, bu durumun Rusların geri çekilmesini sağladığı belirtilmiştir. Ancak burada bulunan Rus askerlerinin sayıca tam olarak bilinemediği, duyulanlara göre altı tabur piyade ve bir miktar süvari ile hücum ettikleri ifade edilmiştir. Rusların Ardahan tarafında bir miktar karakol bırakıp gittikleri ve

⁴ Yahya Dede Bey 1867 yılında da Ardanuç kaymakamlığına atanmış olup, buradaki görevinden dolayı 4. Rütbe'den Mecidî Nişâni ile ödüllendirilmiştir. Dede Bey'in aldığı rütbe ve nişanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yeşilyurt 2017: 106.



bu sıralarda birkaç tabur gelmiş olduklarına dair de duyum aldıklarını, Poshov⁵ taraflarında iki tabur piyade ve bir miktar süvarilerinin olup bunların zaman zaman azaltılıp eksiltilecek buralarda gezdiği, Ahıska⁶ cihetinde de üç dört tabur piyade ve bir miktar süvarinin olduğunun tespit edildiği bildirilmiştir. Acara-i Ulya⁷ tarafında dört tabur yardımcı milis askeri bulunup, bin yüz neferden ibaret Livane Kazası askerlerine ağızdan dolar tüfek verildiği belirtilmiştir. Bin iki yüz neferden oluşan Acara-i Ulya Nahiyesi yardımcı neferlerine de iğneli tüfek verilir, bunların Şerif Bey kumandasında harp mevkiinde oldukları, Acara-i Süfla'nın bin beş yüz neferden oluşan üç tabur yardımcı askerlerine de aynı şekilde iğneli tüfek verildiği ifade edilmiştir. Ancak üç yüz kırk neferden oluşan ve sonradan teşkil olunan bir yardımcı tabura iğneli tüfek olmadığından kendi tüfekleri ve diğer taburlarıyla Çürüksu mevkiinde muharebede oldukları ve bunlardan başka sonradan tertip olunan ve tabura katılan iki yardımcı bölüğün iğneli tüfeklerle ve burada bulunan diğer askerlerin de kendi tüfekleriyle harp mevkiinde oldukları belirtilmiştir. Ayrıca bu havalilerin ağızdan dolar tüfek ile müdafaa edildiği, ancak ek olarak iğneli tüfek gönderilmedikçe yardımcı askerlerin harpten çekindikleri bildirilmiştir. Acara-i Ulya'da bir adet tabur ve Acara-i Süfla'da iki tabur yedek askerle bir adet top olduğu ve bütün halkın da tam bir gayret ve yiğitlikle harpte oldukları belirtilerek, çoluk çocuk ve kadınlarıyla harp mevkiine gitmeye gücü olmayanların ve az zamanda nöbetleşerek evlerine gelenlerin mümkün olduğu kadar ziraat ve bütün işlerini yaptıkları ifade edilmiştir. Ayrıca Derviş Paşa'nın Batum cihetinde Ruslara karşı üstünlük kazandığı, bu durumun ahalinin emniyetini sağladığı ve tüm bu bilgileri kendisine 22 Haziran 1293 (4 Temmuz 1877) tarihinde İstanbul'dan gönderilen telgrafa cevaben verdiğini ifade etmiştir (ATASE Arşivi K: 5, G: 42, B: 42-1). Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Türk halkı işgallere karşı doğu cephesinde büyük bir direniş içindedir. Livane Kazası'ndan da bin yüz kişilik asker toplanmış, bu kuvvetler Rusların Livane ve Ardanuç tarafına yaptığı saldırılarını durdurmakla kalmamış aynı zamanda düşman askerinin geri çekilmesini de sağlamıştır.

Gazi Muhtar Paşa düşman eline geçen Ardahan'ın kurtarılması çaresini aramış, 5 Temmuz 1293 (17 Temmuz 1877) günü Alacadağ'dan Batum Kumandanı Derviş Paşa'ya bir talimat göndermiştir. Buna göre Derviş Paşa'nın bulunduğu havaliden yardımcı kuvvet toplanmasını istemiştir. Bu iş için kendisi ile birlikte hareket etmek üzere Mir-i Mirandan Çıldır (Oltu) Mutasarrıfı Süleyman Paşa'yı görevlendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Ardanuç ve Livane havalisinden toplanacak olan yardımcı kuvvete Ardanuç Kaymakamı Dede Bey'in tayin edildiğini, bu kişinin toplayabileceği askerle Yalnızçam cihetinde bulunacağından, düşmanın ve mevkiin durumuna göre mutasarrıf ve adı geçen kaymakam ile uygun bir zamanda ileriye hareket etmelerini ifade etmiştir. Askerin şanına ve namusuna zarar getirilmeyecek şekilde Ardahan'ı dahi düşman elinden kurtarmaya yetkili olduklarını da belirtmiştir (Özder 1971: 41-42). Görüldüğü üzere Ardahan'ın işgalden kurtarılması için Batum havalisiyle birlikte Ardanuç ve Livane'den de yardımcı kuvvet toplanılmasına karar verilmiştir.

⁵ Poshov; 1578'de Çıldır Eyaleti'ne bağlı sancak, 1828'de Erzurum Eyaleti'nin Çıldır Sancağı'na bağlı kaza, 1865'te Erzurum Vilayeti'nin Çıldır Sancağı'na bağlı Ardahan Kazası'nın nahiyesi, 1924'te Kars'a bağlı kaza, 1992'de de Ardahan'a bağlı kazadır (Sezen 2006: 411).

⁶ Ahışa olarak da geçen Ahıska, 1625'te Çıldır Eyaleti'nin merkezidir. Burası 1828'de Rusya yönetimine geçmiştir. Daha sonra ise Gürcistan yönetiminde bir şehirdir (Sezen 2006: 10).

⁷ Acareteyn veya Acaristan adı da verilen Acara-i Ulya ve Acara-i Süfla 1578'de Çıldır Eyaleti'ne bağlı sancak, 1828'de Trabzon Eyaleti'ne bağlı Batum Sancağı'nın kazası, 1878'de de Rusya'nın hâkimiyetine geçen Batum'un kazası. Daha sonra burası Gürcistan'a bağlı kaza ve sonra da yine Gürcistan hâkimiyetinde özerk bölge haline gelmiştir (Sezen 2006: 4).

Derviş Paşa'nın Cihat Tepesi'nden Saray Başkatipliği'ne gönderdiği 12 Temmuz 1293 (24 Temmuz 1877) tarihli telgrafta kendisine gelen 10 Temmuz 1293 (22 Temmuz 1877) tarihli telgrafı aldığını belirtmiştir. Buralarda gerekli incelemelerin yapıldığını, Rusların Haziran ayının on altısında Ardanoç cihetine tecavüzlerinde buraya dört saat mesafede bulunan Hartvis Karyesi sakinlerinden iki asker kadını katl ve bunlardan birinin çocuğunu yaraladıklarını Livane eski kaymakamının söylediğini belirtmiştir. Bu bilginin İngiliz muhbirleri tarafından İstanbul'a da yazıldığını ancak bu konuda resmî bir bilginin olmadığını ifade etmiştir (ATASE Arşivi K: 9, G: 139, B: 139-1). Gazi Ahmet Muhtar Paşa Savunma Bakanlığı'na 15 Temmuz 1293 (27 Temmuz 1877) tarihinde Kars'tan gönderdiği telgrafında da Acara, Livane ve Ardanoç cihetlerinde yardımcı askerlerin toplanmasının Rusyalının Ardahan'da bulunan askerî birliğini tehdit ettiğini belirterek, kasabanın içlerinde bulunan binalarla, askerî mekânları ve dükkanları yaktıklarını ifade etmiştir. Ayrıca Büyük Cami içinde bulunan zahire üzerine bir miktar cephane koyarak yaktıklarını ve zulümlerinden ahalinin tamamının etraftaki karyelere dağıldıklarını yazmıştır. Bu bilgileri ise Çıldır mutasarrıfıyla Penek ciheti kumandanlığından alınan telgraf üzerine arz ettiğini söylemiştir. Bu telgraf Savunma Bakanlığı'na 17 Temmuz 1293 (29 Temmuz 1877) tarihinde ulaşmıştır (ATASE Arşivi K: 45, G:94, B: 94-1). Bu bilgilerden de anlaşıldığına göre Ruslar bölgeyi işgalle yetinmeyip savunmasız ahaliye de zulümler yapmaktadır. Acara, Livane ve Ardanoç halkı ise Ardahan'da bulunan Rus kuvvetlerine karşı kararlı direniş göstermektedirler.

Başkumandan Gazi Muhtar Paşa 21 Ağustos 1293 (2 Eylül 1877) Çıldır Mutasarrıfı Süleyman Paşa ile Oltu tarafında bulunan Miralay Hasan Bey'e verdiği talimatta; düşmanın Ardahan'da yalnızca üç tabur kadar piyadesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Dede Bey'in Ardanoç'tan Yalnızçam'a ve Göle kesimindeki Gazanfer'e doğru ilerlemesi gerektiğinin kendisine telgrafla bildirildiğini ifade ederek, Acara cihetinden Ardahan'ın arkasını tehdit için asker sevki gereğinin Batum'da Derviş Paşa'ya yazıldığını belirtmiştir. Ayrıca Göle'de bulunan Numan ve Recep beylerin maiyetlerinde bulunan süvarileriyle kendilerine katılması konusunda Kars kumandanına emir verdiğini ifade etmiştir (Özder 1971: 42-43). Kumandan Gazi Muhtar Paşa'nın bu planın yürümediğini eserinde belirtmiştir. Buna göre durumun derhal Batum'a, Kars'a ve Ardanoç'a yazıldıktan sonra Derviş Paşa'nın lüzumsuz olarak on gün içinde şifreli ve açık telgraflar çekmeye başlayıp, Dede Bey'i Ardanoç'tan ve Şerif Bey'i Acara'dan yanına çağırarak uzun uzadıya dedikoduya sebep olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle düşmanın durumu haber alıp bazı söylentilere göre sekiz tabur asker sevk ederek Ardahan'da kuvvetini artırmaya başladığını yazmıştır. Hatta düşman ordusunun Ardahan'ın 25 kilometre Oltu tarafına ve Miralay Hasan Bey müfrezesinin iki saat ilerisinde Darağacı denilen yere bir miktar kuvvetle gelip, Hamsekar mevkiindeki Hasan Bey müfrezesine taarruz edeceğinin haber alınması üzerine, Hasan Bey'in 3 Eylül (16 Eylül 1877) günü akşamdan yerini bırakıp bütün kuvvetini Penek'e çektiğini belirtmiştir. Dede Bey'in ise Batum'dan aldığı üç tabur arkasında olduğu halde kendisinin ancak 5 Eylül'de Ardanoç'a geldiğini, Ardahan'ın bu sırada kuvvetsiz bulunmadığını ve Miralay Hasan Bey'in altı taburunun Göle'de Hamsekar mevkiinde kalamadığını da eklemiştir. Hal ve zamanın elverişsiz olması nedeniyle de Batum kumandanı ile Ardanoç'ta bulunan Dede Bey'e Ardahan hakkında 24 Ağustos (4 Eylül 1877) kararının vaktinin geçtiği bildirilmiştir (Ahmet Muhtar 1985: 208).

Batum Kumandanı Derviş Paşa'nın Cihad Tepesi'nden Saray Başkatipliği'ne gönderdiği 5 Kânûn-ı evvel 1293 (17 Aralık 1877) tarihli telgrafında bu tarihte bir Türk vapurunun Şevketil önünde bulunan vapura mühimmat naklederken düşman askerlerinin birkaç gülle attığı ancak bu gülleleri vapura yetiştiremediği belirtilmiştir. Ayrıca telgrafta



Ardanuç tarafında olan Osmanlı askerî karakollarıyla düşman karakollarının küçük bir çatışmaya girdiği, bu çatışmada düşmandan beş on neferin öldürüldüğü, Türk askerlerinden ise bir kayıp olmadığı yazılmıştır. Bu telgrafın bir sureti de seraskere verilmiştir (ATASE Arşivi K: 39, G: 111, B: 111-1). Derviş Paşa Savunma Bakanlığı'na gönderdiği 5 Kânûn-ı evvel 1293 (17 Aralık 1877) tarihli telgrafında da Ardanuç'ta Osmanlı askerî karakollarıyla düşman karakollarının çatışmaya girdiğine dair bu bilgilerden bahsederek söz konusu bilgileri Kaymakam Emin Bey'den alınan telgraf üzerine arz ettiğini bildirmiştir (ATASE Arşivi K: 39, G: 3, B: 3-1). Cihat Tepesi'ndeki Derviş Paşa'dan Saray Başkatipliği'ne gönderilen 2 Kânûn-ı sâni 1293 (14 Ocak 1878) tarihli telgrafta bölgede kar ve yağmur olduğu belirtilerek, düşmanın Livane cihetinde bulunan Osmanlı askeri üzerine saldırmasından dolayı sabah saat üçten akşam on ikiye kadar devam eden şiddetli muharebede zaferin Osmanlı askerinde kaldığı yazılmıştır. Ayrıca söz konusu telgrafta yazılanlara göre düşmanın şiddetli kuşatmasına Osmanlı yedek ve yardımcı askeri takdir edilecek şekilde karşılık vermiş, geri çekilmek zorunda kalan düşman askerinden beş yüz kişi ölmüştür. Telgrafta ayrıca Türk askerinden dört neferin yaralanıp başka bir zayıtın olmadığı, böyle bir durumun Cenab-ı Hakk'ın bir lütfu olduğu ve askerinin kararlılığı, buldukları mevkiin yüksek, sarp ve taşlık olduğundan kaynaklandığı ifade edilmiştir. Düşmanın bulunulan yere dahi saldırmasının düşünüldüğünden Batum'da yeni teşkil olunan taburlardan bir taburun daha adı geçen yere sevk edileceği yazılmıştır. Bu telgrafın bir sureti de serasker paşaya gönderilmiştir (ATASE Arşivi K: 49, G: 199, B: 199-1). Cihat Tepesi'ndeki Derviş Paşa'dan Saray Başkatipliği'ne gönderilen 4 Kânûn-ı sâni 1293 (16 Ocak 1878) tarihli telgrafa göre de bölgede şiddetli bir kış olup 2 Kânûn-ı sâni 1293 (14 Ocak 1878) tarihiyle Livane'nin Harhale cihetinde dokuz saat süren muharebede düşmana çok fazla kayıp verdirilerek düşman askeri geri çekilmeye zorlanmıştır. Türk askerinden ise beş-on şehit ile bir o kadar da yaralı vardır ve zafer Türk askerinde kalmıştır (ATASE Arşivi K: 49, G: 199, B: 199-2). Cihat Tepesi'ndeki Derviş Paşa'dan Saray Başkatipliği'ne gönderilen 21 Kânûn-ı sâni 1293 (2 Şubat 1878) tarihli telgraftan anlaşıldığına göre bu tarihte Livane cihetinde meydana gelen muharebede Osmanlı askerinin bulunduğu yerin harbe elverişli bulunmasından dolayı düşmana bir hayli kayıp verdirilmiştir. Türk askerinden de iki şehit ile on yaralı bulunmaktadır. Bu telgrafın bir sureti de seraskerlik makamına gönderilmiştir (ATASE Arşivi K: 49, G: 208, B: 208-1). Batum Komutanlığı'ndan Savunma Bakanlığı'na gönderilen 22 Nisan 1294 (4 Mayıs 1878) tarihli telgrafa göre ise bölgenin Ruslara devredileceği söylentileri çıkmış, Rus askerinin birden bire ve zorla Livane'ye girmesinden dolayı mahallî halkın huzuru bozulmuştur. Buradaki halk vatanlarının muhafazası uğrunda her türlü fedakârlığı göze alarak cemiyetler kurmaya başlamıştır. Bununla birlikte Livane kaymakamlığının bildirdiğine göre Ruslar Livane'ye birkaç tabur daha götürüp Batum üzerine ilerlemek düşüncesindedirler. Ayrıca telgrafta ahalinin silahlandırılmasının mümkün olmayacağı belirtilip ahaliye yardım ve Ruslara direnmek için şimdiden Çoruh Nehri'ne bakan tepelere iki tabur askerinin gönderildiği yazılmıştır. İki tabur askerinin de Çaku sırtına yerleştirildiği ifade edilmiştir. Telgrafa göre Ruslara karşı direnmek için asker, para ve erzağa ihtiyaç vardır (ATASE Arşivi K: 71, G: 97, B: 97-1). Belgelerden de anlaşıldığı üzere 93 Harbi sırasında Ardahan Ruslar eline geçince Osmanlı kuvvetleri Yalnızçam üzerinden Livane'ye çekilmiştir (İl Yıllığı 1973: 29-30). Savaş sırasında düşman askeri Ardanuç ve Livane'de Türk askeri ve halkının direnişleriyle karşılaşmıştır. Livane'ye Rus askerinin girmesiyle yerli halk buradan çekilmek yerine vatanını savunmak için direniş cemiyetleri kurmak üzere harekete geçmiştir. Burada Ruslarla yapılan savaşlarda Türk askeri galibiyet elde etmiş, düşman askerine büyük kayıplar verdirmiştir. Savaş sırasında Batum Kumandanı Derviş Paşa Cihat Tepesi'nden



Saray Başkâtipliği ile sürekli irtibatla olmuş ve bölge hakkında çektiği telgraflarla İstanbul'a bilgi vermiştir. Bu savaş sırasında Batum'dan Livane'ye taburlar gönderildiğini belirterek, halkın direniş için asker, para ve yiyecek ihtiyaçlarını da İstanbul'a bildirmiştir.

Resmi kayıtlara göre 93 Harbi'nde Artvin ve ilçelerinden beş kişi şehit olmuştur. Şehitlerin ikisi Ardanuç'tan, üçü Artvin'in merkezindedir. Ardanuç'ta şehit düşen ve Tokat Taburu'nda Teğmen olarak görev yapan Murat oğlu Keskin'in doğum tarihi bilinmemektedir. 3 Mayıs 1877'de Küçük Yahniler Muharebesi'nde şehit olmuştur. Hemşerisi olan ve 14 Temmuz 1877'de şehit düşen Mehmet oğlu Yüzbaşı Osman Ağa 1237 (1823) doğumludur (Atalay 2019a: 8) Kars Muharebesi'nde şehit düşen Artvin merkezden Ali oğlu Yüzbaşı Abdullah'ın da doğum tarihi belli değildir. Yine Artvin merkezden, doğum tarihi ve hangi cephede şehit düştüğü bilinmeyen Halil oğlu Yüzbaşı Hasan Efendi 4 Nisan 1877'de şehit olmuştur. Doğum tarihi bilinmeyen Artvin merkezden Dursunoğlu Kıdemli Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi ise Malatya Taburu'nda görevliyken Deve Boynu Muharebesi'ne katılmış ve 23 Ağustos 1877'de şehit düşmüştür (Atalay 2019b: 300-301).

2. Berlin Antlaşması Sonrasında Bölgenin Durumu

Berlin Antlaşması'ndan önce Livane'nin idarî yapısına bakılacak olunursa günümüzde Artvin şehrini oluşturan merkez ve ilçelerin bir kısmı 19. yüzyılda Trabzon Vilayeti'ne bağlı Lazistan Sancağı'na, bir kısmı da Erzurum Vilayeti'ne bağlı Çıldır Sancağı'na dâhildi (Karabacak Yılmaz 2019: 233). Haziran 1828'deki Rus işgalinden sonra imzalanan Edirne Muahedesi ile Ahıska Ruslara terkedilince Artvin'in bağlı olduğu merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti'nin teşkilatı bozuldu (Tuncel 1991: 420). Livane'nin 1828 yılında Livane-i Süfâ ve Livane-i Ulyâ olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir. Vartan olarak da adlandırılan Livane-i Süflâ 1828 yılından Rus hâkimiyetine geçtiği 1878 yılına kadar Trabzon Eyaleti'ne bağlı Batum Sancağı'nın kazasıdır. Livane-i Ulyâ ise 1828 yılından 1878 yılında başlayan Rus yönetimine kadar Erzurum Eyaleti'ne bağlı Çıldır Sancağı'nın kazasıdır (Sezen 2006: 341). 1848 yılında Livane Kazası, Livane-i Balâ ve Livane-i Zir Vartana olarak iki kazaya ayrılmış ve Çıldır Sancağı'na bağlanmıştır. Livane-i Zir ise Livane'nin nahiyesi olarak geçmektedir (SDAO 1264/1848: 207, 215). Osmanlı Devleti'nde yayınlanan 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile eyaletler vilayet haline getirilmiştir (Yücetürk 2018b: 206; 2019a: 1013). 1286 (1869) tarihli salnâmede Trabzon Vilayeti'nin Trabzon, Canik, Lazistan ve Gümüşhane olmak üzere dört sancağı bulunmaktadır. Bu sancaklardan Lazistan Sancağı'nın kazaları Bafra, Livane ve Arhavi'dir (TVS 1286/1869: 1, 34-54; Yücetürk 2019b: 262). 1295 (1878) tarihli salnameye göre ise Trabzon Vilayeti'nin Trabzon, Lazistan ve Gümüşhane olmak üzere üç sancağı bulunmaktadır. Lazistan Sancağı Çürüksu, Acarateyn, Hopa, Atina ve Livane kazaları bulunmakta olup, Livane Kazası'nın merkezi Livane Kasabası'dır (TVS 1295/1878: 50-75). Tarihe 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya terk edilmiştir (Aytekin 1999: 12; Özaydın 2016: 27-28). Bu antlaşma ile Batum ile birlikte Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçelerini içine alan yerler Rusya'ya bırakılmıştır (İl Yıllığı 1967: 128; Öztürk 2016: 808). Arhavi, Hopa ve Yusufeli ise Osmanlı Devleti'nde kalmıştır (Kuş 2016: 81). Artvin'in de içinde bulunduğu Batum Sancağı, Kars ve Ardahan ile birlikte "Elviye-i Selase" olarak adlandırılmıştır (Atalay 2017: 2)⁸.

İşgalden sonra Ruslar bölgede bir takım idari değişiklikler yapmışlardır (Gül 1995: 368-369). Çarlık yönetimi Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde Batum ve Kars oblastlarını

⁸ 19. yüzyılda Livane Kazası'nın bağlı olduğu Lazistan Sancağı'na Batum Sancağı da denilmektedir (Dayı 1997: 2).



kurdular. Rusçada Oblast idarî birimi Türkçedeki vilayet idarî biriminin karşılığıdır (Turan 2019: 26). Ardahan Okrok yönetimini kaldırıp teşkilatı kısmışlardı. Ardahan ve Oltu bölgeleri Uçasko-Okrok (Kaza) halinde, Göle ile Çıldır ve Poshov İstarsşinalık (Nahiye) teşkilatıyla Kars Oblastı'na bağlanmıştı. Artvin (Livane) ve Ardanuç kazaları ise Şavşat ve Borçka İstarsşinalıkları ile Batum Oblastı'na bağlıydı. Şavşat sonradan Uçasko (kaza) haline konulmuş, Artvin ise Okrok Naçaliklik (mutasarrıflık, sancak karşılığı) olmuştur. Adlarını öğrenebildiğimiz Artvin Okrok Naçaliklerinin üçü de Gürcü'dür. Bunlar kasıtlı olarak Ruslar tarafından göreve getirilmişlerdir. Bunların ilki olan Gürcü (Tiflis ya da Kütayisli) Abaşidze 17 yıl iş başında kalmış, 1895'lerde Vezirköy'de Emin Ağa'nın kurşunlarıyla ölmüştür. 1914 savaşının başlarında Rusların Dakanof dedikleri Gürcü Dakanidze görev yapmıştır. Ondan sonra Artvin Naçalığı 1918'de Brest-Litovsk Muahedesi'nin imza edileceği günlere kadar Gürcü Beylerinden Landiya adlı bir kişidir. Artvin'e bağlı Sirya (Zeytinlik) İstarsşinalıktı. Yöneticileri olan istarsşinalar yerli halk arasından seçilerek iş başına getiriliyordu. Tespit edilen Sirya İstarsşinaları (Nahiye Müdürleri) şunlardı; Siryadan Müezzın oğlu Mustafa Ağa, Kaşif oğlu (Keş oğlu) Yusuf Ağa, Aşağı Hod (Maden)'dan İzzet Ağa, Sirya'dan Sabit Ağa, Artvin'in Süvet (Seyitler) köyünden de 1914'lerde son istarsşına Vezirköylü Kantaoğlu Sefer Ağa'dır. Ardanuç'ta üç istarsşinalık vardı. Bunlar; Anıç (İncili), Aravet (Torbali), Hertvis (Konaklı) köylerinde bulunmaktaydılar. Aravet İstarsşinalık görevini Sakarya Köyü'nün Cola Mahallesinden olan Recep Efendi halkın ısrarı ile on beş yıl yapmıştır. Şavşat'da Merkez, Mirye, İmerhev İstarsşinalıkları vardı. Satele (Merkez) İstarsşinası önce Hamşi zade Behlül Bey, sonra Gürnatel (Suzus) köylü olup aslen Maçahelli Yusuf Bey'di. Merkez İstarsşinası sonradan bir ara Karaağaç köylü Arslan Ağa (Subaşı) tarafından yürütülmüştür. İmerhev (Meydanık) İstarsşinası Balıklı köyünden Kürdigize lakaplı Osman Efendi, Mirye (Veliköy) İstarsşinası da Kurudere köylü Görgör oğullarından (Ahıska'dan gelme aileden) Şevket Bey'di. Rus hükümeti kendi adamlarından birini Artvin Belediyesine reis seçmiş, Ermenilerden Andriyas'ı, Türklerden de Koruzol (Koruzoğlu) Mahallesi'nde oturan Ahmet Tevfik Bey'i reis yardımcısı yapmıştır. Tevfik Bey aynı zamanda Artvin Naçalığı'nin Jandarma kuvvetlerinin başında tutulmaktadır. Tevfik Bey ile Andriyas arasındaki ilişkiler ilk başından beri iyi olmamış, belediye toplantılarında birbirlerine karşı sert çıkışlar yapmışlardır. Bir toplantı sırasında Andriyas tekliflerine karşı çıkan Tevfik Bey'e karşı gelmiş ve Tevfik Bey'i tehdit etmiştir (Özder 1971: 84-95).

Artvinlilerin yakın dönemde yaşadığı iki göç hareketinden ilk göç 93 Harbinden sonra Ruslarla 1879 yılında yapılan anlaşma gereğince olmuştur (Önal 2010: 13). Bölgeden ne kadar sayıda insanın göç ettiğine dair kesin bilgi olmamakla beraber arşiv kayıtları dikkate alındığında çok fazla sayıda insanın göç ettiği tahmin olunmaktadır (Doğanay vd. 2014: 4). İkinci göç de Birinci Dünya Savaşı sırasında olmuştur. Halk bu olayı muhacirlik, kaçakaçlık, vayna ve seferberlik sözleriyle ifade etmişlerdir (Önal 2010: 13). 93 Harbi'nden önce Livane Kazası'nın nüfus yapısına bakılacak olunursa, 1869 yılında Livane Kazası'nda toplam nüfus 17.942 olup bunun 16.373'ü Müslüman, Rum nüfus bulunmamakta, 308'i Ermeni, 1261'i Katolik'tir. Livane Kazası'na bağlı Maçahel Nahiyesi'nde ise toplam nüfus 2955 olup, bu nüfusun tamamı Müslümandır (TVS 1286/1869: 67). 1870-1871 yılında toplam nüfus 15.972'dir. Bu nüfusun 14.431'i Müslüman, 312'si Ermeni, 1229'u Katolik'tir. Livane Kazası'na bağlı Habekelaskur Nahiyesi'nde ise toplam 2243 Müslüman bulunmaktadır (TVS 1287/1870: 90; TVS 1288/1871: 99). 1872 yılında toplam nüfus 15.972'dir. Bu nüfusun 14.431'i Müslüman, 312'si Ermeni, 1229'u Katolik'tir. Livane Kazası'na bağlı Habekelaskur Nahiyesi'nde ise 1872, 1874 ve 1875 toplam 2246 nüfus bulunup bunun 2243'ü Müslümandır. 1873 yılında ise adı geçen nahiyedeki nüfusun toplam 2246'sı da Müslümandır (TVS 1290/1872: 96;

TVS: 1290/1873: 84; TVS: 1291/1874: 86; TVS: 1292/1875: 86). 1876 yılında Livane’de toplam nüfus 15.974’tür. 1876 yılına ait salnamede Livane’ye ait karye ve mahallelerin bazılarında İslâm ve Hıristiyan nüfus ayrı ayrı verilmediği için Müslüman ve Hıristiyan sayısı tam tespit edilememiştir (TVS 1293/1876: 196-197; Yüçetürk 2019b: 265-267). 1877 yılı toplam nüfus 16.124’tür (TVS 1294/1877: 192-198). 1878 yılında toplam nüfus 18.271’dir. 16282’si Müslüman, 445’i Ermeni, 1642’si Katolik’tir (TVS 1295/1878: 119)⁹. Ancak salnamelerde belirtilen nüfus erkek nüfusu olarak geçmektedir (TVS 1291/1874: 86). Genel kabule göre Osmanlı Devleti’nde hanede yaşayan kişilerin beş olduğu düşüncesiyle bu sonuçlar beş katsayısıyla çarpılırsa toplam nüfus hakkında bir fikir elde edilebilir (Göyünç 1997: 552). Osmanlı Devleti’nde 1831 yılında askerî ihtiyaçlar için yapılan ve sadece erkeklerin sayıma dâhil edildiği ilk nüfus sayımı II. Mahmut zamanında yapılmıştır (Taşkın vd. 2019: 102). II. Abdülhamit Dönemi’nde 1893 yılında yayınlanan nüfus sayımları içine ilk defa kadınlar da dâhil edilecektir (Temurçin 2007: 48-49).

8 Şubat 1879’da Rusya ile Osmanlı Hükümeti arasından imzalanan “Muahede-i Ka’tiye” isimli anlaşmanın hükümlerine göre Rusya büyük bir fırsat elde etmiştir. Bu konuda M. Adil Özder “Artvin ve Çevresi” adlı kitabında Dr. Kırzioğlu’nun bu konuda bilgi verdiğini ifade etmiştir. Kırzioğlu’nun Türk tarihçilerinin hiç üzerinde durmadıkları on iki maddelik söz konusu anlaşmayı Osmanlı Hariciye Nazırı Rum Aleksandr Paşa ile Şura-yı Devlet (Danıştay) Reisi Ali Paşa’nın Ruslardan da Prens Lobanof’un imzaladığını belirttiğini yazmıştır. Anlaşmanın üç sancağı ilgilendiren maddelerinden dördüncü maddesi; “Berlin Muahedesini gereğince Devlet-i Aliyye’nin Rusya’ya terk eylediği arazinin kıymeti (Tolçı sancağı Besarabya ile değiştirildikten sonra) bade’t tenzil tazminat-ı harbiyenin miktarı sekiz yüz iki milyon beş yüz bin franga karar verilmiştir.” şeklindedir. Söz konusu anlaşmanın yedinci maddesi de “Rusya’ya terk olunan mahaller (üç sancak) ahali bu ülkeler haricinde ikamet eylemek istedikleri halde (takdirde) emlaklarını satıp çekilmekte serbesttirler. Bunun için kendilerine anlaşmanın onaylanmasından itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Bu zaman sonunda emlaklarını satıp memleketten çıkmamış bulunanlar Rusya tabiiyetinde kalacaklardır.” şeklindedir (Özder 1971: 75-78). Bu antlaşmaya rağmen daha sonra Rus ve Ermeni memurlar halkın emlak ve mallarını satma konusunda zorluk çıkarmışlardır (Kasap 2018: 108). Savaş sırasında canlarını ortaya koyarak mücadele eden Livane, Batum ve Çürüksu halkı bölgeyi terk etmeyip direnmek isteseler de Osmanlı askerlerinin Batum’u boşaltmaya başlamasıyla göç etmeye karar vermişlerdir (İpek 2014: 104-105). Anlaşma doğrultusunda ahali kendi isteğiyle üç yıl içinde Anadolu’ya geçirilmiştir (Önal 2010: 13). Böylece, bu üç livanın Rus idaresine geçmesinden sonra, üç yıllık müddet zarfında, 120.000 kişi göç etmiştir (Gül 1995: 368-369). Bu göçler Samsun, Çorum, Tokat, Yozgat, Adapazarı, İzmit ve özellikle Bursa gibi şehirlere yapılmıştır (Özdemir 2002: 190). Osmanlı resmî kayıtlarında Artvin ve Batum (Acara) göçmenleri çoğunlukla Batum Muhacirleri olarak kaydedilmiş olup bazen de Livane, Acara, Hopa, Ardanuç gibi geldikleri yerler itibarıyla yazılmıştır. Bunun nedeni Artvin’in Batum Sancağı’na bağlı kaza olmasındandır (Demirel 2009: 321).

Osmanlı Devleti’nin halkın göç etmemesine dair uyarıları göçleri durdurmuştur (Gül 1995: 368-369). Müslüman halkın göçüne Artvinli, Batumlu, Ahıskalı olup müderrislik, müftülük, kadılık görevlerinde bulunan ve aşağıda belirtildiği üzere “tavuk-civciv” parolalı çalışmaların yapılmasında gizli ve sürekli olarak çalışmış aydın kesimin çabaları da engel olmuştur (Özdemir 2002: 192-193). Bu aydınlardan isimleri ve yerleri tespit edilenler; Ardanuç-Üçirmaklar’dan Müderris oğullarından Abid Efendi, Artvin-Beşavul (Beşağıl)’dan

⁹ Bu konuda ayrıca bk. *Trabzon Vilayet Salnamesi 1876* (1995). C. 8/9, (hzl. Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.



olup eski Artvin müftülerinden ve daha önce Rus idaresinde Ardanuç Kadısı Osman Ağa oğlu Mehmet Remzi (Çagal) Efendi, Şavşat-Balıklı köyünden Hacı Mevlüt Efendi, Şavşat-Yukarı Süles (Koyunlu) köyünden "Saçılı" lakaplı Hüseyin Efendi ve yine aynı köyden eski Çıldır müftülerinden Vehbi Efendi, Şavşat-Küçan (Kocabey) köyünden Mehmet Recai Efendi ile oğlu Müderris Yusuf Ziyaeddin (Arslan) Efendi, Şavşat'tın son müftülerinden Süleyman (Özbek) Efendi, Acara'nın Keda kazasından Davut Efendi, yine Keda'dan Kırmıoğullarından Abdullah Efendi, Yukarı Acara-Hula'dan Hamşi zade İsa, Cemal ve Temür Bey kardeşler, Hula'dan "Batize" lakaplı Osman Efendi, Acara'nın Bağlat köyünden Müderris İskender Efendi, Acara'nın Olad-Avur köyünden bir zamanlar Osmanlı sarayında huzur hocalığı yapmış Numan Efendi ve Batumlu Müderris İbrahim Efendi'dir (Özder 1971: 82; Bahadır 2017: 53)¹⁰. Bu kişiler halkın dinî ve millî duygularını canlandıracak konuşmalar yapıp, Çarlık işgalinin geçici olduğunu anlatmışlardır (Özdemir 2002: 192-193). Yaptıkları gizli öğütler Batum, Acara, Artvin, Ardanuç ve Şavşat'taki nüfuzlu kişilerce de desteklenmiştir (Özder 1971: 75). Bu gayretlere rağmen bölgedeki nüfusun azaldığı görülmektedir. 1886 yılında Ruslar tarafından yapılan nüfus sayımına göre kazanın toplam nüfusu 22.770'tir. Sayım sonucuna göre kadın nüfus erkek nüfusa göre fazladır. Bu nüfusun 7.562'si erkek iken 12.032'si kadın nüfustur (Taşkın vd. 2019: 188-189). Yukarıda verdiğimiz 1878 yılı erkek nüfus ile savaştan sonraki 1886 Rus sayımını değerlendirecek olursak, 1878 yılındaki sonuca göre 18.271 erkek nüfus kaydedilmişken, 1886 yılında 7.562 erkek nüfus bulunmaktadır. Buna göre erkek nüfusta savaştan sonraki yıllarda 10.709 kişi azalma olduğu görülmektedir.

Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u Berlin Antlaşması ile aldıktan sonra buralara Hıristiyan Ermeni ve Rumları yerleştirmiştir. Ermeni ve Rumların nüfusları giderek artmış, bundan sonra Türklere göre daha fazla arazinin sahibi olmaları gibi ayrıcalıkları da görülmüştür. Daha önce çiftçilikle uğraşan ekonomik durumları iyi olmayan Ermeniler Samsun ve başka bölgelerden Artvin, Ardanuç, Şavşat kasaba ve köylerine yerleşmeye başladıktan sonra ağa konumuna gelmişlerdir. Ekonomik durumu iyi olanlar da bölgenin ticaret ve yerli sanatlarına hâkim olmuşlardır. Yerli ahali de bunların kölesi durumuna düşmüştür. M. Adil Özder "Artvin ve Çevresi" adlı eserinde bu konuda yer verdiği bir olayda; Artvin merkezine yerleşen Ermenilerin çarşıdaki bütün yerli zanaatları babalarının mirası gibi aralarında paylaşıp, kasaba yerlilerinin çoğunun da mezralara çekilmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Ayrıca, mezra sakinlerinin Çarşı Ağası Ermenilerin yiyecek ve yakacak ihtiyaçlarını onların ayaklarına kadar getirme durumunda olduklarını ifade etmiştir. Artvinli yaşlılardan dinlediklerine göre de fakirleşmiş mezralı çiftçilerden yakacak odun alan bir Ermeni ile komşusu bir başka Ermeni arasında geçen münakaşayı da anlatır. Bu münakaşaya göre; bir at yükü odunu gümüş para ile beş kuruşa alan bir Ermeni'ye dükkân komşusu karşı çıkmış ve bir at yüküne bu kadar para verilir mi, şaşırдың mı deyince, parayı veren Ermeni üç kuruşluk odunu beşe değil on kuruşa alalım ki İslamlar bu işten vazgeçip adam olmasınlar demiştir. Bu olay da dönemdeki gayrimüslimlerin zihniyetini yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. Ermenilerin yaptıkları terzilik, ayakkabıcılık, bakırcılık gibi el zanaatlarının Türkler tarafından öğrenilmemesi de bir amaç haline gelmiştir. Ermeniler "Bu işleri yapmak sizin dinde günahdır" diye Müslüman halk arasında propaganda yapmışlardır (Özder 1971: 75-82).

¹⁰ Osmanlı Devleti'nde huzur derslerinin ilk olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. 1759'da III. Mustafa tarafından düzene konulan ve devletin yıkılmasına kadar yapılmasına devam edilen huzur dersleri, Ramazan ayında sarayda düzenlenen bir programla ulema tarafından verilmekteydi. Ulema bu dersler esnasında padişahın önünde dinî konuları yorumlar ve tartışırdı (Akyüz 2015: 80).

1855 tarihli Rus Arazi Nizâmnamesi'ne göre, Batum ve Kars oblastında bulunan halkın toprak mülkiyeti kaldırılmıştır. Bu araziler devletin mülkiyetine geçmiştir. Bu nedenle, buralardan göçen Türkler, tapulu arazilerini satamadıkları gibi, işletme hakkını da devredememişlerdir (Gül 1995: 368-369). Bundan sonra Rusya'nın buralarda Ruslaştırma faaliyetlerine başlamışlardır. Yerli Türk halkı da Çarlık idaresinin bu uygulamasına tepkisiz kalmayınca kanlı olaylar yaşanmıştır. Halkın kara günler olarak adlandırdığı bu zamanlarda Çarlık idaresinin üç sancakla birlikte Ardanuç, Artvin, Borçka ve Şavşat kesiminde uyguladığı siyaset yerli Müslüman-Türk ahaliyi uyuşturma ve Ruslaştırma, Türkleri kendi yerlerinde azınlık konumuna düşürme, yerli ahalden ileri gelenleri memnun etmek için bunlara bir takım unvan ve memuriyetler verme şeklinde olmuştur (Özdemir 2002: 193-199). Türklere Rus Hükümeti bazı küçük memurlukları tekrardan vermiştir. Kişilerin kendi atı ve silahıyla yapacak oldukları bu görevler ücretli jandarma, orman muhafaza memuru gibi görevlerdi. Bazı yerlerde birkaç köyün baş muhtarlık görevi de Türklere bırakılmıştır. Bu görevlileri kontrol için yanlarına Rusça bilen Hıristiyan kâtipler de görevlendirilmiştir. Rusya tarafından yerlilerden vergi de alınmamıştır. Bu uygulamanın sebebi ise halkın Rusya'ya bağlanmasını sağlamaktır. Türklerin doğuştan gelen askerlik yeteneğini yitirmesi, yurt ve millet duygularının kaybolması için Türklere asker de alınmamıştır. Ermeni halkın açıktan silah taşımaya ve Türk düşmanı olarak yetişmesine ise müsaade edilmiştir. Rusların bu davranışlarına karşılık Türk yerlilerinden bazı kişiler Türklerin silahlanarak herhangi bir tehlikeye hazır olmaları için çalışmalar yapmışlardır. Bunun için "Tavuk, civciv" adıyla bir parola belirlenmiştir. Bu kişiler her evdeki insan sayısına göre tavuk beslenmesini, her tavuğun civciv çıkarması için de elliser yumurtanın hazır bulunmasını tembihlemişlerdir. Bu paroladaki tavuk ve civcivler silah ve cephaneyi ifade ediyordu. O yıllarda halk arasında dolaşan görevli kimseler her görüştükları kişiye kaç tavuğu olup, bu tavukların kaç civciv çıkardığını sormuşlardır. Rus idaresi üç sancağın Müslüman-Türk çocuklarını okutma ve aydınlatma yolunda hiçbir iş yapmamış, ancak ileri gelen tabakadan sayıları üç-beşi geçmeyen kişiyi kendi okullarında okutarak, onları kendi taraflarına çekmek istemişlerdir. Bir yandan da bunları Rus terbiyesiyle yetiştirmişlerdir. Diğer taraftan genel olarak eski ve basit usulle köy camilerinin ufak ve teşkilatsız medreselerinde okuma usulünü de teşvik ederek bu kurumları serbest bırakmışlardır. Buna karşılık üç sancakta tahsile meraklı kimseler tatmin edilemedikleri için kaçarak İstanbul ve Erzurum gibi merkezlerde eğitim almışlardır (Özder 1971: 75-77).

Rusya'da 1917'de Bolşevik İhtilali ortaya çıktıktan sonra Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Antlaşmada alınan karar doğrultusunda halk oylaması yapılmıştır. Oylama sonucunda Kars, Ardahan ve Batum, Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti Artvin'den çekilmiştir (Gök 2008: 90-91). Bundan sonra Artvin İngilizler tarafından 17 Aralık 1918'de işgal edilmiştir. İngilizlerin de buradan çekilmesinden sonra Nisan 1920 tarihinde bölgeyi Gürcüler hâkimiyetleri altına almışlardır (Çiçek 2013: 134). Gürcü işgali 1921 başlarına kadar devam etti. Artvin ve çevresi 1921 yılında Türk Devleti topraklarına katılmış, Artvin ve Şavşat Kazaları 4,5 ay süreyle Ardahan Sancağı'na bağlanmıştır. Bu dönemde Yusufeli (Kiksim) Kazası Erzurum, Hopa Kazası da Rize Sancakları sınırları içinde bulunuyordu (Gök 2008: 91). 7 Temmuz 1921 tarihinde Artvin'in idarî yapısında yapılan düzenlemeler sonucunda şehir liva haline getirilmiş, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre livaların kaldırılması üzerine ise vilayet olmuştur (Zeki 1999: 150). Şavşat Kazası Ardahan'dan alınarak Artvin'e bağlandı (Gök 2008: 91). Ayrıca Borçka ve Ardanuç da Artvin'e bağlanmıştır (Kasap 2018: 30).



Sonuç

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılda Rusya ile yaptığı büyük savaşlardan biri de hicrî takvimde 1293 yılına denk geldiği için 93 Harbi de denilen 1877-1878 yılında meydana gelen savaştır. Savaş Osmanlı Devleti'nin Bosna ve Hersek başta olmak üzere diğer Balkan topraklarında 1875'ten itibaren meydana gelen isyanlar sonucunda çıkmıştır. Bu isyanların önemli sebeplerinden biri Hıristiyan tebaanın Osmanlı yönetiminden memnun olmaması diğeri ise Rusya'nın bu topraklarda bağımsız devletler kurulmasını sağlayarak bu devletleri kendi hâkimiyetine alma çabasıdır. Bunu da bütün Slav asıllı milletleri kendi yönetiminde birleştirmesi esasına dayanan Panslavizm politikası ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu savaş Tuna ve Kafkas cephesi olmak üzere iki cephede gerçekleşmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Livane adı ile anılan Artvin şehri bu savaş sırasında Anadolu topraklarından işgal edilen bir yer olmuştur. Osmanlı Devleti savaş sırasında Rusya'nın işgallerine karşı büyük bir direniş göstermiştir. Livane halkı da buradaki savaş sırasında göç etmeden vatan için savunmaya geçmiştir. Artvin şehrinin de bulunduğu doğu cephesinin kumandanlığını Gazi Ahmet Muhtar Paşa yapmıştır. Ruslar işgalleri sırasında Gürcü ve özerk bir Ermenistan Devleti kurulması için propagandalar yapmışlar ve yerli halkı kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Gürcülük propagandası Rusların düşündüğü kadar taraftar bulamazken, Osmanlı Devleti'nde rahat bir şekilde yaşayan Ermeniler devlete ihanette tereddüt göstermemişlerdir. Livane bölgesi Yardımcı Birlikler Kumandanı Dede Bey savaş sırasında çektiği telgraflarla sürekli İstanbul ile irtibatla olmuş halkın vatanseverlik duygularından bahsederek, direniş geçebilmek için asker, para ve yiyecek yardımında bulunulmasını istemiştir. Livane ve Ardanuç halkının da Ardahan'da bulunan Rus kuvvetlerine karşı kararlı direniş göstermesine rağmen bu şehrin işgal edilmesinden sonra Ruslar Livane ve Ardanuç taraflarına doğru saldırıya geçmişler, ancak bu saldırılar halkın direnişi sayesinde geri püskürtülmüştür. Savaş sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya terk edilmiş, böylece Batum Sancağı'na bağlı bulunan Artvin de Rusya'ya bırakılmıştır. Artvinliler 93 Harbinden sonra Ruslarla 1879 yılında yapılan anlaşma gereğince Rus yönetiminde kalmak istemedikleri için Anadolu'da Osmanlı yönetimindeki başka şehirlere göç etmişlerdir. Artvinli, Batumlu ve Ahıskalı aydınlar halkın göç etmesini önlemek için işgalin geçici olduğunu bildirmişler, onların bu çabaları sonucunda göçler durmuştur. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması sonucu Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bağlansa da Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti Artvin'den çekilmek durumunda kalmıştır. Bundan sonra Artvin 17 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiş olup İngilizlerin de buradan çekilmesinden sonra Nisan 1920 tarihinde bölgeyi Gürcüler ele geçirmiştir. Artvin ve çevresi ancak 1921 yılında Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılabılmıştır.

KAYNAKÇA

"Artvin Maddesi" (1982). *Yurt Ansiklopedisi*. C. 2: 885-965.

19. ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin: Göçe Komşu Topraklar (2008). 2. Baskı. Ankara: T.C. Artvin Valiliği.

AKYÜZ, Y. (2015). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.

ARMAOĞLU, F. (2003). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.



- Artvin 1967 İl Yıllığı (1967). Artvin: Güneş Matbaacılık.
- ARTVİNLİ, T. (2013). *Artvin Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- ATALAY, A. (2017). "XIX. Yüzyılın Sonlarında Elviye-i Selâse'de Karayolu Yapım Faaliyetleri". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. IX/2: 1-24.
- ATALAY, A. (2018). "Esaretten Kurtuluşa Artvin". 2. *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*. 5: 541-562.
- ATALAY, A. (2019a). "93 Harbi'nden Kore Savaşı'na Artvinli Şehitler ve Yörede Bulunan Şehitlikler". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- ATALAY, A. (2019b). *93 Harbi'nden Kore Savaşı'na Artvinli Şehitler ve Yörede Bulunan Şehitlikler*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri*. 151. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- AYTEKİN, O. (1999). *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- AYTEKİN, O. (2013). "Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. VI/25: 58-69.
- Bab-ı Asaflı Mektubi Kalemi (A. MKT). Gömlek (G): 231, Sıra (S): 18, Belge (B): 1/2, 3 Aralık 1265 (15 Aralık 1849).
- BAHADIR, S. (2017). *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*. Samsun: Uğur Yayınevi.
- BAŞAR, F. (1997). *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı*. 35. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı* (1973). Artvin: Artvin Valiliği.
- ÇİÇEK, R. (2013). "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Artvin Vilayeti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 14: 133-152.
- DAYI, E. (1997). *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları.
- DEMİREL, M. (2009). "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 40: 317-340.
- DOĞANAY, H. – F. ORHAN (2014). "Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*. XIX: 31: 1-22.
- EVLİYÂ ÇELEBİ (1998). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. II. Kitap. (hzl. Zekeriya Kurşun). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EVLİYÂ ÇELEBİ (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. I. Kitap. (hzl. Robert Dankoff vd.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- FERİDUN, E. (1993). "Çıldır Eyaleti". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 8: 300-301.
- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA (1985). *Anadolu'da Rus Muharebesi*. İstanbul: Petek Yayınları.
- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA (1996). *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*. (hzl. Nuri Akbayar, çev. Yücel Demirel). İstanbul: Numune Matbaacılık.
- GÖK, N. (2008). "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler". *Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 41: 89-104.



- GÖYÜNÇ, N. (1997). "Hâne". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XV: 552-553.
- GÜL, M. (1995). "Elvîye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 15: 367-380.
- İPEK, N. (2014). "Kaskaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. VI/1: 97-134.
- KARABACAK YILMAZ, M. (2019). "19. Yüzyılda Artvin ve Çevresi'nde Ekonomi Hayatı". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- KARAL, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi*. C. 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARAMANLI, H. M. (1996). "Gürcistan". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14: 314-316.
- KASAP, M. (2018). *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.
- KAZBEGİ, G. (2019). *Bir Rus Generalinin Günlükleri*. (çev. Rıdvan Atan). İstanbul: Doruk Yayınları.
- KÖSE, B. A. (2019). "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- KUNT, M. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KUŞ, A. (2016). *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- KÜÇÜK, C. (1995). "Erzurum". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11: 321-329.
- KÜÇÜKYILDIZ, N. (2019). "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- MEHMET, A. (1970?). *Başımıza Gelenler*. C. 1, (hızl. M. Ertuğrul Düzdağ). İstanbul: Tercüman Yayınevi.
- ÖNAL, Ü. (2010). *Artvin Muhacirlik Hatıraları*. Ankara: Erek Matbaası.
- ÖZAYDIN, M. (2016). *Artvin Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Göksu Matbaa.
- ÖZDEMİR, H. (2002). *Artvin Tarihi*. Artvin: Egem Matbaacılık.
- ÖZDER, M. A. (1971). *Artvin ve Çevresi*. Ankara: Ay Matbaası.
- ÖZTÜRK, Ö. (2016). *Pontus*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. 1264 Hicrî/1848.
- SEZEN, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- TAŞKIN, F. – A. İ. KAYA (2019a). "1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 42: 100-114.
- TAŞKIN, F. – A. İ. KAYA (2019b). "19. Yüzyıl Artvin Demografisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.

- TEMEL (2019). "Hurufât Defterlerine Göre XVIII. ve XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- TEMURÇİN, K. (2007). "Hamidâbât Kazası'nda Nüfus (1831-1917)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVII/1: 45-68.
- TOKDEMİR, H. (1978). *Artvin Destanı*. Ankara: Fon Matbaası.
- Trabzon Vilayet Salnamesi 1876* (1995). C. 8/9, (hızl. Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.
- Trabzon Vilayet Salnamesi. 1286 Hicrî/ 1869, 1287/1870; 1288/18711295 Hicrî/ 1878, 1290/1872; 1290/1873; 1291/1874; 1292/1875, 1293/1876, 1294/1877, 1295/1878.
- Trabzon Vilayet Salnamesi. 1286 Hicrî/ 1869, 1295 Hicrî/ 1878.
- TUNCEL, M. (1991). "Artvin". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 3: 420-422.
- TURAN, R. (2019). *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YAHYA, Y. (2017). "Livaneli (Artvinli) Memurlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Tevcih ve Azil Sebepleri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 103-128.
- YÜCETÜRK, Z. (2018a). "Salnamelere Göre On Dokuzuncu Yüzyılda Ardanuç", *Uluslararası Artvin Sempozyumu*. 1-31.
- YÜCETÜRK, Z. (2018b). "İlk Vilayet Salnamesi Olan 1283 (1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna'nın İdarî Yapısı". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 59: 205-231.
- YÜCETÜRK, Z. (2019a). "19. Yüzyılda Artvin'in İdarî Yapısı". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- YÜCETÜRK, Z. (2019b). "Salnamelere Göre 19. Yüzyılda Aydın Sancağı ve Kazalarının Ekonomik Yapısı". *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*. (ed. Necdet Hayta vd.). Ankara: Berikan Yayınevi.
- ZEKİ, M. (1999). *Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler*. (çev. Hayrettin Tokdemir-Ertuğrul Tokdemir). İstanbul: Kaya Matbaacılık.

Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Kutu (K), Gölek (G), Belge (B).
- ATASE Arşivi, ORH, K: 2, G: 14, B: 14-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 5, G: 42, B: 42-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 9, G: 139, B: 139-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 45, G: 94, B: 94-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 111, B: 111-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 3, B: 3-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 49, G: 199, B: 199-1.




ATASE Arşivi, ORH, K: 49, G: 199, B: 199-2.

ATASE Arşivi, ORH, K: 49, G: 208, B: 208-1.

ATASE Arşivi, ORH, K: 71, G: 97, B: 97-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi




تَلْغَرافَاتِ

عن صوبانه الى بدر شريف نومرو ١٤٤٧ كلمات ٦٥ ساعت ١٤ دقيقة في ١٤ سنه

تلفرافنامه نك محلته ارسال	واسطه سيله مركزه وصولي
ساعت دقيقه	كؤندز
مرسل اليهته كؤندردلديكي	ساعت دقيقه
مركزيه پكوردلديكي	بدا مخابرات
في <u>١٤</u> سنه	<u>٤٩</u> تكميل مخابرات
مأمور سر توبت	تلفراف كشيده ايدن مأمور
مأمور سوق مكاتب	اختايدن مأمور

مايه لكاهينه با سكتايت جليله

١٠ سؤم ٩٤ نايچو تلفرافه لرين اليم تحقيقات لازم اجرا اولدوق رويه نوزك كينه
شهر خيزان اوله الينده اردنوج جؤنجه حيد نجاؤز لرك عمل نكوره دت عنماؤه
بوظه خنؤيس قوبى ساندنده ايكي نضافانوي قتي و مذبوره لره بربله جوفضتي
رضه جرح ابدكلون بوانه قانمقام سابقك بيان اوزرينه انظيرن جؤري طرفنده و عليم
با طسده اربع صوره سيكه R بر معلومانه سنه اولدوققم ١٤٤٧
در وسته

A	1-1
D	183
F	18

Belge 2: ATASE Arşivi, ORH, K: 9, G: 139, B: 139-1.

(Derviş Paşa'dan Saray Başkâtıplığı'ne Rusların Ardanuç'ta İki Kadını Öldürdükleri ve Bir Çocuğu Yaraladıklarına Dair Bilginin Asılsız Olduğunu Bildiren Telgraf).

تَلْغَرَفَاتِ

سنه	الي	نومرو	كلمات	ساعت	دقيقة	في	سائده
١٣٢٥	عبد	٢٥٨٥	٥٩	١	١٢	٩٢	

<p>تلغرافنامه يك جمله ارسالى</p> <p>ساعت ١٢ دقيقة</p> <p>مرسل اليه كوندردلدىكى</p> <p>مركزيد پكوردلدىكى</p> <p>سنه ٩٢</p> <p>مأمور سوق مكاتب</p>	<p>ورعلم واسطه سيله مركزه وسولى</p> <p>كوتوز كچه</p> <p>ساعت ١٠ دقيقة</p> <p>٩٢</p> <p>٩٢</p> <p>تكميل خبايرات</p> <p>اشخا ايدن مأمور</p> <p>تلغرافى كشيده ايدن مأمور</p>
--	---

A	111	D	180	F	11
---	-----	---	-----	---	----

ص بيه لھونيم بگنا بنجيدنه

بوگونه طرز دايوري سوتكي اولنده بولسانه زرھم عھودله والورنه پھمان نقل ايدركمده
 حضوره بيقالنده واقع كلبا تپسوزدا اشكلا مننده رشمه بر قفاح كله اعتمده لپس والورنه
 يتسدره صرچ وار دنوب طراف اولاده عھودله رشمه فرھوندر بدم رشمه فرھوندر بدم بروجھ
 محراب ايدرك رشمه لسب اورد نفعتم اويكده و بزم بركون ضايعتم اولور لھونيم ايدرم
 در و لھونيم ٩٢

بھونيم ايدركه و بيلك

Belge 3: ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 111, B: 111-1.

(Ardanuç Dolaylarında Türk Askeri ile Düşman Askerlerinin Çarpıştığına Dair Derviş Paşa'dan Saray Başkâtıplığı'ne Gönderilen Telgraf).

A	1/1
D	171
F	20-1

عن
جولایہ سی

تلفظ قناصہ

نومرو ۲۵۷۶

کلمات ۴۴

شاعت ۷

دقیقہ فی سنہ

تلفظ قناصہ تک مخلصه ارسال	واسطه سیله مرکز وصولی
ساعت دقیقہ	کوندز
مرسل الیہ کوندردی	کیچہ فی سنہ
مرکزینہ کوندردی	ساعت دقیقہ
سنہ	بدا مخبرات
مأمور سرتوبت	تکمیل مخبرات
مأمور سوق مکاتب	اخذ ایدن مأمور
	تلفظ کتیبہ ایدن مأمور

جناب عالی قناصہ

مقدمه اولیٰ فی اوزرہ دستک بزورہ علیہ کہ اہ وافرہ طوغری نجافہ انجسد او
جیتہ بولہ قوہ علیہ شہانہ تک قوہ غولدیہ بولہ بر کویہت محابہ وقوعہ طس
ابریہ بلطفہت بزم طرفہ بر کویہت محابہ وقوعہ لقصیہ وشمہ قوہ غولدیہ اوزرہ قوہ
نظامہ بر افریہ لقصیہ جیتہ ایندیرلیکی شری قناصہ ایدہ کتیبہ النساء قناصہ
اوزرہ جیتہ اولیٰ

Belge 4: ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 3, B: 3-1.

(Ardanuç Tarafında Türk Askerleri ile Düşman Askerleri Arasında Çıkan Çatışmada Türk Tarafında Bir Kayıp Olmadığına Düşman Askerlerinden İse On Kişinin Öldürüldüğüne Dair Derviş Paşa'nın Savunma Bakanlığı'na Gönderdiği Telgrafı).

A		///		الى		عن	
B		200		تلغراف قناتل		دعوت	
C		10		کلات		نومرو	
D		ساعت		65		4447	
E		دقیقه		7			
F		ساعت		6			
تلغراف قناتل عجله ارسالی				واسطه سیکه مرکز وصولی			
ساعت 7				ساعت 6			
دقیقه 6				دقیقه 6			
مرسل الیه کوندر لیدی				تلایل عابرات			
مرکزین کور لیدی				اخذ ایدن مامور			
مأمور سون مکاتب				مأمور سونوبت			

سایه لکجه بکتابتینا هجرتینا

بویکجه لیوانه عجزینده وقوعی بویکجه در عکس کله نال طوموسه دهرینین موقبله حیدر
 بویکجه بولشند لکجه بولشند بر جمع نفاذ و بر دیر لکجه و بزم طوقنده و بزم سینه
 ایلده اوله مجروح و قوی بولشند و اوله نفاذ قناتل موره بایله اولشند بویکجه
 هیا بویک قوه العاده کتبه لکجه بکجه مانع لکجه بولشند بکجه بکجه و بویکجه حیدر
 اولشند بکجه اولشند ۹۴ کابونه ۹۴

بر عونه نفاذ عکس لکجه ایلک

ررولسه

Belge 5: ATASE Arşivi, ORH, K: 49, G: 208, B: 208-1.

(Livane Tarafında Türk Askerleri ile Düşman Askerleri arasında Çıkan Çatışmada Türk Tarafından İki Askerin Şehit Olduğuna, On Kişinin Yaralandığına ve Düşmana ise Çok Fazla Kayıp Verildiğine Dair Derviş Paşa'dan Saray Başkâtipliği'ne Gönderilen Telgraf).



MÜLTECİ VE SİĞINMACI YETİŞKİNLERE SUNULAN TÜRKÇE DİL ÖĞRETİMİNİN HALK EĞİTİM MERKEZİ ÖĞRETMENLERİ TARAFINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (TRABZON ÖRNEĞİ)

Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER*

ÖZET

Türkiye, düzensiz yollarla ülkemize giriş yapan uluslararası koruma başvuru ve statü sahibi Afganistan uyruklu kişiler ile Geçici Koruma kapsamındaki Suriye uyruklu kişilerin toplumla olan uyumlarını kolaylaştırmak için bir dizi uyum faaliyetleri sunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Türkçe dil öğretimidir. Örgün eğitim çağındaki çocuk ve gençler seviyeleri belirlendikten sonra buldukları yerleşim yerindeki okullara yerleştirilirken okul çağı dışında olan yetişkinler için de başta Halk Eğitim Merkezlerinde olmak üzere Türkçe dil öğretimi imkânı sunulmaktadır. Çalışmanın odağında bu kesime yönelik Türkçe Dil Öğretimi veren öğretmenler yer almaktadır. Çalışmada da Suriye ve Afganistan uyruklu yetişkinlere sunulan Türkçe dil öğretiminin bu öğretmenler tarafından değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında Halk Eğitim Merkezi bünyesinde görev yapan 15 öğretmenle derinlemesine mülakat yapılmıştır. Mülakattan elde edilen veriler betimsel analize tabi tutulmuştur. Bu bağlamda, öncelikle bu hizmeti sunan öğretmenlerin genel görünümleri ortaya konmuş, öğretmenlerin bu sürece ilişkin deneyimleri sorgulanmıştır. Ayrıca, eğitim verdikleri hedef kitlenin özellikleri, ihtiyaçları ve beklentileri gözler önüne serilmiştir. Öğretmenlerin bu süreçte karşılaştıkları zorluklar, beklentileri ve çözüm önerileri dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mülteci, Sığınmacı, Yetişkin, Türkçe Dil Öğretimi.

THE ASSESSMENT OF TURKISH LANGUAGE TEACHING OFFERED TO REFUGEES AND ASYLUMS ADULTS BY THE PUBLIC EDUCATION CENTER'S TEACHERS (TRABZON SAMPLE)

ABSTRACT

Turkey offers a range of compliance activities to facilitate compliance with irregular ways entering our country and applying for international protection status with Afghanistan citizens with the Syrian persons under the Temporary Protection. Most of all is Turkish language teaching. After determining the level of children and young people in formal education age, they are placed in the schools in their settlements and Turkish language education is provided for adults who are out of school age, especially in Public Education Centers. The focus of the study is the teachers who provide Turkish Language Teaching for this section. In this study, it is aimed to evaluate the Turkish language teaching offered to Syrian and Afghan adults by these teachers. In-depth interviews were conducted with 15 teachers working in Public Education Center. The data obtained from the interview were subjected to descriptive analysis. In this context, firstly, the general views of the teachers who provide this service are presented and then the experiences of the teachers in this process are questioned. The difficulties faced by teachers in this process, their expectations and solution suggestions were expressed.

Keywords: Refugees, Asylums, Adult, Turkish Language Teaching.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 02.02.2020; Yayına Kabul Tarihi: 19.02.2020

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, TRABZON;

ORCID: 0000-0001-6362-7626, E-posta: mgozubuyuk@hotmail.com

Giriş

21. yüzyılda göç olgusu, sebep ve sonuçları ile üzerinde en fazla durulması gereken toplumsal olgulardan biridir. Özellikle son yıllarda öne çıkan uluslararası göç olgusunun yoğunluk ve derinlik kazanmasıyla tüm dünyada bütün hatlarıyla önemli bir mesele haline gelmiştir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da 'Arap Baharı'¹ sonrasında yaşanan iç savaş ve çatışma ortamı sonucunda dünya üzerindeki mülteci sayısı, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri en yüksek seviyeye çıkmıştır. Arap Devrimleri öncesinde iç savaşa ya da siyasi istikrarsızlığa sürüklenmiş Irak, Afganistan ve Eritre gibi ülkelerden kaynaklanan mülteciler de bu sürece eklendiği zaman mülteci sorunu tarihte görülmemiş boyutlara ulaşmıştır (Bayraklı vd. 2015: 14). Bu kapsamda, dünya genelinde ırkı, dini, milliyeti, sosyal bir gruba üyeliği ve politik düşünceleri nedeniyle baskı gören ve yaşadıkları ülkeleri terk ederek başka ülkelerde uluslararası koruma arayan sığınmacı ve mülteci nüfusun büyüklüğünün giderek arttığı (Eryurt vd. 2017: 9) görülmektedir.

Son yıllarda Türkiye, coğrafi konumunun yanı sıra bölgesinde yaşanan krizler karşısında mağdur insanlara kucak açan politikalar benimsemesiyle göç hareketliliğinden en çok etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Özellikle 2011 yılında Suriye'de patlak veren iç savaş ve çatışma ortamı akabinde milyonlarca Suriye Arap Cumhuriyeti (Suriye) vatandaşı Türkiye'ye uluslararası koruma bulmak amacıyla göç etmiştir. 2019 yılı itibarıyla Suriye'den Türkiye'ye gelen geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin sayısı dört milyona yaklaşmış durumdadır (GİGM, 2019). Diğer taraftan, Suriyeli mültecilerin sayısal olarak çoğunlukta olması, Afganistan, Irak, İran ve Pakistan gibi ülkelerden gelen mültecilerin çoğunlukla arka planda kalmasına neden olmaktadır. Oysa Suriyeli olmayan mülteci ve sığınmacıların sayısının da 300 binin üzerinde olduğu belirtmek gerekir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de Afganistan uyruklu uluslararası koruma başvuru sahiplerinin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır (Erdoğan 2017: 22). Savaşın yarattığı göç nedeniyle Türkiye'ye sığınan mültecilerin önemli bir kısmının amacının geçici barınma ve koruma altında olmayı istemekle birlikte bir kısmı da Türkiye üzerinden Avrupa'nın değişik ülkelerine gidip kalıcı olarak yerleşmek istemektedir (Görgün Baran 2017: 183). Bu kapsamda Türkiye dünyada en fazla mülteci barındıran ülkelerin başında gelmektedir (BMMYK, 2017). Geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler ile yakalanan düzensiz göçmenlerin Türkiye'nin hemen hemen her yerine dağıldıkları görülür. Trabzon ili, uluslararası koruma başvuru ve statü sahibi Afganistan, İran, Irak vb. uyruklu kişiler ile 'geçici koruma' altında bulunan Suriyelilerin ikamet ettiği illerden biridir (Gözübüyük Tamer 2019: 9). 2019 yılı Eylül ayı itibarıyla Trabzon'da '16 bin'² kişinin üzerinde yabancı bulunmaktadır. Gelenlerin statülerine göre bu rakamın dağılımı 5.400 ikamet iznine sahip, 6.700 uluslararası koruma başvuru sahibi ve 3.300 geçici koruma kapsamında Suriyeli şeklindedir. Bu rakam Trabzon ilinin toplam nüfusuna oranlandığında nüfusunun % 2'sine karşılık gelmektedir. Gelenlerin üçte ikisini kadın ve çocuklar oluşturmakta olup özellikle örgün eğitimde olan çocukların sayısının 2500'e yakın olduğu tahmin edilmektedir. Bunun 1200'ü Suriye uyruklu, 1200 Afganistan uyruklu ve 100'ü de diğer ülke mensubu öğrenciler oluşturmaktadır. Örgün eğitim yanında eğitim çağı dışında olan genç ve yetişkinlerinde olduğu hesaba katıldığında eğitim sürecinde dâhil edilmesi gereken binlerce kişinin varlığı dikkat çeker.

¹ Arap Baharı, 2010 yılında başlayan ve günümüzde de süren, Arap Dünyasında yaşanan halk hareketlerine verilen ortak addır.

² Bu rakam "Göç, Güvenlik ve Sosyal Uyum Bölgesel Üst Düzey Çalıştayları" kapsamında düzenlenen Karadeniz Bölge Çalıştayında açıklanmıştır (Haberler, 2019).

Sonuçta, ani ve yoğun gerçekleşen bu göçler, Türkiye’de sığınmacı, mülteci, kaçak göçmen, transit göçmen ve hatta zaman zaman düzenli (yasal) göçmen statüsünde olan kişileri bir araya getirmiş ve buna bağlı olarak yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlardan biri de uyum sorunudur (Erdoğan, 2014; Uğurlu, 2015; Dinçer vd., 2013; Balım, 2018; Tanrıkulu, 2018; Erdoğan 2017; Yıldız, 2018, Sağaltıcı, 2013; Görgün Baran, 2017; Gözübüyük Tamer, 2019). Düzensiz yollarla Türkiye’ye giriş yapan uluslararası koruma başvuru ve statü sahibi Afganistan uyruklu kişiler ile Geçici Koruma kapsamındaki Suriye uyruklu kişilerin toplumla olan uyumlarını kolaylaştırmak için bir dizi uyum faaliyetleri sunulmaktadır. Bunlardan en önemlisi Türkçe dil öğretimidir. Zira mülteci ve sığınmacıların temel ihtiyaçlarından biri gidilen ülkenin dilini öğrenmektir. Ev sahibi ülkenin dilini bilmek ya da öğrenmek iki toplum arasındaki iletişimin sağlanmasıyla birlikte gündelik yaşamını sürdürmesini kolaylaştıracağı gibi güven, ortak değerler/bilgi ve birlikteliği artıracak bir potansiyele sahiptir. Örgün eğitim çağındaki çocuk ve gençler seviyeleri belirlendikten sonra buldukları yerleşim yerindeki okullara yerleştirilirken okul çağı dışında olan yetişkinler için de başta Halk Eğitim Merkezlerinde olmak üzere Türkçe dil öğretimi imkânı sunulmaktadır. Geçici barınma merkezleri dışında, üniversitelere bağlı Türkçe Öğretim Merkezleri (TÖMER), Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, Belediyelerce düzenlenen kurslar, STK tarafından organize edilen Türkçe dil kursları, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı devlet okulları ve Halk Eğitim Merkezleri ile özel okullar göçmenlere Türkçe öğretimi konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir. Özellikle, Halk Eğitim Merkezleri (HEM) yaygın eğitim faaliyetleri kapsamında 7’den 70’e hizmet vermekte ve bu hizmeti ırk, din, dil ayrım gözetmeksizin herkese, Türkiye’ye sığınan tüm yabancı uyruklu insanlara da büyük bir çaba ve özveri ile sunmaktadır. Göçmenlerin Türkçe öğretimini üniversitelerin Türkçe bölümlerinden mezun olan öğretmenler, TÖMER okutmanları ve üniversitelerde görevli öğretim üyeleri ya da öğretim görevlileri yürütmektedir. Bu çalışmanın odağında mülteci ve sığınmacı yetişkinlere Türkçe öğreten öğretmenler ve Türkçe dil öğretim faaliyeti yer almaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma ile Halk Eğitim Merkezleri bünyesinde görev yapan Türkçe öğretmenleri perspektifinden mülteci ve sığınmacı yetişkinlere sunulan Türkçe dil öğretiminin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla, bu insanlara sunulan Türkçe dil öğretim sürecinin aksayan yönlerini tespit etmek ve bu doğrultuda verilecek eğitimlerin daha etkin ve işlevsel hale getirilmesi amacıyla öneriler sunmak hedeflenmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılmıştır. Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda, gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik keşfedici bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım vd. 2008: 69). Fenomenolojik yaklaşımın temel amacı ise bireyin deneyimlerinden ve duygularından yola çıkarak belli bir fenomen üzerinde yaptığı anlatılarında gerçeği aramak ve bu fenomene yönelik derinlemesine açıklamalar üretmektir. Aynı zamanda araştırmaya katılan öznelere yaşadıkları deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarını anlamaktır. Araştırmada veri toplamak üzere görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Görüşme tekniği, sözlü olarak sürdürülen bir iletişim türü olup araştırma konusu hakkında derinlemesine bilgi sağlar.

Araştırma kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu; demografik bilgiler, eğitim sürecindeki deneyimleri, eğitim verdikleri hedef kitlenin özelliklerini, ihtiyaç ve beklentileri; öğretmenlerin bu süreçte karşılaştıkları



sorunlar ile beklentileri akabinde çözüm önerileri olmak üzere dört ana tema üzerine kurulu 14 sorudan oluşmaktadır. Çalışma grubunda yer alan kişilerle ön görüşme yapılarak araştırmacının amacı, araştırmanın gerekliliği ve niteliği, katılımın gönüllülük esasına dayandığına ve görüşmenin herhangi bir yerinde görüşmeyi sonlandırılabilirlikleri konusunda da bilgi verilmiştir. Görüşmeyi kabul eden 15 öğretmenle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın çalışma grubu amaçlı örneklem yöntemlerinden tipik durum örneklem tekniği ile oluşturulmuştur. Tipik durumlar, evrende yer alan çok sayıdaki benzeri arasından genel olarak incelenen olay veya olguyu açıklayabilecek düzeyde bilgi içeren durumlardır (Patton 2005: 35). Bu kapsamda çalışma grubu; 2019 yılı Nisan ayı itibariyle Trabzon ilinde yaşayan ve Halk eğitim merkezleri bünyesinde görev yapan, farklı üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı ya da Türkçe öğretmenliği bölümünden mezun 15 öğretmenden oluşmaktadır. Araştırma kapsamında Halk eğitim Merkezi bünyesinde görev yapan ve Trabzon'da yabancılara hizmet veren bir sivil toplum kuruluşunda görevlendirilen 15 öğretmenle yaklaşık 30-45 dakika aralığında görüşmeler yapılmıştır. İlk aşamada veri kaybını engellemek amacıyla kayıt altına alınan görüşmeler bilgisayar ortamında yazılı dokümanlar haline getirilmiş ve mülakattan elde edilen veriler betimsel analize tabi tutulmuştur. Betimsel analiz, elde edilmiş verilerin daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir nitel veri analiz türüdür. Bu analiz türünde araştırmacı görüştüğü ya da gözlemiş olduğu bireylerin görüşlerini çarpıcı bir biçimde yansıtabilmek amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verebilmektedir. Bu analiz türünde temel amaç elde edilmiş olan verilerin düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunulmasıdır (Yıldırım vd. 2008: 135). Katılımcılardan alıntı yapılırken K1, K2, K3.....şeklinde kaçınıcı katılımcıdan alıntı olduğuna dair görüşler paylaşılmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Bu başlık altında çalışmada sıklıkla kullanılan ve çalışmanın anlaşılmasına temel teşkil eden düzensiz göç, geçici koruma, uluslararası koruma, mülteci ve sığınmacı kavramlarına yer verilmiş, Türkçe dil öğretimi ile ne kast edildiği ortaya konmuştur.

Düzensiz göç en geniş anlamıyla, sınır ötesi insan hareketlerinin devletler tarafından kontrol edilemeyen ve gözetlenemeyen kısmıdır. Düzensiz göçte kişi/kişiler belirli bir ülkeye girmek, orada ikamet etmek veya çalışmak için göç düzenlemeleri uyarınca gerekli olan izin veya belgelere sahip değildir. Bu minvalde düzensiz göçmen ile yasadışı giriş veya vizenin geçerlilik tarihinin sona ermesi yüzünden transit veya ev sahibi ülkede hukuki statüden yoksun kişi kast edilmektedir. Bu terim, bir ülkeye giriş kurallarını ihlal eden mülteciler ve ev sahibi ülkede kalma izni bulunmayan diğer kişiler (ayrıca gizli/yasadışı/kayıt dışı göçmen veya düzensiz durumdaki göçmen olarak anılmaktadır) için geçerlidir (IOM, 2009).

Geçici koruma, Türkiye'de Bakanlar Kurulunun kararı ile 13 Ekim 2014 tarihinde yürürlüğe giren Geçici Koruma yönetmeliğinde "ülkesinden ayrılma ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitlesel olarak veya bu kitlesel akın döneminde bireysel olarak sınırlarımıza gelen ve sınırlarımızı geçen ve uluslararası koruma talebi bireysel olarak değerlendirmeye alınamayan yabancılara sağlanan koruma" olarak tanımlanır. "Geçici Koruma kapsamındaki Suriyeliler" şeklindeki

tanımlama ise, yine 2014 yılında “Geçici Koruma Yönetmeliği’nin³ yürürlüğe girmesiyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır.

Uluslararası Koruma, 1951 Mülteci Sözleşmesi, 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 Protokolleri, Uluslararası Kızıl Haç Komitesi’nin (ICRC) inisiyatif hakkı, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Sözleşmeleri ve insan hakları belgeleri gibi hukuki belgelerde öngörülen haklara Devletlerin saygı göstermesini sağlamak için antlaşma yoluyla görevlendirilen bir örgütün sağladığı hukuki koruma şeklinde tanımlanmaktadır (IOM, 2009). Türkiye’de 4 Nisan 2013 tarihli, 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununda (YUKK), Uluslararası koruma ile mülteci, şartlı mülteci veya ikincil koruma statüsü ifade edilmektedir. Söz konusu kanunda, *Mülteci*, Avrupa ülkelerinde meydana gelen olaylar nedeniyle; ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşüncelerinden dolayı zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen yabancıyı ifade eder. Bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, ülkesine dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen vatansız kişiye statü belirleme işlemleri sonrasında verilen statüyü kapsar. *Sığınmacı kavramı*, kendi ülkesinin dışındaki bir ülkede zulüm ya da ciddi zarar görme ihtimali dolayısıyla korunma isteyen ve ilgili uluslararası ve ulusal enstrümanlar kapsamında mülteci statüsü için başvuruya ilişkin bir karar bekleyen kişiye tekabül eder. Olumsuz karar halinde, insani ya da diğer ilgili temellerde kalış izni verilmedikçe, yabancıların kanunsuz ya da düzensiz bir durumda olabilmesi nedeniyle, kişinin ülkeyi terk etmesi ya da ülkeden çıkarılması gereklidir (IOM, 2019). İltica başvurusunun yapıldığı devlet otoritelerinin başvuruyu değerlendirerek, uluslararası ve iç hukuk kurallarını uygulayıp iltica hakkını tanıdığı kişiler ise “mülteci” olarak adlandırılmaktadırlar.

Bu tanımların ülkemizdeki Suriye, Afganistan, Irak, İran vb. uyruklu insanların hangisi için geçerli olduğunun bilinmesi önemlidir. Başlangıçta Suriye’den iç savaş nedeniyle Türkiye’ye gelen insanların statüsüne ilişkin kullanılan tanımlamalar net değildi. Bu insanlara yönelik yazılı ve görsel medyada “misafir”, “mülteci”, “sığınmacı”, “göçmen”, “yabancı” gibi kavramlar sıkça kullanılmakta ve bu sebeple bir kavram kargaşası yaşanmaktaydı. 2014 yılında “Geçici Koruma Yönetmeliği’nin yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye’deki Suriyeliler için “Geçici Koruma kapsamındaki Suriyeliler” şeklindeki tanımlama getirilmiştir. Bu bakımdan 4 Nisan 2013 tarihli ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu da coğrafi kısıtlamayı korumakta, bu sebeple Avrupa ülkeleri dışından gelen yabancılara sözleşme kapsamında verilen mülteci statüsünü tanımamaktadır. 1951 Cenevre Sözleşmesi hükümlerine göre mülteci kriterlerini taşıyan ve Avrupa dışından gelen yabancılar, “şartlı mülteci” kapsamında değerlendirilmekte, onlara üçüncü bir ülkeye yerleştirilene dek uluslararası hukuk teamüllerine uygun bir koruma sağlanmaktadır (Gözübüyük Tamer 2019: 29).

Bu durumda, Türkiye’deki geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler ile uluslararası koruma başvuru ve statü sahibi insanlar hukuki olarak ne mülteci ne de sığınmacı konumundadırlar. ‘Savaş nedeniyle göç etmek zorunda bırakılan insanlar öncelikli olarak karar verme durumunda bir planlama yapmayan ani ve hızlı bir biçimde kaçma girişiminde bulunan insanlardır. Bu insanlara göçmen de denilemez’ (Görgün Baran, 2017). Bu yüzden çalışmada karışıklığı en aza indirebilmek için hem yerel çalışmalarda sıklıkla tercih edilmesi hem de evrensel bir tanım olması sebebiyle “mülteci” ve “sığınmacı” kavramları tercih edilmiştir. Bu meyanda Türkiye’ye uluslararası koruma talebinde bulunup geçici koruma kapsamına alınan Suriye uyruklular ile uluslararası

koruma statü sahibi Afganistan, İran ve Irak uyruklular için mülteci, uluslararası koruma başvuru sahibi Afganistan, İran, Irak uyruklular için sığınmacı kavramlarının kullanılması tercih edilmiştir (Gözübüyük Tamer 2019: 31).

Çalışmada Türkçe dil öğretimi de sıklıkla kullanılmaktadır. Bu noktada “Avrupa Dilleri Ortak Çerçeve Programından” (bk. CEFR) bahsetmek gerekir. Türkiye, Avrupa’da ortak eğitim uygulamalarını öngören Socrates Projesine 24 Ocak 2000 tarihinde 253/2000/EC sayılı Avrupa Konseyi kararıyla katılmış; Avrupa ülkelerindeki yabancı dil öğretim uygulamaları Türkiye’de de benimsenmiştir. Bugün tüm Avrupa ülkelerinde yabancı dil öğretimi bu çerçeve programa dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu program yabancı dil öğretimi ve öğrenme düzeyleri için bir göstergeler tablosunu ve geçerliliği onaylanmış dil yeterliliği ölçütlerini altı ortak referans düzeyini (A1, A2, B1, B2, C1, C2) içerir. Bu düzeyler A1, A2 (Başlangıç Düzeyi), B1, B2 (Orta Düzey) ve C1, C2 (İleri Düzey) düzeyleri olarak belirlenmiştir. Türkçe kurslarda da bu düzeyler mevcuttur.

2013 tarih ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun Uyum başlıklı 96. Maddesinin 2’inci bendinde “*yabancılar, ülkenin siyasi yapısı, dili, hukuki sistemi, kültürü ve tarihi ile hak ve yükümlülüklerinin temel düzeyde anlatıldığı kurslara katılabilir*” ibaresine yer verilmektedir. Bu kapsamda Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ile Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü arasında imzalanan protokol kapsamında ülkemize gelen mülteci ve sığınmacılara yönelik A1 düzeyinde Türkçe dil kursundan yararlanılması öngörülmüştür. Halk Eğitim merkezlerinde genelde A1 ve A2 düzeylerinde kurslar verilmektedir.

Literatür Özeti

Kitlesel ve düzensiz göçler sonucunda çok sayıda, farklı uyruklu insanlara Türkçe öğretmek, Türkiye’de yeni bir konudur. Bu konuda yürütülen çalışmalar araştırmacılar tarafından mercek altına alınmıştır. Bu çalışmalar genelde bu insanlara sunulan Türkçe dil öğretimine ve bu süreçte karşılaşılan sorunlara odaklanmaktadır (Arslan, 2011; Gün, 2015; Büyükkız vd., 2016; İnce vd., 2018; Ünal vd., 2018; Akkayan vd., 2018; Nimer, 2019; Köse vd., 2019; Erdoğan vd., 2019). Bu çalışmalardan bir kısmının özetine aşağıda yer verilmiştir. Arslan (2011), günümüz dünyasında dil öğretiminin, bu ülkelerin kültürlerini yaymak ve onları küresel dünyada güçlü ve etkili kılmakta olduğunu vurgulayarak Türkiye'nin etkili bir şekilde tanınmasını sağlamada mültecilere dil öğretiminin önemli bir fırsat olduğunun altını çizer. Çalışmasında 199 mülteciye araştırmacı tarafından geliştirilen Farsça ve Türkçe dillerinde bir ölçek uygulanmıştır. Araştırma sonucunda mültecilerin Türkçe iletişim becerilerine sahip olmadıkları ancak Türkçe öğrenmeye ilişkin olumlu tutumlarının olduğu, sosyo-ekonomik yaşamları açısından gerekli olan Türkçe öğrenmek için kurslara katılmak istedikleri tespit edilmiştir. Mültecilerin yaşadıkları sorunları en aza indirmek için Türkçe öğrenmenin- okuma, konuşma, yazma ve dinleme-becerilerinin kazandırılması yoluyla alınan önlemlerin işe yarayacağı vurgulanmıştır.

Gün’ün, “*Yabancılar Türkçe Öğretimi Veren Öğretim Elemanlarının Adıyaman İli Çadırkent Bölgesinde Türkçe Öğrenen Suriyeli Mültecilere Türk Kültürü Aktarımına İlişkin Görüşleri*” adlı çalışmasında (2015), Adıyaman çadırkentte Türkçe öğreten öğretmenlerin Türk kültürünün aktarımına ve öğretimine ilişkin görüşleri değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kültür aktarımında önemli bir işleve sahip olduğu, kullanılan metinlerin Türk kültürünü aktarmada kısmen yeterli olduğu, sınıf ortamında kültürel öğelerin kullanılmasının güdülenmeyi artırdığı tespit edilmiştir.

Büyükikiz ve Çangal'ın "Suriyeli Misafir Öğrencilere Türkçe Öğretimi Projesi Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı çalışmasında (2016), toplumsal uyumu güçleştiren kültürel farklılıkların aşılması için göç eden misafirlerin dil öğrenme ihtiyacı vurgulanmaktadır. Bu ihtiyaçtan hareketle, kamplarda "Suriyeli Misafir Öğrencilere Türkçe Öğretimi Projesi" adıyla bir projenin hayata geçirildiğini belirterek, bu kurslar hakkında bilgi vermektedir. Çalışmada projeye ait veriler, yıllara göre ayrı başlıklar altında ele alınmış ve değerlendirmeler yapılmıştır. Kamplarda, Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinden mezun olan ve Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde göreve başlamamış öğretmenlerin, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından görevlendirildiğine dikkat çekilmiştir. Öğretmenler görevlendirildikten sonra Gaziantep Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi tarafından düzenlenen 40 saatlik hizmet içi eğitim programına alınmış, eğitimlerle öğretmenlik ve alan becerilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Eğitim programlarında ayrıca öğretmenlere yabancılara Türkçe öğretiminin temel ilkeleri, dil öğretiminde yaklaşımlar, Avrupa Dil Portfolyosu kazanımları, göçmen psikolojisi, okuma-anlama, yazma, konuşma, dinleme eğitimlerinde dikkat edilecek hususlar verilmiş; ders araç - gereçleri tanıtılmıştır. Projenin başlangıcında gerçekleştirilen eğitim programının yanı sıra farklı dönemlerde de ara eğitim programları düzenlenmiş ve projede görev alan öğretmenler eğitime alınmıştır.

Phutkaradze ve İnce tarafından yazılan "Yabancı Dil olarak Türkçe Öğretiminde Yeni bir Hedef Kitle: Düzensiz Göçmenler" başlıklı makalede (2018), göçmenlerin dil ihtiyaçlarını, alanda çalışan okutmanların gözüyle tespit etmek ve bu kitleye yönelik nasıl bir dil eğitimi verileceğini aynı bakış açısıyla saptamak amaçlanmıştır. Çalışma sonunda, düzensiz göçmenlere yönelik sistemli bir politikanın olmadığı ortaya konmuştur. Bu gruba yönelik yeni bir ders programını hazırlanması ve materyallerin oluşturulması gereği vurgulanmıştır. Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlar göçmenlere yönelik bir öğretim programının olmaması, materyal yetersizlikleri, eğitimcilerle ilgili sorunlar ve yeterince ve çağa uygun araç gereçlerin olmaması şeklinde özetlenmiştir.

Ünal ve arkadaşları tarafından yürütülen "Suriyeli Göçmenlerin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri" başlıklı çalışmada (2018), göçmenlerin Türkçe öğrenirken karşılaştıkları sorunları ortaya koymak amaçlanmıştır. 2016-2017 öğretim yılında Mersin Üniversitesinde B-2 seviyesinde Türkçe eğitimi alan 33 Suriyeli göçmen ile görüşülmüştür. Suriyeli göçmenlerin karşılaştığı sorunlar, Türkçe cümle yapısının farklı olması, öğrencilere geri bildirimde bulunulmaması, özgüven eksikliği şeklinde belirtilmiştir.

Maissam Nimer tarafından kaleme alınan "Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin Türkçe Dil Eğitimi Deneyimleri ve Kurumsal Yapılar" (2019) başlıklı raporda, mültecilerin büyük bir çoğunluğunun Türkiye'de kalmasından ve kalış sürelerinin uzamasından dolayı Türkçe öğrenmenin acil bir konu haline geldiği vurgulanmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye'deki mültecilere yönelik dil eğitiminin durumunu analiz etmektir. Bu çerçevede, öncelikle kurumsal düzeyde genel yapılar ve bu yapıların arasındaki bağlar özetlenmektedir. Sonra saha çalışmalarında elde edilen ve 1) dil kurslarına erişim, 2) farklı dil ihtiyaçları, 3) öğretmenlerin yetkinlikleri olmak üzere üç temada ele alınan bilgilerden yola çıkılarak, dil eğitimi konusunda zorlukların ve fırsatların neler olduğu incelenmektedir. Bulgular ele alındıktan sonra, mültecilerin dil öğrenme süreçlerinin organize ve koordine edilmesi dâhil olmak üzere, Türkiye'de daha kapsamlı bir dil eğitimi verilmesine yönelik politikalar konusunda öneriler sunulmaktadır.

Erdoğan ve Kana tarafından yürütülen “Yaygın Eğitim Kurumlarında Yabancılara Türkçe Öğreten Öğretmenlerin “Yabancı Diller Türkçe A1 Seviyesi Kurs Programını” Uygulama Süreci” başlıklı araştırmada (2019), yaygın eğitim kurumlarında yabancı dil olarak Türkçe öğretimi yapan öğretmenlerin Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Yabancı Diller Türkçe A1 Seviyesi Kurs Programı’nı uygulama süreci incelenmiştir. Araştırma sonucunda yaygın eğitim kurumlarında yabancı dil olarak Türkçe öğreten öğretmenlerin Yabancı Diller Türkçe A1 Seviyesi Kurs Programı’nı iyi tanımadıkları ve uygulama sürecinde genel olarak kurs programını takip etmedikleri sonucuna varılmıştır. Öğretmenlerin kurs programındaki yöntem ve teknikleri bilmedikleri, yöntem teknik kavramlarıyla ilgili kavram yanlışları olduğu belirtilmiştir.

Sonuç olarak, bu konuda yürütülen çalışmalarda son yıllarda Türkiye’ye yönelen kitlesel göç hareketleri karşısında Türkçe dil öğretimi faaliyetlerinin gerekli ve önemli olduğu, bu yönde faaliyetlerin sürdürüldüğü ancak aksayan bazı yönlerinin olduğu tespit edilerek çözüm önerilerinin sunulduğu görülmektedir.

Verilerin Analizi

Bu başlık altında daha önce yöntem kısmında belirtilen yarı yapılandırılmış soruların oluşturulması sırasında geliştirilen temalar üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir. Ancak katılımcıların anlatılarından çıkartılan vurucu ifadeler de temalara eklenmiştir. Araştırmada öncelikle bu hizmeti sunan öğretmenlerin genel görünüşleri ortaya konmuş, ardından öğretmenlerin bu sürece ilişkin deneyimleri sorgulanmıştır. Ayrıca, öğretmenlerin bakış açısından hareketle eğitim verdikleri hedef kitlenin (Türkçe öğrenmek isteyen mülteci ve sığınmacı yetişkinler-kursiyerlerin) özellikleri, ihtiyaçları ve beklentileri gözler önüne serilmiştir. Öğretmenlerin bu süreçte karşılaştıkları sorunlar ile beklentileri ortaya konmuş ve akabinde çözüm önerileri dile getirilmiştir.

Araştırmaya katılan öğretmenlerin (bundan böyle katılımcı olarak anılacaktır) tamamı kadındır. Katılımcıların yaş aralığı oldukça gençtir. 24-30 yaş arasındaki katılımcı sayısının fazla olduğu görülmektedir. Mesleki kıdem bağlamında çoğunluğunun (12 katılımcı) 2-5 yıl aralığında olduğu tespit edilmiştir.

Kişisel Bilgiler		f
Cinsiyet	Kadın	15
	Erkek	0
Yaş	24-26	2
	27-30	7
	31-35	4
	36-üzeri	2
	2-3	7
Mesleki Kıdem	4-5	5
	6-7	2
	8-üzeri	1
Mültecilere yönelik eğitim alma durumu	Evet	2
	Hayır	13

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Öğretmenlerin Genel Görünüşleri

Katılımcıların çoğu, Türk Dili ve Edebiyatı ya da Edebiyat Öğretmenliği bölümünden mezun olmuştur. Katılımcıların mezun olduğu üniversite ve bölümler-Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yakın Doğu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Öğretmenliği-şeklindedir. Biri hariç diğerleri “Mültecilere yönelik eğitim alma” konusunda herhangi bir eğitim almamıştır. Mültecilere yönelik Türkçe öğretim konusunda eğitim aldığını söyleyen bir öğretmen “*Söz konusu kitleye üç yıl eğitim hizmeti verdim. Alanla ilgili Ahmet Yesevi Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesinde Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi bölümünde tezsiz yüksek lisans yaptım. Ayrıca alanla ilgili Yunus Emre Enstitüsünden eğitim aldım*” (K15) şeklindeki sözleriyle alana ilişkin almış olduğu hizmet içi eğitimini belirtmiştir.

Katılımcılar HEM tarafından görevlendirilmiş olup yabancılara yönelik hizmet veren bir sivil toplum kuruluşunda A1-A2 kursları vermektedir. Bu göreve nasıl dâhil olduklarına dair iki öğretmen şunları söyler:

“Üç yıldır eğitim veriyorum. Bu konuda özel bir eğitim almadım. Halk eğitimde okuma, yazma ve yabancı uyruklu kurslar açılıyor, Türkçe öğretmenliği için. Başka bir öğretmen arkadaşlarım tavsiyesiyle ben halk eğitime başvurduğum üç yıl önce. Bu süreç hoşuma gitti hem kendimi geliştiriyorum dil olarak Farsça öğreniyorum hem de Türkçe öğretiyorum.” (K2)

“Bu konuda özel bir eğitim almadım. Halk eğitim merkezine gittim. Orada yabancılara okuma yazma eğitimi verebileceğime dair bilgim oldu. Sonra başvuruda bulundum. Başvurum kabul edildi ve başladım” (K4).

Kısaca, öğretmenlerin sürece dâhil olması mezun oldukları bölümlere uygunluğu açısından gerçekleşmiştir. Çoğunluğunun bu kesime yönelik eğitim sürecinin nasıl olması gerektiği konusunda herhangi bir hizmet içi eğitime tabii tutulmadıkları gözlenmiştir.

Mülteci ve Sığınmacı Yetişkinlere İlişkin Genel İzlenimler

“Öğrenme istekleri var”

Katılımcılara Türkçe öğrettikleri hedef kitleye ilişkin genel izlenimlerinin nasıl olduğu sorusu yöneltilmiştir. Mülteci ve sığınmacıların hayatın bütün zorluklarını gördükleri için çok çalışkan olduklarını, birbirlerine sahip çıkmaya, yardımcı olmaya ve tutunmaya çalıştıklarını ve onlara sevgilerini verdiklerinde bunun karşılığını aldıklarını dile getirmişlerdir.



Şekil 1: Türkçe Kurslarına Katılan Mülteci ve Sığınmacılara Dair Öğretmenlerin İzlenimleri

Ayrıca, Türkçe kurslarına katılan yetişkinlerin genelde çalışkan, öğrenmeye istekli, hırslı, zeki, azimli ve saygılı olduğu tüm katılımcılar tarafından vurgulanmıştır. Bu durumu üç öğretmen şu sözleriyle ortaya koyar:

“Çok iyiler, saygılılar. Türkçe bilmiyorlar ama yüz hareketleri, el hareketleri, oturmaları kalkmaları, bir sınıfa giriş çıkışları, bir şey söylemeye çalışmalarındaki tutum ve davranışlarından saygılı olduklarını görüyorum. Öğrenme istekleri var. Sürekli soruyorlar bu ne diye. Özellikle Türkçe fiilleri soruyorlar, bu nasıl oluyor, cümle içerisinde nasıl kullanılıyor, bunu nasıl olumsuz yapabiliyoruz, bir kelimenin zıttı nasıl olabilir şeklinde sürekli soru soruyorlar. Meraklılar yani” (K12).

“Daha önceleri üniversite öğrencilerine yönelik derslere giriyordum, kendimi dinletebilmek için dersin yarısını çaba harcayarak geçiriyordum. Ama onlar daha saygılı. Buraya gelmenin bir mahcubiyeti de olabilir daha temkinliler, daha saygılılar, öğrenmek için geliyorlar. Çünkü öğrenmeleri gerekli burada yaşayacaklar. Öğrenmeye çalışıyorlar yaşlı teyzelerin ellerinde kâğıt, kalem yazmaya çalışıyorlar” (K3).

“Birbirlerine çok sahip olduklarını görüyorum, birbirlerine yardımcı olduklarını görüyorum, hep birbirlerine tutunmaya çalışıyorlar.” (K6)

Mülteci ve Sığınmacılar Arasında Sosyo-Demografik Farklar

Katılımcılara, kurslara katılan farklı uyruğa mensup-Afganistan, Suriye, Irak vb-kursiyerler arasından farklılıklar ya da benzerlikler olup olmadığı sorulmuştur. Türkçe öğrenen mülteci ve sığınmacıların birbirinden farklı oldukları ifade edilmiştir. Bu farklılık özellikle anadilleri, kültür, yaş ve eğitim düzeyleri açısından kendisini göstermektedir. Bu konuda bir öğretmen “*Sadece dil olarak farklılık var. Afganistan ve İranlılar Farsça konuşuyor, diğer uyruklu vatandaşlar yani Suriye, Tunus, Irak, Libya bunlar Arapça konuşuyor. Öğrenme açısından da bir farklılık yok zaten hepsi aynı düzeyde*” şeklindeki sözleriyle (K2) anadillerine vurgu yapmıştır. Bunun yanında bazı mülteciler eğitilmiş iken bazıları ise görece eğitimsiz olduğu, latin harflerini öğrenmekte zorlandıkları dile getirilmiş; yeni bir dili ve alfabeyi öğrenmelerinin zor olduğu vurgulanmıştır.

Yaş grupları arasında da farklılıklar olduğu ifade edilmiştir. Yaşı ileri olan kursiyerlerin kurstan beklentilerinin farklı olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında Suriye uyruklu kursiyerlerden ziyade Afgan ve diğer ülkelere mensup kursiyerlerin öğrenmeye daha istekli oldukları belirtilmiştir. Bu durumu iki öğretmen şu şekilde özetler:

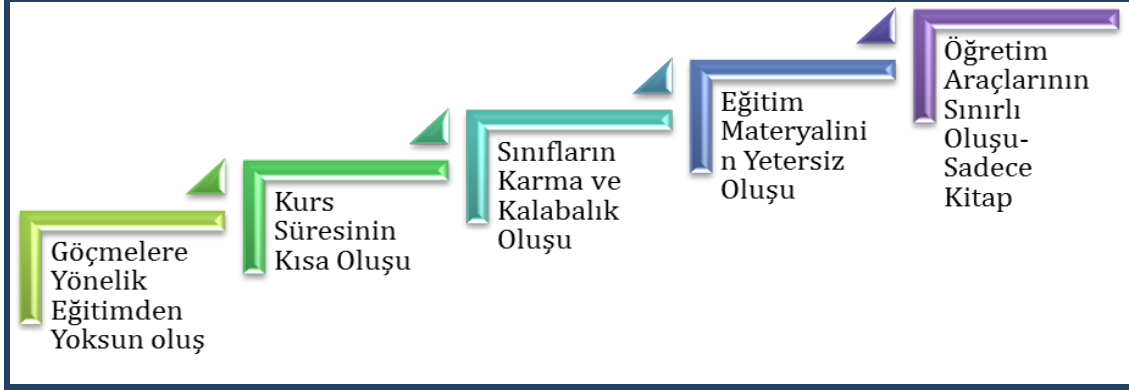
“Ben çok büyük bir farklılık göremedim. Ama şunu söyleyebilirim Afganlı ile Suriyelilerin kişilik olarak çok büyük farklılıkları var. Mesela Afganlılar çok zeki, çok terbiyeli, çok saygılı. Ders anlamında çok zekiler. Ama Suriyeliler biraz daha ilgisizlerdi. Kesinlikle her bir uyruklu vatandaş için ayrı bir eğitim programı gerekmektedir” (K12).

“Ben Suriyelilere ders vermedim hiç. Genelde benim öğrencilerim İran, Pakistan; Afganistan vardı. Hepsini istekli ve azimli. Ancak, bir İranlıya farklı bir Afgan’a farklı verilmeli, yaş grupları daha homojen olmalı ve farklı eğitim verilmeli” (K14).

Sonuç olarak, kursiyerler farklı kültürlerle sahip olsalar da, yaşamlarını Türkiye’de idame ettirebilecek kadar dil öğrenme isteği onları ortak paydada birleştirmektedir. Bu süreçte hepsinin farklı bir geçmişi ve ihtiyacı bulunmaktadır. Bu farklılık ve ihtiyaçlar nezdinde kursların düzenlenmesi gereği öne çıkmıştır.

Öğretmenlerin Karşılaştıkları Sorunlar

Katılımcıların Türkçe öğretim sürecinde karşılaştığı sorunlar aşağıdaki şekilde görsel hale getirilmiştir. Buna göre ilk sorun, bu hedef kitleye yönelik nasıl bir eğitim verileceğine dair bir eğitimden yoksun olmaktır. Bu konuda çoğunluğu herhangi hizmet-içi eğitim programına tabi tutulmamışlardır. Özellikle öğretmenler bu konuda yeterli eğitim almadıkları için farklı uyruklu insanların bir arada olduğu sınıflarda eğitim vermenin zor olduğunu belirtmişlerdir.



Şekil-2: Öğretmenlerin Karşılaştığı Sorunlar

İkinci sorun, kurs süresinin kısa oluşuna ilişkindir. Kurslara talebin yoğun olduğunu belirten öğretmenler A1 kurslarına yoğunluğun fazla olduğunu ifade etmişlerdir.

“Kurslar sürekli açılıp kapanıyor. Biri kapanıyor diğeri açılıyor. Talep fazla. Bir kurs 2,5 ay sürüyor. Bu kurslar seviye seviye. Fakat halk eğitimde sadece A1 ve A2 veriliyor. A1 kurslarımızda yoğunluk fazla” (K9).

“Kurslar yıl boyunca oluyor ve yılsonunda bitiyor. Yani sirkülasyon devam ediyor. Kurslar sürekli açılıp kapanıyor biri kapanıyor diğeri açılıyor. Talep fazla. Bir kurs 2,5 ay sürüyor. Bu kurslar seviye seviye. Fakat halk eğitimde sadece A1 ve A2 veriliyor. A1 kurslarımızda yoğunluk fazla” (K11).

“A1 kursu bir buçuk A2 kursu iki buçuk ay. Yani bu bir buçuk ayda bir dil kursu çok yetersiz. Bu süre içinde öğrenemiyorlar. Ama biz mecburen o kursu bitirmek zorunda kalıyoruz.” (K12).

“Şuan imkânlar kısıtlı, buna yapacak pek bir şey yok. Bu öğrenciler için olan kurslar üç aylık fakat bu süre arttırılmalı. Üç ayda bir insan sadece kendini ifade etmeyi öğrenebilir ama başkasını anlayabilmesi için eğitim süresinin biraz daha fazla olması gerekir” (K6).

Üçüncü sorun sınıfların karma ve kalabalık oluşuna ilişkindir. Karma ile kast edilen farklı uyruktan insanların bir arada olması, farklı yaşta insanların aynı kursa devam etmeleri, ya da farklı eğitim düzeyleri ile eğitim ihtiyaçları farklı olanları bir araya gelmesi şeklinde özetlenebilir. Öğretmenler kurslarda 20 yaşında bir yetişkin olabileceği gibi 30’lu, 40’lı, 50’li hatta 65 yaş ve üzeri yetişkinlerinde aynı sınıfta, aynı düzeydeki eğitimi almak üzere bir araya geldiğini söylemişlerdir. Her yaş grubunun eğitim ihtiyaçlarının ve öğrenme kapasitesinin farklı olabileceği vurgulanmıştır. Bu durumu üç katılımcı şu şekilde özetler:

“Zaten günlük hayatlarını böyle kolaylaştırabilecek şeyleri öğrettim. Çok gramere girmedim, yaşları vardı çünkü. Mesela biri 65 yaşında diğeri 72 yaşında iki öğrencim vardı. Sağlık sorunları da vardı, o yüzden daha çok günlük hayatta kendilerini ifade edebilecekleri şeyleri, yani insanlarla iletişim kurabilecekleri şekilde vermeye çalıştım”. (K7)

“Benim sınıfım tamamen karmaydı. Yani benim sınıfımda 55 yaşında da vardı, ilkokula giden kız çocuğu da vardı. Burada okula giden çocuklar biraz daha rahat Türkçe konuşabiliyorlar, anlayabiliyorlar. Ama daha büyükler öğrenmekte daha zorluk çekiyorlar. Bu yüzden seviye seviye tespit edilmesi gerekiyor. Teknolojik olarak çok eksiklikler var. Okula gidenlerle gitmeyenler ayrıştırılabilir. Böylesi bence çok daha hoş olur. (K10).

“Sınıfların yaş bakımından homojen yapıda olması gerekmektedir. Aksi halde uygulanan öğretim yöntem ve yaklaşımları kitlenin bir kısmına hitap etmemekte ve bu nedenle yeteri kadar eğitim gerçekleştirilmemektedir”(K15).

Bunun yanında, kültürel farklılıkların bulunduğu söz konusu sınıflarda farklı eğitim ve öğretim yaklaşımlarını kullanmanın bazen kursiyerleri rahatsız edebileceği vurgulanmıştır. Özellikle grup dinamiği önemli ölçüde sağlanmadığında ve güven ortamı oluşturulmadığında kursiyerlerin kendilerini yeteri kadar ifade edemedikleri belirtilmiştir. Bir katılımcı “*kendi gelenek, görenek ve inanç değerlerini sınıf ortamına taşıdıklarında hoşnut olmadıkları durumlar söz konusu olabiliyor*”(K15) şeklindeki sözleriyle farklı kültürel özelliklerin sınıf ortamına yansıtılmasıyla karşılaşılan durumu belirtmiştir. Katılımcılara, eğitim verdiğiniz kişilerin “yardım almak istedikleri” başlıca konu nelerdir?” sorusu yöneltildiğinde “en çok konuşma dilinde” yardım almak istedikleri belirtilmiştir. Bu konuda iki katılımcının sözleri örnek verilebilir:

“Yazı dilinden ziyade konuşma dili. Tanışma esnasında kendilerini ifade edebilme ya da bir markete gittiklerinde ihtiyaçlarını söyleyebilme, adres sorabilmeyi istiyorlar” (K1).

“Günlük hayatta kullanılan kelimeleri ve kendi işlerini halledebilecek düzeyde konuşma ve öğrenme gayreti içerisindedir. Bu tarzda istekleri oluyor biz de bu tarzda eğitim vermeye çalışıyoruz. Mesela bir gün içerisinde ihtiyaçlarını karşılamak için söyleyebileceği, kurabileceği cümleler, bir hastanede doktora gittiği zaman veya bir devlet dairesine gittiği zaman nasıl bir cümle kurabilirim nasıl bir iletişim kurabilirim, sıkıntımı problemimi nasıl anlatabilirim gibi düşünerek bu tarzda yardımcı olmaya çalışıyoruz, dil açısından. Onların istedikleri bu. Bir markete gittiğimiz zaman bir şeyi nasıl isteyebilirim, fiyatını nasıl söyleyebilirim. Onlar bunları öğrenmek istiyorlar” (K13).

Dolayısıyla, katılımcıların genelde mülteci ve sığınmacılara yönelik günlük ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olacak şekilde- herhangi bir devlet dairesinde - hastanede, okulda vs., alışverişte, otobüs-minibüste, sokakta vb. için gereken ifade tarzlarını ve kelimeleri öğretmeye yoğunlaştığı görülmüştür. Son olarak, eğitim materyalinin yetersiz oluşu ve öğretim araçlarının sınırlı oluşu noktasında katılımcılar birleşmektedir. Zaman zaman Halk Eğitimde sınıfların kısıtlı-en fazla iki tane üç tane sınıf- olduğundan bahsedilerek bu eğitimlerin okullarda- ders bitimlerinde- 16:00 sonrasında olabileceği söylenmiştir. Eğitim-öğretim materyallerinin-projeksiyon cihazı, internet bağlantısı, tahta, ders materyalleri-kitap vb. eksik oluşunun süreci olumsuz etkilediği ortaya konmuştur. Bu konuda üç katılımcının görüşleri şu şekildedir:

“Teknolojiyi ne yazık ki burada kullanamıyoruz. Bu dersler okullarda verilse, daha çok yaygınlaştırılsa internetten, akıllı tahtadan, görsellerden yararlanabiliriz. Müfredatımız var ama ben kendim biraz tecrübe edindikten sonra müfredatımı oluşturdum. Önce ihtiyaçlar, ne istiyor, kendini, derdini anlatabilecek seviye sonra da konuşma ve yazma verilmelidir” (K6).

“Sorun alanları görsellik. Sınıfta bir projeksiyonun olmaması. Mesela bir şeyden bahsediyorsun, ne kadar Farsça karşılığını vermiş olsan bile bazen tam uyuşmuyor. Onlar için görsellik lazım. Sonra duyuşsal özellikler. Yani bu tarz materyallerin eksikliği. Onlar olsaydı bence çok daha kalıcı öğrenmeler gerçekleşecekti. Yani sadece kitaba dayanan şeyler değil de biraz daha video, görsel bunlar çok daha etkili olur. Kitapları biz sağlıyorduk. Birkaç yerden kitap tesis ettik” (K5).

“Bizim kursta toplam dört sınıf vardı. Sınıflar küçüktü, sıraları yoktu sandalyelerde kucaklarına koydukları defterlere yazmaya çalışıyorlardı. Sonuçta onlara bunları temin etmek çok zor değil. Tahta yoktu mesela, küçük seyyar tahtalar vardı sadece yazıyorsun mecbur altta geçince üstekini siliyorsun ki yazabilesin. Ben farsça bilmediğim için eğitim sırasında en çok bu konuda zorlandım. İnternetten baktım ama buna yönelik çokta bir şey yoktu. Yabancı eğitim verecek eğitimlere kurs verilmeli. Biz çok bilinçsiz bir şekilde oraya gittik”(K3).

Ayrıca öğretim materyalinin içeriğine ilişkin de eleştiriler yapılmıştır. Eğitim Malzemeleri açısından belirli yayınların olduğu- Hitit (Ankara Üniversitesi TÖMER), Yedi İklim (Yunus Emre Enstitüsü) vb.- söz konusu kitaplarda renkler, çizimler ve metinlerin yoğunluğu açısından içerik farklı biçimlerde sunulmasına rağmen, kitapların genel olarak üniversite öğrencisi olacak kişiler için hazırlandığı vurgulanmıştır. Bu durumu dört katılımcı şu şekilde dile getirmiştir:

“Bir kere kitap yok. Piyasada kitap yok, biz bu kitapları temin ederken zar zor bulduk, PDF hallerini bulduk. Güzel bir kitap hazırlanması lazım. Kitaplarda içerik olarak çok yetersiz. Konuşma dili ağırlıkta olan kitaplar olmalı. Sonrasında yazı diline ağırlık verilmeli. A1’den A2’ye gelen şu umutla geliyor; konuşabileceğim, kendimi ifade edebileceğim. Ama A1 kitabında bu yok. Konuşma dilinden ziyade sana parçalar, metinler vesaire veriyor. Çok daha yetersiz kalıyor. Gündelik hayatta onlara lazım olabilecek konuşma cümleleri başlangıçta ağırlıkta olarak verilmelidir. Böylece onların hem hevesleri kırılmaz hem de daha rahat kendilerini ifade ederler” (K11).

“Materyallerimiz halk eğitimde kısıtlı. Bakanlığın hazırlamış olduğu bir kitap var bu da çok yetersiz bir kitap. Bu kitabı zaten çok kullanamıyoruz, yüzeysel bir kitap. Eğer gerçekten bu kişilere eğitim verilmek isteniyorsa o kitaplara sadece Türkçe değil, Türkçe, Arapça ve Farsça karşılıkları da yazılırsa öğrenci baktığı zaman, Türkçeyi okurken Türkçe okuyor. Zaten Türkçeyi bilmiyor ki, Türkçeyi okuyor. Ama Arapçasını altına yazarsa o zaman daha rahat anlar aradaki farkı Türkçenin nasıl kurulduğunu. Ama sadece Türkçe olunca olmuyor” (K2).

“Halk eğitim bize belirli bir müfredat vermişti. Ama ben pratikte çok ona uyamadım. Biz onlara hiç kitap veremedik. A1 seviyesinde Türkçe materyaller hazırlanabilir. Varsa da bütün kurslara dağıtılmalı diye düşünüyorum bizde yoktu. Biz kendimiz birinci sınıfta okutulmuş kitapları verdik. Onlara film izletilebilirler. Ben videoda izlettim, fotoğrafta

kullandım ama imkân yok, diz üstü bilgisayarı takıyorsun arkadaki ne kadar görebilir ve duyabilirse artık” (K3).

“Müfredatlar Türk vatandaşlara olduğu gibi olmamalıdır. Dil farkı olduğu için onlara en basit şekliyle verilmelidir. Daha sade bir şekilde verilmelidir. Biz terim olarak her şeyi anlayabiliriz ama hiç okuma yazma bilmeyen insanlara yaşını başını almış insanlara bu terimler zor gelebilir. O yüzden en basitinden verilmelidir. Bir okulda bir Afgan çocuğu ile bir Türk çocuğu aynı eğitimi aynı şekilde alamayabilir. Araç gereç konusunda Türklere nasıl araç gereç sistemi eğitimde sağlanıyorsa yabancılara da aynı şekilde sağlanmalıdır” (K5).

Sonuçta, mülteci ve sığınmacıların farklı ihtiyaçları olduğu ve bu yayınların bu kişilere yönelik hazırlanmadığı dile getirilmiştir. Katılımcılar kendi çabalarıyla internetten Farsça ya da Arapça kaynaklara ulaşmak suretiyle eğitim materyallerini desteklemeye çalıştıklarını söylemişlerdir. Ellerindeki malzemeler ve imkânlar dâhilinde kendi çabalarıyla bu süreci başarılı bir şekilde idare etmeye çalışan bir katılımcı şunları söyler: “*Kaynak açısından daha çok etkinlik kitaplarımız olabilir. Onlar az. Ben evde araştırmalar yapıyorum, kendi çabalarımla bir şeyler yapmaya çalışıyorum. Tek bir kitaptan değil de bir iki kitap daha olsaydı onlara daha çok katkı sağlayabilirdi. Bu da yeterli ama daha da iyi olabilir. Daha iyileştirilebilir*” (K4). Bunun yanında derslerde farklı duyu organlarına hitap edebilecek yöntemlerin kullanılması, öğrenciler için yaparak yaşayarak öğrenme ortamlarının oluşturulması gereği sıkça vurgulanmıştır

Öğretmenlerin Önerileri

“Kendi dilleri ile birlikte Türkçe”

Katılımcılara, “Sizce bu insanlara yönelik ne tür eğitim hizmetleri sunulmalıdır? Bu eğitimler nasıl, kimler tarafından ve nerede verilmelidir,” sorusu yöneltildiğinde eğitimlerin kesinlikle alan uzmanları tarafından, fizikî olarak uygun eğitim ortamlarında verilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Dil öğretimi birçok materyali gerektirdiğinden bu materyallere erişimin kolay olması önemli olduğu vurgulanmıştır. Hedef kitlenin yeni bir ülkede yaşamaya çalıştığı, uyum sürecinde bu durumun göz önüne alınarak dil bakımından bir ihtiyaç listesi belirlenmesi ve eğitimde önceliğin ona göre yönlendirilmesi belirtilmiştir. Ancak, katılımcılara göre eğitim belli kurallar çerçevesinde verilmelidir. Bu da eğitimcilerin belirli standartlara sahip olmalarını gerektirmektedir. Alanla ilgili eğitim veren kişiler söz konusu kurallar çerçevesinde, birbirleriyle iletişimde kalarak ortak bir paydada buluşması gereği üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu eğitimlerin dernekler ve özel girişimlerden daha çok devlet kontrolünde alan uzmanlarının yönetiminde verilmesi vurgulanmıştır. Bu konuda beş öğretmenin sözlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Bence eğitimin daha sistemli olması gerekiyor. Bunun için öğretmenler özel bir eğitime tabi tutulması gerekiyor. Bir de şöyle bir şey var benim gördüğüm öğretmenlere sadece Türkçe dersi anlatacağın denemez. Evet, sen sadece Türkçe dersini anlatacağın ama karşıda sıfır Türkçe bilen birisi seni anlayamaz. Yazı dilinde verirken onların dilinde de karşılığını vermek zorundasın” (K6).

“Bu eğitimler verilirken kendi dillerinde eğitim verilirse daha iyi öğrenirler. Mesela Suriye, Irak, Cezayir, Tunus, Fas yani Akdeniz sahilindeki İran hariç ülkeler Arapça konuşuyorlar, Arapça bilen öğretmenler yani Türk öğretmen fakat Arapça bilmesi gerekiyor. Bu nitelikleri taşıyan öğretmenler sadece Araplara ders verse eğitim kalitesi

artar. İran ve Afganlara da Farsça bilen Türk öğretmenler ders vermelidir” (K12).

“Hızlandırılmış seminerler olabilir. Afganlı bir üniversite öğrencisi tarafından bu eğitimler verilebilir. Çünkü o Türkçeye daha hâkim en basiti her kurs için hem Türkçe hem farsça bilen öğretmen bulamayız. Bu zor gibi görünebilir ama hoca bulamadığımız zaman Afganistan’dan gelen öğrenciler var. Kimisi burada üç dört sene kalmış bu öğrencilerin. Onlarla karşılıklı etkileşim halinde ilerleyebilir” (K3).

“Ben eğitim verirken ben Farsça bilmediğim için başlarda biraz daha zor anlaşıyorduk şimdi ben Farsçayı biraz öğrenmeye başladım. Artık anlaşabiliyoruz. En azından A1 düzeyinde yani kendi sıkıntısını anlatacak düzeyde anlayabiliyorum konuşsam da” (K14).

“Bilgi ve deneyim açısından dil şart. Dil çok önemli. Eğer gerçekten yabancı vatandaşlara destek vermek isteniyorsa, Türkçe öğretilmek isteniyorsa dillerini bilmelidir. Ben bunu bilmiyordum. Farsça bilen öğrencilerim var. Ben şimdi Farsça öğrendim ve öğrenmeye de devam ediyorum. Bu benim için artı bir şeydir. Kendim istedim ve öğrendim. Ben istedim ki daha iyi anlaşayım diye. Farsça bilen öğretmenlerimiz var. Onlar görevlendirilirse daha başarılı olabilirler. Bu konuda öğretmenlere dil öğretilbilir veya bu kursu verecek olanlara dil şartı konulabilir. Dil dışında özel bir eğitim de gereklidir. Çünkü farklı bir müfredat uyguluyor yani okuldaki müfredattan buradaki müfredat çok farklı. Buradakiler günü kurtarmak için yapıyor fakat okuldaki daha farklı Türkçenin dil kuralları öğretiliyor” (K2).

Sonuç olarak, mülteci ve sığınmacılara yönelik Türkçe dil öğretiminde onların dillerini bilen insanlardan destek alınması gereği vurgulanmıştır. Başka bir alternatif bu kursiyerlerin diline vakıf olan eğitimcilerin bu süreçte yer almasıdır. Birçoğu kendi imkânları dâhilinde Farsça ya da Arapça dil bilgisine yönelik kazanımlarla birlikte sürece devam ettiklerini belirtmiştir.

Öğretmenlerin Eğitimi-Niteliği

“İletişim Odaklı, Hedef Kitlenin Özelliklerini Bilen”

Katılımcılara, bu alanda çalışan iyi bir eğitimci nasıl olmalıdır, (yaklaşım, tutum, bilgi, deneyim vb.) sorusu yöneltilmiştir. Öncelikle öğretmenlerin bu işi sevecen yapmaları ve sevecen olmaları gereği vurgulanmıştır. Bu insanların yabancı, memleketlerinde sorun yaşayarak buraya gelen insanlar olduğu hatırlatılarak bir insana bir şey öğretmekten daha çok gönlünü kazanmak gereğinin altı çizilmiştir. O yüzden önce onların gönlünü kazanmak, sevmek, arada gönül bağı kurarak bu işe başlamanın önemli olduğu hatırlatılarak onların kültürlerini, yaşayışlarını öğrenmek için, onlarla daha kolay iletişime geçebilmenin yollarını gösteren eğitimler verilebileceği söylenmiştir.

Eğitimcilerin hedef kitleyi tanımaya çalışmasının gerekli olduğu dile getirilmiştir. Bu meyanda, öğretmenlerin bu insanların kim olduğu, nereden ve nasıl geldikleri, buraya geliş amaçlarını bilmesinin önemli olduğu tespit edilmiştir. Bu konuda dört katılımcının sözleri örnek verilebilir.

“Öğretmen, kesinlikle güler yüzlü olmalı. Öğrenci sınıf ortamına geldiği zaman zaten utana, sıkıla, çekinerek geliyor. Senin onu rahatlatman gerekiyor başlangıçta. Sonrasında ise ne kadar konuşma diline ağırlık vererek onlarla iletişim sağlayabilirsen o kadar kendilerini rahat hissederler. Başta çok çekmiyorlar” (K11).

“Eğitmen hepsiyle tek tek ilgilenmelidir. Ben sınıf sayısından dolayı herkesle ilgilenebiliyorum, onlara ödevler veriyorum. Sabırlı olmak gerekiyor. Onlara elinden geleni yapmalı yeri geldiğinde kendimizden taviz vermeliyiz, onları anlamamız gerekiyor” (K4).

“Birincisi bu işi sevmeli, ikincisi öğrencilerini sevmeli, üçüncüsü gerektiğinde tercüme yaparak ilerlemeli” (K6).

Kısaca, işini severek yapmak, eğitim verdiği hedef kitlenin özelliklerini ve ihtiyacını bilmek ve bu yönde gerekli eğitim ve donanıma sahip olmak öne çıkan unsurlardır.

Sonuç ve Öneriler

Son 20 yıldır mülteci, sığınmacıların yoğun göç olgusuna Türkiye'nin yakın tarihinde daha önce hiç rastlanmadığı için bu kesime yönelik Türkçe dil öğretim ihtiyacının yeni ortaya çıktığı söylemek mümkündür. Henüz bu ihtiyaca göre ayarlanmış yeterli bir dil eğitim sistemi oluşturulmadığı görülmektedir. Bu alanla ilgili bir standardizasyon probleminin söz konusu olduğu gözle çarpılmaktadır.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, Türkiye'de yeni bir disiplin olduğu için alan çalışanlarının konuya hâkimiyeti önemlidir. Bu konuda çalışanların araştırma yapmaları ve eğitim alınması gereği ön plana çıkmaktadır. Eğitimcilerin birçoğu mültecilere Türkçe öğretimi konusunda herhangi bir eğitim almamıştır. Bilgilerini yalnızca kendi tecrübelerine dayandırmış durumdadırlar. Yabancılar için hazırlanan Türkçe öğretimi programlarının öğrencilerin ana diline, yaşına, eğitim düzeyine ve kültürüne göre hazırlanmaması Türkçe öğretiminin sorunlarından biridir. Programla birlikte Türkçe öğretiminde kullanılan yöntem ve materyallerin çağın koşullarına uygun olmayışı ve eksikliklerinin bulunması da önemli sorunların kaynağı durumundadır.

Bu çerçevede, araştırma sonuçları, literatürü destekler mahiyettedir. Özellikle mülteci ve sığınmacıların öğrenmeye istekli oluşu, kültür aktarımında ve uyum sürecinin başarılı bir şekilde yürütülmesinde dil öğretiminin elzem olduğu, dil öğretiminde karşılaşılan problemlerin- ders programı ve ders materyallerinin eksikliği vb.- benzerliği konusunda ortak sonuçlara ulaşılmıştır. Öte yandan, mülteci ve sığınmacıların geldikleri ülke ve kültürlerine ait genel bilgiler ile göç deneyim süreçlerinin öğretmenlere hizmet içi eğitim yoluyla aktarılmasının mülteci ve sığınmacı psikolojisinin anlaşılmasında önemli olduğu; ders materyallerinin çeşitlendirilmesi ve içeriğinin bu yeni kitleye uyarlanması yönündeki tespitleriyle literatürden farklılaşmaktadır.

Nitekim çeşitli yaş ve statüdeki mülteci ve sığınmacılar için hazırlanacak her türlü ders içeriğinin hedef kitleye uygun bir şekilde oluşturulması önemlidir. Bu doğrultuda öncelikle hedef kitlenin özelliklerinin ve ihtiyaçlarının iyi bilinmesi gerekmektedir. Hedef kitlenin özelliklerinin bilinmesi- yaşa, uyruğa, ihtiyaçlara, eğitim seviyelerine vb.- eğitim materyallerinin buna göre düzenlenmesine vesile olabilir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde hazırlanacak materyallerin niteliği, ders içerisinde etkin bir şekilde kullanılması, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen bireylerin öğrenim sürecini kolaylaştıracak şekilde düzenlenmesi hususu da öne çıkmaktadır. Türkiye'de Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde yararlanılan ders kitaplarının da bu “yeni hedef kitleye uygun olmadığı kanaati oluşmuştur. Zira bu ders kitaplarının tamamı okuyazar olan yetişkinlere Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu minvalde, ders materyallerinin içerik bakımından gözden geçirilmesi ve çeşitlendirilmesi hususu öne çıkmıştır.

Öneriler

- Projede görev alan öğretmenlere verilecek seminerlerin ve hizmet içi eğitimlerin süresi ve sayısı imkânlar dâhilinde artırılmalı, öğretmenlerin bulunduğu illerdeki üniversitelerin varsa TÖMER'lerinde teorik bilgilerinin yanında uygulamaya yönelik etkinlikler gerçekleştirilmesine imkân sağlanmalıdır.
- Göreve başlayacak öğretmenler, göreve başlamadan önce çalışma koşulları, ders saatleri ve ücretler konusunda bilgilendirilmelidir. Görevi kabul eden öğretmenler eğitime yönlendirilmelidir.
- Sınıflarda eğitici görsel, afiş, harita vb. araçlar bulundurulmalı, sınıfların aydınlatma ve ısınma sistemleri gözden geçirilmeli, sınıflar ders yapmaya uygun hâle getirilmelidir.
- Proje kapsamında aylık olarak gerçekleştirilen denetim çalışmalarında görev alacak kişilerin Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında uzman kişiler olmasına önem verilmelidir.
- Türkçenin yabancı dil olarak eğitimini sunan eğitimcilere yönelik destek programı sunulmalıdır.
- Materyal hazırlanması ve kullanımı hakkında teorik ve uygulamalı bilgilendirme yapılmalıdır.
- Trabzon'daki üniversitelerde öğrenim gören Farsça ve Arapça bilen öğrencilerden gerek gönüllülük gerekse ücretli olması kapsamında süreçte yararlanılmalıdır.
- Bu konuda yapılan çalışmaların daha çok mikro ölçekte- belli illerde ve hedef kitlesinin de genelde öğretici (öğretmen) ya da öğrenen (kursiyer-göçmen, mülteci sığınmacı vb.)- olduğu gözlenmiştir. Bu konu makro ölçekte-ulusal düzeyde ve daha kapsamlı ve sistemli bir program dâhilinde ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- AKKAYA, A. – Ö. G. ULUM (2018). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Suriyeli Sığınmacıların Dil Öğrenmeye İlişkin İnançları". *International Journal of Languages Education*. VI/4: 1-11
- ARSLAN, A.. (2011). "A New Group about Teaching Turkish to Foreigners: Refugees and Refugee Students". *Educational Research and Review*. VI/21: 1011-1017.
- BAYRAKLI, E. – K. KESKİN. (2015). *Türkiye, Almanya ve AB Üçgeninde Mülteci Krizi*. Ankara: SETA.
- BİÇER, N. – Y. ALAN (2017). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Suriyelilerin İhtiyaçlarına Yönelik Bir Eylem Araştırması". *International Online Journal of Educational Sciences*. IX/3: 1-17.
- BÖLÜKBAŞ, F. (2016). "Suriyeli Mültecilerin Dil İhtiyaçlarının Analizi: İstanbul Örneği". *Journal of International Social Research*. IX/46: 21-31.
- BÜYÜKİKİZ, K. – Ö. ÇANGAL (2016). "Suriyeli Misafir Öğrencilere Türkçe Öğretimi Projesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. V/3: 1414-1430.
- ERDOĞAN, D. – F. KANA (2019). "Yaygın Eğitim Kurumlarında Yabancılara Türkçe Öğreten Öğretmenlerin 'Yabancı Diller Türkçe A1 Seviyesi Kurs Programını' Uygulama Süreci". *International Journal of Languages Education*. VII/ 4: 49-74

- GÖRGÜN BARAN, A. (2017). "Through The Syrians Refuge in Turkey towards The Creation of The War Migration Theory". *Social Considerations of Migration Movements and Immigration Policies*. in. (ed Ş. Ş. Erçetin). USA: IGI Global: 178-196. doi: 10.4018/978-1-5225-3322-1.ch011(online).
- DİNÇER, O. B. vd. (2013). *Suriyeli Mülteci Çocukların Türkiye Devlet Okullarındaki Durumu, Politika ve Uygulama Önerileri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi, Çocuk Çalışmaları Birimi (ÇOÇA).
- DURMUŞ, M. – A. OKUR (2013). *Yabancılara Türkçe Öğretimi. Seslere Dayalı Alfabe Eğitimi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERDOĞAN, M. (2014). *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum Araştırması*. Hacettepe Üniversitesi: HÜGO Yayını.
- ERDOĞAN, M. (2017). *Kopuş'tan "Uyum"a Kent Mültecileri Suriyeli Mülteciler ve Belediyelerin Süreç Yönetimi: İstanbul Örneği. Marmara Belediyeler Birimi*. İstanbul: Kültür Yayınları.
- ERYURT, M. A. – İ. KOÇ (2017). *Kavramsal Çerçeve ve Yasal Mevzuat. Uydu Kentlerde Yaşayan Sığınmacıların Sosyo-Ekonomik Profili*. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- GÖZÜBÜYÜK TAMER, M. (2019). *Trabzon'da Mülteci ve Sığınmacı Kadınlar: Bir Göç Deneyimi ve Kültürlerarası İletişim*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- KÖSE, D. – E. ÖZSOY (2019). "Göçmenlere Dil Öğretimi Almanya Türkiye Örneği". *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*. II/1: 112-125.
- PATTON, M. Q. (2005). *Qualitative Research*. New York: John Wiley & Sons, Ltd.
- PHUTKARADZE, M. – B. İNCE (2018). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Hedef Kitle: Düzensiz Göçmenler". *Turkophone. Türkçe Konuşurların Akademik Dergisi*. Nisan/2018: 24-40.
- UĞURLU, N. (2015). *Suriyeli Göçmen Çocuklarda Sanat Terapisinin Travma, Depresyon ve Anksiyete Semptomlarına Etkisi*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÜNAL, K. vd. (2018). "Suriyeli Göçmenlerin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. IV/2: 134- 149.
- YILDIRIM, A. – H. ŞİMŞEK (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 10. Baskı. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- YÜCE, S. (2005). "Teaching Turkish as A Foreign Language and Scale of European Language". *Gazi Üniversitesi Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. III/4.

İnternet Kaynakları

- BİRLEŞMİŞ MİLLETLER MÜLTECİLER YÜKSEK KOMİSERLİĞİ (BMMYK/UNHCR) (2017). *Küresel Eğilimler Raporu*. (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019).
<https://www.unhcr.org/tr/12402-kuresel-egilimler-raporu.html>

(CEFR) Common European Framework of Reference For Languages: Learning, Teaching, Assessment. (Erişim Tarihi: 29.12.2019).

<https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>

GİGM (2019). *Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Göç İstatistikleri*. (Erişim Tarihi: 27.09.2019).

<https://www.goc.gov.tr>

Haberler (2019). "BMMYK Türkiye Temsilcisi Vekili Garelli: Türkiye, 4 Milyon Mülteci ve Sığınmacı ile Dünyada En Fazla Mülteci Barındıran Ülke Konumunda". (Erişim Tarihi: 27.09.2019).

<https://www.haberler.com/bmmyk-turkiye-temsilcisi-vekili-garelli-turkiye-4-12472170-haberi/>

NİMER, M. (2019). *Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin Türkçe Dil Eğitimi Deneyimleri ve Kurumsal Yapılar*. İstanbul Politikalar Merkezi (İPM) Sabancı Üniversitesi, Stiftung Mercator Girişimi. (Erişim Tarihi: 27.09.2019).

<https://data2.unhcr.org/en/documents/download/72662>



ÖRGÜN EĞİTİMİN RİZE'DEKİ GELİŞİMİ (1950-1980)

Sinan BAŞARAN *

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, 1950-1980 yılları arasında ilk ve orta dereceli örgün eğitimin Rize'deki gelişimini incelemektir. Rize'de 1950 yılında 150 ilkokul ve 5 orta dereceli okul vardı. Bu okullarda toplam 14.119 öğrenci öğrenim görüyordu. 1980'e gelindiğinde ilkokul sayısı 3, orta dereceli okul sayısı 13 ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 5 kat arttı. Geçen zaman zarfında ilin eğitim durumunda ciddi ilerleme sağlandı. İlk kademe eğitiminde ülke ortalaması neredeyse yakalandı. Ancak ortaokul ve lise eğitimlerinde ülke ortalamasının çok altında kaldı. Bunun yanında okuryazar ve kız öğrenci oranlarında da genel ortalamaya ulaşamadı. İstenen seviyeye gelinememesinin nedenleri olarak başta öğretmen, araç-gereç ve okul eksiklikleri akla gelse de ülke şartları düşünüldüğünde benzer eksikliklerin pek çok ilde olduğu görülür. Dolayısıyla asıl neden, Rizelilerin eğitime gereği kadar önem vermemesidir. Bunda daha çok ekonomik nedenlerden ötürü gurbetçiliğin çok olması ve iş hayatına erken yaşlarda başlanması önemli etkenlerdir. Bir diğer önemli neden halkın kadınların okumasına sıcak bakmamasıdır. Çalışmada başta TÜİK verileri olmak üzere ağırlıklı olarak birinci el kaynaklardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rize, eğitim, ilkokul, ortaokul, lise.

DEVELOPMENT OF FORMAL EDUCATION IN RIZE (1950-1980)

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the development of primary and secondary formal education in Rize between 1950 and 1980. There were 150 primary schools and 5 secondary schools in Rize in 1950. A total of 14,119 students were studying in these schools. By 1980, the number of primary schools increased by three times, the number of secondary schools increased by thirteen times, and the number of students studying at these schools increased by 5 times. In the course of time, serious progress was made in the education of the province. The country average was almost caught in the first level education. However, it was far below the national average in secondary and high school education. In addition, the general average was not reached in the rates of literacy and female students. Although the deficiencies of teachers, equipment and school are considered as the reasons for not being able to reach the desired level, when the country conditions are considered, it is seen that many provinces suffered from similar deficiencies. Therefore, it is understood that the real reason is that the people in Rize did not attach much importance to education. Migration and starting business life at an early age due to economic reasons are important factors of the abovementioned fact. Another important reason is that the public did not favor females' studying. In this study, first hand sources, mainly TUIK data, were used.

Keywords: Rize, education, elementary school, secondary school, high school.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 07.02.2020; Yayına Kabul Tarihi: 29.02.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, RİZE;

ORCID: 0000-0001-5465-0859, sinan.basaran@erdogan.edu.tr

Giriş

Türkiye Devletinin kuruluşunun ardından üzerine en çok eğilen konulardan biri eğitim olmuştur. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında maddi imkânsızlıklar ve öğretmen eksikliği nedenleriyle eğitim alanında ciddi sıkıntılar çekilmiştir. 1924 yılında Rize vilayet sınırları içerisinde¹ bir ortaokul, bir imam-hatip okulu (Yücel 1994: 62)² 11'i kız ilkokulu olmak üzere toplam 119 ilkokul bulunuyordu. Bu okullarda yaklaşık 8.000 öğrenci öğrenim görmekteydi (TC Devlet Salnamesi 1925-1926: 631; Çapa 2018: 157-158).

Ortaokul ve lise düzeyi eğitim kurumlarındaki yetersizlik 1940'lı yıllarda açılan okullarla bir nebze giderildi. 1944 yılında Orta Sanat Okulu³ ve 1945 yılında Yapı Usta Okulu⁴ hizmete girdi. 1944-45 öğretim yılında yaygın eğitim çalışmaları başlatıldı ve bu kapsamda Rize'de Pratik Kız Sanat Okulu ve Pratik Erkek Sanat Okulu kuruldu. Daha sonra bu okulların öncülüğünde köy-kasaba ve şehirlerde demircilik, marangozluk ve biçki-dikiş kursları açıldı (MEB 1998: 29). 1950'ye gelindiğinde Rize genelinde 145 ilkokul, üç ortaokul ile ortaokul ve lise düzeyi eğitim veren iki meslek okulu vardı (BİGM 1952a: 178; BİUM (t.y.): 82).

Rize'nin bahsedilen yıllara (1923-1950) dair eğitim faaliyetleri Prof. Dr. Mesut Çapa tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada ise 1950-1980 yılları arası örgün eğitimin Rize ilindeki gelişimi incelenmiştir. Konu, eğitim kademelerine göre sınıflandırılmıştır. Son bölümde eğitimi etkileyen olumsuz faktörlere değinilmiştir. Çalışmada, TÜİK verileri başta olmak üzere ağırlıklı olarak birinci el kaynaklardan faydalanılmıştır.

1. Örgün Eğitim Faaliyetleri

1.1. İlk kademe (ilkokul)

1949-50 öğretim yılında Rize'deki aktif ilkokul sayısı 145'ti (BİGM 1952a: 178). Bu okullarda 10.895'i erkek ve 2.795'i kız olmak üzere toplam 13.690 öğrenci okuyordu. Bu öğrencilere 244 öğretmen ders vermekteydi (BİGM 1952a: 258). Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı yaklaşık 56 kişiydi. Kız öğrenci oranı yaklaşık %20,4'tü. 1950'de Rize merkezde üç ilkokul bulunuyordu. 1950-51 öğretim yılında açılan Fener Cumhuriyet İlkokulu⁵ ile bu sayısı dörde çıktı (Hafizoğlu 1958: 17). Bir sonraki yıl iki ilkokul daha açıldı. Bunlardan, 1950 yılı Kasım'ında ihalesi yapılan (Rizenin Sesi 18 Kasım 1950) Atmeydanı Cumhuriyet İlkokulu, 21 Mart 1952 günü hizmete girdi (Zümrüt Rize 19 Mart 1952; Rize 22 Mart 1952). Bir diğer ilkokul Dağsu Mahallesi'nde faaliyete geçti (21 Mart 1952). Böylece merkezde bulunan ilkokul sayısı altıya çıktı. Bu okullar ve hizmet verdikleri mahalleler şu şekildeydi:

¹ Belirtilen tarihte Rize (merkez kaza dışında); Pazar ve Hopa ilçelerinden oluşmaktadır. 1933 yılında Yusufeli dışında Artvin ve kazaları Rize ile birleşerek *Çoruh* vilayeti kurulmuştur. 1936'da iki vilayet ayrılmış ancak Hopa, Çoruh'a (Artvin'in adı *Çoruh* olarak değiştirilecektir.) bırakılmıştır. Rize'ye bağlı olarak sadece Pazar kazası kalmıştır. 1944 yılında Çayeli'nin ve 1945 yılında Güneyce'nin ilçe olmalarıyla birlikte (Güneyce, 1952 yılında bucak olacak, yerine İkizdere ilçe yapılacaktır.) vilayetin ilçe sayısı üçe çıkmıştır. 1953'te Çoruh sınırları içerisinde bulunan Fındıklı ilçesi Rize'ye bağlanacaktır. Aynı yıl Ardeşen, 1957'de Çamlıhemşin, 1959'da Kalkandere bucaklarının ilçe olmalarıyla birlikte ilin ilçe sayısı yediye ulaşacaktır. Sayı, 1987 yılına kadar değişmeyecektir (Başaran 2018: 52-67).

² Rize merkezde 1923-24 öğretim yılında eğitime başlayan İmam-Hatip Okulu, 1925-26 öğretim yılı sonunda kapatıldı. Bunun yanında Hopa'da da bir İmam Hatip Okulu vardı. Bu okul da 1923-1924 öğretim yılı sonunda kapatılmıştır (Yücel, 1994: 62).

³ Okul, 1947-48 öğretim yılında *enstitü* oldu. "Rize Erkek Sanat Enstitüsü", *Rize Kültür*, Sayı:2, 1 Nisan 1958, s. 28.

⁴ Daha sonra adı *Yapı Enstitüsü* olarak değiştirilecektir (Ömeroğlu 1952: 1).

⁵ Daha sonra *Çay İlkokulu* adını alacaktır (Hafizoğlu 1958: 17).

Kurtuluş İlkokuluna bağlı mahalleler: Çarşı (Hastane aralığından doğu yönü), Piriçelebi, Kale, Eminettin, Hayrat, Pilavdağı, Kambursırt, Halatçılar, Reşadiye ve Değirmendere.

İstiklal İlkokuluna bağlı mahalleler: Dağsu, Paşakuyu, Yeniköy, Tophane, Çamlıbel, Balsu, Pehlivan ve Müftü⁶.

Gülbahar İlkokuluna bağlı mahalleler: Çorapçılar, Hamzabey, Portakallık, İslâmpaşa, Bağdatlı, Gülbahar ve Müftü.

Fener Cumhuriyet İlkokuluna bağlı mahalleler: Fener, Mermerdelen ve Camiönü.

Atmeydanı Cumhuriyet İlkokuluna bağlı mahalleler: Ekmekçiler, Kavaklı, Yağlıtaş, Kaplıca ve Çarşı (Hastane aralığından batı yönü) (Rize 27 Eylül 1951).

Dağsu Mahallesiindeki ilkokulun sadece birinci sınıfı vardı, okul binası yoktu. Bu nedenle mahalle camisinin bir odasında eğitim veriliyordu (Zümrüt Rize 21 Mart 1952).

DP iktidarının ilk yıllarına denk gelen bu dönemde Rize'de eğitim faaliyetleri özellikle de okul yapım işleri hızlandı. İlin, okuma çağındaki çocukları tespit etmek için 20-30 Eylül 1951 tarihleri arasında evler gezildi. Bu ziyaretlerde 7-16 yaş aralığındaki çocuklar kaydedildi (Rize 26 Eylül 1951). Okul inşaatları için daha önce ayrılan ödenekler arttırıldı (Zümrüt Rize 25 Kasım 1950). Bakanlık, 1951'de 12 köy ilkokulu inşası için Rize'ye 160.000 lira gönderdi. Ayrıca bu parayla mevcut okulların tadilatı da yapıldı (Rize 8 Haziran 1951). 1952'de bu sefer 15 ila 20 ilkokul binası yapımı için ödenek ayrıldı (Zümrüt Rize 14 Mart 1952). 1951-52 öğretim yılında Rize'de ki köylerin %57'sinde ilkokul bulunuyordu (BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 25.144.4).

Eğitim işlerinin daha verimli olması, öğretmen ve eğitimcilerin çalışmalarını daha iyi koordine etmesi için Millî Eğitim Müdürlüğüne eğitim, öğretim ve idari işleri komisyonları teşkil edildi (Rize 1 Ağustos 1951). Komisyonlar iki haftalık bir çalışmanın ardından raporlarını hazırladılar. Raporun ildeki tüm öğretmenlere dağıtılmasına, öğrenci velileri ve öğretim işlerini buluşturmak üzere bir yayın kolu kurulmasına karar verildi. Ayrıca Rize'nin; tarihi, coğrafi, iktisadi ve kültürel durumunu tanıtacak bir eser hazırlanması ve bunun için bir komisyon seçilmesi uygun görüldü (Rize 23 Ağustos 1951). Daha sonra Bakanlığın emriyle Rize İli Millî Eğitim Danışma Kurulu kuruldu. Kurul, ilköğretim, ortaöğretim, teknik öğretim ve işler olmak üzere dört komisyon halinde çalışmalarını yürütecekti (Rize 22 Ekim 1951).

Eğitimin kalitesini arttırmaya yönelik bu adımlar atılırken bir yandan okul yapım ve onarım faaliyetleri de devam etmekteydi. 1952 yılında Dutha (Tunca) köyünde kapalı olan ilkokul hizmete girdi (Rize 8 Şubat 1952). Aynı yıl Yapraklar Köyü İlkokulu açıldı. Açılışa gelen Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri, daha sonra Hamzabey İlkokulunun da temelini attı. İleri, burada yaptığı konuşmada, ülkede 15 binden fazla köyde okul olmadığını Rize'nin pek çok ile göre iyi olduğunu belirtti (Rize 23 Ağustos 1952). Daha öncesinde de Rize Valisi Nazım Üner, 15 köye okul yapacak kadar ödeneğin ayrıldığını ve Rize iline 50 öğretmen kadrosunun atanacağını söylemiştir (Zümrüt Rize 18 Mayıs 1952). 1952-53 öğretim yılı başında il genelinde pek çok okula yeni öğretmen tayinleri yapıldı (Rize 5 Ekim 1952). Ayrıca Siyat (Başmahalle), Nefsi Zugo (Çamlıtepe) ve Kalecik ilkokulları tamir edildi ve 22 ilkokul daha hizmete girdi. Açılan okulların bazıları şunlardır:

Merkezde mahallelerinde: Hamzabey, Dağsu.⁷

⁶ Müftü Mahallesi'nin bir bölümü İstiklal İlkokuluna geri kalan bölümü Gülbahar ilkokuluna bağlıdır.

Merkez köylerinde: Selimiye, Yapraklar, Müderrisler

Pazar köylerinde:⁸ Çingit (Uğrak-Pazar), Haçapit (Subaşı-Pazar), Talvat (Tütüncüler-Pazar), Venek (Örnek-Pazar), Aşağızıgam/Ziğamisüfla (Aşağıdurak-Ardeşen), Noğocen (Manganez-Ardeşen), Oce (Yeniyol-Ardeşen), Timisvat (Köprüköy-Ardeşen), Kavak-Sırt (Kavak ve Sırt mahalleleri-Çamlıhemşin), Kolona (Zilkale-Çamlıhemşin), Gomno (Yaltkaya-Hemşin).

Çayeli köylerinde: Kemer, Yanıkdağ.

İkizdere köylerinde: Çamlık, Tozköy ve Çayırılı (Rize 10 Aralık 1952; Rize 9 Ocak 1953, Rize 14 Şubat 1953).

Son açılan okullarla birlikte merkez ilkokulları 6'dan 7'ye, köy ilkokulları 166'dan 187'e yükseldi (Rize 27 Kasım 1952). 1954 yılında yapılması düşünülen 11 okul için ihaleye çıkıldı (Zümrüt Rize 31 Mart 1954; Zümrüt Rize 16 Nisan 1954). 1957 yılında 8 yeni okul inşa edilirken, 15 okulda esaslı onarım ve 12 okulda da basit onarım gerçekleştirildi (*Maarif Müdürümüz Sayın Aziz Gözaçan'la Bir Röportaj* 1958: 24). 1958'de dört köyde daha ilkokul yapıldı (Zümrüt Rize 14 Mart 1960). Aynı yıl Güneysu merkezde 3 öğretmenli ve 225 mevcutlu bir ilkokul hizmete girdi (Güneysu 1958: 26). Bu dönem ilin tahsil çağındaki öğrenci sayısı 31.905'tir. Bu çocukların 25.333'ü okula gitmektedir. 53'ü eğitmen olmak üzere toplam 504 öğretmen bulunmaktadır. 4 müfettiş ve 4 denetmen olmak üzere toplam 8 teftiş elemanı vardır (*Maarif Müdürümüz Sayın Aziz Gözaçan'la Bir Röportaj* 1958: 24).

1958 yılının sonuna doğru merkezde açılan Öğretmen Okuluna İstiklal İlkokulunun binası verildi. Bu ilkokul da geçici olarak Kurtuluş İlkokulunun binasına taşındı. Bu durum nedeniyle binada ikili eğitime geçildi (Rizenin Sesi 22 Eylül 1958). Okul yapım ve onarımına 1959 yılında da devam edildi. Aynı yıl, beş köy ilkokulu daha yapıldı (Zümrüt Rize 11 Mart 1960). Rize şehir merkezine bağlı 34 mahallenin yedisinde ilkokul bulunuyordu (Okulların Açılması Yaklaşırken 1960: 1). 1960 yılında Rize'ye okul olarak kullanılması için 10 baraka gönderildi. Bu barakaların üçü, Yapı Enstitüsü Okulunun bahçesinde kuruldu ve İstiklal Okulu buraya taşındı. Altı tanesi ilçelere ve köylere dağıtıldı. Bir tanesi de Öğretmen Okuluna tahsis edildi (Zümrüt Rize 12 Kasım 1959; Zümrüt Rize 28 Aralık 1959; Zümrüt Rize 11 Mart 1960). Aynı yılın 29 Kasım günü merkeze bağlı İslampaşa Mahallesi'nde, 7 Aralık günü Derepazarı'na bağlı Çakmakçılar köyünde ve 20 Aralık günü aynı bucağın Bahattinpaşa köyünde birer ilkokul açıldı (Zümrüt Rize 30 Kasım 1960; Zümrüt Rize 8 Aralık 1960; Zümrüt Rize 21 Aralık 1960).

1961 yılında Kalkandere'de iki, merkez ilçede beş, Çayeli'de iki, İkizdere'de bir, Pazar'da iki, Ardeşen'de bir ve Fındıklı'da iki olmak üzere toplam 15 ilkokul yaptırılması için ihaleye çıkıldı (Zümrüt Rize 30 Mayıs 1961). Yine aynı yıl merkeze bağlı Adacami, Sütlüce, Topkaya, Yemişlik, Tepebaşı köylerinde, Kalkandere'nin Dağdibi ve Dilsizdağı köylerinde, Çayeli'nin Sarısu ve Çilingir köylerinde, Pazar'ın Nurluca ve Güney köylerinde, Ardeşen'in Manganez köyünde, Fındıklı'nın Yeniköy ve Arı köylerinde, İkizdere'nin Yağcılar köyünde birer ilkokul ihalesi yapıldı (Zümrüt Rize 2 Ağustos 1961).

1963 yılında;

Merkez Belediye sınırlarında beşer derslikli iki ilkokul,

⁷ Dağsu Mahallesi'nde daha öncede ifade edildiği gibi caminin bir odasında eğitim yapan bir ilkokul hizmete girmişti. 1952 yılında okul binası yapıldı.

⁸ Günümüzdeki adları ve bağlı oldukları ilçeler parantez içerisinde verilmiştir.

Merkeze bağlı Karasu ve Taşlıdere köylerinde üçer derslikli iki ilkokul,

Merkeze bağlı Çiftlik, Yüksekköy, Denizgören, Sandıktaş, Üçkaya, Selimiye, Küçükçayır ve Küçükcami köylerinde ikişer derslikli olmak üzere 8 köy ilkokulu ve Yeşilyurt köyünde bir derslikli ilkokul (Zümrüt Rize 3 Ocak 1964),

Çayeli ilçesinin Limanköy Mahallesi ile İshakoğlu, İncesirt ve Yenihisar köylerinde ikişer derslikli birer ilkokul,

Pazar ilçesinin Soğuksu Mahallesi'nde ve Yücehisar köyünde üçer derslikli ve aynı ilçeye bağlı Ocak ve Bucak köylerinde birer derslikli olmak üzere bir ilçe ve üç köy ilkokulu,

Fındıklı ilçesinin Aksu Mahallesi'nde beş ve bu ilçeye bağlı Tepecik köyünde iki derslikli birer ilkokul,

İkizdere ilçesinin Çağrankaya Mahallesi'nde beş, aynı ilçenin Tulumpınar köyünde bir, Ballıköy köyünde iki derslikli birer ilkokul,

Çamlıhemşin ilçesine bağlı Kurt köyünde iki derslikli bir ilkokul,

Merkez ilçeye bağlı Soğuksu köyünde halkın yardımıyla iki derslikli,

Fındıklı'nın Ilıca Mahallesi'nde halkın yardımıyla iki derslikli,

İkizdere'ye bağlı Kestanelik köyünde halkın yardımıyla iki derslikli birer ilkokul inşa ve ikmal edilmiştir (Zümrüt Rize 4 Ocak 1964).

İl merkezi Yeniköy Mahallesi'nin on derslikli ve merkez ilçeye bağlı Beştepe, Çeşme, Kalecik köylerinde ikişer derslikli, Çayeli ilçesi merkez ikinci ilkokulun on derslikli, Pazar'a bağlı Kantarlı ve Şehitlik köylerinde ikişer derslikli okulların ikmal inşaatı bitirilmiştir. Ayrıca 23 adet köy ve şehir ilkokulunun onarımları ele alınmıştır (Zümrüt Rize 4 Ocak 1964).

1965'e gelindiğinde Rize'nin sadece 53 köyünde ilkokul yoktu.⁹ Bunun dışında 13 köyde de geçici binalarda eğitim yapılıyordu. Şehir ve kasaba okullarında 35,5 öğrenciye, köy okullarında da 50 öğrenciye bir öğretmen düşmekteydi. İlin genel ortalaması ise 45 öğrenciye bir öğretmendi (İder 1960a: 1). 1967-68 öğretim döneminde ilin ilkokul sayısı 340'ı buldu. Bu okullarda 1.040 öğretmen hizmet veriyordu (Kurtuluş 1968: 7). Öğrenci sayısı 43.323 kişiye ulaşmıştı. 1970-71 öğretim yılında ilin ilkokul sayısı toplam 379'du (BDİE 1977a: 192-194). 1971-72 öğretim yılında il çapındaki ilkokul sayısı 396'ya ve öğretmen sayısı 1.402'ye ulaştı. Bu okullara 29.755'i erkek ve 19.392'si kız öğrenci olmak üzere toplam 49.147 öğrenci devam etmekteydi (BDİE 1977a: 192). Bir sonraki öğretim dönemi, okul sayısı 406'ya, öğrenci sayısı 52.135'e ve öğretmen sayısı 1.461'e çıktı. Buna rağmen halen il dâhilindeki 312 köyün 40'ında ilkokul yoktu. Bu köylerdeki öğrenciler, okulu bulunan yakın köylere gitmekteydiler. Bahsin geçen 40 köyden, nüfusu 200'ün üzerinde olan köy sayısı sadece 13'tü. Bu durum dikkate alınarak, ilköğretim yatırım programlarının hazırlanışında okulsuz köylerden ziyade, harap ve geçici binalı ilkokulların yerlerine yenilerinin yapımına daha çok ağırlık verilmiştir. Bu dönem ilkokulda okuyan öğrenci sayısı 40.245'tir. Aynı öğretim yılında ilköğretim çağındaki nüfusun %96,4'ünün ilkokula devam edenlerle 7-14 yaş aralığındaki ilkokul mezunları oluşturmaktadır (Cumhuriyetin 50. Yılında Rize 1973 İl Yıllığı 1973: 63).

⁹ Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, idari taksimattaki hareketlilik nedeniyle ilin köy ve mahalle sayısının yıllar içerisinde sürekli değiştiğidir. Bu nedenle yazıdaki köy ve mahalle sayıları yıllar arasında tutmamaktadır.



1974 yılında 35 köy ve mahallede 78 derslik yapımına girişilmiştir. Bunlardan 28 köy ve mahalleye ait 66 derslik ilkökul inşaatı tamamlanmış ve aynı yılda hizmete açılmıştır. 1975 yılında da 12 derslikli okul inşaatı tamamlanmıştır. Ayrıca 73 eski ve yeni okula ait 1.775 adet öğrenci sırası, 34 yeni okula 75'er adet öğretmen masası, sandalye ve yazı tahtası dağıtılmıştır. 1974 yılında okul yapım-onarım ve donatımları için 9 milyon TL'si MEB'ten ve 659 bin TL'si İl Özel İdareden; 1975 yılında ise 10 milyon 750 bin TL'si MEB'ten ve 1.093.024 TL'si İl Özel İdare'den bütçe tahsil edilmiştir (Zümrüt Rize 17 Mayıs 1975). 1978-79 öğretim yılında öğrenci sayısı 28.159'u erkek olmak üzere 53.062'ye yükselmiştir (BDİE 1981a: 25).

1950'den 1980'e kadar ki geçen 30 yıllık süre zarfında ilin ilk kademe eğitiminde çok ciddi ilerleme sağlanmıştır. Bu ilerleme aşağıdaki tabloda net olarak görülmektedir (BİUM (t.y.)b: 75 ,244, 327, 328; BDİEB 1963: 57, 140, 236; DİE 1967: 22, 312, 423; BDİE 1977a: 192; BDİE 1977b: 36; BDİE 1981b: 36).

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı		
			T	E	K
1950-51	150	272	14.119	11.383	2.736
Oran %			100,0	80,6	19,4
1954-55	236	414	21.806	15.707	6.099
Oran %			100,0	72,0	28,0
1959-60	249	623	24.426	17.053	7.373
Oran %			100,0	69,8	30,2
1964-65	321	847	35.885	23.779	12.106
Oran %			100,0	66,3	33,7
1969-70	367	1.051	46.271	29.092	17.179
Oran %			100,0	62,9	37,1
1974-75	413	1.462	53.850	30.743	23.107
Oran %			100,0	57,1	42,9
1979-80	450	2.145	53.503	28.308	25.195
Oran %			100,0	52,9	47,1

Tablo 1: Rize'de İlk Kademe Eğitiminin Durumu (1950-1980 Yılları Arası)

Tabloda görüldüğü üzere 1950'den 1980'e kadar geçen süre zarfında ilkökul sayısı 3 kat, öğretmen sayısı 7,9 kat ve öğrenci sayısı 3,8 kat artmıştır. Özellikle kız çocuk öğrenci sayısındaki artış dikkat çekicidir. 1950'de %19,4 olan kız öğrenci oranı, yıllar içerisinde sürekli artış göstermiş ve 1980 yılında %47,1'e ulaşmıştır. 1950-51 öğretim yılında öğretmen başına düşen 52 öğrenci ortalaması da 1979-80 öğretim yılında 25 gibi çok iyi bir seviyeye gerilemiştir. En fazla okul 1950-55 yılları arasında açılmıştır. Öğrenci sayısındaki artış en fazla 1960-65 dönemi gerçekleşmiştir. Öğretmen sayısının en fazla arttığı dönem 1975-1980 yılları arası kaydedilmişken, aynı dönem öğrenci sayısı ilk kez önceki periyodlara göre düşmüştür. 1950 yılında yapılan bir değerlendirmeye göre Rize'deki erkek nüfusun %55'i, kadın nüfusun %95 okuma-yazma bilmemekte idi (Kurtuluş 1968: 7). 1980 yılına gelindiğinde bu oran erkek nüfus için %13,5, kadın nüfus için %45,6 seviyelerine kadar geriledi. Ülke ortalaması ise erkekler için %8,5 ve kadınlar için %18,8 idi. 1980 yılında Rize'deki ilkökul mezunu sayısı 70.191'i erkek ve 41.769'u kadın olmak üzere toplam 111.960'a ulaşmıştır. Mezun sayısının 1980 yılı -6 yaş ve üzeri Rize nüfusuna oranı %36,5'tir. Ülke ortalaması ise %37,9'dur (BDİE 1984a: 64-65).

1.2. İkinci kademe (ortaokul)¹⁰

1950 yılı öncesinde Rize ilinde merkez, Çayeli ve Pazar ilçelerinde olmak üzere üç tane ortaokul vardı (Saydı 1940: 6; BİUM (t.y.)b: 82). Bu okullarda 1949-50 öğretim yılında toplam 351 öğrenci öğrenim görüyordu. En çok öğrenciye Pazar Ortaokulu sahipti (BİGM 1952c: 72). 1952 yılında Ardeşen bucağı ile Fındıklı ilçesinde birer ortaokul açıldı (TBMM Tutanak Dergisi 1953: 250; BDİE 1963b: 154). Bu okullarla birlikte Pazar'ın öğrenci sayısı düştü ve Rize Ortaokulu en çok öğrenci barındıran okul oldu. 1953 yılında İkizdere ilçesinde ve 1959 yılında İyidere bucağında birer ortaokul daha açıldı (Ergin 1959: 1; Zümrüt Rize 28 Aralık 1959). Geçen on yıllık zaman zarfında ilin ortaokul öğrenci sayısı dört kat arttı. Ancak ortaokullarda okuyan kız öğrenci sayısı düşüktü. 1950-51 öğretim yılında Çayeli Ortaokulundaki 61 öğrencinin arasında hiç kız öğrenci yoktu. Bir sonraki yıl bu okula 4 kız öğrenci alındı. İkizdere Ortaokulunun 1960'a kadar sadece iki kız öğrencisi oldu. İyidere Ortaokulunun açıldığı yıl mevcut 75 öğrencisinin hepsi erkekti. Ortaokullarda okuyan kız öğrenci oranı 1950 yılında %11'di. Bu oran, yeni okulların açılmasıyla birlikte artan erkek öğrenci sayısına istinaden takip eden yıllarda azaldı. 1953-54 öğretim yılında % 6,6'ya kadar geriledi. Sonraki öğretim yıllarında kız öğrencilerin artışına paralel olarak 1959-60 dönemi oran, %12'ye ulaştı (BİUM (t.y.)c: 82; BİUM (t.y.)d: 102, 134; BDİE 1963c: 154, 230).

Takip eden yıllarda yeni okulların açılmasına devam edildi. 1964'te Çamlıhemşin'de, 1965'te Kalkandere'de, 1966'da Gündoğdu'da ve 1967'de Der pazarı, Hemşin ve Ardeşen sınırları dâhilinde birer ortaokul açıldı (BCA Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü 119.755.4; BDİE 1976a: 55-56; Zümrüt Rize 19 Ağustos 1967). Böylece ortaokul sayısı 13'e yükseldi. Sonraki yıllarda sayı daha da arttı. 1967-71 yılları arası Rize'deki ortaokulların sayısı ve dağılımı şu şekildedir (BDİE 1976a: 55-56; BDİE 1976b: 43):

Öğretim Yılı	Okul Sayısı								
	Toplam	Merkez	Ardeşen	Çamlıhemşin	Çayeli	Fındıklı	İkizdere	Kalkandere	Pazar
1967-68	13	4	2	1	1	1	1	1	2
1968-69	16	5	2	1	3	1	1	1	2
1969-70	20	8	2	1	3	1	2	1	2
1970-71	21	9	2	1	3	1	2	1	2

Tablo 2: Rize'deki Ortaokulların Dağılımı (1967-1971 Yılları Arası)¹¹

Okul sayısına paralel olarak öğrenci sayısında da ciddi bir artış yaşandı. Rize'de 1950-1970 yılları arasında ortaokullarda okuyan öğrenci sayısı ve dağılımı şu şekildedir (BİUM (t.y.)b: 82; BİUM (t.y.)d: 90, 120; BDİE 1963c: 154, 230; DİE 1968b: 96, 140; BDİE 1976b: 55).

¹⁰ Bu başlık altında verilen bilgilere meslek ve teknik okullarının orta bölümleri dâhil değildir.

¹¹ Dağılım, ilçe bazında verilmiştir. Bucaklarda bulunan ortaokullar, bağlı buldukları ilçe adı altındadır. Bu nedenle belirtilen tarihlerde henüz ilçe olmamış olan İyidere ve Der pazarı ortaokulları merkez sütununda, Hemşin ortaokulu Pazar sütununda verilmiştir.

Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı									
	Toplam	Merkez	Ardeşen	Çamlıhemşin	Çayeli	Fındıklı	İkizdere	İyidere	Kalkandere	Pazar
1950-51	415	138	-	-	61	-	-	-	-	216
1954-55	1.000	225	183	-	109	301	35	-	-	147
1959-60	1.718	457	247	-	194	346	89	75	-	310
1964-65	2.362	603	421	49	317	374	117	90	-	391
1969-70	5.368	2.019	790	118	643	614	192		234	758

Tablo 3: Rize'deki Ortaokulların İlçelere Göre Öğrenci Dağılımı (1950-1970 Yılları Arası)¹²

1972-73 öğretim yılında merkezde *Zihni Derin Ortaokulu* adıyla yeni bir ortaokul açıldı. Aynı öğretim yılında Pazar ilçesinde açılan bir diğer ortaokulla birlikte ildeki ikinci kademe okul sayısı 23'e çıktı. 1976-77 öğretim yılında Rize'de 36 ortaokul vardı (BDİE 1981c: 3). Okullar, bucaklarda ve merkezi köylerde açılıyordu. Böylece kırsal bölgede yaşayanlar, ilçe merkezlerine okumak için gelme eziyetinden kurtuluyorlardı. Zaten ilçe merkezlerindeki okullar kendi bölgelerine bile yetmiyordu. 1977 yılında İl Millî Eğitim Müdürlüğü'nün yaptığı paylaşımına göre, Çay, Cumhuriyet, Reşadiye, Kurtuluş, Atatürk ve Pilavdağı ilkokullarından mezun olanlar Zihni Derin Ortaokuluna, diğer merkez okullardan mezun olanların Rize Lisesi orta kısmına başvuru yapabileceklerdi. Öte yandan ortaokulu bulunmayan köylerden gelen öğrenciler semtine göre okullara kabul edileceklerdi. Tasdikname ile dışardan gelen öğrenciler ikametgâhına bakılarak okula kaydedileceklerdi (Rize Postası 23 Eylül 1977). 1980 yılında Rize'deki ortaokul sayısı 39'a ulaştı (BDİE 1981b: 1). İlin 1976-1980 yılı ortaokul öğrenci durumu şu şekildeydi (BDİE 1981c: 3; BDİE 1982d: 2; BDİE 1982e: 1):

Öğretim Yılı	Öğrenci Dağılımı		
	T	E	K
1976-77	10.806	8.732	2.074
1977-78	10.720	8.495	2.225
1978-79	9.474	7.126	2.348
1979-80	10.042	7.662	2.380

Tablo 4: Rize'de Bulunan Ortaokul Öğrenci Sayısı (1976-1980 Yılları Arası)

Tabloda görüldüğü gibi 1978-79 öğretim yılında öğrenci sayısı bir önceki döneme göre düşmüştür. Ortaokula kaydolun öğrenci sayısı 1977-78 öğretim yılında 3.957 iken, 1978-79 döneminde 2.861'e gerilemiştir. Görüldüğü gibi 1950'den 1980'e kadar geçen 30 yıllık sürede düz ortaokul sayısı 3'ten 39'a öğrenci sayısı da 415'ten 10.042'ye yükselmiştir. Belirtilen dönemde bu okullarda okuyan kız öğrenci oranı da %11,1'den %23,7'ye çıkmıştır. 1980'e gelindiğinde Rize'deki ortaokul mezunu sayısı 11.159'u erkek ve 3.344'ü kadın olmak üzere toplam 14.503'e ulaşmıştır. Mezun sayısının 1980 yılı -6 yaş ve üzeri- Rize nüfusuna oranı %47,31'dir. Ülke ortalaması ise %55,93'dür (BDİE 1984a: 64-65).

¹² Kaynaklarda öğrenci dağılımları genelde ilçe bazında verildiği için, bucaklarda bulunan ortaokullar, bağlı buldukları ilçe sütununda gösterilmiştir. Sadece İyidere bucağının iki dönem öğrenci sayısı ayrı sütunda gösterilmiştir. İyidere bucağının 1969-1970'deki öğrenci sayısı merkez sütununda gösterilmiştir.

1.3. Ortaöğretim (lise)¹³

Rize'de 1950 öncesinde meslek okulu düzeyinde iki lise olduğu halde bir düz lise yoktu. Rizelilerin hükümetten en çok talep ettikleri hususların başında bir lisenin açılması geliyordu. Ancak maddi imkânsızlıklar ve yeterli öğretmen bulunmayışı gibi nedenlerden ötürü ilin bu talebi yıllarca yerine getirilemedi (Başaran 2017: 77-79). Konuyla ilgili 1951 yılının başlarında MEB, Rize'ye bir müfettiş gönderdi. Müfettiş, raporunda; lise için gerekli şartların uygun olduğunu, ortaokul binasının kullanılabilceğini, öğretmen sıkıntısı olursa Trabzon Lisesinden öğretmenlerin gidip-gelmek suretiyle ders verebileceğini belirtti (Rize 13 Nisan 1951). Nihayetinde lise, 1951 yılında hizmete girdi (Rize 24 Eylül 1951).¹⁴ Rize Lisesinin 24 Eylül günü gerçekleştirilen açılış törenine Rize milletvekillerinin yanı sıra kalabalık bir halk kitlesi de katıldı. Okula pek çok eğitmen ataması gerçekleştirildi (Rize 25 Eylül 1951). Okulun ayrı bir binası olmadığı için Rize Ortaokulunun bulunduğu binaya bir sınıf ilave edildi (Ferah 1956: 13). İki şubede 8'i kız olmak üzere 83 öğrenci ile eğitime başlandı (BİUM (t.y.)d: 300). İki yıl koridorlarda da ders yapılarak çok güç şartlar altında çalışıldıktan sonra 1953-54 öğretim yılının sonuna doğru Rize Okutma Derneği ve Millî Eğitim Bakanlığının yardımlarıyla ek bir bina yapıldı. Lise, ilk mezunlarını 1954-55 döneminde verdi (Ferah 1956: 13). 50 kişi mezun oldu (BDİE 1963c: 600). 1955-56 ders yılında Vakıflar İdaresi, orta dereceli okullarda okuyan fakir öğrenciler için 50 kişilik bir pansiyon açtı (Ferah 1956: 13; *Rize Lisesinde Resim-İş Dersleri* 1958: 10). Okula, 1957 yılında bir de ticaret şubesi eklendi (Rizenin Sesi 5 Mart 1957). Okulun açıldığı günden 1969 yılına kadar geçen süredeki öğrenci durum şu şekilde olmuştur (BİUM (t.y.)d: 342; BDİE 1963c: 539-540; DİE 1967: 335-336; DİE 1970: 247; BDİE 1976a: 172):

Öğretim Yılı	Öğrenci Dağılımı			Öğretim Yılı	Öğrenci Dağılımı		
	T	E	K		T	E	K
1951-52	93 ¹⁵	85	8	1961-62	351	325	26
1952-53	158	147	11	1962-63	435	411	24
1953-54	214	197	17	1963-64	419	389	30
1954-55	246	227	19	1964-65	451	422	29
1955-56	180	162	18	1965-66	484	450	34
1956-57	243	224	19	1966-67	552	514	38
1957-58	243	225	18	1967-68	540	475	65
1958-59	284	261	23	1968-69	649	569	80
1959-60	312	286	26	-	-	-	-

Tablo 5: Rize Lisesi Öğrenci Durumu (1951-1969 Yılları Arası)

83 öğrenci ile faaliyete başlayan okul, tabloda da görüldüğü gibi, ikinci ve üçüncü sınıfların açılmasıyla birlikte 1953-54 öğretim yılında 214 mevcuda ulaşmıştır. 1954-55 yılındaki öğrenci artışının önemli bir nedeni, üç yıl olan lise eğitiminin 1953-54 öğretim yılından geçerli olmak üzere dört yıla çıkarılmasıdır. Dolayısıyla okul 1953-54 öğretim yılı sonunda mezun vermesi gerekirken eğitimin dört yıla çıkarılması nedeniyle mezun verememiştir. Ancak bir sonraki öğretim yılında liselerin tekrar üç yıla dönüştürülmesi nedeniyle üçüncü ve dördüncü sınıflar mezun edilmiş ve öğrenci sayısında ciddi bir düşüş

¹³ Bu başlık altında verilen okullara, meslek ve teknik okullarının *lise* bölümleri dâhil değildir.

¹⁴ Aslında Rize'de geçmiş yıllarda bir lise vardı. Okulun statüsü 1924 yılında düşürülerek ortaokula çevrilmiş ve adı *Rize Ortaokulu* olmuştur (Gündüz: 1958: 18).

¹⁵ Okul 85 öğrenci ile eğitime başlamışsa da öğretim yılı içerisinde öğrenci sayısı artmıştır.

yaşanmıştır. 1955-56 ders dönemi öğrenci sayısının bir önceki döneme göre düşmesinin bir nedeni budur. Diğer nedeni ise yeni kayıtların önceki yıla göre azalmasıdır. Ancak sonraki yıllarda talep artışına bağlı olarak öğrenci sayısı sürekli yükselmiştir (BDİE 1963c: 539-540). Tabloda göze çarpan bir diğer konu kız öğrenci oranındaki artıştır. Lisenin ilk açıldığı yıl %8,6 olan kız öğrenci oranı 1968-69 öğretim yılında %12,3'e çıkmıştır. İldeki lise sayısı, 1969 yılında Pazar ilçesine ve 1970 yılında Çayeli ilçesine birer lise daha açılmasıyla birlikte üçe çıktı. Pazar Lisesi, 31'i kız olmak üzere 220 öğrenciyle; Çayeli Lisesi 13'ü kız olmak üzere 106 öğrenciyle eğitime başladı (BDİE 1976a: 173). Rize'deki dördüncü lise, 1972 yılında 50'si kız olmak üzere 152 öğrenci ile faaliyet giren Fındıklı Lisesidir (BDİE 1976b: 118; Zümrüt Rize 2 Ağustos 1972). Yeni açılan okullarla birlikte liseli öğrenci sayısı hızla arttı. 1969-73 yılları arasında Rize'de liseli öğrenci sayısı şu şekildedir (BDİE 1976a: 172; BDİE 1976a: 118)

İlçe Adı	Öğretim Yılı			
	1969-70	1970-71	1971-72	1972-73
Merkez	665	718	966	717
Çayeli	-	119	194	279
Fındıklı	-	-	-	147
Pazar	220	355	593	615
Toplam	885	1.192	1.753	1.758

Tablo 6: Rize'deki Liseli Öğrencilerin İlçelere Göre Dağılımı (1969-1973 Yılları Arası)

Tabloda görüldüğü gibi 1971-72 öğretim yılında öğrenci sayısında önceki yıllara göre ciddi bir artış vardır. Bunda ildeki ortaokul sayısının 1968 yılından sonra hızla artmasının rolü büyüktür. Artışın bir diğer nedeni ortaokul sonrası lise eğitimi alan öğrenci sayısındaki artıştır. 1950-55 yılları arasında ortaokulu bitirip liseye devam eden öğrencilerin oranı %54 iken, bu sayı 1975-76 öğretim yılında %65'e ulaşmıştır. Kız öğrenciler açısından durum değerlendirildiğinde ilkokul sonrası ortaokula devam oranının, ortaokul sonrası liseye devam oranından çok düşük olduğu görülmektedir. Ancak zaman içerisinde bir artış olduğunu da belirtmek gerekir. Bu artışın oranı, 1960-65 yılları arasında ortalama %15 iken, 1975-76 öğretim yılında %21 olarak gerçekleşmiştir.

Takip eden yıllarda ildeki lise sayısı sürekli artış gösterdi. 1976 yılında Rize'de 6 lise vardı. Bu sayı 1977'de 7'ye ve 1978'de 8'e yükseldi (BDİE 1981c: 58). 1979-80 öğretim yılında lise eğitimi artık 9 okulda toplam 103 şubede yapıyordu (BDİE 1982e: 31). Bahsedilen yıllarda liseli öğrenci sayısındaki artış da şu şekilde gerçekleşti (BDİE 1981c: 58; BDİE 1982d: 33; BDİE 1982e: 31):

Öğretim Yılı	Öğrenci Dağılımı		
	T	E	K
1976-77	3.883	3.187	696
1977-78	4.133	3.257	876
1978-79	4.217	3.372	845
1979-80	4.907	3.763	1.144

Tablo 7: Rize'deki Liseli Öğrencilerin Yıllara Göre Dağılımı (1976-1980 Yılları Arası)

Tabloda görüldüğü gibi yeni açılan okullara bağlı olarak öğrenci sayısı hızla artmıştır. Lisede okuyan kız öğrenci oranı 1979-80 döneminde %23,3'e çıkmıştır. Rize'de 1951 yılında 2 şubede ve 83 öğrenci ile başlayan lise eğitimi, 1979-80 döneminde 9 okul,

103 şube ve 4.907 öğrenciye yükselmiştir. 1980'e gelindiğinde Rize'deki lise mezunu sayısı 4.402'si erkek ve 1.495'u kadın olmak üzere toplam 5.861'e ulaşmıştır. Mezun sayısının 1980 yılı -6 yaş ve üzeri- Rize nüfusuna oranı ‰19,12'dir. Ülke ortalaması ise ‰29,44'tür (BDİE 1984a: 64-65).

1.4. Meslek ve Teknik Okulları

Rize'de 1950 yılında mesleki ve teknik öğretim adına, bir Yapı Enstitüsü bir de Erkek Sanat Enstitüsü vardı. Yapı Enstitüsünün 1949-50 öğretim yılında *orta* kısmında 96 ve *enstitü* kısmında 91 öğrenci öğrenim görüyordu (BİGM 1952b: 94). Okul, inşaat işlerinde çalışacak kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla kurulmuştu (DİE 1969: V). Okul, iki kısımdan ve bir sanat şubesinden oluşuyordu. Birinci kısım Orta Yapı Okuluydu. Eğitim süresi üç yıldır. Okulun bu kısmında *dülgerlik* (Ahşap yapı ustası) ve *duvarcılık* şubeleri mevcuttu. İkinci kısım ise Enstitüydü (Aktaş 1958: 22; Ömeroğlu 1952: 1). Eğitim süresi iki yıldır.¹⁶ Buraya Orta Yapı Okulunu bitirenler alınmaktaydı. Sanat dalları burada dörde ayrılıyordu: Orta kısmın dülgerlik bölümünden gelenler yine dülgerliğe devam ederek beşinci sınıftan dülger olarak mezun olmaktaydılar. Duvarcılık bölümünden gelenler, *duvarcı*, *sıvacı* ve *taşçı* olmak üzere üçe ayrılır ve bu şekilde eğitim görürlerdi. Okulun yatılı kısmı vardı. 1958'de okulun 400 civarındaki öğrencisinin 131'i yatılıydı. Okulun bütün binaları, öğrenciler tarafından yapılmıştı.

Erkek Sanat Enstitüsünün 1949-50 öğretim yılında orta kısmında 90 ve enstitü kısmında 50 öğrenci öğrenim görüyordu (BİGM 1952b: 84). Eğitim süresi üç yıl olan orta ve iki yıl olan enstitü kısımlarından oluşan okul, marangoz, demirci ve tesviyeci olmak üzere üç dalda hizmet vermekteydi. Branşlaşma ikinci sınıfta başlıyordu. İlk açıldığında mevcudu 180 kişi idi. Okulun yatılı pansiyonu bulunmuyordu. Mevcudun üçte birinin imkânları zayıftı. 1958'de 47 öğrencisi evlerde kalıyordu. 12 öğrencisi de Okutma Derneğinin pansiyonundaydı (*Rize Erkek Sanat Enstitüsü* 1958: 28). 1967-68 öğretim yılında *elektrik* şubesinin de açılmasıyla 4 alanda eğitim vermeye başladı (Zümrüt Rize 19 Ağustos 1967).

İlde açılan üçüncü meslek okulu 1951-52 öğretim yılında hizmete giren Kız Sanat Ortaokuludur (Rize 30 Ağustos 1951). Pratik Akşam Kız Sanat Okulu ile aynı binada eğitim veren Okul (Rize 12 Kasım 1952), 1955-56 ders yılından itibaren *enstitüye* dönüştürüldü (Zümrüt Rize 15 Ekim 1955).¹⁷ Her iki okul, *biçki-dikiş*, *moda-nakış*, *nakış-çamaşır*, *ev idaresi*, *yemek pişirme*, *mesleki ve tezyini resim (süsleme sanatı)* dallarında öğrenci yetiştiriyordu.¹⁸ Ailelerin kız çocuklara ev işlerinde ihtiyaçları olması nedeniyle Enstitüden ziyade Akşam Kız Sanat Okuluna ilgi daha fazlaydı. Mezunlar, kendi özel işlerini kurabildikleri gibi gezici kurs öğretmeni de olabilmekteydiler. İsteyen Kız Teknik Öğretmen Okuluna devam edebiliyordu (*Bir Röportaj: Rize Kız Sanat Enstitüsü* 1958: 10). Enstitü, 22 Şubat 1958 tarihinde yeni binasına taşındı (*Kız Sanat Enstitüsünün Açılış Töreni* 1958: 24).

Rize'de faaliyet gösteren bir diğer meslek okulu, Rize Erkek Öğretmen Okuludur. Okul, 8 Kasım 1958 günü açıldı (*Öğretmen Okulunun Açılış Töreni* 1958: 6; Zümrüt Rize 10 Kasım 1958). Öğrencilerini ortaokul mezunlarından alıyordu. Okulun üç yıl olan eğitim süresi, 1970-71 öğretim yılından itibaren dört yıla çıkarıldı (BDİE 1977c: V). 1978'de 70'e yakın öğrencisinin 50'si yatılıydı (Rizenin Sesi 10 Kasım 1958). Aynı yıl hizmete giren bir

¹⁶ Tüm enstitülerin öğrenim süreleri 1963-64 öğretim yılından sonra üç yıla çıkarılacaktır (DİE 1970: 3).

¹⁷ Enstitü, 40 öğrenciyle eğitime başlamıştır. Orta kısmın eğitim süresi üç, enstitü kısmının eğitim süresi iki (daha sonra üç) yıldır (BDİE 1963b: 177).

¹⁸ Pratik Akşam Sanat Okulu, *yaygın eğitim* kapsamında hizmet vermektedir.



diğer okul Akşam Tekniker Okuludur. Resmi açılışı 23 Aralık günü yapılan okulun - öğretmen ücretleri dâhil- tüm masraflarının 1960 yılı Mart ayına kadar Rizeliler tarafından karşılanması istenmişti. Okul, Yapı ve Erkek Sanat Enstitüsüne bağlı olarak faaliyet göstermekteydi (Dekelli 1959: 9; Gürsoy 1958: 1; Zümrüt Rize 12 Kasım 1959). Öğrencileri *yapı* ve *makine* olmak üzere iki dalda eğitim veriyordu. Açıldığında mevcudu 29 kişiydi (BDİE 1965: 152).

1959-60 öğretim yılında ise Rize’de bu sefer bir ticaret lisesi açıldı. Ticaret okulları ticaret, bankacılık, sigortacılık ve nakliyatçılık gibi iktisadî faaliyetlere eleman yetiştirmek için kurulmuşlardı. Bu okullar, *orta* ve *lise* olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Her iki kısmın eğitim süresi üçer yıldır (DİE 1970: VI). Okulun ilk olarak *lise* kısmı açıldı. Mevcudu 54 kişiydi (BDİE 1965: 158). Açıldığında okulun binasının ve bahçesinin kirası Okutma Derneği tarafından karşılanıyordu (Zümrüt Rize 28 Aralık 1959). 1960-61 öğretim yılında *orta* kısmı 23 öğrenciyle eğitime başladı (BDİE 1965: 158). Ticaret Lisesi ile birlikte Rize’deki meslek okulu sayısı altıya yükselmiş oldu.

Rize’de eğitim veren bir diğer meslek okulu İmam Hatip Okuludur (İHO). 1967 yılı başında temeli atılan okul (Zümrüt Rize 11 Eylül 1967), 16 Ekim günü merkeze bağlı Müftü Mahallesi’nde 182 öğrenciyle eğitime başladı (Rize AİHL 2012; BDİE 1977c: 91). *Lise* ve *orta* bölümlerden oluşan okulun ilk etapta sadece orta kısmı açıldı. İmam Hatip Okullarının orta kısmına olan talep ülke genelinde her geçen yıl artınca okulların öğrenci sayısı bir süre sonra düz ortaokulların önüne geçti. Bunun üzerine, 28 Eylül-3 Ekim 1970 tarihleri arası düzenlenen VIII. Millî Eğitim Şûrası’nda İmam Hatip Okullarının orta kısmının kapatılmasına karar verildi. Karar, MEB Talim ve Tebriye Kurulunun 4 Ağustos 1971 tarih ve 225 sayılı Kararı’yla uygulamaya konuldu. Aynı kararlar İmam-Hatiplerin lise kısmının eğitimi de (Erkek Öğretmen Okulunda olduğu gibi) üç yıldan dört yıla çıkarıldı (Ayhan 2000: 192). Kapatılan İHO orta kısımları, klasik ortaokullara dönüştürüldü. Bu nedenle öğrenci kayıtlarında düşme yaşandı (BDİE 1977c: 84,91). Rize İmam Hatip Okulu ilk mezunlarını 1970-71 öğretim yılında verdi. Bu mezunlarla birlikte, 1971-72 öğretim yılından itibaren okulun lise kısmı açılacaktı. Ancak orta kısım kapatılınca lise kısmının açılmasına da izin verilmedi. Mezunlar, lise kısmı bulunan Trabzon İHO’ya yönlendirildi (Zümrüt Rize 15 Eylül 1971).

Bir yıl kadar sonra İHO’nun lise kısmının açılmasına izin verildi. Rize İmam Hatip Liselerinin (İHL)¹⁹ lise kısmı 1972-73 öğretim yılında 123 öğrenci ve 6 öğretmenle faaliyete başladı (BDİE 1977c: 18). 1973 yılında Millî Eğitim Temel Kanununda yapılan bir değişiklikle 1974-75 öğretim yılından itibaren İHL’lerin orta kısımları yeniden açıldı (Resmî Gazete 24 Haziran 1973). İlk başlarda beş derslikte eğitim yapan Okul, lise kısmının da devreye girmesinin ardından Koruma Derneğinin öncülüğünde 1975 yılında üç katlı bir binaya taşındı (Rize AİHL 2012). Takip eden yıllarda imam-hatiplere olan ilgi arttı. İHL sayısı Rize’de, 1975-76 döneminde ikiye, 1976-77 döneminde üçe ve 1977-78 döneminde altıya ulaştı (BDİE 1982c: 69). Talebi karşılamakta zorlanan Rize İHL’de, öğrencilerin kaldığı dernek pansiyonu kapatılarak sınıflara dönüştürüldü. 1978 yılında ek bina inşaatına başlandı. Spor salonu ile beraber ek birimleri ihtiva eden zemin kata ilave bir kat daha yapıldı (Rize AİHL 2012). Yeni açılan İHL’lerin ilk başta sadece ortaokul kısımları hizmete girdi. Burada verilen mezunlarla birlikte lise kısımları faaliyete geçti. 1979-80 öğretim döneminde iki okulun daha lise kısmı açıldı (BDİE 1984b: 6).

¹⁹ 1972 yılında Talim Terbiye Kurulunun kararıyla her çeşit ortaöğretim kurumuna lise adı verildi. Kararla birlikte okulların adları İmam-Hatip Lisesi, Öğretmen Lisesi, Kız Meslek Lisesi, Endüstri Meslek Lisesi (eski adı Erkek Sanat Enstitüsü), Yapı Meslek Lisesi, Resmî Ticaret Lisesi (daha sonra sadece Ticaret Lisesi), Akşam Ticaret Lisesi olarak değiştirildi (MEB 1972: 416).

İlde açılan diğer bir okul 1971-72 öğretim yılında eğitime başlayan Akşam Ticaret Okuludur. Okul, 27 öğrenci ile eğitime başlamıştır (BDİE 1977c: 69). Okulun eğitim süresi gündüz ticaret okuluna göre bir yıl daha fazlaydı (DİE 1970: VI). İldeki meslek okulu sayısı, 1972-73 öğretim yılına gelindiğinde 7'si merkezde ve birer de Çayeli ve Fındıklı'da olmak üzere 9'a ulaştı (Cumhuriyetin 50. Yılında Rize 1973 İl Yıllığı 1973: 65). Bu sayı, 1975-76 öğretim yılında 14'e yükselmiştir. Bu okulların öğrenci sayısı 2.450'si erkek ve 719'u kız olmak üzere toplam 3.169'dur (BDİE 1982c: 12, 19, 26, 34, 37, 48, 69, 76).

1976-77 öğretim yılında Rize'de iki meslek okulu daha hizmete girdi. Bu okullardan birisi Erkek Teknik Lisesidir. Öğrencilerini endüstri meslek ve kız meslek liselerinin birinci sınıfını bitirenler arasından alan okul, ikinci sınıf itibarıyla üç yıllık bir eğitim vermekteydi (BDİE 1979: 26; BDİE 1985: 22). Diğer okul ise Sağlık Bakanlığına bağlı olarak açılan Sağlık Kolejidir. Okul, dört yıllık olup merkezi sistemle ve sınavla öğrenci almaktaydı (Zümrüt Rize 27 Nisan 1978). Rize'deki öğrencilerinin tümü Devlet Parasız Yatılıda kalıyordu (BDİE 1982a: 37). Okul; ilk yıl 45, sonraki yıl 119 öğrenci aldı. Bu öğrencilerin tümü erkeklerden oluşuyordu. 1978-79 ders yılında bu sefer okula sadece kız öğrenciler alındı. Alınan öğrenci sayısı 212'dir. Ancak aynı dönemin sonunda okul kapatıldı. Yerine 1979-80 öğretim yılından itibaren Sağlık Meslek Lisesi hizmete girdi. İstatistiklerden anlaşıldığı kadarıyla Kolej kapatıldıktan sonra son dönem alınan bu kız öğrenciler, yeni açılan Sağlık Meslek Lisesine kaydırılmıştır (BDİE 1982a: 21; BDİE 1982b: 21; Rize Valiliği 1998: 139,147). Zaman içerisinde adı geçen okullardan ortaokulu olanların bazılarının orta kısımları kapatıldı, bazılarının ise şube sayısı artırıldı. Rize'de ortaokul dengi meslek okullarının 1950-80 yılları arası öğrenci durumu şu şekildedir (BİUM (t.y.):a: 70,90; BDİE 1963b: 74, 177, 257, 345; DİE 1968b: 88, 154, 188, 209; BDİE 1977c: 46, 50; BDİE 1982b: 23,26):

Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı					
	Toplam	Erkek Sanat Enstitüsü (Endüstri Meslek Lisesi)	Yapı Enstitüsü (Yapı Meslek Lisesi) Ortaokulu	Kız Sanat Enstitüsü (Kız Meslek Lisesi) Ortaokulu	Ticaret Lisesi Ortaokulu	İmam Hatip Lisesi Ortaokulu
1950-51	188	97	91			
1954-55	353	129	190	34		
1959-60	364	152	142	70		
1964-65	442	131	91	69	151	
1969-70	524	-	-	118	38	368
1974-75	536	-	-	294		242
1979-80	2.228	-	-	372		1.856

Tablo 8: Rize'deki Ortaokul Dengi Meslek Okullarının Öğrenci Dağılımı (1950-1980 Yılları Arası)

Tablonun sol üç sütununda yer alan ortaokullar, ülke genelinde aşamalı olarak kapatılmıştır. Yapı Sanatın Ortaokulu, 1965-66 öğretim yılında birinci sınıfa öğrenci

almamış ve son sınıf öğrencilerini 1967-68 öğretim yılı sonunda mezun etmiştir. Okul, sonraki öğretim yılında sadece beş eski öğrencine diploma vermiştir (BDİE 1977c: 121). Erkek Sanat Ortaokulu da aynı şekilde 1965-66 öğretim yılında birinci sınıfa öğrenci almamış ve son öğrencilerini 1967-68 öğretim yılı sonunda mezun etmiştir (DİE 1969: 73). Ticaret Lisesi orta kısmı, 1968-69 ders yılında öğrenci almamış ve son öğrencilerini 1969-70 döneminde mezun etmiştir (BDİE 1977c: 123). İstatistikler incelendiğinde Kız Sanat Ortaokulunun her yıl öğrencisinin arttığı görülmektedir. 1972-73 öğretim döneminde Çayeli ilçesinde bir Kız Sanat Ortaokulu açılmıştır (BDİE 1977c: 112). 1975-76 öğretim yılında bu okulların sayısı üçe çıkmıştır (BDİE 1982c: 26). İHL orta kısmı daha öncede ifade edildiği gibi 1970-71 öğretim yılı sonunda kapatılmıştı. Kapatıldığında 493 öğrencisi vardı. Takip eden üç yıl boyunca Okul, yeni öğrenci alamamış ve mevcut öğrencilerini mezun etmiştir. 1974-75 ders yılından itibaren bu okulların yeniden açılmasıyla öğrenci sayısı artışa geçmiştir. Tabloda görüldüğü üzere 150 öğrenci ile eğitime başlayan İHL orta kısmı, 1980'e gelindiğinde 12 katın üzerinde bir artışla 1.856 öğrenciye ulaşmıştır. Okul sayısı altıdır (BDİE 1982b: 23). 1950-80 yılları arasında meslek okullarının lise öğrenci sayıları ise şu şekildedir (BİUM (t.y.):a: 44, 177, 326, 351, 389; DİE 1968a: 37, 121, 181, 190, 201, 221; BDİE 1977c: 13, 35, 51, 55, 66; BDİE 1979: 9, 14, 23, 25, 31, 34; BDİE 1982b: 5, 7, 10, 11, 13, 15, 17, 21):

Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı										
	Toplam	Endüstri Meslek Lisesi	Yapı Meslek Lisesi	Kız Meslek Lisesi	Ticaret Lisesi	Öğretmen Okulu	Akşam Tekniker Okulu	Akşam Ticaret Lisesi	İmam Hatip Lisesi	Erkek Teknik Lisesi	Resmi Sağlık Meslek Lisesi
1950-51	121	48	73	-	-	-	-	-	-	-	-
1954-55	99	44	55	-	-	-	-	-	-	-	-
1959-60	776	123	258	70	54	130	141	-	-	-	-
1964-65	824	90	141	21	97	255	220	-	-	-	-
1969-70	868	153	255	38	111	311	-	-	-	-	-
1974-75	1.644	411	266	119	314	214	-	97	223	-	-
1979-80	3.532	693	271	331	1.274	-	-	270	483	44	166

Tablo 9: Rize'deki Lise Dengi Meslek Okullarının Öğrenci Dağılımı (1950-80 Yılları Arası)

Tabloda görüldüğü gibi 1950 yılı öncesinde Rize'de açılmış bulunan üç meslek okulunun, belirtilen tarih aralığında faaliyetlerinde bir aksama olmamıştır. Geçen zaman zarfında en çok öğrencisi artan okullar; Ticaret Lisesi, Akşam Ticaret Lisesi ve Kız Meslek Lisesidir. Tabloda yer alan okullardan ATL, 1967-68 öğretim yılında öğrenci almamıştır. Mevcut öğrenciler mezun edildikten sonra okul kapatılmıştır (BDİE 1977c: 60). 20 yıla yakın hizmet veren Öğretmen Okuluna da 1977-78 öğretim yılında öğrenci alınmamış (BDİE 1982c: 12) ve 1979 yılında okulun faaliyetleri sonlandırılmıştır (Rize Valiliği 1998: 139). Rize Erkek Teknik Lisesi, 1978-79 öğretim yılında öğrenci alınmayacak ve mevcut öğrenciler mezun edildikten sonra kapatılacaktır (BDİE 1982a: 13).

EML, eğitim süresi üç yıla çıkarıldığından 1966-67 öğretim yılında mezun vermemiştir (DİE 1969: 115). Okul, geçen 30 yıllık zarfında lise öğrenci sayısını 14,4 kat arttırmıştır. Artış, YML'de 3,7 kat, KML'de 4,7 kat olmuştur. 1979-80 ders yılında EML, bir okulda 20 şubeyle, YML bir okulda 12 şubeyle ve KML üç okulda 13 şubeyle hizmet vermektedir. Öte yandan tüm okullar değerlendirildiğinde en yüksek artışı gösteren okulun Ticaret Lisesi olduğu görülmektedir. Öğrenci sayısını 23,6 kat artıran Lise, 1979-80 öğretim yılında iki ayrı okulda toplam 31 şubede eğitim vermektedir. Öğrenci sayısı artan bir diğer okul olan İHL, 1979-80 döneminde 3 okulda toplam 12 şubede eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmektedir (BDİE 1982b: 5, 7, 10, 11, 16).

1980'e gelindiğinde Rize'deki ortaokul dengi meslek okulu mezunu sayısı 124'ü erkek ve 73'ü kadın olmak üzere toplam 197'dir. Mezun sayısının 1980 yılı -6 yaş ve üzeri-Rize nüfusuna oranı %0,64'tür. Ülke ortalaması ise %0 1,03'tür. Aynı yılın lise dengi okullardan mezun olan kişi sayısı 3.089'u erkek ve 1.348'i kadın olmak üzere 4.437'dir. Mezun sayısının 1980 yılı -6 yaş ve üzeri- Rize nüfusuna oranı %0 14,47'dir. Ülke ortalaması ise %0 21,24'tür (BDİE 1984a: 64-65).

2. Eğitimi Olumsuz Etkileyen Faktörler

Rize, gerek ülkenin içerisinde bulunduğu şartlar gerek coğrafi konumu gerekse fiziki yapısı gibi nedenlerden ötürü her konuda olduğu gibi eğitimde de olumsuzluğu fazlasıyla yaşayan illerden biridir. Olanakları kısıtlı olduğu için Cumhuriyetin ilk yıllarında vilayette sınırlı sayıda ilkokul ve ortaokul bulunmaktaydı. Rize, lise düzeyinde meslek okullarına 1940'larda, klasik liseye ise ancak 1951'de kavuşabildi. Ekonomik yönden çok fakir olan bölge halkı, hükümetin aldığı kararlar doğrultusunda eldeki sınırlı imkânlarla köyünde, kasabasında ilkokullar yapmış ancak bu seferde öğretmen sıkıntısı çekmiştir (Zümrüt Rize 15 Eylül 1969). 1940 yılında kurulmaya başlanan köy enstitüleri, bu sıkıntıyı gidermede bir dönem önemli bir görev üstlenmiştir. Bu konuda bölgede açılan ve öğrencilerini Trabzon, Rize, Giresun, Ordu ve Gümüşhane illerinden alan Beşikdüzü Köy Enstitüsünü belirtmek gerekir (Karadeniz 2019: 75). Bu okuldan mezun olan Rizeliler daha sonra köylerine dönüp öğretmenlik yapıyorlardı. Bunun yanında farklı köy enstitü mezunlarından Rize'ye gelip öğretmenlik yapanlar da vardı (Zümrüt Rize 6-7 Ağustos 1952). 1949-50 döneminde Rize'de 70 köy enstitüsü mezunu öğretmen görev yapıyordu (BİGM 1952a:258). Bu sayı 1953-54 dönemi 95'e ulaşmışken 1954-55 döneminde 41 kişiye düşmüştür²⁰ (BDİE 1963a: 236).

1950'lerden itibaren artan okul sayısına paralel öğretmen açığı daha da fazlaşmıştır. Sorunu çözmek için zaman zaman bazı çalışmalar yapılmıştır. Örneğin; 1952 yılında açığı kapatmak için Millî Eğitim Müdürlüğüne ortaokulu bitirenlerin tabii tutulacakları bir haftalık kurs düzenlenmiş ve bu kurs sonucunda sınavı kazananlar ilçe merkezlerindeki okullarda vekil öğretmen olarak başlatılmıştır (Rize 27 Kasım 1952). Ancak bu konuda hiçbir zaman istenen düzeye gelinememiştir. Gelen öğretmenler tayin, askerlik gibi nedenlerden ötürü sık sık giderken, yerlerine yeteri sayıda öğretmen gelmiyordu. Bu nedenle sorun daha çok vekil öğretmenlerle çözülmeye çalışılıyordu. 1958 Temmuz ayı başında yerel basında yer alan bir haberde, takip eden eğitim-öğretim döneminde sıkıntı çekilmemesi için ilin 200 ilkokul öğretmenine ihtiyacı olduğu belirtilmektedir (Gündüz 1958: 19; Zümrüt Rize 30 Temmuz 1958). 1969 yılında Güneysu ortaokulunda bir öğretmen ve bir hizmetli görevde yapıyordu (Zümrüt Rize 17 Ekim 1969). Özellikle branş düzeyinde derslerin olduğu ortaokul ve liselerde dersler ya boş geçmiş ya da ilkokul öğretmenlerince doldurulmaya çalışılmıştır (Zümrüt Rize 22 Aralık

²⁰ Daha sonra *köy öğretmen okulları* adını alan köy enstitüleri, 1954 yılında kapatılmıştır (Karadeniz 2019: 29).



1972; Rize Postası 9 Eylül 1977). 1969-70 öğretim yılında Rize Lisesinde görev yapan 15 öğretmen askere gitmiş, Bakanlık ise yerlerine ancak iki öğretmen tayin etmiştir. Okul eksik öğretmenlerini ilkökul öğretmenlerinden tamamlamıştır. Öğretmenler, ilkökuldaki derslerinden çıktından sonra lisede ders vermişlerdir (Zümrüt Rize 10 Ekim 1969).

Bir diğer sıkıntı okula olan ulaşım. İlin, çok dağlık ve bu nedenle dağınık bir yerleşime sahip olması, çocukların okula olan ulaşımında büyük aksaklıklara sebebiyet vermiştir. Örneğin, Çarşı, Piriçelebi, Eminettin, Reşadiye, Değirmendere, Hayrat, Pilavdağı, Kambursirt, Kale, Halatçılar ve Yeniköy mahallelerinde öğrencilerin çoğu Kurtuluş İlkokuluna gelmektedir (Okulların Açılması Yaklaşırken 1960: 1). İlin yüksek ilçelerinde hele de kışın ağır geçtiği dönemlerde öğrenciler uzak köylerden merkeze inebilmek için sabah erkenden yola çıkmakta ve akşam geç saatte tekrar evlerine varabilmektedir. Öğrencilerin çoğu okula yaya gitmekteydi. Zaman zaman yetkililerden talep edilen servis, imkânsızlıklar nedeniyle sağlanamamıştır (Zümrüt Rize 21 Aralık 1972). Okul sayısının artması ulaşım sorununa bir çözüm getirirken, bu sefer dağınık yerleşim nedeniyle okullar çok geniş bir alana yayılmak zorunda kaldı. Bu durum uzun yıllar birçok okula öğretmen verilmesine, bazı okullarda çok az sayıda öğrenci bulunmasına rağmen açık tutulmasına, dolayısıyla da kaynak ve iş gücü kaybına neden olmuştur (MEB 1998: 47). Ayrıca köylerin pek çoğunda lojman olmaması ya da kiralık ev bulunmaması gibi nedenlerden ötürü öğretmenler verimli çalışmamış ve ilk fırsatta buldukları köyü terk etmişlerdir (İder 1965: 1).

Okul sayıları özellikle 1970'lere kadar çok yetersiz kalmıştır. Bucak ve köylerde oturan aileler, özellikle öğretmen eksikliğinden dolayı çocuklarını bu konuda daha şanslı olan il merkezine göndermek istemişlerdir. Bu da merkezin yoğunluğunu daha da artırmıştır. Buna çözüm olarak Milli Eğitim bazı tedbirlere başvurmuştur. Bucak ve köylerinde ilgili okulu bulunan öğrenciler, Rize merkezdeki okullara kabul edilmemiştir (Zümrüt Rize 19 Ağustos 1967). İlde öğrenci sayısındaki artışı karşılayacak ilkökul yapılamayınca bazı okullar ikili eğitime geçmiştir (Rizenin Sesi 22 Eylül 1958). Örneğin, Pazar merkez ilkökulu 1959-60 öğretim döneminde ikili eğitime başlamıştır (Zümrüt Rize 31 Aralık 1959). Bina sıkıntısı nedeniyle İstiklal Okulu, Kurtuluş Okulu binasına taşınmış ve Kurtuluş ikili eğitime geçmiştir. Buna rağmen Kurtuluş İlkokulu, uzun bir süre ihtiyaca cevap verememiştir (Okulların Açılması Yaklaşırken 1960: 1). Ayrıca her kademedeki pek çok okul araç-gereç bakımından yetersizdir (Cumhuriyet 16 Kasım 1977; Rize Postası 9 Eylül 1977).

Ortaokul ve lise düzeyindeki okullarda okuyan öğrenciler için bir başka sıkıntı barınmaydı. Uzak ilçelerden ve köylerden okumak için şehre gelen öğrencileri barındıracak yeterli pansiyon bulunmuyordu. Bu nedenle kimi öğrenciler otellerde ya da fırın köşelerinde kalıyordu. Durumu iyi olan bazı aileler, çocukları için ev tutuyordu. Burada 3-5 çocuk toplu olarak evde kalıyorlardı. Bazı derneklerin öğrencilerin barınması için ev kiradıkları oluyordu. 1950'lerde okul pansiyonlarının açılmaya başlamasıyla sorun bir nebze çözüldü (Sayın Valimizle Bir Röportaj 1958: 14; Gündüz 1958: 19).

Tüm bunların dışında farklı bir sorun meslek okullarında yaşanmaktaydı. Erkek Sanat Enstitüsünün öğretmen kadrosunun az oluşu, öğrenci sayısının zamanla artışı, atölye ve sınıfların yetersizliği bir yana günden güne büyüyen atölyelerden makine adedinin artması karşısında elektriğin yetmemesi çalışmalarını olumsuz etkilemekteydi (Rize Erkek Sanat Enstitüsü 1958: 28). Bir diğer olumsuzluk ilin aşırı yağışlı olmasından kaynaklanmaktaydı. Kapalı spor salonlarının bulunmaması nedeniyle futbol, voleybol ve basketbol gibi sporlara gerekli verilemiyordu (Sabuncu 1964: 28).

1950 yılında Rize'de üç klasik ortaokul vardı. Ancak klasik bir lise yoktu. Bu nedenle orta tahsilini gerçekleştirmek isteyenler bin bir güçlük ve genelde maddi imkânı olanlar farklı illere (daha çok Trabzon ve İstanbul'a) gidiyorlardı. Her yıl tahminen 100 Rizeli öğrenci farklı şehirlerdeki liselerden mezun oluyordu (Zümrüt Rize 14 Ekim 1950; Rize 8 Nisan 1951). Rizelilerin yıllarca hükümetten talep ettiği lisenin 1951 yılında hizmete girmesiyle öğrenciler ve veliler büyük bir sıkıntıdan kurtulmuş oldu.

Eğitimi olumsuz etkileyen bir diğer faktör kız çocuklarının okula pek gönderilmemesiydi (Abadan 1966: 2). Halk, kız çocukların okumasına sıcak bakmıyordu. Ancak bu düşünce zaman içerisinde değişmeye başlamış ve okullardaki kız öğrenci sayısı gündün güne artmıştır. Bunun yanında ilin mevsimsel ve sürekli göç vermesi de eğitimi olumsuz etkilemektedir. Daha çok ekonomik sebeplerden ötürü küçük yaşlardan itibaren insanlar gurbete çıkmakta ya da iş hayatına atılmaktadır (Başaran 2020: 15). Belirtilen tüm bu olumsuzluklara rağmen Rize, eğitim alanında 1950'den 1980'e kadar ciddi yol kat etmiştir.

Sonuç

Örgün eğitim Rize'de, 1950'den 1980'e kadar ki geçen süreçte ciddi yol katetmiştir. Özellikle eğitimin ilk kademesinde alınan mesafe kayda değerdir. Bunda ailelerin bilinçlenmesi dışında zorunlu olan ilkokul eğitiminin daha sıkı uygulanmaya başlaması önemli bir faktördür. Aynı zorunluluğun olmadığı ikinci kademe ve lise öğrenimlerinde ilk kademedekine yakın bir başarı gösterilememiştir. 1980 yılında -6 yaş ve üzeri- Rize nüfusundaki her bin kişiden (yaklaşık olarak) 365'i ilkokul, 48'i (meslek okulları orta kısmı da dâhil) ortaokul ve 34'ü (meslek liseleri dâhil) lise mezunudur. Verilen bu oranların hepsi ülke ortalamasının (İlkokul mezun oranı ortalamaya yakındır.) altındadır. Okur-yazar oranında da durum aynıdır. Eğitim kademelerinde yukarıya doğru çıktıkça öğrenci sayısı düşmekle birlikte zaman içerisinde ciddi bir başarı da sağlanmıştır. 1950-51 öğretim yılında yaklaşık her 227 ilkokul mezunundan 10'u ortaokula (meslek ortaokulları dâhil) başlarken bu sayı 1979-80 öğretim yılında her 43 kişiden 10'u olarak gerçekleşmiştir. Aynı durum liselere (meslek liseleri dâhil) devam edenler için 1950'de her 44 kişiden 10'u iken 1980'de 14 kişiden 10'una kadar düşmüştür. Kız öğrencilerin ilk kademeye devam oranında yakalanan başarı maalesef diğer öğrenim kademelerinde istenilen düzeyde sağlanamamıştır. Kız çocukları okutmama düşüncesinin 1980'e gelindiğinde hâlâ ciddi biçimde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Rize'de örgün eğitimin geldiği nokta ülke ortalaması açısından değerlendirildiğinde iyi bir başarı yakalanamamıştır. Buna neden olan etkenler olarak başta öğretmen, araç-gereç ve okul eksiklikleri akla gelse de ülke şartları düşünüldüğünde benzer eksikliklerin pek çok ilde olduğu görülür. Dolayısıyla asıl neden, Rizelinin okumaya gereği kadar önem vermemesidir. Bunda daha çok ekonomik nedenlerden ötürü gurbetçiliğin çok olması ve iş hayatına erken yaşlarda başlanması başlıca etkenlerdir. Bir diğer önemli etken halkın, kızların okumasına sıcak bakmamasıdır.

Kısaltmalar

ATL. Akşam Ticaret Lisesi; **ATO.** Akşam Tekniker Okulu; **BCA.** Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; **BDİE.** Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. **BDİEB.** Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı; **BİGM.** Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü; **BIUM.** Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü; **DİE.** Devlet İstatistik Enstitüsü; **EML.** Endüstri Meslek Lisesi; **ETL.** Erkek Teknik Lisesi; **F.** Fon; **G.** Gömlek; **İHL.** İmam Hatip Lisesi; **İHO.** İmam Hatip



Ortaokulu; **KML**. Kız Meslek Lisesi, **K**. Kutu; **MEB**. Millî Eğitim Bakanlığı; **Rize AİHL** Rize Anadolu İmam Hatip Lisesi; **S**. Sıra; **t.y.**, tarih yok.

KAYNAKÇA

- "14.6.1973 tarih ve 1739 No.lu Millî Eğitim Temel Kanunu" (1973 Haziran 24). *Resmî Gazete*: 1-5.
- "27.2.1953 tarih ve 6068 No.lu "Yeniden 22 Kaza Kurulması Hakkında Kanun". *Resmî Gazete*: 5704-5707.
- "Bir Röportaj: Rize Kız Sanat Enstitüsü" (1958 Mart). *Rize Kültür*. 1: 10-11.
- "Güneysu" (1958 Ekim). *Rize Kültür*. 4: 26-27.
- "Kız Sanat Enstitüsünün Açılış Töreni" (1958 Nisan). *Rize Kültür*. 2: 24.
- "Maarif Müdürümüz Sayın Aziz Gözaçan'la Bir Röportaj" (1958 Ekim). *Rize Kültür*. 4: 24-25.
- "Okulların Açılması Yaklaşırken" (1960 Ağustos 13). *Zümrüt Rize*: 1.
- "Öğretmen Okulunun Açılış Töreni" (1958 Kasım-Aralık). *Rize Kültür*. 6: 5-6.
- "Rize Erkek Sanat Enstitüsü" (1958 Nisan). *Rize Kültür*. 2: 28-29.
- "Rize Lisesinde Resim-İş Dersleri" (1958 Ekim). *Rize Kültür*. 4: 10-11, 41.
- "Sayın Valimizle Bir Röportaj" (1958 Nisan). *Rize Kültür*. 2: 14,38.
- ABADAN, N. (1966 .08.21). "Cehaletle Savaş İlkeleri ve Türk Kadınlığı". *Cumhuriyet*. 2.
- AKTAŞ, K. (1958). "Rize ve Yapı Enstitüsü". *Rize Kültür*. 1: 22-23.
- AYHAN, H. (2000). "İmam-Hatip Lisesi". *İslâm Ansiklopedisi*. XXII. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları: 191-194.
- BAŞARAN, S. (2017). *Rize Siyasi Tarihi (1923-1950)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BAŞARAN, S. (2018). "Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi". *Türk İdare Dergisi*. Ankara. 486: 49-75.
- BAŞARAN, S. (2020). *Cumhuriyet Dönemi Rize Nüfusu*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. XXX/1: 485-503.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1963a). *Millî Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1953-1960*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1963b). *Millî Eğitim İstatistikleri Meslek Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1963c). *Millî Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1965). *Millî Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1960-1961*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1976a). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1967-71*. Ankara.

- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1976b). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1971-73*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1977a). *Millî Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1967-72*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1977b). *Millî Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1974-75*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1977c). *Millî Eğitim İstatistikleri Meslekî ve Teknik Öğretim 1967-73*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1979). *Millî Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Teknik Öğretim 1973-75*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1981a). *Millî Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1978-79*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1981b). *Millî Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1979-80*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1981c). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1976-78*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1982a). *Millî Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Tekniköğretim 1978-79*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1982b). *Millî Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Teknik Öğretim 1975-78*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1982c). *Millî Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1982d). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1978-79*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1982e). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1979-80*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1984a). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1980-81*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1984b). *Genel Nüfus sayımı 12.10.1980*. Ankara 1984.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1984c). *Millî Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Tekniköğretim 1980-1981*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1985). *Millî Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Tekniköğretim 1982-83*. Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı (1963). *Millî Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1953-1960*. Ankara.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1952a). *Millî Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1949-1950*. Ankara.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1952b). *Millî Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950*. Ankara.

- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1952c). *Millî Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1949-1950*. Ankara.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (t.y.a). *Maarif istatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951*. Ankara.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (t.y.b). *Millî Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1950-1951*. Ankara.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (t.y.c). *Millî Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1950-1951*. Ankara.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (t.y.d). *Millî Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1951-1952*. Ankara.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (t.y.e). *Millî Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1952-1953*. Ankara.
- ÇAPA, M. (2018). "Eğitim ve Kültür Hayatı". *Cumhuriyet Döneminde Rize-I*. (ed. Zehra Aslan-Mustafa Arıkan). Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları: 156-170.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Rize 1973 İl Yıllığı* (1973). Ankara.
- DEKELLİ, N. (1959 Ocak-Şubat). "Rize'de Kültür Faaliyetleri". *Rize Kültür*. 7-8: 9.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1967). *Millî Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1961/65*. Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1968a). *Millî Eğitim İstatistikleri Meslek-Teknik ve Yüksek Öğretim 1961/65*. Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1968b). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1961/65*. Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1969). *Millî Eğitim İstatistikleri Meslekî ve Teknik Öğretim 1965-67*. Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1970). *Millî Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-67*. Ankara.
- ERGİN, G. (1965). *İkizdere İlçesi Monografyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış Lisans Tezi).
- GÜNDÜZ, A. (1958 Mart). "Okullarımızı Tanıyalım: Rize Lisesi". *Rize Kültür*. 1-2: 18-19.
- GÜRSOY, H. (1958 Kasım-Aralık). "Okul ve Öğretmen". *Rize Kültür*. 5-6: 1,9.
- GÜVEN, A. (1958 Mayıs). "Fındıklı Ortaokulu". *Rize Kültür*. 3: 12.
- FERAH, K. (1956). "Rize Lisesi". *Şirin Rize*. 1: 13,18.
- HAFIZOĞLU, Ş. (1958 Ekim). "Çay İlkokulu". *Rize Kültür*. 4: 17.
- İDER, N. (1965.01.26). "Rize Köylerinin Okul Durumu". *Zümrüt Rize*: 1.
- İDER, N. (1965.01.27). "Rize Köylerinin Okul Durumu". *Zümrüt Rize*: 1.
- KARADENİZ, E. (2019). *Erken Cumhuriyet Dönemi Modernlik Arayışının Yansımaları: Beşikdüzü Köy Enstitüsü*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KURTULUŞ, Z. (1968). *Rize'de Çay Tarımının İç Göçler ve Şehircilik Açısından Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış Lisans Tezi).

- Millî Eğitim Bakanlığı (1972). "Ortaöğretim". *Tebliğler Dergisi*. XXXV/1723: 415-417.
- Millî Eğitim Bakanlığı (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Rize İli: Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*. Ankara.
- ÖMEROĞLU, İ. (1952.07.3). "Yapı Enstitüleri". *Rize*: 1.
- Rize 1967 İl Yıllığı* (1968). Ankara.
- Rize Valiliği (1998). *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Rize*. Ankara.
- SABUNCU, S. (1964). *Rize Şehir Etüdü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış Lisans Tezi).
- SAYDI, N. (1940). *Pazar Ortaokulu Albümü*.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926* (1926). İstanbul.
- YÜCEL, H. Â. (1994). *Türkiye'de Orta Öğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Rize Anadolu İmam Hatip Lisesi (2012). "Okulumuzu Tanıyalım". (Erişim Tarihi: 10.10.2019).
- http://rizeihl.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/53/01/193047/icerikler/listele_tarih.html?CHK=aab099b1e3fdb1d6a461d23590a5a13f

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

F: 30.10.0.0, K: 25, G: 144, S: 4.

F: 30.1.0.0., K: 119 G: 755 S: 4.

Diğer Süreli Yayınlar

Cumhuriyet, 16 Kasım 1977.

Rize 13 Nisan 1951; 8 Haziran 1951; 1 Ağustos 1951; 23 Ağustos 1951; 30 Ağustos 1951; 24 Eylül 1951; 25 Eylül 1951; 26 Eylül 1951; 27 Eylül 1951; 22 Ekim 1951; 8 Şubat 1952; 23 Ağustos 1952; 5 Ekim 1952; 12 Kasım 1952; 27 Kasım 1952; 10 Aralık 1952; 9 Ocak 1953; 27 Kasım 1952; 14 Şubat 1953.

Rizenin Sesi 18 Kasım 1950; 5 Mart 1957; 22 Eylül 1958; 10 Kasım 1958.

Rize Postası; 9 Eylül 1977; 23 Eylül 1977.

Zümrüt Rize 14 Ekim 1950; 25 Kasım 1950; 14 Mart 1952; 21 Mart 1952; 18 Mayıs 1952; 6 Ağustos 1952; 7 Ağustos 1952; 31 Mart 1954; 16 Nisan 1954; 15 Ekim 1955; 30 Temmuz 1958; 10 Kasım 1958; 12 Kasım 1959; 28 Aralık 1959; 31 Aralık 1959; 11 Mart 1960; 14 Mart 1960; 30 Kasım 1960; 8 Aralık 1960; 21 Aralık 1960; 30 Mayıs 1961; 2 Ağustos 1961; 3 Ocak 1964; 4 Ocak 1964; 19 Ağustos 1967; 11 Eylül 1967; 15 Eylül 1969; 10 Ekim 1969; 17 Ekim 1969; 15 Eylül 1971; 2 Ağustos 1972; 21 Aralık 1972; 22 Aralık 1972; 17 Mayıs 1975; 27 Nisan 1978.





SINIR VE SUÇ İLİŞKİSİ: SARP SINIR KAPISI ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Metin TÜRKMEN **

ÖZET

Bu çalışmanın amacı suçları odak noktası olarak seçmek suretiyle sınırın toplum üzerindeki etkilerinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Sınır ve suç ilişkisi önceki çalışmalarda daha çok doğrudan sınır ihlalleri bağlamında, hukuki, ekonomik ya da kriminolojik bir vaka olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada ise suçlara daha geniş bir toplumsal perspektiften yaklaşılmaktadır. Sınırın, toplumsal yapıyı ve insanların yaşamlarını nasıl farklılaştırdığı, odak noktasına suç olgusu yerleştirilerek araştırılmaktadır. Bu amaçla çalışma için yorumlayıcı sosyal bilim dâhilinde nitel yaklaşımla bir saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Veriler sınır bölgesinde bulunan yerel halk ile yapılan derin mülakatlar, sahadaki gözlemler ve resmi kurumlarla yapılan görüşmelerle toplanmıştır. Çalışma sahası olarak Türkiye-Gürcistan sınırında bulunan Sarp sınır kapısı seçilmiştir. Sınır ve suç ilişkisi çalışmanın kuramsal odağında bulunmaktadır. Çalışmada sınırın şekillendirdiği suç olgusu ve toplumun sınırla etkileşiminden doğan sosyal koşulların suçlarla ilgisi konu edilmektedir. Sınırın, toplumsal ilişkiler, kültürel etkileşim, gündelik yaşam ve ekonomik etkinlikler gibi farklı alanlardaki etkileri çalışma kapsamında ortaya çıkartılmıştır. Sonuç olarak sınır ve suç ilişkisini belirleyen temel dinamiğin sınırın şekillendirdiği ekonomik yapı olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sarp, Hopa, Sınır, Suç, Gürcistan.

CONNECTION BETWEEN BORDER AND CRIME: A RESEARCH ABOUT THE BORDER GATE IN SARP

ABSTRACT

The aim of this study is to contribute for understanding that how border effects society by focusing on crimes. Previous studies discussed the connection between border and crime as a juridical, economic or criminological case that in the context of border transgressing. In this study, crimes were approached from a wider social perspective. How the border differentiates the social structure and people's lives are explored by placing the crime phenomenon at the focal point. For this purpose in this study a field research within social scientific qualitative approach had implemented. Sources of data are in-depth interviews with local people from border area, observations on the field and contacts with official institutions. Field of study is border gate in Sarp where is at border of Turkey and Georgia. Connection between border and crime is theoretical focus of the study. Crime phenomenon that was shaped by the border and social circumstances what was created by interaction between people and the border had mentioned in this study. Effects of the border about social relations, cultural interaction, everyday life and economical issues has suggested. As a result, basic determinant of connection between border and crime considered as economical structure that was shaped by border.

Keywords: Sarp, Hopa, Border, Crime, Georgia.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 25.02.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 10.03.2020

* Bu araştırma, Artvin Çoruh Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. Proje No: 2017.S21.02.01

** Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ARTVİN;
ORCID: 0000-0002-0012-4623, metinturkmen@artvin.edu.tr

Giriş

20. yüzyılın başında yaşanan önemli tarihsel gelişmeler bugünkü politik sınırların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ulus devletlerin ortaya çıkışı, toplumları birbirinden ayıran sınır çizgilerini belirginleştirmiş, önceden daha belirsiz ve geçirgen olan sınır hatlarını katılaştırarak yenedünya sistemini oluşturmuştur.

Sınırlar birçok disiplin açısından tartışılmaktadır. Antropoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, iktisat ve kent planlaması gibi alanlardan birçok uzman sınırlar konusunda araştırmalar yapmaktadır. Sosyoloji ise sınırlara sadece devletler arasında çizilen, iki devlet arasında ilişkileri belirleyen, ekonomik ilişkileri sınırlandıran, düzenleyen hatlar olarak değil aynı zamanda farklı toplumları birbirinden kültürel, ekonomik, gündelik yaşam açısından ayıran karmaşık ilişkileri ortaya çıkartan daha kompleks bir fenomen olarak bakmaktadır. Örneğin sınırlara kültürel açıdan bakıldığında ilk olarak kimlik tartışması ortaya çıkar. Sınırlar sayesinde iki farklı toplum kendi kimliklerini ifade eder. Netice olarak sınırın toplumsal, kültürel, ekonomik, politik boyutlarından bahsetmek mümkün görünmektedir.

Sınırları konu olarak seçen sosyolojik bir çalışmanın sınırın tarafları arasındaki sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik bağları göz önünde bulundurması gerekir. Sosyolojiye göre sınırlar her iki taraftaki toplulukların yaşamına yön vermektedir. Ayrıca sınırda yaşayan insanların sınıra nasıl bir anlam verdikleri ve sınırla olan ilişkileri de merak konusudur (Tekin, 2012).

Türkiye'nin sekiz ülkeyle sınırı bulunmaktadır. Bunun yanında Türkiye'nin coğrafi ve jeopolitik açıdan bir geçiş bölgesi olması dolayısıyla sınırlarla ilgili birçok sorunun da üstesinden gelinmesi gerekmektedir. Bu sorunlar ilk bakışta tamamen ekonomik bir içerikle görünse de, söz konusu sorunların ekonomik yönü aşan birçok tarafı bulunmaktadır. Sınırlarla ilgili tartışmalar genel anlamda sınırın ekonomik ilişkileri belirleyen ve düzenleyen yapısına dair tartışmalardır. Sınır bölgeleri özelinde ise tartışmalar sınırın ekonomik etkilerinden dolayı toplumsal hayatın farklılaştığı tezleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bu çalışma sınır ve suç ilişkisine yeni bir bakış açısı ve farklı bir ilişkilendirme biçimiyle bakmaktadır. Dolayısıyla teorik bir yenilik sunma iddiasındadır. Yerel duruma dair tespitlerle teorik olarak üretilen bilginin işlevselliği ortaya çıkacaktır. Çalışmanın güçlü yönlerinden birisi yerel özelliklerin ve sınır-suç ilişkisinin daha önceki çalışmaların birçoğunda olduğu gibi sadece istatistikler ve raporlar üzerinden tespit edilmesi yerine, geniş bir saha araştırmasıyla, bölgede yaşayan insanlarla ve kamu kurumlarının yetkilileriyle görüşme ve katılımlı gözlemlerle yapılmış olmasıdır.

Yöntem

Çalışma bir saha araştırmasıdır ayrıca bazı istatistiksel bilgilere de yer verilmiştir. İstatistiksel bilgilerin verilmiş olması nicel ve nitel yöntemlerin beraber kullanıldığı karma bir yöntemin benimsendiği fikrini de okuyuculara sunabilir. Genel bakış açısı, sınır ve suç ilişkisinin sadece ampirik verilerle anlaşılamayacak kadar karmaşık ve derin anlamlar taşıdığı yönündedir.

Çalışmada nitel bir yaklaşımla yorumlayıcı sosyal bilim anlayışı benimsenmiştir. Nitel yaklaşım en temelde insan davranışını içinde bulunduğu sosyal bağlam içerisinde anlamaya ve çözümlenmeye çalışır. Bunu gerçekleştirirken araştırmacı kritik bir konumdadır çünkü sosyal bağlamı farklı açılardan gören bir araştırmacı konumu söz konusudur.

Nitel araştırmacılar sıklıkla katılımcıların üzerinde çalışılan konu veya sorunu tecrübe ettikleri alandan veri toplarlar, dokümanları inceleyerek, davranışları gözlemleyerek ve katılımcılarla görüşerek bizzat veri toplarlar, tek bir veri kaynağı yerine birçok veri kaynağı tercih ederler. Nitel araştırmacılar için araştırma süreci zamanla ortaya çıkar. Araştırmacılar kendilerini konumlandırırlar ve bütüncül bir açıklama geliştirmeye çalışırlar (Creswell 2013: 45-47).

Nitel araştırma kapsamında yorumlayıcı sosyal bilim, toplumsal yaşama dair bir anlayış geliştirmek ister. Toplumsal yaşam, insanlar onu deneyimledikçe ve ona anlam verdikçe var olur. Eylemlerin onlarla uğraşan insanlara ne anlam ifade ettiğini bilmek ister, insanların iradesi olduğunu ve bilinçli seçimler yapabileceklerini kabul eder, sağduyunun insanları anlamak için yaşamsal önemde bir bilgi kaynağı olduğunu söyler, insanların günlük yaşamlarını nasıl yürüttüğünü tanımlar ve yorumlar (Neuman 2014: 131-140). Bunu gerçekleştirmek için ise araştırmacı kendisine bir saha seçer. Bu araştırma için de saha olarak seçilen bir sınır bölgesi söz konusudur. Bu sınır bölgesinde toplumsal yaşamın farklı boyutları suçlar üzerinden anlaşılacak istenmektedir. Suçlar üzerine etki eden ve insanların suçlarla ilgili bakış açısını belirleyen birçok faktör söz konusudur. Bu faktörlerin anlaşılması ise derin anlam dünyalarının keşfedilmesini ve yorumlanmasını gerektirmiştir.

Saha araştırması bir sahaya giriş, sahada ilişkiler geliştirme, gözlemeleme, yorumlama, analiz etme gibi aşamalardan oluşmaktadır. Araştırmacı için mevcut sınır bölgesinde yaşıyor olmak önemli bir avantajdır. Araştırmacı yaklaşık 9 yıldır bu bölgede yaşamakta ve ilişkiler geliştirmektedir. Dolayısıyla araştırma ile ilgili sistematik olmayan gözlemlerin uzun bir dönemi kapsamaktadır. Sahaya giriş konusunda çoğunlukla mevcut bağlantılar kullanılmıştır. Saha çalışması, katımlı gözlem yoluyla ve derinlemesine görüşmeler şeklinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin ana teması sınırın kenti değiştirme potansiyeli, sınırın suçların ortaya çıkmasında etkili bir rol oynayıp oynamadığı sorunsalları üzerinedir.

Çalışmanın evreni Sarp sınır kapısının etki alanında yaşayan yerel halktır. Hopa, Arhavi ve Kemalpaşa ilçelerinden toplam 20 kişi ile görüşülmüştür. Son 3 görüşmede benzer ifadelerin ortaya çıktığı ve benzer verilerin tekrar etmeye başladığı görülünce, örneklem açısından doyum noktasına ulaşıldığı anlaşılmıştır. 16 erkek ve 4 kadın ile görüşülmüştür. Hopa'dan 10 kişi, Kemalpaşa'dan 6 kişi ve Arhavi'den 4 kişi ile görüşme yapılmıştır. Görüşülen kişilerin yaş ortalaması 47'dir. Görüşülen meslek grupları arasında emekli, eğitimci, tır şirketi sahibi, kafe sahibi, market sahibi, tekstil mağazası sahibi, döviz bürosu sahibi, hediyelik eşya dükkânı sahibi, berber, kadın kuaförü, fırıncı, mobilyacı, taksici, müteahhit olarak sıralanabilir. Ayrıca kamu kurumlarından Hopa İlçe Emniyet Müdürlüğü, Hopa Kaymakamlığı, Kemalpaşa Kaymakamlığı, Kemalpaşa Emniyet Müdürlüğü ve Sarp Sınır Kapısı Emniyet Müdürlüğü ile görüşmeler yapılmıştır. Örneklem seçimi amaca dönük olasılıklı olmayan örneklem seçim türüdür ayrıca kartopu örneklem seçimi yöntemi uygulanmıştır.

Çalışmanın başlıca veri toplama tekniği yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniğidir. Ayrıca kamu kurumlarından elde edilen istatistikî veriler de kullanılmıştır. Yerel halkla toplam 18 görüşme yapılmıştır. Bir görüşme 3 kişiden oluşan odak grup görüşmesi şeklindedir.

Verilerin analiz edilmesi araştırma sürecinin başından itibaren gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın başlangıcından itibaren sahadaki kavramlar, kavram ilişkileri, derin anlamlar kalıplara dökülmeye ve kavramsallaştırılmaya çalışılmıştır.

Bulgular ve Analiz

Araştırmadan elde edilen bulgular kavramsal ve kuramsal açıklamalarla desteklenerek metin boyunca başlıklar halinde sunulmuştur. Bu şekilde sahadaki aktörler açısından kavramsal ilişkilere ve kuramsal açıklamalara da bir bakış açısının ortaya konulması ve betimsel analiz yapılması amaçlanmıştır.

Sınırın Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerindeki Etkileri

Sınırın toplumsal yaşam, gündelik hayat ve ekonomik ilişkileri nasıl dönüştürdüğü çalışma kapsamında ortaya çıkartılmıştır. Bu kısımda ilk olarak insanların sınırı nasıl deneyimledikleri ve sınır kapısı ile kurdukları ilişkiler, sınırın tarihsel arka planı ile beraber ortaya konulmuştur. İkinci olarak ise sınırın kent hayatı üzerindeki etkileri ve sınırın farklılaştırdığı kentleşme deneyimi Hopa özelinde görülmeye çalışılmıştır. Son kısımda ise sınırın etkilediği temel bir toplumsal dinamik olarak sınırın ekonomik etkileri ele alınmıştır.

Sarp Sınır Kapısı ve Sınırdaki Yaşama Deneyimi

1921 yılında Rusya ile sınırlar çizildiğinde Sarp köyü, evlerin bir kısmı Rusya tarafında bir kısmı da Türkiye’de olmak üzere tam ortadan ikiye bölünmüş oldu. Tabii sadece evler değil aynı zamanda bu evlerde yaşayan insanlar yani aynı köyü paylaşan akraba, dost ve arkadaşlar da karşıda kalmış oldu. Doğal olarak sınırın diğer tarafında toprakları kalan insanlar da vardı. Artık iki farklı köyden bahsedilmeye başlandı. Sınır kapısı sadece iki devlet arasındaki hattı bölmüyor, insanların hayatlarını da bölüyordu. 1937 yılına kadar Sarp ve Sarpi insanları *Pasavan* adı verilen pasaport benzeri bir belgeyle karşı taraftaki topraklarını işlemeye devam edebildi. Bu yıla kadar iki taraf arasında ekonomik, sosyal, kültürel ilişkiler devam edebildi.

Pasavan ya da geçit tezkiresi olarak adlandırılan belgenin bir tür kısa süreli pasaport olduğu söylenebilir. Osmanlı döneminde kanunla bu izin belgesinin çerçevesi belirlemiştir. Bu izin belgesi pasaport gibi geniş kapsamlı değildir. Ev ile iş yeri veya arazisi arasında sınırı geçmek zorunda kalan halkın serbestçe geçişlerini sağlamak için kullanılmıştır (Bay 2017: 326-327, 348).

1937 yılında Stalin döneminde Rusya’da yaşanan iç karışıklıklar ve siyasi belirsizlikler Türkiye sınırına da yansımış ve bu yıldan itibaren sınır tamamen geçişe kapatılmıştır. Yeniden açıldığı 1988 yılına kadar sınır kapalı kalmıştır. 1988’de dönemin başbakanı Turgut Özal’ın izlediği neoliberal politikalar ve Rusya devlet başkanı Gorbaçov’un yeniden yapılanma siyaseti Sarp sınır kapısının 51 yıl aradan sonra tekrar açılmasını sağlamıştır. 1996 yılında vize alma işlemleri kapıda yapılmaya başlanmıştır. 2006 yılında ise Türkiye Gürcistan vatandaşlarına vize şartlarını kaldırmıştır. Bu yıllarda Gürcistan’ın Rusya ile olan ilişkilerindeki gerginlikler de Türkiye’yi Gürcistan açısından önemli hale getirmiştir. 2011 yılında ise sınır konusunda daha esnek bir politika benimsenerek vizesiz ve kimlikle geçişe başlanmıştır. Sınır kapısı ilk inşaatından sonra 2009 yılında yenilenmiştir. Daha sonra artan talep ve kapasiteyi karşılayamadığı görülünce 2018 yılında tekrar yenilenmiştir.

Sınırın kapalı olduğu dönem ve açıldıktan sonraki süreç içerisinde yerel halk farklı deneyimler yaşamıştır. Bu deneyimler yerel halkın sınırla kurduğu ilişkiyi ve anlamlandırma biçimlerini ortaya çıkarmaktadır.

G19: Gelmek gitmek vardı ama aşağı yukarı 57 sene kapalı kaldı. O tarafta vardı amcamın kızları vardı halalarım vardı o tarafta kaldılar birbirimizi

görmedik ondan sonra da bu hudut açıldı böyle gidip geldi işte. Kendisi öldü ama torunları var oğulları torunları var.

Köyün ortası bölündü yarı o tarafa yarı bu tarafa oranın kızı buraya evli buranın kızı oraya evli kaldılar. Arada dere var kimse bakamazdı o tarafa öyle zamanlar geçirdik biz...

...açıldıktan sonra ablam vardı orada çağıracaktım davetiye çıkaracaktım oradan gel diye buradakiler gittiler oradaki hısmına akrabasına şimdiki kadar serbest değildi. Ölüm olunca o zaman validen kâğıt yaptılar gittiler şimdi daha serbest geziyorlar işte.

G12: *Hopa'ya olumlu yanları da var tabii olmaz diye bir şey yok ilk zamanlar baya bir ticaret canlı idi. Onlarda sakız yoktu şekerli sakız kutu kutu alırlardı bisküvi falan. İlk 4-5 yıl çok iyiydi ondan sonra güzel para kazanan oldu batan da oldu sınır ticareti yaptı çoğu. Yakın mesafe olduğu için iki ülke arasında tabii ki faydası da oldu.*

G18: *Tabii biz ilkokulda olduğumuzdan beridir Sarp sınır kapısını görelim diyerekten Türkiye'nin her yerinden gelen insanlar olurdu turlar gelirdi. Ama ta o zamandan şimdi karşı tarafta olan evlerin hiç birinin girişi bu taraftan değil çünkü bu tarafa bakmak yasakmış. Küçük camlı evleri ki bu tarafa bakmasınlar diye böyle baktığın zaman evlerin hiç birisi giriş kapısı ön taraftan değil ki görünmesin diyerekten. Askerler daha o tarafa doğru geçirmiyorlardı şimdi yine o huduta kadar geçebiliyorsun. Neredeydi öyle oldu ön tarafı kesmişler o tarafa bakmak yasak askerler sürekli gezerdi fotoğraf çekmek yasak. Bizim zamanlarda öyleydi ama sonradan biraz daha açılması ama gerçekten hiç iyi bir şey olmadı. Aileler üzerinde yani ahlaki bozulan aileler falan.*

G20: *Benim çocukluğumda Sarp'ta geçti hudutta. Çocukluğumda dayımın eviyle hudut 50 metre mesafedeydi. Oradan böyle bakarken elime vururdu bakma yasaktır diye o zaman. O hudutta dayım böyle altında şey vardı kahvesi yabancı kimse inemezdi o köşede o kadar kapalıydı burası Rus'un elindeyken. Ondan sonra yollar açıldı aşağı yukarı 20 sene var garanti. 20 sene zarfında hep aha görüyorsun da millet geliyor gidiyor yaşamak başka da ne anlatayım her hususta serbest. Bundan evveli burada bina aldığımız zaman buralar sıfırda hiçbir şey yoktu. O kadar kapalıydı buralar şimdi aha görüyorsun hepsi karşıdan gelenler. Kapıda Rizeli milletvekili vardı şey bakanıydı bakan açtı burasını. Kapı açıldı ondan sonra da ilk açıldığı zaman da buralarda hep eşya doluydu hep satarlardı. Kendileri satıp adamlar oradan ilk geldikleri zaman da her şey getirdiler giyim üzerine hep satılığa çıkardılar. Sonra döne döne hep dükkânlara sıra geldi abu benim dükkân ambar idi bir şey yok idi şimdi bu duruma geldi. Yani 20 sene 25 sene evveli burası sıfır idi. Şimdi genişledi serbest.*

Sarp sınır kapısı Türkiye'nin en yoğun yolcu geçişinin yapıldığı kara sınır kapısıdır. Günlük kapasitesi ortalama 30.000 kişidir. Elbette benimsenmiş olan esnek sınır kapısı politikasının bir yansıması söz konusudur fakat bunun yanında bu kapıyı buradan giriş çıkış yapan insanlar için cazip hale getiren başka faktörler de bulunmaktadır. Ayrıca bu ortalama sayılarda bir yanılısama olabileceğini de hesaba katmak gerekmektedir. Örneğin Gürcistan'dan Türkiye'ye gününbirlik geçen ve tekrar dönen çay tarımında, tekstil ve hazır giyim mağazalarında çalışan insanlar mevcuttur. Ayrıca iki ülke arasındaki fiyat farklarını değerlendirerek sigara, içki, akaryakıt taşıyan (karınca nakliyat) bir gruptan da söz etmek gerekmektedir. Durumun daha iyi anlaşılabilmesi için bazı istatistikleri gözden geçirmek gerekmektedir.



TÜİK turizm istatistiklerine bakıldığında giriş çıkış sayılarında 1988 yılından 2018 yılına kadar sürekli bir artışın olduğu görülmektedir. Son 7 yılda giriş çıkış sayılarının birbirine yakınlaşmaya başladığı ve dolayısıyla sınır kapısının gerçek kapasitesine ulaştığı görülmektedir. Yine son yıllardaki sayılar değerlendirildiğinde yabancı vatandaşların giriş çıkış sayılarının Türk vatandaşların giriş-çıkış sayılarının yaklaşık iki katı olduğu görülmektedir. Yabancı ziyaretçi sayısının %80'den fazla bir kısmını Gürcistan vatandaşları oluşturmaktadır. Dolayısıyla Gürcistan'dan Türkiye'ye olan talebin Türkiye'den Gürcistan'a olan talebin iki katı olması durumu ortaya çıkmaktadır. Gürcistan'dan gelen kişiler Türkiye'de yoğun bir şekilde çay ve fındık tarımında mevsimlik işçi olarak çalışmaktadır. Tekstil ve hazır giyim mağazalarında çalışanlar, temizlik, bakım, inşaat gibi alanlarda çalışanlar da bulunmaktadır. Ayrıca karınca nakliyat olarak bahsedilen ucuz ürünlerin Türkiye'ye geçirilmesi de söz konusudur. Tekstil ve hazır giyim de çalışanlar ve karınca nakliyat yapanlar 90 günlük Türkiye'de kalma süresini kullanmamak ve sürekli 90 günlük hakkını saklı tutmak için aynı gün içerisinde giriş çıkış yaparak sürekli olarak 90 günlük hakkını saklı tutmaktadır ve bu şekilde yıl boyunca Türkiye'ye giriş çıkış yapabilmektedirler.

İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 2016 yılında yayınladığı *Türkiye Göç Raporuna* göre ülkelere göre sınır kapılarından yapılan giriş sayılarına göre Almanya'dan sonra ikinci sırada Gürcistan yer almaktadır. Bunları sırasıyla Bulgaristan, İran, İngiltere, Ukrayna, Hollanda, Rusya, Azerbaycan, Yunanistan izlemektedir (İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2016: 32). 2018 yılı güncel verilere göre ise sınır kapılarından yapılan giriş sayılarına göre Gürcistan beşinci sırada yer almaktadır. İlk dört sırada sırasıyla Rusya, Almanya, Bulgaristan ve İngiltere bulunmaktadır. Gürcistan vatandaşları ayrıca çalışma izni ile Türkiye'de bulunan yabancıların sayısında da ilk sıradadır. İkinci sırada Suriye, üçüncü sırada da Çin bulunmaktadır (İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2016: 51). Ayrıca bu rapora göre Türkiye'de yakalanan düzensiz göçmenlerin sayısında Gürcistan beşinci sıradadır. İlk dört sırada Suriye, Afganistan, Irak ve Pakistan bulunmaktadır (İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2016: 58).

Sarp sınır kapısı ile ilgili yapılan ilk çalışmalardan birisi Koday'ın çalışmasıdır. Koday'ın doktora tezi Hopa ile ilgilidir. Beşeri coğrafyanın yanında ekonomik coğrafya da incelenerek ilçedeki tarım, ormancılık, sanayi, ulaşım, turizm ve ticaret faaliyetleri incelenmiştir. Ayrıca Koday 1994'te yaptığı başka bir çalışmada Sarp sınır kapısının sınır ticareti açısından önemini de ortaya koymuştur. Tespitlerine göre kapının ilk açıldığı dönemde de Sarp sınır kapısı Kapıkule'den sonra en fazla giriş çıkış yapılan sınır kapısı haline gelmiştir. Çalışmada gümrük müdürlüğünden alınan istatistiki veriler de ilk dönemden itibaren yıllara göre büyük bir artış olduğunu göstermektedir (Koday, 1994; Koday, 1995). Sarp sınır kapısı ile ilgili yapılan birçok çalışma bulunmaktadır (Ulukan vd. 2011; Akyüz, 2013; Metin vd. 2013; Aslan R., 2014; Özbey, 2017; Varol vd. 2018; Özbey, 2018a). Daha önce de değinilen çalışmalardan Akyüz'ün çalışması da bir doktora tezidir. Çalışmasında Sarp sınır kapısının etkileri etnisite ve toplumsal cinsiyet açısından ele alınmıştır. Sarp sınır kapısı bölgede bulunan Lazlar ve Hemşinler arasındaki dışlama ve ötekileştirme söylemlerini derinleştirmiş, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri de Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerinden fuhuş amaçlı gelen kadınlar nedeniyle farklı bir boyut kazanmıştır. Yerel kadın, eğlence sektörünün oluşturduğu ortamda eve hapsolmuş, göçmen kadınlar ise eğlence sektörünün bir nesnesi haline gelmiştir (Akyüz, 2013). Yine daha önce değinilen diğer başka bir çalışma Özbey'in sözlü tarih yöntemiyle yaptığı çalışmadır. Özbey, çalışmasında sözlü tarih yöntemine başvurarak Sarp Köyünde yaşayan 7 kişi ile görüşmüş ve sınır kapısının tarihini sahadan elde ettiği verilere dayanarak

çözümlemiştir. Sınırı dönemselleştirmiş, sınırın çizildiği 1921 yılından sınırın açıldığı 1988 yılına kadar geçen süreyi ilk dönem, 1988'de sınırın açıldığı dönemi ikinci dönem ve 1988'den 2018 yılına kadar geçen süreyi de üçüncü dönem olarak ele almıştır (Özbey, 2018a).

Sarp sınır kapısı birçok açıdan bölgeyi etkileme potansiyeline sahiptir. Doğu Karadeniz başta olmak üzere ülkenin geri kalanı için de özellikle son yıllarda farklı bir anlam kazanmaya başlamıştır. Gürcistan son dönemde en kolay gidilebilecek ve ziyaret edilebilecek yabancı ülke konumuna gelmiştir. Doğu Karadeniz'deki alternatif turizm rotalarının bir durağı da Gürcistan olmaya başlamış ve dolayısıyla Sarp sınır kapısı Türkiye'de en çok kullanılan kara sınır kapısı haline gelmiştir. Sarp sınır kapısının bölgeye etkisi söz konusu olunca elbette ilk olarak kapının içinde bulunduğu kent olarak Hopa ön plana çıkmaktadır. Sınır kapısı şu anda Kemalpaşa ilçesi içerisindedir. Fakat Kemalpaşa 2017 yılında yani 2 yıl önce Hopa'ya bağlı bir belde iken kanun hükmünde kararname ile ilçe haline getirilmiştir. Elbette önceden belde olan Kemalpaşa için sınırın çok büyük bir etkisi söz konusudur. Fakat Hopa ilçesi süreç içerisinde daha fazla etkiye maruz kalmıştır ve diğer bölgelerden daha fazla radikal değişiklikler geçirmiştir.

Sınırın Değiştirdiği ve Dönüştürdüğü Bir Kent Olarak Hopa

Bir kentin sınırda olması onun sadece bir geçiş yeri olduğunu göstermez. Aynı zamanda birçok sosyal, iktisadi etkileşimin kesişim noktası olduğunu da gösterir. Sınır hareketliliği sonucu ortaya çıkan bu etkileşimler bireylerin toplumsal yaşamlarını da şekillendirmektedir. Hopa hem bir sınır kenti hem de bir liman kentidir. Liman uzun yıllar işlek bir durumdayken son yıllarda bu işlek durumunu kaybetmiştir. Bölgede en önemli ekonomik faaliyet çay tarımıdır. Çay tarımı bölgedeki refahın ve zenginliğin kaynağı durumundadır. Çay tarımı aynı zamanda kenti değiştiren dinamiklerden ve sosyal ve ekonomik hayatı yönlendiren etkenlerden birisidir. Çay tarımının vazgeçilmezi olarak Gürcü işçiler ise esnek sınır politikasının bir ürünüdür. Yerel halk Gürcü işçileri çalıştırmakta bir taraftan da maddi kaynakların yurtdışına gitmesinden rahatsızlık duymaktadır.

G1: *Gürcü işçisi bizim buralarda lazım bu belli artık. Çünkü çoğu insan buraya dışardan geliyor. Yazları geliyor yazın çayını topluyor gidiyor. Şimdi çayını toplayıp gittiği zaman şimdi adam İstanbul'dan geldi mi tek başına çayını mecbur toplatmak zorunda eee kime toplatacak mecbur Gürcü veya yerli fark etmez bulmak zorunda...*

G14: *...çay toplama işine gelince, bizim milletimiz diyorum burası kolay para kazanılan bir bölgedir. Gürcü işçi çalıştırıyorlar, baya bir miktar para yolluyoruz onlara bu işten para alıyorlar.*

Sınır kapısının açılması Hopa için kritik bir dönüm noktası olmuştur. Sınır kapısı ekonomik yaşamda radikal birçok değişikliği beraberinde getirmiş bu durum ise kentteki sosyal hayata yön vermeye başlamıştır. Ekonomik dönüşüm Hopa'yı farklı sosyal ve kültürel grupların karşılaştığı ve bir arada yaşadığı bir yer haline getirmiştir. Bu grupların bir kısmı yerleşik olmuş büyük bir kısmı ise gelip geçici ilişkiler kurmuştur. Hopa'da farklılıkların bir uyumu söz konusudur. Lazlar ve Hemşinliler nüfusun genelini oluşturmakta bunun yanında Lomlar da bulunmaktadır. Sosyal hayata yön veren temel iki grup olarak Lazlar ve Hemşinliler sürekli bir mücadele içerisindedir. Sınırın açılmasıyla birlikte Lazlar toprak sahipliklerini bir avantaja çevirerek ticarete yön vermeye başlamıştır. Hemşinliler ise daha önce yaptıkları nakliyecilik işlerini büyütme ve yurtdışına açılma fırsatı bulmuşlardır.



Hopa sınırın açılmasından itibaren bazı dönüm noktaları yaşamıştır. Başta sınırın diğer tarafından ne bulursa getiren yoksul insanlar öncelikle Rus pazarlarını ve bavul ticaretini oluşturmuştur. Karşı taraftan getirilip satılacak bir şey kalmayınca Rus pazarları kapanmış, bavul ticareti ise İstanbul Laleliye kaymıştır. Kaçakçılık sınırın her döneminde belirli bir yere sahiptir. Yerel halk belli oranda kaçakçılığı normalleştirmiştir. Rus pazarlarının kapanması ve bavul ticaretinin Laleliye kayması bu kapsamdaki gelirleri azaltmış ve eğlence sektörüne dayanan yeni bir yapı ortaya çıkmıştır. Yerel halk da eğlence sektörünün oluşturduğu yeni ekonomik olanakları kullanmaya başlamıştır. Hopa'da yabancı göçmen kadınların fuhuş amaçlı bulunmasıyla şekillenen eğlence sektörü Hopa'daki ekonomik yapıyı ve sosyal hayatı şekillendirmeye başlamıştır. Fakat eğlence sektörü Hopa'nın sosyal ve kültürel yaşamında olumsuzluklara sebep olmaya başlamıştır. Lazlar ve Hemşinler arasındaki ilişkiler bile eğlence sektörü üzerinden değişmeye uğramıştır. Ayrıca kadınların sosyal yaşamları eğlence sektörü üzerinden şekillenmeye başlamıştır (Akyüz 2013: 303). Yerel halk sınırın etkileriyle Hopa'da belirgin bir değişimin yaşandığını ve bunun aile hayatı, gençler, toplumsal yaşam ve gündelik hayat üzerinde belirleyici olduğunu ifade etmektedir.

G12: *Diğer türlü aileleri de etkiledi gittiler orada paraları yediler şudur budur başka şeyler. Bazı durumlar söz konusu oldu. Oralarda kalanlar, afedersin başka kadınlarla dost hayatı yaşayanlar oradan evlenenler oldu paraları yiyip dönenler oldu halen gidiyorlar. İşin gerçeği aile huzuru bozuldu çoğu ailelerin. İçki o kadar yoktu kapı açılıncaya kadar. Ben o zamanlar bira satardım bir koliyi 2-3 aya satamazdık. Kapı açılınca bunlar zaten su gibi alkol tüketiyor. Aile hayatı çatırdadı duyuyoruz. Gelmiyor adam eşi başvuruyor oraya yerleşen var. Para bitti mi mecburen gelecek. Kimlikle geçsen bile kalma süresi var.*

G20: *Niceleri kendi ailesini bırakıp karşıdan evlenenler de çok oldu. Ama hakiki ailesini bilen adam kendisini muhafaza eden adamda hiçbir şey yoktur. Olumsuz çok yok olumsuz da yüzde 80 Hemşinlerde vardır Lazlarda o kadar yok. Hemşin'in milleti çünkü yeni gördü bir şey görmemişti yeni görünce karşıda benim kanaatime göre 3-4 tane Hemşinli kayboldu orada gitti gelme yok.*

Eskiden buralar serbestti şimdi fazla da şey yapamıyoruz gece kaç türlü insanın olduğu belli değil. Bizim dükkâna bile girdiler elli türlü insan var burada. Aburda şimdi gezenlerin yüzde 80'i yabancı. Ama bizim çocukluğumuzda hep yerlisydi yabancı yoktu. Dışardan gelirlerdi burada inşaat yapıları giderlerdi insanlar da çok yakındı hatta burada kalanlar da oldu.

Bu Kemalpaşa aşağı yukarı 15 köydür 15 tane köy çok güzel istifade etti. Hopa'dan adam geliyor mazotunu buradan alıyor ucuz. Ondan sonra gelir turistliğe gelir. Hopa'dan Arhavi'den her taraftan ha şimdi burada olanların yüzde 70'i Trabzon'dan beri, Trabzon, Rize hep oradan gelmişler buradaki tüccarlar. Buranın adamı buraya karşıdan gelenler Arhavi'ye Hopa'ya gitmiyor burası yeterlidir dükkânlarda her şey bulunuyor burada. Şimdi gördüğün arabalar Trabzon'dan beri geliyorlar buradan alıyorlar. Bundan 15-20 sene evveli hiçbir şeyi olmayan sıfırda olan adam özel taksile geziyor şimdi. O kadar değişme var burada. Sonra çay hem çaydan hem şeyden burada yapılan evler. Burada ev mi vardı?

G19: *Hiç iyi olmadı. Ne açıdan buradan giderler sanki Batum'da kumar oynayacaklar. Kumarda kazansalar gelirken yolda soyarlar. Alışveriş var ama ahlak bozuldu gençlerin ahlakı bozuldu. Uyuşturucu satanı desen*

gümrükte olanlar memurlar gençleri kullanıyorlar hep sattırılım diye. Benim amcamın oğlu üniversite okumuş birinci cihan harbinde Almanya'da subay olarak şey yapmış idi. Sonra harp oldu sonradan hudut işlerinde tercümanlık yapıyordu. Derdi ki hudut açılrsa bizim aleyhimize olur değerlerimize aynı o şekilde oldu. Çocuğu kollayacaksın uyuşturucuya alıştırırlar kaçakçılığa alıştırırlar çocuğu kollayacaksın öyle zamandır. Hiç iyi değil ey olmadı bizim için.

Burada kapı olduğundan biz ayak altında kaldık faydasını görmedik. Zarar ettirir ama karını görmedik. Benim amcamın oğlu şeyde üniversite okumuştur Almanya'da birinci cihan harbinde orada talebeymiş hava subayı olarak aldılar dört sene yoktu öldü de ümit kesilmişken ölmeden geldi. O derdi ki hudut açılrsa biz ayak altında kalırız kar etmeyiz zarar ederiz derdi nitekim de zarar ettik. Şurada ani hastan olsa acilen doktoru getiremezsin orada izin verecek polis verecek burada ayak altında biz kar etmedik.

Bana göre bir şey değil ama çocuklar orayı gördüler herkes etkilendi huduttan herkes etkilendi ahlak bozuldu velhasıl. Komşu çocuğu gidiyor orada içiyor eğleniyor seninki de gidiyor gitme diyemezsin.

Hopa'nın komşu olduğu Gürcistan'ın Batum ili her açıdan etkileşimi başka bir boyuta taşıyacak kapasiteye sahiptir şehrin ekonomik yapısı ve turizm kapasitesi Hopa'yı etkilemektedir. Batum'da kumar yasal bir aktivitedir. 2004 yılından itibaren ise bilinçli bir çalışmayla turizm kenti yapma çalışmaları vardır. Gürcistan'daki turizm profesyonelleri ve hükümet temsilcileri ile yapılan görüşmelerde bu bölge için hangi turizm türünün daha önemli olduğu sorulmuş ve yazın kıyı turizmi kışın ise kumarhane ve kayak turizminin önemli olduğu ifade edilmiştir (Tanıl 2015: 97-98).

Sosyolojik bakış açısından sınır ve kent ilişkisine bakıldığında ortaya mekân kavramı çıkmaktadır. Sosyoloji mekâna daha çok kent hayatı üzerinden bir bakış açısıyla bakmaktadır. Bu konuda ilk akla gelen kuramsal girişim Chicago Okulu tarafından ortaya konmuştur. Bu okul 20. yüzyılda Amerika'da kent sosyolojisi alanında yapılan çalışmalara öncülük etmiştir. Bu ekolün ortaya koyduğu kuram ekolojik kuram olarak adlandırılır. Bu ekolün temsilcileri suçun sebeplerini temelde suçluların yaşadıkları bölgelere bakarak anlamaya çalışmışlardır. Şehrin dışında yer alan gecekondu bölgeleri suçluların daha yoğun yaşadıkları yerlerdir. Genel anlamda şehir yaşantısında birbirini tanımayan insanlar arasında akrabalık ve dostluk ilişkileri zayıflamıştır. Bu durum sosyal düzensizliğe, sosyal düzensizlik ise suçlara neden olur. Chicago okuluna göre şehrin belli bölgelerinde yaşayan insanlar daha çok suç işleme potansiyeline sahiptir.

Sosyal bilimlerde mekân kavramından söz edilince ilk akla gelen kişilerden birisi de Lefebvre'dir. Temel olarak mekânların toplumların maddi pratikleri içerisinde üretildiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Mekân kavramı zihinsel olanla kültürel olanı, toplumsal olanla tarihsel olanı birbirine bağlar. Üretim tarzı bazı toplumsal ilişkilerle birlikte kendi mekânını örgütler ve üretir. Toplumsal ilişkiler ile mekânsal ilişkiler arasında önceden benimsenmiş doğru bir denklem yoktur. Merkezileşmiş ve yoğunlaşmış mekânın örgütlenmesi hem siyasal iktidara hem de maddi üretime yarar, kârları optimize eder. Toplumsal sınıflar, işgal edilen mekânların hiyerarşisi içinde, buraya yatırım yapar ve burayı dönüştürür. Bununla birlikte, ulusal ve yereli bütünleştirip parçalayan yeni bir mekân dünya ölçeğinde oluşma eğilimindedir. Çelişki dolu bu süreç, kapitalist üretim tarzı içinde gezegen çapında bir işbölümü ile daha rasyonel bir başka dünya düzenine yönelik çaba arasındaki çatışmaya bağlıdır (Lefebvre 2014: 21-30). Benzer görüşteki David Harvey ise mekânsal biçimlerin toplumsal süreçleri içerdiğini, toplumsal süreçlerin ise



esas olarak mekânsal olduğunu iddia etmektedir. Harvey mekânı insanı biçimlendiren ve onun tarafından biçimlendirilen toplumsal bir boyut olarak ele alır (Harvey, 2013).

Çalışmadaki kuramsal girişimi iki ilişki türü üzerinden görmek mümkündür. Kentleşme ve suç ilişkisi, sınırlar ve suç ilişkisi. Kentlerin yapısı ve kentleşme süreci suçların oranını ve çeşitlerini artırabilmektedir. Sınırlar ise bir mekân olarak değerlendirildiğinde suçlar açısından yine bir farklılaşma ortaya çıkartmaktadır.

Sosyoloji için kent olgusu temel bir uğraş alanıdır. 19. yüzyılda ortaya çıkan ve karmaşıklaşan toplumları anlamaya ve sorunlarını çözmeye çalışan bir bilim dalı için kentler, modern dönemde her zaman temel bir ilgi alanı ve analiz birimi olmuştur. Bu durumun sebebi, sanayi devrimi ile ortaya çıkan kentleşme sürecinin büyük yığınları bir araya toplayarak karmaşık ve kalabalık kent nüfusunu ortaya çıkarmasıdır. Kentlerde karmaşıklaşan bir yapı ve yoğun nüfus ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak da insan ilişkileri çeşitlenmiş ve sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Bu sorunlardan ilk akla gelecek olgu ise suçlardır. Suçlar insanlık tarihi kadar eskidir fakat kentlerde suçları anlamak için ayrı bir anlayış çerçevesi gerekmiştir.

Kentleşme başta gelişmenin bir ölçütü gibi görünmüştür fakat aynı zamanda insanlar arasındaki dayanışmanın zayıflaması, çözülmenin ortaya çıkması ve ilişki tarzlarının da çeşitlenmesi, kentlerde güvensiz ve savunmasız bir ortam ortaya çıkarmıştır. Daha önceden daha sıkı bağlarla birbirlerine bağlı olan ve birbirlerine karşı sorumlu hisseden ve birbirleriyle ilgili olan insanlar için artık kent hayatında diğerleri, tamamen yabancı ve potansiyel anlamda zarar verebilecek kişiler olarak düşünülebilmektedir. Yerel halk sınırın etkisiyle ortaya çıkan kentleşme sürecini çoğu yönden olumsuz olarak değerlendirmektedir. Küçük bir kasabanın sınırın gelmesiyle kalabalıklaşması, insanlar arasındaki ilişki biçimlerinin değişmesi, karmaşıklaşması, dayanışmanın çözülmesi söz konusudur.

G13: *Yani üç beş esnaf için işine geldi hep onlara endeksli eşyalar satmaya başladılar ama işte öbür türlü bakılırsa herkes bankaya düştü birçok insanın yuvası dağıldı. Bir sürü kadınları da tanıdığım için birçok insanın yuvası dağıldı. Ama görmemezlikten gelen de var artık isyan edip de vazgeçen de var ama ekonomik özgürlüğü olmayan kadınlar mecbur çoluk çocuk işte evimin babası böyle süregeliyor. Biraz aklıselim insanlar tabii yolunu buldu ayrıldı veyahut ta çok yuvalar sarsıntıda...*

Birçok kavramımız gitti aile, sıcaklık, komşu ilişkileri her şey bunla başladı (Sarp sınır kapısı) biz 15 -20 sene öncesini biliyoruz yani. Bu kadar çığrından çıkan bir kişiyi görsek bilirdik kimdir nedir ona göre tavır alırdı herkes ya düzelirdi ya da memleketi terk ederdi tabii kalabalık oldu sıkıntı da oldu ama bu kadar dejenere olmamıştı hiçbir zaman.

G11: *Hopa açısından biraz ilerleme katetti maddi konudan. Para kazanan çok güzel kazandı. Kazanmayan da iflas etti yedire yedire. Ben çok bir şey yaşamadım kapıyla ilgili. Hayatımda bir kere gittim. Çok alışverişimiz olmadı, o tür insanlara da hiç hizmet vermedik. Yaşantımızı ve ailemizi etkilemedi. Bir keresinde geziyordum Hopa'da adamlar "gogo gogo" diye çağırmaya başladı. Bir kere öyle bir şey yaşadım onun da zaten ağzının payını verdim. Utanıp kaçtılar.*

G19: *Burası yokken adam birbirine bağlı idi millet burası oldu kardeş kardeşi tanımaz oldu velhasıl bu iyi bir şey olmadı bizim için. Bir tane Vanlı bana dedi arabayla aşağı inemedi dedi yukarısı orman aşağı deniz köşeye kıstırmışlar dedi siz buradan kaçın dedi kaçın öyle köşede yaşıyorduk ama*

kendi kendimize yaşıyorduk şimdi geleni belli değil. Gece bir dışarı çıksan kim geziyor bilmiyorsun. Yabancı mı geldi oralı mı geldi Türkiyeli mi geldi kaçak mıdır bilmiyorsun öyle karıştı da! Öyle değildi tertemiz köyümüz vardı ama. Derdi amcamın oğlu kar değil zarardır ama bilmiyorsunuz.

Modern toplum yapısında kentleşmenin ortaya çıkması, aile kurumunun zayıflaması, alkol ve uyuşturucu alışkanlıklarının artması, kültürel farklılığın ve çatışmanın artması, geleneksel değer ve bağlılıklarının zayıflaması, enformel sosyal denetimin çözülmesi, kentlere göçle birlikte kırsal alanlara özgü şiddet kodlarının taşınması gibi birçok faktör kentlerde suç oranlarının artmasında ve suçların çeşitlenmesinde etkili olmaktadır (Kızmaz, 2013). Kent ve suç ilişkisini ele alan çalışmalar sosyal, kültürel, ekonomik, demografik ve mekânsal olarak ayrılabilir. Mekânsal faktörleri inceleyen çalışmalar ise ön plandadır (Ayhan vd. 2007). Kentlerde ortaya çıkan hızlı sanayileşme, göç ve nüfus artışı gibi olgular, farklı sorunlarla birlikte suç oranlarında da bir artışa neden olmuştur (Derdiman 2010: 53). Farklı suç türleri üzerinden incelendiğinde kent ve suç arasındaki ilişki daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. Kente özgü bazı suç kalıplarından bahsetmek mümkün müdür? Elbette kırsal alanla kent alanları karşılaştırıldığında kentlerdeki yoğun nüfusun sebep olduğu karmaşanın ve kırsal alandan farklı olarak daha heterojen bir yapının suç dinamiklerinde de bir farklılaşma ortaya çıkartacağı kabul edilebilir. Hırsızlık, şiddet, uyuşturucu, terör gibi birçok suç türüyle ilgili kırsal ve kentsel ayrımı yapılabilir.

Kentleşme ile ilgili suça yol açabilecek etkenleri farklı bir şekilde görmek de mümkündür. Yoksulluk, aile değerlerinin kaybolması, kayıtsızlık, adaletsizlik, zayıf devlet ve yönetim anlayışı, suç korkusu gibi etkenler ve özellikle sağlıklı kentleşme ve yarattığı toplumsal sorunlar suç oranlarının artmasına neden olabilir (Gökulu, 2010).

Kentleşmenin suçlar üzerindeki etkisi sadece toplumsal denetimin zayıflaması ve ilişkilerin formelleşmesi ile sınırlı değildir. Kentlerde yaşanan çevre kirliliği, yoğun trafik, ulaşım zorlukları, geçim kaygısı, işsizlik, yüksek hizmet maliyetleri, ekonomik bunalımlar gibi sorunlar bireyler üzerinde baskı oluşturmakta, bu durum ise özellikle şiddete ve suç oranlarında artışa neden olabilmektedir. Kentlerin demografik yapısı, kentleşme oranı, gelişmişlik sırası, nüfus yoğunluğu, göç hızları, gelir düzeyleri gibi faktörlerle kentlerdeki suç oranları arasında bir ilişki olduğu çeşitli ampirik araştırmalar tarafından ortaya konulmuştur. Örneğin Türkiye’de kentleşme oranı yüksek, gelişmiş, Gayri Safi Milli Hasıladan daha çok pay alan, nüfus yoğunluğu yüksek ve göç alan kentlerde suç oranları daha yüksektir. Fakat yine de bu genellemelerin dışına çıkabilecek kentlerin varlığından da söz edilebilir (Karasu, 2008).

Sınıra yakın bölgelerde yaşayan insanlar, ülkenin geri kalanından daha farklı deneyimler yaşamaktadırlar. Bu deneyimlerin farklılaşmasının nedeni, sınırın toplumsal yaşam, gündelik hayat ve ekonomik faaliyetleri farklı açılardan etkilemesi ile ilgilidir. Bir sınır kenti olarak Hopa da bu dönüşümleri derinden yaşamış ve yaşamaya devam etmektedir. Sınırın etkisiyle Hopa’da farklı bir kentleşme deneyiminin de ortaya çıktığı görülmektedir. Bu deneyimi elbette sadece sınır şekillendirmemekte, bunun yanında birçok sosyal faktör de söz konusu deneyimin şekillenmesinde rol oynamaktadır. Fakat burada temel dinamiklerden birisinin sınırın varlığı olduğu görülmektedir. Sosyal ilişkilere, toplumsal yaşama ve gündelik hayata yön veren ve sınırın etkisi altında olan diğer bir alan ise ekonomidir. Ekonomi aynı zamanda diğer sosyal faktörleri de etkileyen temel bir dinamiktir. Dolayısıyla sınır ve ekonomi ilişkisine bu noktada bakmak gerekmektedir.

Sınır Ekonomisi ve Toplumsal Yaşam

Çalışmada sınırların ekonomik yönü, sınır bölgelerinde toplumsal yaşamı şekillendiren, değiştiren ve yönlendiren temel bir etken olarak *sınır ekonomisi* kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. Sınır bölgelerindeki toplumsal yaşam sınır ekonomisi tarafından şekillendirilmektedir. Sınırlarda yaşayan insanların bu ekonomiye nasıl dâhil oldukları ve onu nasıl deneyimledikleri yaş, cinsiyet, kimlik gibi farklı değişkenlere bağlıdır. Sınır ekonomisi kaçakçılık, bavul ticareti, nakliyat, gümrük komisyonculuğu, fuhuş ve eğlence sektörünün oluşturduğu sınır bölgelerindeki ekonomik ve toplumsal yaşamı doğrudan etkileyen ve şekillendiren, bölgedeki halkın farklı düzeylerde katıldığı, deneyimlediği ve etkilendiği ekonomiyi ifade etmektedir (Donnan vd. 1999; Akyüz, 2014).

Özbeç Hopa'da sürdürdüğü saha çalışmasında sınır ekonomisinin yerel bir örneğini sunmuş ve gündelik yaşam pratikleri ve sosyal ilişkiler ağı açısından Gürcistan'dan Türkiye'ye günöbirlik işgücü göçünü ele alarak kapitalizmin farklı bir yorumu olarak ifade ettiğı "sınır kapitalizmi" kavramını kullanmıştır. Kavram, ulus devletçi ve küreselleşmeci yaklaşımların bir sentezi olarak ele alınmıştır. Sınırla ilişki kuran her iki taraf için de sınırlar üzerinden ekonomik fırsatlar elde etme arzusu dolayısıyla sosyal ve kültürel yapı üzerinde meydana gelen kırılmalar, sapmalar ve çöküşler bu kavramsallaştırma içerisinde düşünülmektedir (Özbeç, 2018b). Özbeç'in kullanmış olduğı kavram daha önce Akyüz'ün kullanmış olduğı sınır ekonomisi kavramının derinleştirilmiş ve güncellenmiş bir anlatımını içermektedir (Akyüz, 2014).

Sınır ekonomisi dâhilinde değerlendirilebilecek günöbirlik işgücü göçü ya da farklı bir karşılığıyla mevsimlik yabancı göçmen işçiler, burada konu edilen Sarp Sınır Kapısı açısından da önem arz etmektedir. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının bu konuyla ilgili düzenlemeleri olmasına rağmen bölgedeki Gürcistan uyruklu yabancı işçiler kayıt dışı çalışmaktadırlar. Düzenleme bu işçiler için çalışma izni muafiyeti sağlamaktadır. Bu düzenlemeye göre Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin illerinde mevsimlik tarım işlerinde çalışacak yabancıların çalışma izni muafiyeti almaları zorunludur. Bu durumdaki yabancılar bir takvim yılı içerisinde en fazla 90 gün çalışabilmektedirler. Gürcü işçiler için Yabancı Uyruklu Mevsimlik İşçiler (YUMİ) sistemi kurulmuş olmakla birlikte bu sistemde yabancı işçiler ilgili internet sitesine girerek gerekli bilgileri doldurmakta ve muafiyet kapsamında olduklarını gösteren belgeyi alabilmektedirler (Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2019).

Yabancı işçiler ya da farklı bir deyişle yabancı işçilerin mevsimlik göç olgusu Sarp sınır kapısı için farklı boyutları ile ele alınması gereken ve sınır ekonomisini oluşturan öğelerden birisidir. Türkiye'nin Gürcistan ile olan esnek sınır politikası işgücü hareketliliğini ortaya çıkarmaktadır. Neoliberal küresel ekonomik bütünleşme ve ulus devletin güvenlikçi anlayışının kesişiminde bulunan sınırlar, işgücü göçü konusunda en temel gerilim noktalarından birisidir (Özbeç 2018b: 78). Gürcistan vatandaşları daha çok çay tarımında çalışmaktadır. Çay tarımı bölge için önemli bir ekonomik dinamiktir. Çay üretiminde çalışan Gürcü işçilerle ilgili yapılan çalışmalarda (Yıldırım, 2016; Engin, 2017; Aslan H., 2018; Özbeç, 2018b) da birçok yerde ifade edildiğı gibi işçilerin neredeyse tümü kayıt dışı çalışmaktadır. Yerel halk ve Gürcü işçiler arasında farklı bir ilişki oluşmuştur. Yerel halk bir taraftan Gürcü işçilerden şikâyet etmekte onların çay tarımından elde edilen gelirin büyük bir kısmını yurt dışına çıkardıklarını, bazılarının hırsızlık, uyuşturucu kullanımı gibi suçlar işleyerek düzeni bozduklarını ifade etmekte, fakat bir taraftan da Gürcü işçiler olmadan artık çay tarımı yapmanın çok da mümkün olmayacağını ifade etmektedirler.

G13: *Ha işçiler açısından belki iyi oldu herkes hanım oldu çay toplatıyorlar bilmem ne bilmem ne. Giderken de yine tokatlayarak gidiyor onlarda yani diğerleri hariç ama çok hırsızlıklar da oldu mesela evlerimizi boşalttı gittiler. Aslında güvence yok yani. Bana göre Hopa çok etkilendi ben Hopa'da yaşadığım için diyorum yani aile kavramı çok etkilendi. Tabii artıları var çok çayı olanların artı çünkü işte yüzdelikli çalıştıranlar işçileri kullanıyorlar.*

G3: *...şu anda çayımızı biz toplayamıyoruz. Yani bizim nesil o kadar hani sabahtan kalkmış sabah güneşte gelmiş adam 5 tane işçi alacak çaya götürecektir. Çocukları da akşama kadar çay ocağında akşama kadar oturur. Çalışma potansiyeli yok. Yok, efendim benim çocuk üniversite okuyor benim çocuk çay toplayamaz bilmem ne olur he ne oldu Gürcüler geldi çayı topladı yarısından fazlasını aldı götürdü. Peki, tamam hani götürsün çalışıyorsa elbette ki götürecektir ama hani bizim millet bunların burada çalışmasından ötürü tembelliğe aşırı derecede alıştı.*

G2: *Diğer türlü de Sarp olmasa biz bu çayı kime toplatacağız insanlar tembelleşti. Ha nedir yani işçi fiyatları yüksek bunların denetlenmesi lazım bu konuda hemfikiriz. Ama diyelim ki bugün kapıyı kapatalım bu millet perişan olur. Çünkü işçi bulamayız. Şimdiki nesilde çay toplamıyor alışmamışlar tembelliğe alışmışlar. Bize en güzel faydası şimdi bu işçi sıkıntısını çözmemiz.*

Çay tarımının yanında Gürcü işçiler Kemalpaşa'da bulunan tekstil ve hazır giyim mağazalarında ev işlerinde ve temizlikte, bakım işlerinde, inşaat işlerinde çalışmaktadırlar. Bu durum Gürcistan'ın kendine has ekonomik durumunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Sovyetlerin dağılmasından sonra Gürcistan bağımsız olmuş fakat Sovyetlerle mücadelesi bitmemiştir. Gürcistan'ın ekonomik durumu ve yoğun işsizlik nedeniyle, Gürcü vatandaşlar Türkiye'nin esnek sınır politikasını sonuna kadar değerlendirmektedir. Esnek sınır politikası sadece gündelik işlerde çalışmak için gelenlere değil aynı zamanda yasadışı faaliyetler için gelenlere de kapı aralamaktadır. Sınır kapısı iki taraf için de farklı yaşam deneyimlerini ortaya çıkarmıştır. Türkiye'ye Gürcistan üzerinden gelen yabancı uyruklu kadınlar fuhuş sektörünü oluşturmaktadır. Hopa'da gece hayatı ve eğlence sektörü kapının ilk açıldığı dönemden itibaren oluşmaya başlamıştır. Sınırın diğer tarafında bulunan Batum'da ise benzer bir şekilde fuhuşa dayalı eğlence sektörü ve bunun yanında bir de kumarhaneler bulunmaktadır. Yerel halk da Batum'daki bu sektörlerle yoğun bir ilgi göstermektedir. Dolayısıyla ekonomik kaynaklarının bir kısmını da burada kullanmaktadır.

G4: *Bir de bu Batum'un ya da Gürcistan'ın gece hayatı var diğer öbür yüzü var. Neydi bizim doğu Karadeniz'de bu kadar cafcıflı bir işte alemdi kumardı gece hayatıydı oydu buydu yoktu. Bizim insanlar ne yaptı bunu bir anda gördü öyle bir ortama alıştı diyelim artık vazgeçilmez oldu. Yani buna da bir şekilde dur demek lazım ama devlet olarak diyemeyiz niye biz bilinçsiziz. Abimin dediği gibi adam kredi çekti evinde belki yiyecek ekmeği olmadı şeyi olmadı aldı bastı gitti kumar oynadı parasını orada bitirdi. Ama işte bu devletle alakalı bir şey değil bizim kendimizle alakalı bir şey. Cahilliğimiz bilinçsizlikle alakalı...*

G7: *Son zamanlarda oldu işte hani kimlikle geçiş 1 liraya düştü ya o zaman işte millet Batum'a gitti işte mesela kumar sektörü Batum'da var Kıbrıs gibi oldu aynı şekilde. Millet parasını aldı gitti çay parasını alan gitti oraya. Millete alternatif gibi bir şey oldu basit geçmek basit 1 lira. Veriyorsun kimlikle geçiyorsun pasaport yok hiçbir şey yok yani. Adamlara*

cazip geldi bu olay ver 1 lirayı geç kapıdan git kumarın oyna ver parayı geri gel. Türk vatandaşları açısından kötü oldu.

Bunların yanında elbette sınır ekonomisi kavramsallaştırmasının içine girecek olan kaçakçılık, bavul ticareti, nakliyecilik ve bu sektörlerin sayesinde oluşan alt sektörleri de eklemek mümkündür. Sınır ekonomisi sadece ekonomik bir anlatı içermemektedir. Sınır bölgesinde yaşayan insanların sınır dolayımında gelişen ekonomik etkinliklerden etkilenmesini ve bu ekonomiden dolayı gündelik yaşamlarının, etkileşim biçimlerinin, sosyal hayatlarının farklılaşmasını içermektedir. Sınır birçok açıdan insanların hayatlarına temas etmektedir. Gündelik yaşam, sosyal hayat, kültür, kimlik, toplumsal cinsiyet gibi birçok alanda sınır insanların hayatları farklı yönler kaymaktadır. Bu durum sınırlara has bazı durumları ve sınır ekonomisi üzerinden de görüldüğü gibi ülkenin diğer geri kalanından farklı deneyimleri ortaya çıkarmaktadır. Yerel halk sınırın ortaya çıkardığı farklılaşmaların bilincindedir. Bu farklılaşmalar sosyal ilişkiler, gündelik hayat, aile hayatı gibi birçok noktada görülebilmektedir. Yerel halk açısından ön planda ve daha çok görünür olan farklılaşmalar ekonomik etkinlikler üzerinden okunabilmektedir. Görüşmelerin birçoğunda sınırın oluşturduğu etkilerin ekonomik yapı üzerinden ifade edildiği görülmüştür.

G8: *Şimdi sınır mesela benim şöyle bir şey enteresan bir şey başıma geldi. Ben stajyer öğrenci aldım burada çalışıyor. Günlük işte stajyer öğrenci ne kadar alır işte 20 lira 30 lira yemeğini veriyorum 2 gün 3 gün çalıştı ben dedi çalışmıyorum abi. Ne oldu niye çalışmıyorsun abi dedi ne çalışacağım şu gümrükten bir araba geçiriyorum 100 dolar alıyorum burada dedi 20 lira 30 lira ben dedi uğraşamam dedi. Şimdi böyle faktör olunca gençler kolay para daha kolay kazanılan para olunca mesela hayat daha biçimsiz oluyor. Onda bir düzenleme olsa daha bir disiplin olayı olsa bence daha iyi olur benim bakış açım.*

G15: *Karadeniz'in de şu anda Gürcülere ihtiyacı olduğundan dolayı gerek çay atıyorum işte gerek işçi bakımından biz onlara biraz muhtacız. Onların da fabrikaları olmadığından dolayı mesela giyim olsun ev tekstili olsun bizim ev tekstili şu anda Kemalpaşa'yı ayakta tutan konsept bu...*

... yani biz buraya geldikten sonra yani şöyle diyeyim sana burada 500'e yakın mağaza var. Her mağazanın da nereden bakarsan 2-3 tane de çalışanı var ortalama günde 1500 tane eleman geliyor. Bu elemanlar burada yiyorlar burada içiyorlar 500 - 600 tane esnaf burada kiraya ev tutmuş yani Kemalpaşa'yı Kemalpaşa yapan aslında ticaret. Ticaret olmasa atıyorum sana kapı kapansa Kemalpaşa mahalleden daha farksız olur.

G7: *Olmasaydı iyi olmazdı olmasaydı Hopa olmazdı. Örnek vereyim sana Arhavi aramızda 15 kilometre var Arhavi'de 3 tane banka var. Ziraat bankası, Akbank, İş Bankası. Gel Hopa'ya 12 taneye yakın banka var 10 taneye yakın banka var. Sınır ticaretinden dolayı burada bir sürü banka var. Banka demek çalışan demek hep ekonomiye dayanıyor baktığın zaman bence zararı yok faydası var. Daha iyi yapılması lazım anlaşmaların daha iyi olması lazım. Her zaman faydası var zararı yok bu kapının. Kapı olmasaydı saat 6'dan sonra dışarda Allah'ın kulu olmayacaktı ama şimdi bizim sokak buraya bak mesela 9'a kadar açığız müşteri var. Arhavi'ye git saat 7'den sonra açık dükkân bulamazsın. Burada sadece bizim firmalar da değil bir sürü firma da buradan geçiyorlar. Tır parkı var 2 tane oraya gelen adam geliyor buraya tıraş olup gidiyor yani. Bana doğrudan etkisi oluyor hiç yoksa benim 20 tane*

dışarıdan müşterim var firmalarda çalışanlar şoförler var mesela. Bana varsa burada geliyor mesela son yer olduğu için (sınırdan önce) adam yemek yiyor peynir alıyor alışverişini yapıyor. 5 – 100 lira bırakıyor bir tirci 1000 tane tirci gelse 500 bin lira para yapar. Herkese yani adam gidiyor çay ocağına çayını içiyor. Tircilerin hepsi de uğruyor uğramadan gitme şansı yok. Çünkü gümrükleri burada yapılıyor ondan sonra yemek falan ihtiyaçlarını buradan alıyorlar her şeyini buradan alıyorlar. Her türlü faydası var. Hopa'nın Hopa olmasını sağlayan kapıdır başka bir şey değil.

Sınırlar sınır bölgelerinde yaşayan insanların hayatlarını şekillendiren temel dinamiklere sahip olabilir. Sınırın toplumsal hayat üzerinde etkileri sosyal ve kültürel olarak gözlemlenebilir. Sınırlar kritik bir etkileşim alanıdır. Her iki tarafta yaşayan farklı devletlerin vatandaşları sınır bölgelerinde karşılaştıklarında bir etkileşime girerler bu etkileşim sosyolojik anlamda yeni bir durumu ortaya çıkarır. Etkileşim yeni bir kültürel sosyal ortam oluşmasını sağlar. Sosyal alanda değişiklikler başta gündelik yaşam, aile ilişkileri, kadın erkek ilişkileri gibi alanlarda ortaya çıkabilir. Tüm bu değişiklikleri etkileyen ve yönlendiren temel bir dinamik olarak ekonomik etkenler ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla sınırın insanların ekonomik yaşamı açısından önemli etkileri bulunmaktadır. Sınır genel anlamda birçok toplumsal faktörün daha karmaşık bir hal almasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bazı istenmeyen durumlar da ortaya çıkabilmektedir. Örneğin ekonomik ilişkilerin fazlaşması ve çeşitlenmesi insanlar arasındaki çıkar çatışmalarını da artırmakta ve suçlar ortaya çıkabilmektedir. Neticede sınır diğer birçok sosyal faktör üzerinde etkili olduğu gibi suçların ortaya çıkmasında da etkili olmaktadır. Suç olgusu, çalışma kapsamında kuramsal olarak da merkezi bir konuma sahiptir.

Sınırın Ortaya Çıkardığı Suç Olgusu

Çalışma kapsamında ele alınan ve araştırma sahasının özelliklerinden dolayı ortaya çıkan iki suç türü bulunmaktadır. Bunlardan ilki her sınır bölgesinde farklı şekillerde belli bir oranda ortaya çıkan ve araştırma sahasında gündelik hayatın bir parçası haline getirilerek normalleştirilen kaçakçılık suçudur. İkincisi ise insan ticaretidir. Bu suç türü sınırın etkisiyle oluşan eğlence ve fuhuş sektörü açısından konumlandırılarak ele alınmıştır.

Bir Sınır Kenti Olarak Hopa'da Suçlar

Bu çalışmada sadece sınırın ortaya çıkardığı ya da etkilediği suç ve suçlular konu edilmemekte, bunun yanında toplumlararası etkileşimin doğurduğu bazı sosyal koşullar da incelenerek bu koşulların suçlarla ilgisi konu edilmektedir. Bir sınır kenti olarak Hopa'da suçlarla ilgili çeşitli ampirik verilerin ortaya konulması bu noktada çalışmayı destekleyecektir. Öncelikle istatistiki bilgilerin Hopa'daki tüm suç olaylarını kapsamadığını, sayıların Hopa'da polis bölgesine giren sahayla sınırlı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu durum burada kullanılan verilerin tümüyle eksik olduğu anlamına da gelmemektedir. Bu bilgiler bir sınır kenti olarak Hopa'nın suç potansiyelini ve dinamiklerini belli bir oranda gösterecek ve örneklendirecek kapasitededir.

Hopa İlçe Emniyet Müdürlüğünden alınan istatistiki bilgilerde ilçede son 4 yılda ortalama 900 civarı suçun işlendiği görülmüştür. Kişilere karşı işlenen suçlar ilk sıradadır. İkinci sırada malvarlığına karşı işlenen suçlar yer almaktadır. Takibi gereken olaylar arasında kazalar, kayıp eşya ve şahıs, intihar, intihara teşebbüs, yangın, zehirlenme gibi olaylar bulunmaktadır. Trafik güvenliğini tehlikeye sokmak suçunun ise yapılan



görüşmelerde elde edilen bilgiler doğrultusunda bölgede yoğun tüketilen alkolün etkisiyle gençler tarafından işlendiği görülmüştür. Kentte genel anlamda suç türlerinde bir çeşitlenme söz konusu değildir ve suç türlerindeki oranlar Türkiye ortalaması ile benzerlik göstermektedir. Uyuşturucu ve uyarıcı maddeler suçları ile ilgili anlamlı bir sayı elde edilmemiştir. Kullanmak için uyuşturucu veya uyarıcı madde satın almak, kabul etmek veya bulundurmamak suçundan 2016 yılında 3, 2017 yılında 7, 2019'un ilk 6 ayında ise 3 vaka tespit edilmiştir. Kaçakçılık ile ilgili sayılar ise polis bölgesine yansımamakta daha çok gümrük ve jandarma bölgesine yansımaktadır. Kaçakçılık ile ilgili 2017 yılında 5 vaka ile karşılaşmıştır. Göçmen kaçakçılığında ise son yıllarda bir artış söz konusudur. 2015 yılında 1 olay, 2 şüpheli, 2016 yılında 1 olay, 1 şüpheli, 2017 yılında 4 olay, 11 şüpheli, 2018 yılında 21 olay, 66 şüpheli, 2019 yılının ilk 6 ayında ise 4 olay, 21 şüpheli vakası ortaya çıkmıştır. Ayrıca 2019 yılı içerisinde 150 yabancı uyruklu göçmen kadın fuhuştan dolayı deport edilmiştir. Daha önceki yıllardaki fuhuştan dolayı deport sayıları 2011'de 40, 2012'de 38, 2015'de 8, 2011-2019 arası kalan diğer yıllarda ise 1 ya da 2'dir. Deport edilenlerin büyük bir kısmı Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Gürcistan ülkelerinin vatandaşlarıdır.

İstatistiki bilgiler bölgede özellikle kişilere karşı işlenmiş suç oranlarının yüksek olduğunu göstermektedir. Bu suç türünün fazla olmasının temel sebebi bölgede bulunan eğlence sektörü ve gece hayatıdır. Sahadaki görüşmelerde de elde edilen bilgiler Hopa'daki fuhuşa dayalı eğlence sektörünün diğer asayiş olaylarının ortaya çıkmasında temel bir etken olduğunu göstermektedir. Yine sahadaki görüşmelerde elde edilen veriler ışığında hırsızlık suçlarının bölgeye tarım ve diğer işlerde çalışmak amacıyla gelen Gürcistan vatandaşları tarafından daha yoğun bir şekilde işlendiği bilgisinin elde edilmesini sağlamıştır. Özellikle yaz aylarında hırsızlık olaylarının arttığı, bunun sebebinin bu mevsimde bölgeye çay tarımında çalışmak için mevsimlik işçi olarak gelen Gürcistan vatandaşları olduğu görülmüştür. Görüşmelerde Gürcistan vatandaşlarının hırsızlık yaptıktan sonra karşı tarafa kaçtıklarını ve dolayısıyla yakalamanın mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Uyuşturucu suçu konusunda da yine sahadaki görüşme verileri bu suç türünün daha çok Gürcistan vatandaşları tarafından işlendiğini göstermektedir. Örneğin görüşmelerde Gürcistan vatandaşlarının Türkiye'de ilaç olarak kullanılan Suboxone ilacını Türk vatandaşlarından temin ederek uyuşturucu madde olarak kullandıkları ile ilgili bilgiler alınmıştır. Normalde bağımlılık tedavisi kapsamında kullanılan ilaç bölgede bu şekilde bir suç potansiyeli oluşturmuştur. Elbette tüm hırsızlık ve uyuşturucu suçları Gürcistan vatandaşları tarafından işlenmemektedir. Burada ifade edilen fikirler hem adli ve idari makamlarla görüşmeler, hem de Hopa'da yaşayan yerel halkla görüşmeler neticesinde elde edilmiştir. Dolayısıyla bu fikirler toplumsal gerçekliğin sınırlı bir görünümünü yansıtsa bile yerel halkın suçlar üzerinden sınırın diğer tarafındaki insanlara nasıl bir bakış açısıyla yaklaştıklarını ortaya koymaktadır. Bakış açısı bölgedeki suç potansiyelinin büyük bir kısmının Türkiye'ye çeşitli amaçlar için gelen yabancı uyruklu göçmenler tarafından oluşturulduğu yönündedir.

G10: *Şöyle bir sıkıntı var burada Gürcüler geliyorlar buraya çay toplamaya çay işçileri bir de normal çalışmaya. Bazıları bunların hırsızlık falan yapıyorlar. Burada Hopa'da çok oldu bu tür hırsızlık olayları. O bayağı etkiledi hırsızlık olayları arttı...*

...biraz bu uyuşturucu sektörü çok geldi bu hap map olayları biraz gece ortamı çok oldu burada biraz son 1 senedir aşırı oldu biraz da emniyetin dizginlemesi lazım yani biraz makası aştılar biraz daralması lazım denetimin artması lazım o konularda onu da yapıyorlar şimdi yavaş yavaş başladılar o işe yani başıboş bırakmıyorlar son bir aydır.

... olumsuzluk sadece buraya dışardan gelen insanlardan kaynaklanmıyor sonuçta kimse kimseye zorla bir şey vermez Hopa'nın insanı uyuşturucu içecekse Gürcistan'dan bulamasa gidip Ankara'dan bulacak ya da İstanbul'dan ona alışmışsa onu dizginlemezsin fakat burada sıkıntı şu dışarıdan gelenler çok olduğu için yabancı geliyor buraya çok yani hocam kozmopolit bir yer sen daha iyi bilirsin yabancı insanın girdisi çok oluyor burada ondan dolayı burada karışıklık var yoksa normalde kendi insanımız yani Hopa'nın insanı bu işlere çok meraklı değil o uyuşturucu olayına ama şimdiki gençler yavaş yavaş başlamışlar bu işe benim gördüğümü diyorum.

G3: ...dedi ki evdeki bakır kazan tava falan adam tümünü almış götürmüş kim götürdü bizim köylü götürmez onu. Ama onları götüren kimdir bakır para ediyor diye götüren yine onlardır. Yani bizde şimdi eksik olan arızalı olan şeylerimiz çok yani. Denetleme eksikliğinden dolayı. O yüzden gelen adamın ne iş yaptığını nasıl yaptığını neler yaptığını hiç denetlenmiyor. Ama bunun içinde iyisi de var adama istediğin kadar güven eyvallah ama. Bu sonuçta bu kapıdan atladı gitti mi daha o adamı tanıma şansın yok.

Sınır ve suç ilişkisi üzerinden bakıldığında bir sınır kenti olarak Hopa'da suç türlerine ve oranlarına etki eden temel faktörler olarak fuhuşa dayalı eğlence sektörü, Gürcistan vatandaşlarının Türkiye tarafında hırsızlık suçlarına karışması ve uyuşturucu kullanmaları olarak görülmektedir. Elbette bölgenin sınırın etkilemediği kendi içsel dinamikleri de söz konusudur. Örneğin bölgede alkolün çok tüketilmesi ve genç nüfus oranının fazla olması da suç potansiyelini artıran faktörlerdir. Yerel halk suçların ortaya çıkmasında karşılıklı etkileşimin doğurduğu sosyal koşulların etkilerini farklı açılardan ifade etmektedir.

G13: Yani birçoğu şoför baba yok evde anne onun kontrolünde değil çaydı bağı bahçeydi gençler de nerede sokakta. Sokakta ne bulunur..... şimdi öyle değil gençlere bir bakın zaten anne onu kontrol edemiyor zaten evde baba yok. Baba zaten Hopa'da da olsa bir yere de gitse babanın zaten farklı bir dünyası var tenzih ediyorum ama diğerlerini yüzde sekseni böyle yuva aile kavramımız da bitti evlilik yok olsa da çok kolay ayrılıyorlar.

G15: Bak ben Kemalpaşa'ya geldim Kemalpaşa'da en çok üzüldüğüm olay ne diyeyim mi sana. Burada bir içki sıkıntısı var mesela sen şu şekilde bakma ben buraya geldim geleli sayayım sana 12'nin üzerinde genç trafik kazasında vefat etti. Bak 8 senenin üstüne 12 benim bildiğim tanıdığım 12 tane genç trafik kazasında alkollü araç sürmekten kaza etti.

G13: Burada zaten bir şey harcamıyorlar ayda en azından gönderdikleri para 2000 – 3000 dolardır. Çünkü ben kuaför salonundan biliyorum yani bir gecede bir milyondan aşağı giden kadın yok çok affedersin hocam ama buna işte gazinocusu da dâhil taksicisi de dâhil herkes kazanıyor onun için göz yumuyorlar birçok şeye lanet olsun ya. Ama onun bıraktığı 30 lira taksit parası ya işte 300 - 500 o da Rize'den Trabzon'dan diğer yerlerden gelenlerden söğüşledikleri... biz zaten daha iyi geçiniyorduk hocam daha iyiydi hocam sokakta geziyorduk gerçi ben yine rahatım ben sıkıntım yok ama belli saatten sonra sıkıntı yani. İçki mekânları bilmem neler. Eşimin yeğeni geldi de dedi ki yenge dedi ben ömrü hayatımda Avrupa'ya da gittim ama ben böyle bir yer böyle bir rezillik görmedim. Çocuk hani dedi dayı bizi diskoya bilmem neye götür böyle bir rezillik yok dedi bu kadar küçük yerde. Yani ailelerine gönderdikleri parayla en az iki üç aile geçiniyor. Buradan gönderdikleri parayla en az iki üç aile geçiniyor orada. Çocukları var hepsi güzel okullarda okuyor özel okullarda okuyor. Çünkü



ben bayan kuaför olduğum için biliyorum. Ne götürmediler ki Türkiye'den. Ama şimdi sınır kapısı derken sadece ticari anlamda tırlar bilmem neler zaten bunlar olası şeylerdi ama bu mekânlar çok kötü çok ahlakımızı bozdu çok normalleştirdi her şey o anlamda çok rahatsızım.

Sınır bölgeleri diğer bölgelerden daha fazla etkileşimin yaşandığı geçiş bölgeleridir. Dolayısıyla bu bölgelerde daha fazla hareketlilik görülür. Bu hareketlilik sınırın iki tarafı için de farklılıklar ortaya çıkartır. Bu farklılıkların bir kısmı da yasadışı faaliyetler ile ilgili olabilir. Sarp sınırı örneğinde görüldüğü gibi suç potansiyeli ve suç türleri açısından sınırlar ülkenin diğer bölgelerine göre daha duyarlı alanlar olabilmektedir.

Sınırın Bir Gerçekliği Olarak Kaçakçılığın Normalleştirilmesi

Kaçakçılık, farklı türden varlıkların bir ülkeden başka bir ülkeye yasadışı yol ve yöntemler kullanılarak geçirilmesidir. Kaçakçılığın açıklanmasında birçok suç teorisinden faydalanılabilir. Girişimci Teorisi, aykırı fırsatlar teorisi, alt kültür teorisi, anomi ve gerilim teorisi, aykırılıkların birleştirilmesi teorisi, suç fırsatları teorisi, rutin aktiviteler teorisi ve rasyonel tercih teorisi bu teoriler arasında sayılabilir (Kahya 2015: 165-169). Birçok varlık çeşidi kaçakçılığa konu edilebilmektedir. Doku ve organlar, hayvanlar, bitkiler, tarihi eserler, her türlü gıda malzemesi, akaryakıt, silah, uyuşturucu maddeler, sigara vb. birçok varlık kaçakçılık için kullanılmaktadır (Kahya 2015: 160).

Sınır bölgelerinin bir gerçeği olan kaçakçılık, Türkiye'nin farklı coğrafyalarında farklı özellikler ve dinamikler taşımaktadır. Örneğin Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde kaçakçılık terörizmle bir tutulabilecek içerikle algılanmaktadır. Elbette farklı coğrafyalarda toplumsal koşullar o coğrafyanın koşullarına ve oradaki insanların yapısına göre değişecektir. Farklı sınır bölgelerinde kaçakçılık olgusu farklı varlıklar üzerinden yapılabilmektedir. Bu durumun sebebi komşu olunan ülkenin yapısı ve iki taraf arasındaki ilişkilerin farklı boyutlarda olabilmesidir. Toplumun yapısı kaçakçılık suçlarının oluşumuna etki edebilmektedir. Bir toplumun sosyal, ekonomik ve siyasi yapısı ve bunun yanında bulunduğu coğrafi bölge ve imkânlar kaçakçılık suçunu ortaya çıkarabilmektedir. Kaçakçıları harekete geçiren çoğu zaman elde edeceği kolay kazancın cazibesi iken bazı durumlarda kaçakçının sahip olduğu sosyal ağlar, bulunduğu coğrafi yapının elverişliliği, kaçırılan varlığın taşınabilirliği de bu suçun ortaya çıkmasında etkili olabilmektedir. Genel anlamda kaçakçılık suçlarında bulunulan coğrafi bölgenin özellikleri ön plana çıkmaktadır. Elbette buradaki kasıt sınır bölgelerindeki elverişli şartlardır. Elverişli şartlar suçluların yeni ilişkiler kurmasını, örneğin sınır bölgelerinde karşı ülkeden insanlarla kurulan ilişkiler gibi, farklı bir tür sosyalleşme içine girmelerini sağlayabilmektedir. Karşı ülkenin insanlarıyla kurulan sosyal bağlar önemlidir bunun yanında içinde bulunulan toplumsal koşullar da önemlidir. Kaçakçıların içinde yaşadıkları toplum, gerçekleştirdikleri eylemin meşru görülmesine ve normalleştirilmesine katkı sağlayabilmektedir. Gerçekleştirilen eylem suç kapsamından çıkıp gündelik hayatın bir parçası haline gelebilmektedir. Yerel halkın kaçakçılık olgusuyla ilgili bakış açısı bu kapsamda yasadışı bir faaliyetin gündelik hayatın bir parçası haline gelerek normalleştirilmesi ile ilgilidir.

G19: *Evin etrafı her yer kilitlidir benimki. Baktım ki çaylıkta biri geziyor acep ne yapıyor merak ettim. Çayın içinde büyük poşetle bir şey getirmiş koymuşlar saklamışlar kaçak bir şey. Benim köpeğim vardı burada kimse gelince afkursun meğer uzaktan kokusunu almış afkurmuş. Bir kişi daha geldi ben de bakıyorum orada girdiler iki kişi çayın arasına koymuşlar büyük büyük poşetlerle getirdiler sonra bir cip geldi koydular ona götürdüler.*

G3: *Bir bidon mazotta benim arkadaşı aldılar sekiz ay mahkemeye*

çıkmadan yattı bak kapıda yakalandı sekiz ay mahkemeye çıkmadı. Doğuda da ben kamyonculuk yapıyorum yıllardır geziyorum adam bidonları dizmiş tamam mı üstüne sigaraları da dizmiş kaçak mazot kaçak sigara bulunur. Haydi, hayırlı tıraşlar. Yani sen şimdi adamın kendi arabasında duran bir bidon mazot için aldın altı ay mahkemeye çıkarmadın öbür taraftan da düzmüş adam bidonları kaçak mazot bulunur kaçak sigara bulunur ya böyle bir dünya yok ki. Yani bu kaçaksa herkese kaçak bana da kaçak sana da kaçak.

G8: *Yok bence ne olur günlük kaçakçılık falan o bölgeye ait bir şey oraya ait bir şey ama Hopa'yı etkileyecek bir suç yani kapandığında ya da olup olmaması suçu artırıp artırmaması çok bence değişecek bir faktör olarak görmüyorum. Kaçakçılık mesela o tamamen bizim paramızın değer kaybettiği zaman bitmiştir olay. Bu saatten sonra da düzelmediği sürece olacağını sanmıyorum. Atıyorum bizim yakıtımız onlardan daha ucuz şu an, bizim sigaramız daha ucuz onun için kaçakçılık gibi bir durum olacağını düşünmüyorum. Ama bu değişebilir buradan oraya doğru olmaya başlayabilir ve bu gümrük olduğu sürece bütün gümrüklerde olduğu gibi bunun önüne biraz zor geçilir.*

Kaçakçılık olgusu farklı bir bakış açısıyla ahlaki ekonomi kavramı çerçevesinde de değerlendirilebilir. Ahlaki ekonomi, Sovyetlerin dağılmasından sonra sosyalist piyasadan kapitalist piyasaya geçiş aşamasında ortaya çıkan kayıtdışı sektörü ve ulusötesi piyasaya kaçakçılık ile direnen yerel ekonomileri anlatmak için kullanılmaktadır. Kavram sınırda yaşayan insanların formel piyasanın çizdiği çerçeve dışına nasıl çıktıklarını ve bu piyasa yapısına nasıl direndiklerini ifade etmektedir. Bu direniş geliştirilen yasadışı ekonomik stratejilerin farklı ahlaki değerlere dayanması durumunu ortaya çıkarmıştır (Şenoğuz 2014: 111). Kaçakçılık nasıl algılanmaktadır? Nasıl meşru bir hale getirilmektedir? Hangi ahlaki referanslarla desteklenmektedir? Devletin sınır bölgelerinde yasal düzenlemelerle kayıt altına alamadığı yerel geçim pratikleri söz konusudur. Bu pratikler ahlaki ekonomi kapsamında ele alınabilir.

Kaçakçılık her sınır bölgesinde farklılaşmaktadır. Bir taraftan sınır bölgesinin kendine has özellikleri bir taraftan ise bölgede yaşayan topluluğun özellikleri, kaçakçılığın içeriğini ve potansiyelini belirlemekte, aynı zamanda anlamlandırılma şeklini de değiştirmektedir. İki ülke arasındaki ekonomik ve sosyal farklılaşmaların temel dinamik olduğu kaçakçılık olgusunda ülkeler arasındaki yasal düzenlemelerdeki farklılıklar da önemli bir rol oynamaktadır. Netice olarak sınır ve suç ilişkisine kaçakçılık penceresinden bakıldığında, bakış açısının temelinde kaçakçılığın ortaya çıkışıyla ilgili toplumsal etkenler ve süreçler ve bunun yanında sınır bölgelerinde yaşayan insanların kaçakçılığı anlamlandırma biçimleri oturmaktadır.

İnsan Ticaretinin Görünmeyen Yüzü: Fuhuş ve Eğlence Sektörü

Sınır ve suç ilişkisinin önemli görülen ikinci ayağı ise insan ticareti ile ilgilidir. Bir insanın kandırılarak ya da zor kullanılarak çalıştırılması ve üzerinden haksız kazanç elde edilmesi bireylere karşı işlenmiş en ağır suçlardan birisidir ve ciddi bir insan hakları ihlalidir. Genelde bir ülkeden başka ülkelere bir şekilde göç etmeye çalışan kişilerin göç duraklarının birisinde ya da göç ettikleri yerde haklarının gasp edilerek zorla çalıştırılması şeklinde anlaşılabilir. İnsan ticaretine en çok maruz kalan kişiler ise yasa dışı fuhuş sektörü üzerinden kadınlar olmaktadır. Göç burada temel referans noktalarından birisi olarak belirmektedir. Dolayısıyla insan ticaretini göç olgusu ile de beraber düşünmek gerekecektir. Göç olgusu ile düşünüldüğünde Türkiye gibi geçiş yollarının üstünde ve Avrupa'ya açılan kapı pozisyonundaki bir ülke, insan ticareti olaylarının sık yaşandığı bir



coğrafya haline gelmektedir. Türkiye'nin birçok bölgesinde yabancı kadınların fuhuş yapmaları amacıyla kandırılmaları ve çalıştırılmaları durumu gözlenmektedir. İlk bakışta fuhuş amacıyla Türkiye'de bulunan kadınların tümü insan ticareti kapsamında değerlendirilmeyebilir. Kadınların kendi istekleri ile Türkiye'ye fuhuş yapmak amacıyla geldikleri ve kazançlarını kendi istekleri doğrultusunda harcadıkları değerlendirmesi yapılabilir. Fakat geniş bir sosyal perspektiften bakıldığında durumun böyle olmadığı ve kadınların çalışmalarından haksız kazanç elde eden kişilerin bulunduğu görülecektir.

Birleşmiş milletler organize suçla mücadele sözleşmesi insan ticaretini tanımlamaktadır. Zorlama, zorla kabul ettirme, kaçırma, sahtekârlık, aldatma, gücün veya bir pozisyonun kötüye kullanılması, tehdit gibi yollarla kişilerin çalıştırılması, bir yerden bir yere aktarılması, bir yerde barındırılması, cinsel sömürü, organlarının çalınması ya da köleliğe benzer uygulamaların gerçekleştirilmesi insan ticareti kapsamına girmektedir. Ayrıca dünya çapında insan ticareti ile ilgili önemli kararlar Birleşmiş Milletler tarafından 2000 yılında İtalya'nın Palermo kentinde "*Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, Supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organized Crime*" (Uluslar Arası Örgütlü Suçlara Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesini Tamamlayan Özellikle Kadın ve Çocuklarda İnsan Ticaretini Önleme, Bastırma ve Cezalandırma Protokolü) kapsamında alınmıştır. Türkiye ise 2003 yılında *Sınırşan Örgütlü Suçlara Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesine Ek İnsan Ticaretinin, Özellikle Kadın ve Çocuk Ticaretinin Önlenmesine, Durdurulmasına ve Cezalandırılmasına İlişkin Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun* ile birlikte alınan kararları kabul etmiştir.

İnsan ticareti kavramı göçmen kaçakçılığı kavramıyla karıştırılabilmektedir. Göçmen ya da insan kaçakçılığı rızaya dayanmaktadır fakat insan ticaretinde rıza değil zorlama mevcuttur. Ayrıca göçmen kaçakçılığında kaçakçı ile göçmen arasındaki ilişki geçicidir ve hedef ülkeye varılınca sona erer fakat insan ticaretinde kaçakçı kazanç elde etmek için mağdurla ilişkisini koparmaz.

Birleşmiş milletlerin 2018 yılında yayınladığı küresel rapora göre dünya çapında insan ticaretine maruz kalanların %49'unu kadınlar, %21'ini erkekler, %23'ünü kız çocuklar ve %7'sini ise erkek çocuklar oluşturmaktadır (United Nations 2018: 10). İnsan ticareti birçok sömürücü amaçla yapılmaktadır; zorla çalıştırma, çocukların savaşta asker olarak kullanılması, dilendirmeye zorlama, cinsel sömürü, evlendirmeye zorlama, çocukların satılması ve organların çalınması bunlara örnek olarak verilebilir. Birleşmiş milletler raporu Doğu Avrupa ve Orta Asya'dan Batı ve Güney Avrupa'ya daha sınırlı bir akış olduğunu, köken olarak bu ülkelerden olan mağdurların birçoğunun Türkiye'de tespit edildiğini ortaya koymaktadır. 2016 yılındaki rapora göre Türkiye'de tespit edilen insan ticareti mağdurlarının %86'sı Doğu Avrupa ve Orta Asya vatandaşlarıdır (United Nations 2016: 76). 2018 raporuna göre Doğu Avrupa ve Orta Asya vatandaşları Batı ve Güney Avrupa'da daha çok tespit edilmeye başlanmış fakat halen vakaların birçoğu Türkiye'den rapor edilmiştir (United Nations 2018: 55). Bu istatistiki bilgi de Türkiye'de cinsel sömürü amacıyla insan ticaretine maruz kalan kadınların durumunu ortaya koymaktadır. Bu istatistikler aynı zamanda bu çalışmanın da konu edindiği Sarp sınır kapısının etkisi altındaki bir sınır kenti olan Hopa'daki eğlence ve fuhuş sektörünün de bir göstergesi durumundadır.

Türkiye'de bulunan insan ticareti mağduru kadınların birçoğu temizlik ve bakıcılık vaatleri ile kandırılarak genellikle borçlandırılarak ya da tehdit edilerek fuhuşa zorlanmaktadır. İnsan ticareti suçu kapsamında ortaya çıkan vakaların gerçeği yansıtıp

yansıtmadığı ile ilgili bir eleştiri yapılabilir. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2016 Türkiye Göç Raporunda 2005 – 2016 yılları arasındaki verilere bakıldığında ilk 10 il arasında büyük şehirlerin yanında Artvin'in de olması bu çalışma açısından önemli bir veridir. Artvin'in nüfusu diğer illerle karşılaştırıldığında çok düşük olmasına rağmen insan ticareti mağduru kişilerin sayısı fazladır. Bu durumun sebebi Artvin'in sınır bölgesinde yer almasıdır. İnsan ticareti mağduru olan kişilerin ise fuhuş sektöründe çalışan yabancı göçmen kadınlar olduğu ortadadır. Yine bu durum Hopa'daki eğlence sektörünün de bir yansımasıdır. Hopa'daki eğlence sektörünü insan ticareti bağlamında ele almak gerekmektedir. Yerel halkın bakış açısı sınırın etkisiyle oluşan eğlence sektörünün özellikle aileler ve gençler üzerinde olumsuz etkiler oluşturduğu ile yönündedir.

G10: ... söylemesi de abes kaçıyor biraz fuhuş sektörü olduğu için bazı ailelerin şeyleri bozuldu yani dengeleri bozuldu karı koca arasında sıkıntı oldu ondan biraz sıkıntı var yoksa başka bir sıkıntı yok.

G11: İlk açıldığı günden bu yana, bizim dönemimizde Hopa'mız çok temizdi kötü olaylar olmazdı esrar eroin arttı, eşler eşlerini aldatmaya başladı. Bir sürü olumsuzlukları oldu. ...hayat kadınları çok oldu. Hopa'mız küçük yer kaldırmıyor, insanların yuvaları bozuldu küçük bir şey yapsan duyuldu.

G1: ... gece hayatı eğer varsa kumar hayatı yoğunlaşma çünkü orada serbest ve bizim millet yenilikçi şeylere meraklı. Hani kumarhaneymiş bir gideyim oynayayım ne olacak ki işte 100 lira vereyim 200 lira vereyim sonra 500-1 milyara çıkıyor otomatikman. Eee ailesi etkilenir adam evine götüreceği parayı oraya yıkıyor. Bu sefer orada 3-5 kuruş alıyor bir nabız veriyorlar zaten. Eee o parayı bu sefer orada yiyor. Yedimiydi o ortama alışıyor. Yani her şey silsile yoluyladır. Bizim insanlar buranın insanları alışkandır herkesi kendi gibi bilirler hemen de yapışır. Bir şeye alıştılar mı da bırakması zordur. İster istemez etkiliyor tabii gece hayatı bilmem ne gümrüğün açık olması etkiler.

G15: Biz sınır bölgesinden hangi sınırdan olursa olsun gelen insanları bizden olmadığı için veyahut da açık saçık oldukları için gelen şöyle diyeyim sana bayanları hep kötü yola düşmüş veyahut da parayla bu işi yapabilecek insanlar tamam mı hep bu şekilde atıyorum sana bizden daha düşük gördüğümüz için onların bize görüş açıları farklı. Ben şimdi sana şöyle diyeyim bir Gürcü bayan olarak sor bana deki Türk insanları nasıl ben sana söyleyeyim. Türk insanları bizi orospu olarak görüyorlar bu bir ikincisi bizi çanta olarak görüyorlar kaba davranıyorlar insan olarak görmüyorlar tamam mı bu. Gürcü bayana bunu sor sana atıyorum sana korkmayan bir Gürcü bayanın diyeceği kelime bu. Çünkü bu biz insanlara iyi bir izlenim vermedik abi. Niye vermedik nasıl diyeyim sana biz insanlara her şeyi parayla alabiliriz tamam mı sizin zaten durumunuz yok sen böyle düşündüğün zaman karşıdaki insanı o insanın senin için iyi bir şey düşünme şansı var mı?

İnsan ticareti ile ilgili Türkiye gerçeğini daha iyi yorumlayabilmek için 1990'lı yıllara göz atılması gerekmektedir. 1991 yılında Sovyetlerin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin ekonomileri alt üst oldu. Bunun sonucunda ise ülkelerinde istihdam fırsatı bulamayan kadınlar Türkiye'ye akın etmeye başladı. Bu durum ise Türkiye'de yeni bir seks işçiliği deneyimini ortaya çıkardı. Diğer ülkeler gibi Türkiye'de de insan ticaretine bakıldığında mağdur durumundaki kişilerin düşük ekonomik düzeye sahip ülkelerin vatandaşları oldukları, daha iyi standartlara sahip olabilmek için ekonomik olarak daha iyi gördükleri ülkelere iş bulmak amacıyla göç etmeye çalıştıkları

görülmektedir. Zor durumda olan kadınlar çeşitli vaatlerle, farklı şekillerde kandırılarak diğer ülkelere götürülmekte ve bu ülkelerde fuhuş sektöründe çalıştırılmaktadır. Bir taraftan en temel ihtiyaçlarını elde etmek için gelir elde etmek amacıyla olan insanlar, diğer tarafta ise gelirini zevk ve eğlenceye harcamak isteyen insanlar (Akgün 2016: 159).

Daha öncede belirtildiği gibi eğlence sektöründe çalışmak için Türkiye'ye gelen kadınların kendi istek ve iradeleriyle bu işi yaptıkları düşünülebilir. Fakat bu durum bir yanılsamadan ibarettir. Bu durum daha karmaşık bir sosyolojik değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bunun yanında daha önce de bahsedilen Birleşmiş Milletlerin yayınladığı protokolde de belirtildiği gibi insan ticaretinde mağdurun istismara razı olup olmaması durumu değiştirmeyecektir. Hopa'da eğlence sektöründe fuhuş amaçlı bulunan Doğu Avrupa ve Orta Asya'dan gelen yabancı göçmen kadınlar insan ticareti kapsamında değerlendirilmelidir.

Sonuç

Sınır bölgeleri, bir ülkenin konumu ve sınırın coğrafi şartları nedeniyle suç faaliyetlerini kolaylaştırabilir ya da farklılaştırabilir. Ayrıca iki ülke arasında yasalar ve kanun uygulamalarındaki farklılıklar, ceza hukuku ve ceza adaleti uygulamalarındaki uyum eksikliği, toplumsal, örgütsel ve kültürel farklılıklar da sınır bölgelerinin suçlara duyarlılığını artıracak faktörlerdir. Neticede sınır iki devlet arasında temasın kurulduğu yerdir. İki taraf arasında insanların akışını kontrol eden ve sınır ötesi ticareti belirleyen bir yapıdır. Devletlerin yasal düzenlemelerinin farklılıklarından dolayı sınırların savunmasız yerler olduğu düşünülebilir. Ayrıca ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizlikler de çeşitli marjinal grupları sınır ötesi yasadışı bazı faaliyetler konusunda teşvik edebilir. Bu şekilde sınır bölgesi yasadışı gruplar için bir pazar bölgesi haline gelebilmektedir. Sınırlar geçirgen bölgelerdir özellikle iki taraftaki insanların temasını ve ekonomik kaynakların değişimini kolaylaştıran geçiş yerleridir. Bu nedenle sınır bölgelerinde diğer bölgelere nazaran daha fazla mal ve insan dolaşımına tanık olunur. Sınırlar suçlulara ülkenin diğer bölgelerinde bulunmayan bir imkân olarak diğer ülkelerin yargı bölgelerine hızlı bir kaçış sunabilirler. Ayrıca yerel, sınır ötesi ve sınır aşan organize suçlar için de uygun bir ortam oluşturabilirler.

Ulus devletin çizmiş olduğu sınırlar her geçen gün biraz daha netleşmiş olmasına rağmen, küreselleşmeyle birlikte sınırlar daha geçirgen bir hal almaktadır. Günümüzde sınırlar suçların kontrolü için vazgeçilmez gibi görülüyor. Türkiye gibi bir coğrafyada sınır ihlalleri sadece ekonomik bir çerçeve içinde kalmamakta, uluslararası ölçekte mülteci ve sığınmacı trafiğine de zemin olarak dünyanın diğer tüm devletlerini ilgilendirecek küresel sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Sınırlar ve suç ilişkisinin yerel ölçekte anlaşılacağı bir örnek olarak Sarp sınır kapısı dâhilinde yapılan bu çalışmada saha araştırmasında elde edilen bulgular başlıklar halinde sunulmuştur. Bu şekilde betimsel analiz yapılması amaçlanmıştır. Başlıklar kategoriler olarak da değerlendirilebilir. Bu tür bir analizde bulgular, kategoriler halinde ve kategorilerin birbirleriyle olan ilişkileri ortaya konularak sunulur ve okuyucuya genel bir tablo sunulmaya çalışılır. Bu kapsamda bulgular iki ana kategori altında değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki sınırın toplumsal yaşam, gündelik hayat ve ekonomik ilişkileri nasıl dönüştürdüğü ile ilgilidir. Bu kısımda öncelikle insanların sınırı nasıl deneyimledikleri ve sınır kapısı ile kurdukları ilişkiler, sınırın tarihsel arka planı ile beraber ortaya konulmuştur. Sonrasında sınırın kent hayatı üzerindeki etkileri anlaşılacak istenmiş ve sınırın farklılaştırdığı kentleşme deneyimi Hopa özelinde görülmeye çalışılmıştır. Bu kısımda son olarak sınırın etkilediği temel bir toplumsal dinamik olarak

sınırın ekonomik etkileri ele alınmıştır. İkinci kategori sınırın etkisiyle ortaya çıkan suç olgusu ile ilgilidir. Bu kısımda ise araştırma sahasının özelliklerinden dolayı ortaya çıkan iki suç tipi bulunmaktadır. İlki her sınır bölgesinde farklı şekillerde belli bir oranda gerçekleşen ve araştırma sahasında gündelik hayatın bir parçası haline getirilerek normalleştirilen kaçakçılık suçudur. İkinci olarak ise sınırın etkisiyle oluşan eğlence ve fuhuş sektörünün yerel durum üzerinden insan ticareti suçuyla ilişkilendirmesi yapılmıştır.

Sınırın ekonomik etkileri, sınırda yaşayan insanların yaşantılarında belirgin farklılaşmalar ortaya çıkarmaktadır. Sınırın her iki tarafındaki insanlar için bir karşılaşma söz konusudur ve bu karşılaşma ve oluşan etkileşim daha çok ekonomik bir içeriktedir. Etkileşim gündelik yaşamda, aile ve kadın-erkek ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hayatta ülkenin geri kalanından farklı deneyimleri üretmektedir ve bu farklılaşmanın temel dinamiği ise sınırın sebep olduğu ekonomik farklılaşmadır. Sınırın açıldığı ilk dönem büyük fırsatlar dönemidir. Bu dönemde yasal ya da kaçakçılık gibi yasal olmayan yollardan büyük sermaye birikimi yapanlar olmuştur. Sonrasında sınır üzerinden sermaye birikimi yapanların bir kısmı bölgenin zenginleri arasına da katılmıştır. Fakat bazıları ise elde ettiği sermayeyi elinde tutamamıştır. Yerel halk sınır kapısının bölgeyi dönüştürdüğünü ve farklı açılardan geliştirdiğini düşünmektedir. Sınırın ekonomik yapı üzerine dolaylı etkileri de söz konusudur. Örneğin Hopa'da eğlence sektörünün etkisi ve sınır geçişlerinin oluşturduğu yoğunluk ve hareketlilik, farklı alanlardaki alt sektörleri de etkileyerek ekonomik etkide bulunmuştur. Örneğin eğlence sektöründe çalışan birçok kişi bulunmaktadır, 26 olan otel sayısı Doğu Karadeniz'de olan bir ilçe için oldukça fazladır, yabancı göçmen kadınlardan dolayı kuaför sayıları artmıştır, taksi sayıları da artmıştır. Eğlence sektörü aynı zamanda aile yapısına da etki etmektedir. Bazı erkekler göçmen kadınlarla ikili bir hayat yaşamaktadır. Batum'daki kumar sektörü de bölge halkını ekonomik olarak yıpratmaktadır. Eğlence sektörü sosyal hayatı da dönüştürmektedir.

Bölgedeki ekonomik yapıyı belirleyen içsel dinamikler ise çay tarımına dayanmaktadır. Çay tarımı ise sınırın etkisi altındadır. Gürcistan'dan çay tarımında çalışmak için gelen işçiler çay tarımından elde edilen gelirin bir kısmının yurtdışına çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bölgenin ekonomik dinamiklerinin bir yönüyle çay tarımı üzerinden sınıra bağlandığını ifade etmek mümkündür. Bölge halkı bir taraftan Gürcü işçilerin aldıkları günlük ücretlerin fazla olmasından ve kazançlarından bir kısmının yurtdışına çıkışından rahatsızlık duymakta bir taraftan ise Gürcistan vatandaşlarının sunduğu ucuz iş gücünün cazibesine kapılmaktadır. Gürcü vatandaşlarının aldıkları günlük ücretlerde bir standart bulunmamaktadır. Bu durum bölge halkı arasında bir çatışmanın da kaynağıdır. Bazı vatandaşlar daha çok para teklif ederek günlük ücretleri yükseltebilmekte diğer vatandaşlar da bu duruma tepki göstermektedirler. Bunun yanında Gürcüler kontrolsüz bir şekilde herhangi bir kayıt olmadan çalıştırılmaktadır. Bölge halkının bu konuyla ilgili yasal düzenlemeler hakkında bilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının Yabancı Uyruklu Mevsimlik İşçiler Sistemi kapsamında çay tarımında çalışacak olan Gürcistan vatandaşlarına çalışma izni muafiyeti hakkı tanınmaktadır.

Çay tarımı bölgede refahın ve gelirin ana kaynaklarından birisi olarak görünmektedir. Bunun yanında sınırın sağladığı ekonomik kapasite artışı gibi faktörler de bölgede genel anlamda bir zenginlik oluşturmuştur. Bu zenginlik bölge halkı tarafından kolay para olarak algılanmaktadır. Çay tarımında Gürcülerin çalıştırılması ve mülk sahibi vatandaşların sınırın sağladığı ticaret hacmi sayesinde iyi gelirler elde etmesi sonucunda ortaya çıkan hareketlilik, bölge halkının çok çalışmadan ve emek sarf etmesine gerek



kalmadan konforlu ve rahat bir hayat sürdürmesini sağlamaktadır. Yerel halk bu durumu kolay yoldan para kazanma olarak anlamlandırmaktadır. Kolay para kavramsallaştırmasının diğer bir ifadesi ise Kemalpaşa'daki hazır giyim ve tekstil mağazaları üzerinden okunabilir. Bu mağazaların neredeyse tümü kent dışından gelen çoğunlukla Rize ve Trabzon'dan kişilerce işletilmektedir. Burada mülk sahibi olan halk sorumluluk ve risk alarak ticaret yapmak yerine daha kolay bir yolu seçerek mülklerini kiraya vermeyi tercih etmiştir.

Sınırın Gürcistan vatandaşlarına sunmuş olduğu başka bir olanak karşı tarafta daha ucuz olan içki, sigara gibi ürünlerin Türkiye tarafına geçirilerek satılmasıdır. Bu tür küçük çaplı mal hareketlerinden birçok Gürcistan vatandaşı faydalanmaktadır. Karınca nakliyat yapan Gürcüler sürekli olarak sınırın iki tarafında mekik dokumaktadır. Sürekli giriş çıkış yapan kişiler aynı zamanda Sarp sınır kapısının giriş çıkış sayıları ile ilgili istatistiki bilgilerde de bir yanılığa sebep olmaktadır. Günöbirlikçi olarak kabul edilen aynı gün içerisinde sınırın iki tarafında bulunan kişiler arasında karınca nakliyat yapanlara ek olarak, Kemalpaşa'da hazır giyim ve tekstil mağazalarında çalışan tezgâhtarlar, çay tarımında çalışan kişiler, temizlik, bakım gibi işlerde çalışan kişiler dâhil edilebilir. Bu kişilerin sayısının kamu kurumlarından alınan bilgilere göre ortalama olarak 3000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.

İnsanların sınırdaki yaşama deneyimi dönemseller olarak farklılıklar göstermiştir. Sınırın çizildiği ilk dönemde karşı tarafta kalan akrabalar ve tanıdıklar söz konusudur. Ulus devletinin çizdiği sınırları bu dönemde insanların anlamlandırması güçtür. Sonrasında esnek sınır politikaları doğrultusunda açılan sınır kapısı ilk andan başlamak üzere büyük bir talep görmüş ve yoğun bir etkileşim ortaya çıkmıştır. Bu etkileşimde Gürcistan tarafı daha talepkârdır. Sınır kapısının ilk açıldığı yıllar büyük bir karmaşa söz konusudur. Rus pazarları, bavul ticareti gibi iki taraf için de yeni imkânların ve etkileşim alanlarının ortaya çıkması sınır kapısına yakın bölgede bir karmaşa ortaya çıkarmıştır. Bu karmaşanın sebebi nispeten Türkiye'ye göre yoksul bir ülke olan ve Sovyetlerden sonra toparlanma sürecinde olan Gürcistan vatandaşlarının bir anda yeni fırsatları bulması ve bir anlamda Türkiye'yi bir kurtuluş kapısı olarak görmesidir. İlk dönemde karşı taraftan ne bulurlarsa getiren karşı tarafın insanları ellerinde satacak bir şey kalmayınca açılan Rus pazarları da kapanmıştır. Sonrasında Kemalpaşa'da hazır giyim ve tekstil ürünlerine dayanan yeni bir ticari alan oluşmuştur. Kemalpaşa'da bulunan yaklaşık 500 civarındaki mağaza bu ticari kapasiteyi ortaya koymaktadır. Sonrasında Gürcüler Türkiye'de çay ve fındık tarımında çalışmaya başlamıştır.

Sınırın etkisini bölgedeki turizm kapasitesinin artışı üzerinden görmek de mümkündür. Doğu Karadeniz son 20 yılda Türkiye'de Akdeniz ve Ege karşısında alternatif turizm rotalarından birisi haline gelmiştir. Bölgedeki yaylalar ve kendine özgü doğal zenginlikler bir alternatif oluşturmaktadır. Türkiye'den ekonomik ve mesafe olarak en kolay gidilebilecek yabancı bir ülke olarak Gürcistan, yerli turistler için cezbedici olmaktadır. Hem yurtdışı hem de Doğu Karadeniz deneyimi yaşamak isteyen yerli turistler için de Hopa ilçesi ya geçiş noktalarından birisi ya da durak noktalarından birisi haline gelmiştir. Genelde yurtiçinden turlarla gelen yerli turistler Gürcistan'a geçmeden ya da geçtikten sonra Doğu Karadeniz'i dolaşmak için bir gün konaklama yapabilmektedir. Son 5 yıldır da turizm açısından büyük bir talep artışı söz konusudur. Bölge halkı konaklama olanaklarının yetersiz olduğunu yeni imkânlar sağlanması gerektiğini düşünmektedir. Dönemseller olarak tüm bu farklılaşmalar bu bölgede yaşayan insanların sosyal hayatlarında, gündelik yaşamlarında ve deneyimlerinde birçok farklılık oluşturmuştur.

Bir sınır kenti olarak Hopa büyük dönüşümler yaşamıştır. Farklı sosyal ve kültürel grupların karşılaştığı ve farklı bir kentleşme deneyiminin yaşandığı bir yer haline gelmiştir. Sınırın açılması kentleşme sürecini farklılaştırmıştır. Önemli bir farklılaşma kentin ticari kapasitesinde ortaya çıkmıştır fakat daha önemli görülen bir farklılaşma kapının açılması ile birlikte Hopa'da eğlence sektörünün oluşmasıdır. Yabancı göçmen kadınların fuhuş amaçlı bulunmasıyla şekillenen eğlence sektörü Hopa'daki ekonomik yapıyı ve sosyal hayatı şekillendirmeye başlamıştır. Yerel halk eğlence sektörünün Hopa'nın sosyal ve kültürel yaşamında olumsuzluklara sebep olduğunu düşünmektedir.

Hopa'da suç türlerine ve oranlarına etki eden temel faktörlerin sınır deneyimiyle ilgili ortaya çıktığı ifade edilebilir. Fuhuşa dayalı eğlence sektörünü insan ticareti bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Ayrıca bu sektör bölgede genel bir asayiş problemine neden olmakta, kişiler arası çıkar çatışmalarına neden olmakta ve dolayısıyla kişilere karşı suç oranlarında da artışa sebep olmaktadır. Kolluk kuvvetlerinden alınan bilgiler de Hopa'da ortaya çıkan asayiş olaylarının temel sebebinin eğlence ve fuhuş sektörünün sebep olduğu karmaşa ve bu karmaşadan kaynaklanan kişiler arası çatışmalar olduğunu doğrulamaktadır. Gürcistan vatandaşlarının, Türkiye tarafında çay tarımı, gündelik işler gibi sebeplerle bulunmaları sırasında hırsızlık, uyuşturucu kullanımı gibi çeşitli suç olaylarına karışması da sınır bölgesindeki suçların dinamikleri arasındadır. Yerel halk Gürcistan vatandaşları ile ilgili suç potansiyeli açısından olumsuz bir görüşe sahiptir. Yine de ucuz iş gücünün cazibesi bu olumsuzlukların göz ardı edilmesini sağlamaktadır. Kaçakçılık her sınır bölgesinin kaderi durumundadır. Öncesinde karşı tarafta akaryakıt, sigara ve alkol gibi ürünler daha ucuzken son dönemde kur farkından dolayı fiyatlar Türkiye'ye yakın bir düzeye gelmiştir. Dolayısıyla küçük çaplı kaçakçılık olarak kabul edilebilecek bu tarz ürünlerin sınırın diğer tarafından getirilmesi durumu da azalmıştır.

Genel anlamda Sarp sınırı bölgeyi birçok açıdan etkilemektedir. Bu etkilerin birçoğu sınırın şekillendirdiği ve farklılaştırdığı sosyo-ekonomik yapı üzerinden görülebilir. Sınırın etkisiyle suç potansiyeli ve dinamikleri açısından yerel bir farklılaşma ortaya çıkmaktadır. Bu farklılaşmada diğer toplumsal etkilerin yanında sınırın önemli bir rolü bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, E. (2016). "Modern Kölelik İnsan Ticareti ve Rakamlarla Türkiye Gerçeği". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. XXII/1: 157-182.
- AKYÜZ, L. (2013). *Sınır Bölgelerinde Yaşamın Etnik ve Toplumsal Cinsiyet Dinamikleri: Hopa-Türkiye Örneği*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AKYÜZ, L. (2014). "Liminal Alanlar Olarak Sınırlar: Türkiye-Gürcistan Sınırında Ekonomik Yaşam ve Etnik Kimliklerin Sınır Deneyimleri". *Toplum ve Bilim*. 131: 84-103.
- ASLAN, H. (2018). *Uluslararası Mevsimlik Tarım Göçü: Artvin Örneği*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ASLAN, R. (2014). *Türkiye-Gürcistan Ekonomik ve Siyasi İlişkiler Kapsamında Sarp Sınır Kapısının Analizi*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AYHAN, İ. - K. M. ÇUBUKÇU (2007). "Suç ve Kent İlişkisine Ampirik Bakış: Literatür Taraması". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5: 30-55.



- BAY, A. (2017). "Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi". *Kebikeç*. XXI/43: 325-356.
- CRESWELL, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. (çev. M. Bütün-S. Demir). Ankara: Siyasal.
- DERDİMAN, R. C. (2010). "Kentleşmenin Suça Etkisi ve Kentlilerin Suçla Mücadelesinin Sosyal ve Hukuki Boyutları". *Çağdaş Yerel Yönetimler*. XIX/3: 49-73.
- DONNAN, H. – T. M. WILSON (1999). *Borders Frontiers of Identity, Nation and State*. New York: Berg.
- ENGİN, F. (2017). "Doğu Karadeniz'de Çay Tarımında Çalışan Gürcü İşçilerin Çalışma Koşulları Üzerine Gözlemler". *Fiscaoeconomia*. I/3: 1-13.
- GÖKULU, G. (2010). "Kent Güvenliği Kentleşme ve Suç İlişkisi". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. XXIV/1: 209-226.
- HARVEY, D. (2013). *Sosyal Adalet ve Şehir*. (çev. M. Morali). İstanbul: Metis.
- İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü* (2016). Türkiye Göç Raporu.
- KAHYA, Y. (2015). "Suç Teorileri Işığında Türkiye'de Kaçakçılık Olgusu: Toplumsal Nedenleri, Boyutları ve Algısı". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XV/3: 159-178.
- KARASU, M. A. (2008). "Türkiye'de Kentleşme Dinamiklerinin Suça Etkisi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. LVII/4: 255-281.
- KIZMAZ, Z. (2013). "Modernleşme ve Suç: Kuramsal Açından Bir Bakış". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XXIII/1: 229-240.
- KODAY, Z. (1994). "Sınır Ticaretimiz Bakımından Sarp Sınır Kapısının Önemi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. I/1: 123-134.
- KODAY, Z. (1995). *Hopa İlçesinin Coğrafyası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- LEFEBVRE, H. (2014). *Mekanın Üretimi*. (çev. I. Ergüden). İstanbul: Sel.
- METİN, O. – Ö. KOYUNCU (2013). "Sarp Sınır Kapısının Hopa'da Yaşayan Ailelere Etkileri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XV/1: 1-29.
- NEUMAN, W. L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. (çev. S. Özge). Ankara: Yayınodası.
- ÖZBEY, K. (2017). "Bir Sosyolojik Olgu Olarak Sınır: Türkiye-Gürcistan Sınırı Örneği". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 59: 375-395.
- ÖZBEY, K. (2018a). "Karşılaştırmalı Tarihsel Sosyoloji Perspektifinden Sınır, Mekân ve Bellek: Sarp Köyü Örneği". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVII/4: 1398-1414.
- ÖZBEY, K. (2018b). *Sınır Kapitalizmi Gürcistan'dan Türkiye'ye Günübürlük İşgücü Göçü*. Ankara: Siyasal.
- ŞENOĞUZ, P. (2014). "Ahlaki Ekonominin Sınırları: Kilis'in Kayıtdışı Ekonomisi ve Yeni Zenginleri". *Toplum ve Bilim*. 131: 105-134.

- TANIL, G. (2015). "Batım'da Turizmin Gelişimi ve Bölge Gelişimine Katkısı". *Doğuş Üniversitesi Dergisi*. XVI/1: 91-107.
- TEKİN, F. (2012). "Sosyolojik Açından Sınır: Derecik Örneği". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 28: 27-48.
- ULUKAN, U. – N. CİĞERCİ ULUKAN (2011). "Kriz ve Göç: "Türkiye Gürcistan Nüfus Hareketleri Üzerine Bir Tartışma"". (ed. E. Akbostancı-O. S. Erdoğan). *Küresel Bunalım ve Karadeniz Bölgesi Ekonomileri*. Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.
- United Nations (2016). "Global Report on Trafficking in Persons".
- United Nations (2018). "Global Report On Trafficking in Persons".
- VAROL, Ç. - E. SÖYLEMEZ (2018). "Türkiye-Gürcistan Sınır Bölgesindeki Enformel İşgücü Dinamikleri". (ed. S. Koç, A. Orhan-M. Gözen). *Kayıt Dışı İstihdam ve Ekonomi*. Kocaeli: Umuttepe: 114-121
- YILDIRIM, U. D. (2016). Karadeniz'de Çay ve Fındık Üretiminde Göçmen İşgücünün Etnikleşme Süreçleri. *Karadeniz Araştırmaları*. XIII/52: 191-210.

İnternet Kaynakları

- Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2019). "Karadeniz Bölgesi Yabancı İşçi Başvurusu". (Erişim Tarihi: 15.06.2019).
<https://yuminet.csgb.gov.tr/>





WHEELS AND CARTS OF THE ANCIENT TURKS IN A LINGUISTIC VIEW

Osman KARATAY*

ABSTRACT

Some vocabulary pointing to geography, technology, culture etc. are usable in defining homelands of peoples, thus of language families and their sub-groups. Recent scholarship has tended to refer words concerning wheel and cart, among others, since they are related to some Neolithic technological innovations visible through archaeological surveys, especially in searching for Indo-European homeland and in defining chronologies of early steps. Those studies are within Eurasian context at all. Turks and Turkic belong to the true Eurasian continent, and should not be exempted from such studies. This paper deals with the concerning Turkic vocabulary and its historical comparison with other Eurasian languages and families, and suggests that Turkic words for wheel and cart are as old as the words of other families (mainly Indo-European). Regarding possible loanings of those Turkic words to some other languages, Turkic homeland is set to the west of Central Asia. On the other hand, the author rejects the idea of relating the concerning vocabulary to innovations. Rather, it seems, suitable verbs or adjectives present in languages were applied to new tools and acts. Thus, the concerning vocabulary may exhibit some Nostratic or Eurasiatic characters, which may be misleading in detecting relationships.

Keywords: Homeland, Indo-Europeans, Turks, Neolithic Eurasia, Wheel, Cart.

DİLBİLİMSEL AÇIDAN ESKİ TÜRKLERDE TEKER VE ARABA

ÖZET

Coğrafya, teknoloji ve kültür gibi alanlardaki söz varlığı halkların, dolayısıyla dil aileleri ve alt topluluklarının türeneklerinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Son zamanlarda bilim dünyası özellikle Hint-Avrupa anayurdunu belirlemede ve erken aşamalarını tespit için diğer kavramlar arasında teker ve araba kelimelerine müracaat ediyor, çünkü bunlar kazı sonuçlarında görülen somut Yenitaş çağı buluşlarıyla ilgilidir. Bu çalışmaların tamamı Avrasya kapsamında sürdürülmektedir. Türkler ve Türkçe Avrasya'nın en has kısımlarına aittir ve bu tür çalışmalardan muaf tutulmamalıdır. Bu makale ilgili Türkçe söz varlığı ve bunun diğer Avrasya dilleri ve aileleriyle karşılaştırmasını içermekte ve Türkçedeki teker ve arabayla ilgili kelimelerin en az diğer dillerdeki (başta Hint-Avrupa) kadar eski olduğunu önermektedir. Bu Türkçe kelimelerin başka dillere muhtemel geçişlerini de nazara alarak, Orta Asya'nın batısında bir Türk anayurdu tespit edilmektedir. Öte yandan, yazar ilgili kelimelerin yeniliklerle ortaya çıktığı veya onlara bağlanması gerektiği fikrini reddetmektedir. Olgu daha ziyade dilde mevcut alakadar fiil ve sıfatların yeni araç veya fiillere uyarlandığı şeklinde gözükmektedir. Bu yüzden, ilgili kelimelerin bir kısmı Nostratik veya Avrasyalılık mizaç sergileyebilmekte, bu da dil alakalarını tespit için yardımcı olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anayurt, Hint-Avrupalılar, Türkler, Yenitaş Çağı Avrasya, Teker, Araba.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 01.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Prof. Dr., Ege University, Institute for the Turkic World Studies, İZMİR;

ORCID: 0000-0002-1566-3283, E-posta: karatay.osman@gmail.com

Recently scholars invented ‘wheel’ and started to use ‘cart’ in their homeland studies. D. Anthony being the trailblazer representative of this approach, it contains a very solid logic and seems very productive in working on the Neolithic peoples of the Western Eurasia. Existence of cognate words for them in various Indo-European (IE) languages implies that proto-Indo-European (PIE) was spoken at the time when carts were invented, and separation into sister (proto-) languages was afterwards. Since we know archaeologically about the story of cart, then it is possible to set a chronology. In accordance with it, late PIE was spoken after wheeled vehicles were invented, that is after 4000-3500 BC, and the Anatolian IE languages might have separated before wheels were invented (Anthony 2015: 202).

The method is excellent, but I’d like to express my doubts on whether those words are names of those innovations suggested by its inventor(s), or applications of pre-existing words with close meaning to the new tool. People might have some words for round things even well before production of the first wheel, or some verbs expressing rolling, turning etc. Garrett suggests that a semantic shift from concrete ‘wheel’ to abstract ‘circle, cycle’ is plausible but the reverse shift is unusual at best (Garrett 2006: 145). Why? Basic adjectives stem from and signify concrete things and being circular is as concrete as being that thing.

In that context, I’ll survey some Turkic words. Turkic has several words seemingly cognate for the meaning we study on. *Çevür-* ‘to twist, or turn (something Acc.)’, practically synonymous with *evir-* and *tevir-*. *Tevir-* is older than *çevür-* (Clauson 1972: 14, 398, 443). All the three verbs attest in Old Turkic (OT) and are now used in modern Turkic languages. If these are cognates, *evir-* should be related to a third form, since *t-* > *0-* and *ç-* > *0-* or vice versa is not known. **k-* could be a good candidate, for *k-* > *0-* is possible and widespread. Thus we have the plausible **kevür* > *evir*.¹ But there is no way to formulate **kevür* > *tevir* > *çevir* as a parallel development to *k-* > *0-*. Only the transitions **kevür-* > *çevir-* or *tevir* > *çevir* seems possible. Perhaps we should assume two ultimate roots with *k-* and *t-*, both equally being possible proto-form of *ç-*, unless there was not such a development as *evir-* < **kevür-* > *çevir-*. Just as, today the reiterative *evir- çevir-* is used in the meaning ‘to manage things, affairs’, but *tevir* is put aside, meaning ‘to have st. capsized, to knock over’.²

For **kevür*, Turkish has the verb *kıvır-* ‘to twist’. It does not occur in Old Turkic (OT) and is not widespread in Turkic languages of today. There recorded OT *kıyık* “crooked, cut on a slang”, but from the root *kıy-* (< *kıd-*) ‘to cut into pieces’ (Clauson 1972: 676). The ‘crooked’ meaning of the word *kıyık* might have come from another root like **kiv-* ‘crook, curl, bend’, and this may help Gülensoy fortify his etymology *kıvır* < OT *kiv* ‘pull, correct, adjust’ (Gülensoy 2007-I: 520). But OT has only the adjective *kıval* ‘well-shaped’, and there seems no way to reach a verb root **kiv* from that meaning. Though the *ır* part of the word is redolent of the transitive suffix *-ır*, the case is hardly so, and the root form of the verb seems to be *kıvır*. Thus, Turkish might have preserved relic of a proto-form.

Of the *t-* form we have in OT *tegre* ‘surroundings’, *tegirmi* ‘round, circular’, *tegrek* ‘ring, circle’, *teğirmen* ‘a rotary mill’ etc. with their phonetic variations (the consonants *-v-* and *-g-* are alternates of each other in Turkish) (Clauson 1972: 485-486; Sevortjan 1980:

¹ The same does exist in IE: **kert-*, **kerät-*, **krät-* (extension from **ker-*⁷) ‘to turn, roll, wind’, **uer-*³: **uer-t-* ‘to turn, wind’ (Pokorny 2007: 1550, 3352). Cf. in Turkish *köreke*, *öreke*, *örek* etc. ‘spindle’ (Gülensoy 2007-I: 556).

² Interestingly, the neologies in Turkish for ‘evolution’ and ‘revolution’ are respectively *evrim* and *devrim* of the *evir-* and *tevir-* roots.

172-173).³ OT ‘wheel’ does not attest in any text before the 12th century (in contrary to chariot), but today Turkic languages and dialects have their concerning words all derived from the *tevir-* root: Turkish *teker*, Turkmen *tiğir*, Bashgirt *tegermes*, Tatar *tegermeç*, Kazakh *döngelek*, Kirghiz *döngölök* (Ercilasun 1991: 866-867). These are literary forms. Any of them can be found in any local dialect. For instance, in Turkey you may find forms like *tengerlek* associated with the Kazakh and Kirghiz forms.

Of the *ç-* form Turkish, Uzbek and Uighur have *çember* ‘circle, hoop’ and Kazakh *şenber* ‘id.’, but the others have ‘circle’ derived from the *t-* form: Bashgirt *tüngerek*, Tatar *tögerek*, Turkmen *töverek*, Kirghiz *tegerek/tögörök* (Ercilasun 1991: 124-125). Also of the *ç-* we have Turkish *çevre*, Kirghiz *çöyrö*, and Uighur *çöre* ‘surroundings’ (Ercilasun et al 1991: 126-127). The nonsensical dispersion of the latter shows that it was once common in all Turkic languages, but some of them replaced the word with Arabic (*etraf, muhit*), and some others used instead the *t-* form words for ‘surroundings’.

Of the *0-* form, Turkic languages has the popular cognate verb *eğir-* ‘to surround, encircle’, devoted to spinning wool and similar things (Clauson 1972: 113).⁴ OT has the word *evre* ‘again, in return’ of the same origin (Clauson 1972: 13). *Evren* ‘universe’ is to be a revolving dome in ancient Turkic comprehension, thus OT has that word of the same origin. *Evren* became also name of the dragon revolving the universe, and ‘a dome-shaped oven’ was also called so (Clauson 1972: 13). OT *evriliñsiz* “which cannot be turned back (or aside); an epithet applied usually to the believer’s mind” is, too, of this root (Clauson 1972: 15). The word *kirmen* ‘spindle’ is thought to have derived from that verb: *egir-men* > *kirmen* (Gülensoy 2007-I: 321), if not a fossilized word of *k-* origin.

Of the **k-* form Turkic seems to have indirectly related verbs, too. The verb *kur-*: The basic meaning seems to be something like ‘to put (something) in working order’ with particular applications of which the commonest is ‘to string (a bow)’; usually means ‘to erect (a building, tent, etc.)’, ‘to establish (a society etc.)’ (Clauson 1972: 643). Though not recorded so in OT, the meaning ‘managing’ of the reiterative *evir- çevir-* gets closer to the meanings ‘to establish, set up’ (Clauson 1972: 14). Thus, in the proto-language **kur-* might have originally meant ‘twist’. *Kur* ‘belt, girdle’ (Clauson 1972: 642) is certainly a cognate word. *Kar-* ‘to mix’ should also be related to the same group, since mixing is a ‘rotary’ act. That OT verb, however, survived only in Uzbek and Western Turkic (Clauson 1972: 642). The word *küvrüg* ‘drum’ may be related to its pulley, since the expected onomatopoeic morphology for such a tool is extinct from this word. So, neither cognate lexemes of the *k-* form are scanty in Turkic.

How should we interpret this case? Turkic word(s) for ‘wheel’ seem to have derived only from *tevir-*, though there were alternatives. Especially the verb *çevir-* is very suitable to produce a name for round and turning things. There are examples like the mentioned *çember* ‘hoop’, but no ‘wheel’. This may be for Turkic does not like synonyms and this also

³ Starostin et al (2003: 1360), suggest the root **deg-/*dög-/*dog-* ‘round’ for this word (Altaic **tegá* ‘round’), but not even one of the derived words are without -r. Thus, **tVr* seems the best to explain the eventual roots. All of the Mongolian examples under **tegá* are clear loanwords from Turkic. Japanese **tanka* ‘hoop, rim’ and Korean **thi/*thä* ‘reel, spool; to spin, to round’ seem to be related to Turkic *tö(n)-* ‘come back, return’ rather than to this group.

⁴ This may not be certain, if here is not an accidental case. Old (and new) Turkic has the verb *eg-* ‘to bend, bow’ (Clauson 1972: 99). Despite it is a transitive verb, deverbal causative suffix *-ir* can be added to stress the quality of the act. Such an *eğir-*, however, would define not an act of 360 degree (turn, revolve, rotate, spin etc), but making st. curve, thus the adjective *eğri* ‘curve’ was produced from that verb. This semantic way would relax us, if there would not be *iğ* ‘spindle’.



directly shows linguistic unity of the (Common) Turkic realm roughly by the 10th century. Export-words indicate this fact. Mongolian loaned the verbal root as *tögüri-*, *tögüre-* ‘okružat’, obrazovat’ krug’ (Sevortjan 1980: 173), as well as words of the same origin like *tögürig* ‘circle’ and *togurin* ‘surroundings’. Interestingly, there are few phonetic variants of the Mongolian equivalences. This shows that it is a relatively new and unique copy from Turkic.

Starostin et al all differ their reconstructed **debir-* ‘to capsize, subvert’ from **tegre* ‘surroundings’ (Starostin 2003: 1409-1410). Suggested Altaic cognates of the former are one-syllabic and semantically unrelated, while the latter, taken back to Altaic **t’égè(-r)* ‘edge, border’ has nothing to do with this meaning and with the so-called Altaic counterparts. An inter-Altaic survey seems fruitless except for the aforesaid Mongolian copying. Besides, the original meaning has to contain not ‘subverting’, but ‘rolling’, since the cognate word *tür-* ‘to roll’ does exist in Turkic.

There is a group of Altaic words for ‘carriage’: Proto-Mongol **terge* ‘vehicle’, Proto-Tunguz **turki* ‘sleigh’, and Proto-Korean **tǎrkó* ‘light carriage’ (Starostin 2003: 1433). These may contain a metathetic form of the Turkic *tegrek* ‘wheel’, that was loaned in early ages of the linguistic relation and that undergone a slight semantic change, for any Turkic ‘carriage’ of the **t-* form is not known. The very closeness of the three Altaic forms and the lack of verbal roots to produce them should let us to observe a chain of copying in this case. The same may be true for Mongolian *tengelek* ‘axle’, likely a loanword from Turkic **deŋgil* (Starostin et al 2003: 1365) (Cf. Korean **thòŋ* ‘axle’). On the other hand, Japanese has **dār-* ‘twist’ and Korean **tòr-/tùr-* ‘revolve, surround’.⁵ Existence of these verbs does not seem to contribute to our debate and is likely related to a Nostratic level.

Relatives of the Turkic *tevir-* and *tür-* are not the only Japanese and Korean verbs. English words *tour* and *turn* are associated with them. They were taken from French, and there from Latin (Ayto 2005: 513, 520-521). One can find many cognates of them in other Indo-European languages: Armenian *darj* ‘turn, reversal, return’, Osset *t’iur* ‘twiddled, twisted, rotated, revved, revolved’, Old Irish *tarathar*, Welsh etc. *taradr* ‘borer’, Albanian *tjer* ‘spinne’, *drodha* ‘turn round, turn together, twine, spin’, Old High German *drüen* “turn, work a lathe”, and Greek τόπος ‘circle’. Their ultimate proto-form is reconstructed as **tere-*, **trē-*, **ter(e)-d-* ‘to turn, to bore’ (Collected from StarLing database at <http://starling.rinet.ru>). Thus, English today has *tire*.

The most striking counterpart comes from the Semitic languages Arabic and Hebrew: **dVwVr-* and its duplication **dVrdVr-* ‘turn, rotate, round’. So, except for derived words with certain morphology, like the above-mentioned Mongolian words copied from Turkic, it is difficult to speak about loaning of this verbal root that appears simultaneously in Ireland, Japan and Arabia. Almost everybody in the Old World had and has concerning verbs and words likely descending from the same source.

But the Dravidian case might be different. Its equivalences are amazing: Tamil *tikiri* “circle, circular form, wheel, potter’s wheel, the discus weapon, chariot, car”; Kannada *tiguri*, *tigari*, *tiguru* “a wheel, esp. a potter’s wheel”; Tulu *tagori* “potter’s wheel”,⁶ but no verbal roots to derivatize them. The very similarity with the Turkic forms may remind a very late relation, maybe in the Late Medieval, however, we need to explain means of such

⁵ Starostin (2003: 1379-1380) group the two with the Turkic verb *dola-* ‘to wrap round’, whereas Turkic *tevir-* and *tür-* are most convenient to such a relation.

⁶ Taken from Burrow-Emeneau (1984: 278), who does not consider any relation with Turkic. I’m grateful to İbrahim Ergün for taking my attention to this equivalence.

a relation reaching as far as the Tamil region. There is no a moderate way for this relation. Either Medieval or pre-Aryan, since there does not seem a Sanskrit or Persian mediation, as claimed by de la Fuente to exist in many of the Dravidian-Turkic lexical equivalences (Fuente 2012: 66), unless one claim that Avestan *čaxra* or Sanskrit *čakra* ‘wheel’ was loaned and turned to be the concerning Turkic and Dravidian words. A direct contact between Turkic and Dravidian seems perhaps no historical probability and possibility, but meditation through a lost world, that of the Bactria-Margiana culture(s) may be explanatory. In any case, proto-Turkic (PT) speakers then should be somewhere in the west of Asia.

Phonetic diversity and semantic scope of the Turkic words surveyed here shows their existence in PT, while the restricted semantic and phonetic space in Mongolian and Dravidian points to high probability of copying. The Indo-Iranian lexemes are not also far from being problematic. Together with Gk. κύκλος ‘circle’, Tochar. A *kukäl*, B *kokale* ‘cart’, and Old English *hwēol* ‘wheel’ (with other Germanic variations), the Avestan and Sanskrit words are to go to **k^wek^wlo-*, **k^wok^wlo-* in PIE (Pokorny 2007: 1801-1802), clearly before the split of Tocharian and likely after the split of the Anatolian (Hittite, Luvi, Pala) languages. However, the making of **k^wek^wlo-* is unique, thought to be derived from the root **k^wel-1*, **k^welə-* “to turn; wheel” by reduplication, zero-grade root and thematic vowel (Anthony vd. 2015: 205).⁷ That is, it was certainly produced by contemporary scholars, but we are not sure whether PIE speakers did the same. There is no problem with the root **k^wel-1*, **k^welə-*. Almost all IE languages today have its heritage in this or that way. English *wheel* and its relatives can be descended directly from that root. PIE has another root **ker* producing verbs and adjectives concerning “to twiddle, twist, rotate, revolve” (Pokorny 2007: 2698). For instance, the Latin origin English words *curve* and *car* (Ayto 2005: 93, 166). This PIE **ker* coincides with PT **kevir*. Cf. Hungarian *kör* ‘circle’, *környék* ‘surroundings’, *kerék* ‘wheel’, *kerek* ‘round’. One may add Hu. *kevere-* ‘to mix’ and Tr. *kar-* ‘to mix’ (cf. PIE *kerə-*, *krā-* ‘to mix’) (Pokorny 2007: 1704).⁸

The PIE roots **k^wel-* and **ker* should be cognate,⁹ but IE does not seem to have a root **kek-* to produce Greek *kuklos*; Tochar. *kukäl* or Iranic *čaxra*, except for the aforementioned ‘duplication’ which is reserved to only one case. Maybe the (Pre-Western) Turkic **keger/keg(e)re* ‘wheel’ is expectable as a probable source of Greek, Tochar and Indo-Iranic words before 2300 BC, when Greek and Indo-Aryan was still within the PIE unity. Tochar might have it loaned independently, but not in later times.

This is not a strange case. Indo-Europeans had another word for ‘wheel’: **ret(h)*. It was very popular in all IE languages: Sans. *rātha-*, Iranic *raθa-* ‘cart’, Latin *rota* ‘wheel’, Alb. *rota* ‘wheel’, Ir. *roth* ‘wheel’, Welsh *rhod* ‘wheel’, Old High German *rad* ‘wheel’, Lith. *rātas* ‘wheel, circle’, Ltv. *rats* ‘wheel’ (Pokorny 2007: 2507; Anthony vd. 2015: 203). **ret(h)* is

⁷ Though it is not impossible. Cf. Semitic languages have the forms **dVwVr-* and **dVrdVr-* ‘to turn, rotate, round’ (Taken from the StarLing database). The second verb seems to be a duplication of the former/essential. In the same way, Hebrew *kir’kūr* “circle, circuit, round about way; whirl”, and Arabic *krkr* “to turn the millstone”, of the root **karV* “to twist, turn around, return” (Dolgopolsky 2008: 870).

⁸ This root also seems to be Nostratic. Cf. above **karV* “to twist, turn around, return”.

⁹ According to the StarLing database, PIE **k^wel-*, Altaic **k’ulo*, Uralic **kulke* and Chukchee-Kamchatkan **kəvlə-* are cognates, together with the Kartvelian **kwer-*. I’d remind here existence of the Arabic word *ḥVwVr* ‘to return’. Although PT form **kul* is suggested to mean ‘to roll, fall; round’ in Starostin et al (2003: 850), the given Turkic lexemes mean ‘to fall, drop, collapse, etc.’, and occur only in Central Asia, but not in Siberia, in the Oghuz group and in mid-Volga (Tatar and Chuvash). I do not object to such an expected word in PT, but take attentions to the current dispersion and meanings of the cognate words. Indeed there is only one word, *kola-*, used in the entire Central Asia.



more widespread and seems to be the essential word for ‘wheel’ when it was first invented and denominated, and **k^wek^wlo* is likely a copying from the Proto-Turks. This is not to say one of them learned about wheel from another. It might have been invented in many places independent of each other, and even the first speakers on the Earth should have given a name for round things, by transferring it later to ‘wheel’ and thereafter to ‘cart’.

Interestingly, Turkic languages lack lexeme for ‘cart’ of the before-mentioned productive roots. The common word today among the Turks, including the controversial Chuvash, is *araba*. Its etymology has been debated much, mostly to tie to an Arabic root. Its very popularity throughout Eurasia and its existence in the non-Muslim Turks of the far north and in some eastern Finno-Ugric languages (Cheremish, Votyak, Vogul, Ostyak) (Sevortjan 1974: 164-165), also in Russian, contradicts with the fact that the word does not occur before the 13th century. On the other hand, so remote dispersion of an Arabic loanword is interesting, though its absence in OT supports the copying possibility.

Lack of an inherited lexicon in Turkic languages for ‘cart’ is troublesome enough. Of course, they did know and use carts as shown by archaeological excavations and by testimony of external sources. A South Siberian tribal unity of the Turks in early medieval was called Kao-ch’ê (lit. ‘High Carts’) by the Chinese in Chinese. Their Turkic name was transcribed as T’ieh-lê by the same Chinese. Some scholars suggested that this name meant nothing but **tegrek* ‘cart’, being Altaic cognate of the above-mentioned Mong. *terge* (and other counterparts) (Golden 1992: 93-94). This is a nice etymology; Kao-ch’ê might be a translation of the original Turkic name. Some would find support for this idea from the ethnonym Kangli of the late medieval.

For a kind of carrier, the only Old Turkic record is *qaŋa/qaŋlı* ‘wagon, cart, carriage’ (Clauson 1972: 638; *DTS* 418). Some Siberian Turkic languages keep the original meaning, while everywhere else it replaced the aforesaid *araba*. In Turkish, today the word *kağnı* means only ‘tumbrel’. The word firstly occurs in the dictionary of Mahmud of Kashgar (written ca. 1072) as *qaŋlı* ‘a wagon for carrying loads’ (Maḥmud al-Kāšyārī 1984: 343), and in a 13th century document, in the Uyghur or pre-Islamic *Legend of Oğuz* it is written as *qaŋa*. Oğuz is the legendary emperor of the Turkic mythical golden age, and eponymous ancestor of the so-called medieval tribal union. According to the legend, a capable and wise soldier in his army by the name Çosun invented a vehicle to carry the booty. It was a great and good carriage. Others imitated him and made the same thing. But, while going, their carts were clattering like ‘qaŋa qaŋa’; Oğuz liked it, and called that group *Qaŋaluğ* (‘those with *qaŋa*’), from which the ethnonym *Qaŋlı* stems.¹⁰

This onomatopoeic explanation within the text of legend may not be other than a realistic folk-etymology, since there is no a lexical root to produce that word. Although the word is included in the lexical domain of some Siberian Turkic dialects (Koybal, Sagay, Khagas etc.) (Levitskaya 1997: 259), it does not seem any non-Turkic language around copied it. Besides the fact that the Yakut and Chuvash languages, which were split from the sprache of Turkic mass earlier, have no this word, one can posit such a scenario that the word was cogitated at earliest in the mid-Medieval in Central Asia and South Siberia. The Kōk Türks or Eastern Uyghurs had no this word, thus it was not loaned to Mongolian. For the same reasons, the Proto-Hungarians, who separated from Khazaria and who migrated to the west before the birth of *qaŋa*, did not hear about that word (despite the fact that they did not have to copy it; they had their own lexemes for carts).

¹⁰ English version of the Pre-Islamic legend of Oğuz can be read in Danka (2016: 101, 103).



Such a scenario would lead us to nearing the etymology of Clauson, who has an interesting thesis on the root of the word *qaṅlı*. He suggests that name of the Turkic tribe Qaṅlı turned to be name of the vehicle, which was invented by them and which was thereafter known by their name. "It is surely equally possible that the wagon got its name *kaṅlı*, because it was the Kaṅlı tribe that introduced wagons of this kind into the Turkish world." (Clauson 1963: 148). This does not seem unique, for the Nogay Turks called a kind of big chariot as *macar arba*, literally 'Hungarian chariot'. The Nogays, nomadic wanderers of the Black Sea steppes during the Golden Horde, saw and adopted it from the Hungarians. The word passed later to the Kumuk and Kalmuk languages (Levitckaya 1997: 260). Clauson gives other universal examples, too, for transferring ethnic or personal names to devices.

It would be magnificent to know technical features of *qaṅlı* as a kind of wagon, but this would not help us connect the name to the homonymous tribal name, which is never mentioned in sources before the 12th century. There are detailed lists of Turkic peoples and tribes in medieval sources, especially in the compendium of Maḥmud al-Kāšyārī, but nobody knows about such a tribe then. We have *Kaṅg* of the ancient Central Asia, and the dispersed *Qaṅgar* of almost all ages, but the *Qaṅlı* lived in a restricted zone, both in time and land. It seems it was a new formation in the pre-Mongol conquest days. Unless we make sure that the three ethnonyms are related to each other, we cannot attribute the word *qaṅlı* of the 11th century to the *Qaṅlı* tribe, which was formed in the next century.

The tribe Qaṅlı represents indeed crystallization within the Kipchak mass to the north of the Aral Lake. A distinguishing feature of them related to chariots is difficult to consider for geographical reasons that were absent at all, since their land was only an ordinary part of the Great Steppe, and sources does not mention any chariot connection of their name or style. Instead, it is my opinion, the Kipchak leader *Qaṅlı* of the 11th century mentioned by Mahmud of Kashgar as "name of an important man of Qifçak" (Maḥmud al-Kāšyārī 1984: 343) may be the eponymous ancestor of the tribe. It is not a costume of Mahmud to mention names of his contemporaries in his dictionary; this is one of the very rare cases. Of course, name of the man did not mean 'chariot'; his name has potentially several other meanings. The total result we have got now is cancellation of the Clauson theory for the ethnonym, but continuing on the way for linguistic chronology.

I'd suggest such a retrospective chronology: The word *araba* 'chariot' entered Turkic languages in the late medieval and became much popular both in Central and Western Eurasia, by being copied by almost all Turkic and many non-Turkic languages. Seemingly, it had replaced the word *qaṅa/qaṅlı*. The latter was likely an onomatopoetic neologism in medieval Central Asia, and did not pass to Mongolian or other languages around. Perhaps the term *qaṅa/qaṅlı* was produced to describe 'a kind of' carrier, as implied by the earliest records, and not to replace the previous general term for carts, which does not attest in any Turkic or non-Turkic source. Taking into account the semantic parallels in other languages and early copying by some neighbors, we may conclude that the general term for carts was something with **teger(V)* appearance, from the expected verbal root. It would not be much fruitful to debate on precedence of either **tegir-* or **tevir-* forms, since it does not matter much in Turkic. What is clear is that all the names and adjectives are of the *-g-* form. If there is a relationship on the Nostratic level, **tevir-* would certainly be the older form. This, however, would not help set a chronology. Interestingly, look-alikes in other languages are also with *-g-* form: Mong. *tögürig* 'circle', Tamil *tikiri* 'circle, wheel', Avestan *čaxra*, Sanskrit *čakra* 'wheel', etc. These languages belong to groups totally independent of each other, both genetically and geographically. If the resemblance is not



accidental, then there should be a bounding and common source for them. Thanks to abundance of look-alike verbal roots and their derivations Turkic is a good candidate to be the source. If so, the Dravid and Arya connections point to existence of **teger(V)* ‘wheel’ in Turkic at least ca. 2000 BC.

On the other hand, formation of the PIE **k^wek^wlo-* is skeptical, if it is not a cognate of **h₂eks-* ‘axle’. Considering the Greco-Aryan unity or closeness within the PIE family (Anthony & Ringe 2015: 207), positions of the concerning ‘cognates’ can be easily deduced. Maybe, the Old English *hwēol* and Old Norse *hvél* ‘wheel’ should be related not to **k^wek^wlo-*, but directly to the verbal root **k^wel-*. Then, only the Greco-Aryan and Tochar groups have the wheel and it is a very regular case in terms of relations. Considering the very time span between them, the very closeness of the Greek and Tochar forms do not need to mean a legacy of shared ancestors. Otherwise, we would expect a more ‘irregular’ dispersion of the word in all IE languages, except for the Anatolian group. Proto-Greek and Proto-Tochar might have copied the word separately and in distinct areas from the same source. Equally with this scenario, a local contact first with the peripheral ‘centum’ dialect Tochar, located in the east of the home, and then with the inner and closer regions where the near-future Greco-Aryans used to live is also a plausible idea.¹¹ In any case this would happen at last ca. 2300 BC, just on the eve of the split of the Indo-Iranian branch from the rest.¹² Maybe the kurgan-owners invading Eastern Europe between 2400-2200 and expelling the Proto-Greeks from the Black Sea steppes (Gimbutas 1963: 821-824, by transmitting content of P. Bosch-Gimpera’s book) were the ultimate source of the word, which would be something like **keg(e)re* in its simplest pronunciation.

To sum up, human beings from the dawn of their existence should have had words for round things and actions. One-year old babies can differentiate between geometrical shapes; primitive people were also surely capable of doing it. And this has nothing to do with wheel or cart. Thus, presence of a reconstructed root for wheel or cart does not necessarily indicate their presence at that time. Previous words with close meanings might have been applied to the newly invented devices, as is done still especially in the computer sector. Branches of a proto-language might have done it independently of each other. But if there are clear morphological features and phonetic peculiarities, one should pay attention. **t^wor/*t^wur* is a popular verbal root throughout the Nostratic region, but the development to **t(V)v(V)r-* > **t(V)g(V)r-* seems to have happened in Turkic. Thus, unless otherwise examples are suggested and proved, words of this stock with similar or close shape should be studied in relation to Turkic. The same is true for the parallel **k(V)g(V)r-* root. Existence of Dravidian and Indo-European words for ‘wheel’ of this kind would imply a westerly presence of Proto-Turks. South Urals and the western half of the Kazakh steppe is a good candidate for such a location, from where linguistic contacts both with the Indo-European homeland and lands of the Dravidian speaking peoples were possible.

¹¹ Mallory identifies the “highly mobile Yamnaya groups” with ancestors of Greeks, Armenians, Iranians and Indo-Aryans (1989: 241). I’d read it as intrusion of the Kurgan-makers into the future Greco-Aryan society. In spite of this archaeological and linguistic match of Mallory, the Yamnaya kurgan population of the Early Bronze Age (3rd millennium BC) had a genetic similarity to the members of the Corded Ware culture (Klejn 2018: 195-196, 201; Haak et al 2015: 208) and neither Greeks nor Indo-Iranians had kurgans as far as I know.

¹² It seems there is a consensus on this date (Mallory 1989: 39; Gamkrelidze vd. 1995: 762; Anthony 2007: 51).



BIBLIOGRAPHY

- ANTHONY, D. W. (2007). *The Horse, The Wheel and Language. How Bronz-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press.
- ANTHONY, D. W. - Don RINGE (2015). "The Indo-European Homeland from Linguistic and Archaeological Perspectives". *Annual Review of Linguistics*. 1: 199-219.
- AYTO, J. (2005). *Word Origins. The Hidden Histories of English Words from A to Z*. 2nd ed., London: A&C Black.
- BURROW, T. – M. B. EMENEAU (1984). *A Dravidian Etymological Dictionary*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press.
- CLAUSON, G. (1963). "The Name Uygur". *Journal of the Royal Asiatic Society*. III/4: 140-149.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DANKA, B. (2016). *The Pre-Islamic Oguz-nāmā. A Philological and Linguistic Analysis*. Szeged: Doctoral Dissertation at the University of Szeged.
- DE LA FUENTE, J. A. A. (2012). "Some Thoughts on Dravidian-Turkic-Sanskrit Lexical Comparisons". *Türkbilig*. 24: 41-76.
- DOLGOPOLSKY, A. (2008). *Nostratic Dictionary*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- GAMKRELIDZE, T. V. – V. V. IVANOV (1995). *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*. (çev. J. Nichols). Berlin – New York: De Gruyter Mouton.
- GARRETT, A. (2006). "Convergence in the Formation of Indo-European Subgroups: Phylogeny and Chronology". *Phylogenetic Methods and the Prehistory of Languages*. (ed. Peter Forster-Colin Renfrew). Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research: 139-151.
- GIMBUTAS, M. (1963). "The Indo-Europeans: Archeological Problems". *American Anthropologist*. LXV/4: 815-836.
- GOLDEN, P. B. (1992). *An Introduction to the History of Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HAAK, W. et all (2015). "Massive Migration from the Steppe Was A Source for Indo-European Languages in Europe". *Nature*. 522: 207-211.
- ERCILASUN, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KLEJN, L. S. (2018). "The Steppe Hypothesis of Indo-European Origins Remains to Be Proven". *Acta Archaeologica*. LXXXVIII/1: 193-204.
- Maḥmud al-Kāšyārī (1984). *Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān al-Luyāt at-Turk)*. Part II. (çev. R. Dankoff). Harvard: Harvard University.



- LEVITSKAYA, L. S. vd. (1997). *Etimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov (Obštetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na bukvu "K" "K")*. Moskva: Jazyki Russkoj Kultury.
- MALLORY, J. P. (1989). *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. London: Thames & Hudson.
- POKORNY, J. (2007). *Proto-Indo-European Etymological Dictionary, A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* (at www.dnghu.org).
- SEVORTJAN, E. V. (1974). *Etimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov (Obštetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye)*. Moskva: Nauka.
- SEVORTJAN, E. V. (1980). *Etimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov "V" "D"*. Moskva: Nauka.
- STAROSTIN, S. A. vd. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.

Internet Bibliography

StarLing database, <http://starling.rinet.ru> (28.09.2019).





ОГРАНИЧЕННО-КРАТНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НСВ ИЛИ СУММАРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СВ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОРМ И ИХ ОТЛИЧИЕ

Лейла Чигдем ДАЛКЫЛЫЧ*

АННОТАЦИЯ

Вид в русском языке, называемый аспектом в западных языках, является сложной грамматической категорией, особенно для тех, кто изучает русский язык как иностранный. Эта трудность особенно заметна в тех случаях, когда в рамках категории вида одно значение может передаваться разными языковыми формами, принадлежащими той же языковой классификации. Примером такого случая может служить значение кратности, которое может передаваться в языке как формами несовершенного вида, так и формами совершенного вида, являющимися взаимозаменяемыми. Понятие кратности, входящее в количественную аспектуальность, проявляется в русском языке в первую очередь в различных частных видовых значениях форм совершенного (СВ) и несовершенного (НСВ) видов, выступает в качестве способов действия, или находит лексическое выражение в значении самого глагола, а также с помощью наречий и обстоятельственных слов, что иногда усложняет понимание этой категории в использовании. Связи с этим, изучение языковых единиц, имеющих различные видовые значения и анализ общих и частных видовых значений играют важную роль в понимании данной категории. В этом отношении, целью данной статьи является определение общих особенностей семантики кратности, проявляющейся в ограниченно-кратном значении НСВ, являющемся его частным значением и в суммарном значении СВ, представляющем собой частное значение этого вида, а также выявление в рамках частных значений закономерностей взаимодействия кратности в вышеуказанных формах. Кроме того, в работе делаются попытки установить систему языковых средств выражения различных оттенков значений кратности формами НСВ и СВ. Вышеуказанные формы рассматриваются в сравнительном аспекте для того, чтобы понять различия в выражении между русским и турецким языками с точки зрения их морфологии и семантики.

Ключевые слова: Аспектуальность, Количественная Аспектуальность, Кратность, Совершенный Вид, Несовершенный Вид, Частные Значения.

BİTMEŞLİK GÖRÜNÜŞLÜ FİİLİN KISITLI-KEZLİK ANLAMI YA DA BİTMİŞLİK GÖRÜNÜŞLÜ FİİLİN TOPLAMSAL DEĞER ANLAMI: YAPILARIN KULLANIMI VE AYRIMI

ÖZET

Rus dilinde görünüş, Batı dillerinde aktarıldığı şekliyle aspekt, bilhassa Rusçayı yabancı dil olarak öğrenenler için başlı başına anlaşılması zor bir gramer kategorisidir. Bu zorluk özellikle görünüş kavramı çerçevesinde dildeki bir anlamın aynı sınıflandırma içerisinde bulunan farklı dil yapıları

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 04.01.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2020

* Doçent, k. fil. nauk, Ankarский университет, кафедра русского языка и литературы, Анкара – Турция;
ORCID: 000-0001-8801-6792, lcdalkilic@ankara.edu.tr

ile ortaya çıkabildiği durumlarda görülebilmektedir. Rus dilinde “kratnost” olarak adlandırılan ve “kezlilik” olarak aktarabileceğimiz anlamsal özelliğin, dilde hem bitmişlik hem de bitmemişlik görünüşlü fiil türleri ile aktarılabilmesi ve bu fiillerin birbirlerinin yerine geçerek kullanılabilmesi söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir. Nicel aspektoloji içerisinde yer alan “kezlilik” kavramı Rus dilinde öncelikle bitmişlik ve bitmemişlik görünüş türlü fiillerin özel anlamlarında ortaya çıkabilmesinin yanı sıra, fiillerin hareket yöntemlerinde ya da bu kategorinin kullanımının anlaşılmasını güçleştiren fiilin kendi sözcük anlamında bulunabilmektedirler. Bununla birlikte zarflar ve durum belirten sözcükler ile kullanılmaları da bu kavramın kullanım özelliklerinin anlaşılmasını zorlaştırabilmektedirler. Bu bakımdan, çeşitli görünüş anlamına sahip dil birimleri ile bu kategoriye ait genel ve özel anlamların ayrıca incelenmesi söz konusu ulamın anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu açıdan, bitmemişlik görünüşlü fiil türünün özel anlamlarından olan kısıtlı-kezlilik (ogranichenno-kratnoe znaçenie) ile bitmişlik görünüşlü fiillerin özel anlamlarından olan toplamsal değer (summarnoe znaçenie) anlamlarında ortaya çıkan kezlilik kavramının genel özelliklerini belirleyerek söz konusu kavramın özel anlamlar çerçevesindeki yapılarla olan ilişkisini ortaya koymak bu makalenin amacını oluşturmaktadır. Çalışmada ayrıca, bitmişlik ve bitmemişlik görünüşlü fiil yapıları kullanılarak kezlilik anlamının hangi dil araçları ile ifade edildiği saptanmaya çalışılmaktadır. Bunun için de morfolojik ve semantik açıdan Rusça ve Türkçe arasındaki ifade farklarını anlayabilmek üzere söz konusu yapılar karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aspektoloji, Nicel Aspektoloji, Kezlilik, Bitmişlik Görünüşü, Bitmemişlik Görünüşü, Özel Anlamlar.

LIMITED MULTIPLE MEANING OF IMPERFECTIVE OR CUMULATIVE MEANING OF THE PERFECTIVE: USE OF FORMS AND THEIR DIFFERENCE

ABSTRACT

Vid in Russian, named as an aspect in Western languages, is a complex grammatical category, especially for those who study Russian as foreign language. This difficulty is especially noticeable in cases when, within the framework of aspect category one meaning can be transmitted by different language forms belonging to the same language classification. An example of such case is the meaning of multiplicity, which can be transmitted in the language with both imperfect and perfect forms that are interchangeable. The concept of “multiplicity”, which is a part of the quantitative aspectuality, manifests itself in the Russian language primarily in various particular aspect meanings of the forms of perfective and imperfective. Besides, it comes in as modes of action, or finds a lexical expression in the meaning of the verb itself, as well as using adverbs and adverbial words, which sometimes complicates the understanding of this category in usage. In this regard, the study of the linguistic units having different aspectual meanings and analysis of general and particular aspectual meanings play an important role in understanding of this category. In this regard, the purpose of this article is to determine the general features of the semantics of multiplicity, which is manifested in the forms of the limited multiple meaning of imperfective and the cumulative meaning of the perfective, which are a particular aspect meaning, as well as identification of patterns of interaction of multiplicity in these forms. In addition, in this study the attempts are made to establish a system of language means of expression of various shades of multiplicity values by the perfective and imperfective forms. For this purpose, these forms are considered in a comparative aspect, in order to understand the differences in expression between the Russian and Turkish languages in terms of their morphology and semantics.

Keywords: Aspectuality, Quantitative Aspectuality, Multiplicity, Perfective, Imperfective, Individual Aspectual Meanings.

Вид или Аспектуальность

В грамматической системе русского глагола категория вида занимает центральное место. Тесная взаимосвязь данной категории с глагольной лексикой и словообразованием, с категориями времени, залога, лица и наклонения привела к её широкому рассмотрению в разделе грамматики, называемом аспектологией. Аспектология, являющаяся как отрасль науки о грамматическом строе и семантике языка, изучает не только глагольный вид, но и смежные или сходные с видом значения в содержательном, то есть, контекстуальном и функционально-семантическом аспектах.

Выходя в своем функционировании за пределы собственно морфологии видовые формы охватывают широкий сектор, они оказывают влияние на использование видовых и видо-временных форм, а также на синтаксическое построение словосочетаний, предложений и целостных текстов. В этом отношении аспектология помимо грамматических видовых и видо-временных категорий не только изучает аспектуальные классы глаголов, разделяемые как динамические/статические, предельные/непредельные и т.п. и их под классы, так называемые способы действия, но и «различные аспектуально релевантные компоненты контекста, представленные неглагольной лексикой и средствами синтаксиса (Маслов 2004: 521). Имея разнообразные аспектуальные значения и тесную связь с элементами других уровней языка категория вида упоминается в языке помимо термина «вид», называющего грамматическую категорию как систему противопоставленных друг другу рядов морфологических форм совершенного (далее: СВ) и несовершенного (далее: НСВ) видов, для обозначения характера распределения действия во времени, ещё и термином «аспектуальность».

Учитывая многообразии видовых форм, точнее говоря, их аспектуальных значений Ю.С. Маслов выделял разные типы аспектуальных значений на качественную и количественную аспектуальность. Качественная аспектуальность включает в себя 1) динамическое (бегать, прыгать, танцевать и т.п.) и статическое действие (спать, молчать, лежать и т.п.); 2) направленное к внутреннему пределу предельное и не направленное к пределу - непредельное действие (прочитать-читать, решить-решать и т.п.); 3) предельное действие, достигшее своего предела и непредельное действие, которое не достигает этого предела (написать-писать, делать-сделать и т.п.) (Маслов 2004: 312). Что касается количественной аспектуальности, то она характеризует действия и состояния также по трём направлениям: 1) действия или состояния рассматриваются по количеству «крат» или непрерывности/прерывности осуществления. Выделяются однократные, т.е., разовые; многократные, т.е., повторяющиеся действия или состояния с дальнейшими подразделениями в зависимости от регулярности/нерегулярности повторений; 2) действия или состояния рассматриваются по степени интенсивности и 3) по степени длительности (2004: 321).

Конечно, все эти разнообразные значения количественной аспектуальности выражаются в языках мира с помощью единиц строя языка, под которых имеются в виду лексические, словообразовательные, словоизменительные средства. Эти языковые средства и сочетание средств разных уровней приводят к детальному изучению строя языка и закономерностям функционирования его элементов. Функционирование языковых элементов именно на уровне высказывании стало рассматриваться в языке в рамках функциональной грамматики. А в рамках



функциональной грамматики для анализа функции единиц разных уровней строя языка в последнее время широко используется системный подход, называемый функционально-семантическим полем (далее: ФСП), который был разработан А.В. Бондарко и его лингвистической школой. Бондарко развивая квалификацию, предложенную Масловым соединил аспектуальные значения в одном понятии, которое он называл ФСП. «ФСП – это базирующаяся на определенной семантической категории группировка грамматических и строевых лексических единиц, а также различных комбинированных (лексико-синтаксических и т.п.) средств данного языка, взаимодействующих на основе общности их семантических функции. Каждое поле включает систему типов, разновидностей и вариантов определенной семантической категории, соотносённую с разнообразными формальными средствами их выражения» (Бондарко 2007: 11). Понятие ФСП является необходимым и важным для аспектологии поскольку даёт системное основание для анализа функций единиц разных языковых уровней. Таким образом, вслед за А.В. Бондарко мы понимаем аспектуальность как 1) семантический категориальный знак, «характер протекания и распределения действия во времени» и 2) как группировку ФСП, объединённых этим признаком. В состав этой группировки входят поля лимитативности (или предельности), кратности, длительности, разовости и временной локализованности. Для настоящей работы является актуальным рассмотрение поля кратности при выражении глагольных лексем и слов, характеризующих действие по количеству «крат» или непрерывности/прерывности осуществления.

В разных работах (см. Бондарко, 2002; Падучева, 2010; Шелякин, 2008), в которых выделяются частные видовые значения глаголов НСВ и СВ, касаются лишь основных особенностей этих частных значений и они описываются парой примеров. Однако, если ближе рассмотреть, то можно увидеть, что в некоторых случаях очень сложно поставить чёткую разделительную и различительную границу в функционировании некоторых аспектуальных значений в рамках кратности. Иными словами, в использовании некоторых частных видовых форм в речи. Речь идёт в частности об ограниченно-кратном значении НСВ и суммарном значении СВ при использовании слов «дважды, трижды, два раза, три раза и т.д».

Данное различие особенно трудно отличить в сравнительном аспекте, где рассматривается какой-либо язык, в котором нет морфологических показателей категории вида. Одним из этих языков является и турецкий. В турецком языке, который относится к агглютинативным языкам, категория вида отсутствует аналогично тому, как она отсутствует в английском языке, несмотря на наличие таких глагольных групп как перфект, континус и др. (Щека 2007: 498). Соответственно, данное типологическое различие между языками естественно отражается в выражении некоторых грамматических структур и значений, что наблюдается в выражении кратности. Таким образом, конкретным предметом настоящей статьи является кратность действия в формах НСВ и СВ в русском языке с использованием данных выражений при сравнении с турецким языком.

На наш взгляд, путь к пониманию аспектологических проблем лежит через исследование частных вопросов, через анализ отдельных аспектуальных значений и описание системы средств их выражения. Именно поэтому функционирование значения кратности при использовании форм НСВ и СВ со словами, выражающими действие по количеству «раз», повторов, будет рассматриваться и анализироваться в конкретных примерах, чтобы определить языковую закономерность и языковое

функционирование этого значения в речи. В связи с этим, цель данной статьи включает в себя 1) определение характера соотношения значения кратности в формах ограниченно-кратного значения НСВ и суммарного значения СВ, 2) выявление закономерностей взаимодействия кратности в вышеуказанных формах, 3) установление системы языковых средств выражения различных оттенков значений кратности с формами НСВ и СВ, 4) сравнение этих форм с точки зрения морфологического и семантического различия между русским и турецким языками.

Функционирование Значения Кратности в Русском Языке

Кратность, входящая в количественную аспектуальность, проявляется в русском языке в первую очередь в различных частных видовых значениях форм СВ и НСВ, выступает в качестве способов действия (говаривать, хаживать, сжививать), или находит лексическое выражение в значении самого глагола, а также с помощью наречий и обстоятельственных слов.

Значение кратности как особое функционально-семантическое поле детально анализируется в работах В.С. Храковского (1989, 2007), который определяет семантический признак кратности как совокупность двух сопряжённых ситуаций: однократности (единичности) и неоднократности (множественности), значения которых находятся во взаимосвязи с глагольной лексемой, другими контекстуальными показателями, а также общей ситуацией, выражаемой в предложении (Храковский 2007: 126). Значение кратности в языке в зависимости от контекста и цели употребления может выражать разные семантические компоненты. Это может быть 1) множество повторяющихся ситуаций, которое осуществляется в один период времени; 2) множество повторяющихся ситуаций, которое осуществляется в свой отдельный период времени. Помимо этого, данное значение в разных контекстах может иметь разные варианты появления в высказывании. Соответственно, 1) в каждой из повторяющихся ситуаций, входящих в множество, присутствуют сходные наборы участников; 2) в каждой из повторяющихся ситуаций, входящих в множество, присутствуют не полностью сходные наборы участников (Смирнов 2008: 24; 2010: 108). Основные языковые средства ФСП кратности в русском языке разделяются на несколько компонентов.

Первый компонент – это 1) семантические классы глаголов, точнее предикатов, сочетающихся со значениями признака кратности. Также в эту группу входят глаголы, обозначающие квантифицируемые действия, которые могут прерваться и возобновляться. Сюда включаются глаголы, обозначающие временные состояния (лежать, стоять, спать), гомогенные (предельные) процессы и события (работать, танцевать, плавать), которые сочетаются со значением кратности. Эти глаголы свободно допускают вопросы: *как часто?*, *сколько раз?* и соответствующие ответы на них. Ко второму компоненту ФСП кратности относятся обстоятельства, которые лексически выражают данные значения. К их числу причисляются показатели а) обстоятельства цикличности, которые обозначают регулярно повторяющиеся, хронологически определённые, календарные периоды времени: *каждую минуту, ежегодно, по субботам* и т.п.; б) обстоятельства узуральности, которые обозначая более или менее регулярное повторение ситуаций, непосредственно или опосредованно обозначает повторяющиеся период времени: *обычно, постоянно, всегда* и т.п.; в) обстоятельства интервала, которые оценивают интервалы между повторяющимися ситуациями по отношению к некоторой

условной форме. Интервалы либо могут быть выше нормы *часто, то и дело*, либо меньше *редко, иногда, эпизодически, время от времени*, либо соответствовать ей *регулярно, систематически* и т.д; г) обстоятельства, которые обозначают точное или приблизительное количество повторений ситуаций: *два раза, три раза, пять раз, дважды* и т.п. Ситуации при этом могут оцениваться как представляющие собой малократное или многократное повторение: *неоднократно, несколько раз*; д) комплексные обстоятельства, которые обозначают цикличность и кратность, указывают на то, сколько раз повторяется ситуация в каждой из повторяющихся периодов времени: *два раза в неделю, три раза в день, несколько раз в год* и др. Относительно третьего компонента, выделяются различные грамматические средства, которые используются для множества ситуаций. Центральное место среди этих средств занимает форма НСВ, которая появляется в конкретно-процессном или неограниченно-кратном значениях, а также с помощью категории способов действия, участвующей в выражении неоднократного повторения ситуаций (Храковский 2007: 126-130). В качестве четвертого компонента И.Н. Смирнов, выделяет и синтаксические средства за пределами простого предложения. Имеются в виду полупредикативные кратно-соотносительные конструкции, которые реализуются, прежде всего в сложноподчинённых предложениях (временных, условных, уступительных) предложениях, а также в сложных предложениях с парными союзами: *Когда где-нибудь лаяла собака, Джек вскакивал, сдерживал с Петьки одеяло и рычал (В.Конецки)* (Смирнов 2008: 29).

Из названных компонентов ФСП кратности, можно сказать, что первые два являются универсальными. В этой связи можно отметить, что и в турецком языке можно встретить глаголы, сочетающиеся со значением кратности, со словами и словосочетаниями, которые лексически выражают значения этого признака. Что касается третьего компонента ФСП, то он для турецкого языка в особой степени не является универсальным, так как в самом языке отсутствуют глаголы, которые с помощью грамматических средств напрямую бы выражали значение кратности. Таким образом в турецком языке значение кратности в основном находит выражение в глаголах, которые сочетаются с словами и словосочетаниями, передающие различные обстоятельственные отношения. Из-за несуществующих в турецком языке морфологических показателей или отличительных грамматических средств при выражении значения кратности (например, внешние показатели форм НСВ-СВ или разных способов действия) конкретное употребление или же правильное понимание данного компонента в речи является затруднительным для турецкоязычного сознания. Далее будут рассмотрены частные значения НСВ и СВ при выражении кратности в русском языке.

Частные видовые значения

В отдельных работах (см. Бондарко, 2002; Падучева, 2010; Шелякин, 2008) к частным значениям категории вида имеются разные подходы относительно их квалификации. Принимая во внимание работы Бондарко мы рассматриваем частные видовые значения в качестве взаимодействия категориальных значений видовых форм глагола и элементом среды, считая данный подход более целесообразным. Каждые частные значения форм СВ и НСВ выделяются на подгруппы. К частным значениям СВ относятся 1) конкретно-фактическое (*Анна написал письмо, Я позвоню ему завтра*); 2) наглядно-примерное (*Бывает такое, увидишь человека и настроение сразу поднимается*); 3) потенциальное (*Любой скажет, где находится городская больница*); 4) суммарное значение (*Она дважды*

хлопнула в ладоши). Основным частным значением СВ является конкретно-фактическое значение, а остальные считаются вторичными. Что касается частных значений НСВ, то выделяются следующие подклассы: 1) конкретно-процессное (я делал домашнее задание, когда мой папа вошёл в комнату); 2) неограниченно-кратное (я часто ему писал); 3) обобщенно-фактическое (кто это делал?); 4) ограниченно-кратное (я ему писал дважды); 5) постоянно-непрерывное (по длине пляжной зоны Сидней превосходит другие пляжи страны); 6) потенциально-качественное (он отлично играет на пианино); 7) нейтральное (я хочу спать, благодарю, он может помочь). Так же как и в частных значениях СВ, в частных значениях НСВ имеется одно основное значение, а именно - конкретно-фактическое, а остальные считаются, как и в предыдущем случае, вторичными. Нас интересует использование слов, таких как «дважды», «трижды», «два раза», «три раза» и т.п., имеющих по количеству раз, повторов, в рамках вторичных частных значений – суммарного значения СВ – и – ограниченно-кратного значения НСВ –. Ввиду этого, следует отличать неограниченно-кратное значение НСВ от ограниченно-кратное значение НСВ и суммарное значение СВ.

Значение повторяемости, выражаемое НСВ, считается неоднородным. Разграничение двух основных типов повторяемости связывается с тем, указана ли кратность вне глагола кванторными словами или же исключительно «внутреннее». В первом случае повторяемость называется квантифицированной повторяемостью (кратное значение СВ), а во втором случае неквантифицированной повторяемостью (узуальное значение НСВ). В случае квантифицированной повторяемости значение повторяемости НСВ взаимодействует с значением кванторов, квантифицирующих повторяющееся событие: «в свою очередь, квалифицированная повторяемость делится на 2 типа в зависимости от вида квантора. Кванторы общности и существования, указывающие на неопределённо-продолжающееся (неограниченное) повторение (*всегда, каждый раз, день, год, час, минутку, всякий раз, по утрам, вечерами, ежедневно* и т.д). формируют **неограниченно-кратное значение НСВ**; а кванторы *дважды, трижды, несколько раз, пять раз, два раза, много раз* и т.п. указывающие, что действие/событие имело место некоторое ограниченное (определённое или неопределённое, в смысле - неконкретизированное) число раз, формируют ограниченно-кратный тип повторяемости то есть **ограниченно-кратное значение НСВ**» (Шатуновский 2009: 127-128). Неограниченно-кратное значение представляет собой повторение как неопределённо развёртывающееся во времени, не имеющее ни начала, ни конца, но тем не менее ограничивающееся извне обстоятельством времени: *В прошлом году он каждую неделю проводил на море, Он иногда ездит отдыхать в горы* и т.п. Что касается ограниченно-кратного значения, то оно, ввиду своей ограниченности, сближается с суммарным значением СВ, с которым начинает конкурировать: *Я в этом году три раза ездил/съездил за границу*. Суммарное значение СВ, как частное видовое значение, представляет собой взаимодействие единичности и многократности.

Однако если более подробно рассмотреть некоторые примеры с использованием слов такого рода как «дважды, трижды, два раза, три раза», можно увидеть, что не только органично-кратное значение соприкасается с другими частными видовыми значениями НСВ (включая и суммарное значение), но и с другими частными видовыми значениями СВ.

Зависимость от лексического значения и контекста при выборе правильной глагольной формы для обозначения кратности действия особенно затруднительно для турецкого восприятия, так как в турецком языке отсутствуют формальные показатели категории вида. Действия в языке выражаются и описываются одной глагольной формой. Именно поэтому, ввиду возможности видозаменяемости в некоторых случаях для турецкоязычного студента, изучающего русский язык особенно сложно провести чёткую границу между двумя формами не только в плане выражения, но и в плане содержания.

Анализ Языкового Материала

Описание типов, разновидностей и вариантов того или иного значения возможно лишь при анализе конкретных речевых произведений от единичного высказывания до целого текста. Именно поэтому помимо ФСП, понятие категориальной ситуации, в котором имеет место сочетание парадигматических и синтагматических отношений, является актуальным при анализе языковых единиц. Категориальная ситуация (далее: КС) – «это выражаемая различными средствами высказывания типовая (выступающая в том или ином варианте) содержательная структура, а) базирующаяся на определённой семантической категории и образуемом ею в данном языке ФСП, б) представляющая собой один из аспектов общей ситуации, передаваемой высказыванием, одну из его категориальных характеристик (аспектуальную, темпоральную, модальную и т.п.)» (Бондарко 2007: 12). Понятие КС позволяет таким образом проанализировать разнеуровневые единицы языка и их взаимодействие. В данном разделе при анализе языковых единиц наряду с вышеуказанными целями, будет проведена попытка выявления отличий или же схожих черт в использовании той или иной формы при обозначении кратности в речи.

В качестве языкового материала использованы примеры, которые были взяты из учебного пособия Е.Р. Ласкаревой «Чистая грамматика», а также примеры собранные из Национального корпуса русского языка. Турецкие эквиваленты примеров будут описаны с помощью английского языка для того, чтобы передать существующие различия между языками.

Суммарное зн-е СВ	Неограниченно-кратное зн-е НСВ	Видоизменяемость	Выражение в турецком языке
Звонок не работал, и он постучал в дверь три раза	Звонок не работал, и он стучал в дверь три раза	В данном случае должен быть учтен контекст и категориальная ситуация. Данный пример возможен при условии, что субъект на протяжении долгого времени выполнял действия («так как в нашей квартире никогда не работал звонок, он всегда стучал в дверь 3 раза).	Zil çalışmadı (св) (нсв - çalışmıyordu), o da üç kere kapıyı çaldı. The bell didn't work, so he knocked three times.

<p>Отец два раза серьёзно наказал сына первый раз – когда сыну было девять лет, а второй когда было четырнадцать.</p>	<p>Отец два раза серьёзно наказывал сына: первый раз – когда сыну было девять лет, а второй когда было четырнадцать.</p>	<p>В первом примере, с формой св акцент делается на результате действия, а во втором – на факте совершения.</p>	<p>Babası oğlunu iki kere ciddi şekilde cezalandırdı (cezalandırmıştı)...</p> <p>His father severely punished his son twice.</p>
<p>Он ударил меня два раза, а я ударил его три раза.</p>	<p align="center">—</p>	<p>В данном примере форма нсв семантически некорректна, а форма св указывает на совершаемость, результат действия.</p>	<p>Bana iki, ona ise üç kere vurdu.</p> <p>He hit me two times, and hit him three times.</p>
<p>Вы меня толкнули два раза</p>	<p>Вы меня толкали два раза</p>	<p>В первом случае, где используется форма св акцент делается на результате действия, а во втором случае – на факте совершения.</p>	<p>Beni iki kez ittiniz.</p> <p>You pushed me twice</p>
<p>Сколько можно! Я тебе уже раз пять (не меньше) рассказал всю историю от начала до конца!</p>	<p>Сколько можно! Я тебе уже раз пять (не меньше) рассказывал всю историю от начала до конца!</p>	<p>Форма св указывает на результат действия, а форма нсв – на факт совершаемого действия.</p>	<p>Daha artık ne kadar sorulabilir! Zaten beş kez tüm hikayeyi sana baştan sona anlattım!</p> <p>How much more will you ask! I've told you the whole story five times already!</p>
<p>Он трижды обозвал меня тупицей</p>	<p>Он трижды обзывал меня тупицей</p>	<p>В данном случае, как и в предыдущих, также пересекаются и противопоставляются основные значения видов</p>	<p>Üç kere bana aptal dedi.</p> <p>He called me an idiot three times.</p>
<p>Мне позвонили два раза и попросили прийти на допрос</p>	<p>Мне звонили два раза и просили прийти на допрос</p>	<p>Основное значение св противопоставляется основному значению нсв</p>	<p>Beni iki kere aradılar ve sorguya gelmemi istediler.</p> <p>They called me twice and ask me</p>



<p>Я дважды обратился к нему</p>	<p>Я дважды обращался к нему</p>	<p>Форма св – результат действия, нсв – факт совершаемого действия.</p>	<p>to interrogate. Ona iki kere başvurdum. I turend to him twice.</p>
<p>Я три раза выстрелил в воздух</p>	<p>Я три раза выстреливал в воздух</p>	<p>Форма св – результат действия, нсв – факт совершаемого действия.</p>	<p>Üç kere havaya ateş ettim. I shot three times in the air.</p>

Схема 1

Основываясь на примерах, приведённых выше, можно установить, что видозаменяемость в основном возможна в тех случаях, где основные видовые значения форм СВ и НСВ могут противопоставляться друг другу, при условии подходящей ситуации или контекста. Таким образом, в первом случае, где противопоставляются примеры – *звонок не работал, и он постучал/стучал в дверь три раза* – видозаменяемость допускается лишь в том, случае если будет учтён контекст. Само по себе использование НСВ не даёт никакой логической последовательности для языка: одно действие предполагает совершение нового действия, которое приведёт к некоему результату. Весьма затруднительно понять для турецкоговорящего студента, с чем связано замена одного видового глагола на другой в некоторых примерах, когда в других случаях видозаменяемость вообще не допускается или должен быть принят во внимание контекст.

Далее внизу даются более подробные примеры, в которых указаны случаи, где видозаменяемость осуществляется без каких-либо затруднений:

*Иди открой. В дверь опять позвонили – длинно и негодующе. Точно так, же как звонил Мефодий, когда он заявился ко мне в Перово. Я отодвинул тарелку и, выйдя в прихожую, приник к глазку. На лестнице никого не было. – Наверное, ребяташки балуются. – Нет, **два раза звонили (ср. позвонили)** – сказала Алена. [Евгений Прошкин. Механика вечности (2001)]*

*Об этом я напишу завтра. Потому что мама уже **два раза говорила (ср. сказала)**, что мне пора спать. Она понять не может, что я пишу. Заглядывать ей неудобно [Анатолий Алексин. Мой брат играет на кларнете (1967)]*

*Тараньке было десять, учился он третьем, а Миньке – пятнадцать, тот нигде не учился, потому что в пятом классе **два раза оставался (ср. остался)**, выгнали, пошёл куда-то учеником, бросил. И занимался какими-то неясными делами, пропал в парке в бильярдной и, может быть, даже с ворами шился [Юрий Трифонов. Дом на набережной (1976)].*

*Он был далёк от всего этого молодчества, и это удивительнее всего. Он породил длинную жизнь, полную вольных трудов и невольных приключений, дважды побывал в Турции и во времена переселения абхазцев, **дважды начинал (ср. начал)** жизнь с первого бытового кола [Фазиль Искандер. Слово (1980-1990)].*

*Изумлённый Башуцкий перевёл дух: «Пусть уходит». И всё же **дважды или трижды пытался (ср. попытался)** встать, что называется, на дружескую ногу. Дурак! Он получил гневный отпор [Юрий Давыдов. Синие тюльпаны (1988-1989)].*

*Одиннадцать дней я пьянствовал в запертой квартире. **Трижды спускался (ср. спустился)** за дополнительной выпивкой. Если мне позвонили по телефону, отвечал: - Не могу говорить... [Сергей Довлатов. Заповедник (1983)].*

В этих примерах суммарное значение СВ, суммируя акты повторяющихся действий и представляя действие в его целостности, единичности, передает основное значение СВ, которым является конкретно-фактическое значение. Что касается ограниченно-кратного значения НСВ, то оно представляя действия в процессе, в зависимости от контекста и лексического значения передает его либо в основном видовом значении, которым является конкретно-процессное значение, или же в (по терминологии М.А. Шелякина) редуцированном видовом значении НСВ – обобщённо-фактическим.

Несмотря на возможность видозаменяемости, в большинстве случаев видозаменяемость зависит от контекста, отношения говорящего к той или иной ситуации, точнее говоря, от категориальных ситуаций, в которых выявляется не только смысловая основа выражаемого содержания, но и его конкретно-языковая семантическая интерпретация. Особенно таксисные ситуации, являющиеся одними из разновидностей КС, ярко влияют на видозаменяемость при использовании слов, выражающих действие по количеству «раз», повторов. Под таксисными ситуациями имеются в виду выражаемые в полипредикативных конструкциях содержательные структуры, связанные с отношениями одновременности/последовательности и другими вариантами соотношенности действий в рамках единого временного плана (Бондарко 2011).

*Он в очередной раз удивился глупому свойству взрослых людей всё обобщать. Вот Рыжик схитрил и **два раза пообедал (ср. обедал)**, значит – все жители села Анхара только тем и заняты: кого бы перехитрить и переобедать у него два раза! И ещё Чик с удивлением убедился, что тётя Нуца совсем не подыгрывает своим. Вот Рыжик её родственник, а чего только она про него не **наговорила (ср. наговаривала)** [Фазиль Искандер. Чик читит обычаи (1967)]*

*Крымов обиделся, - Пряхин не предложил ему ехать в своей машине. **Дважды они сталкивались (ср. столкнулись)** лицом к лицу, и Пряхин словно **не узнавал (ср. не узнал)** Николая Гринрьевича, холодно и безразлично смотрели его глаза [Василий Гроссман. Жизнь и судьба, часть 2 (1960)]*

Чтобы возможно было изменить вид гдагола и сохранить логический смысл предложения, необходимо, чтобы в данном случае были изменены все глаголы. В таком случае глаголы СВ будут указывать на однократное целостное действие в суммарном значении, тогда как глаголы НСВ представит ситуацию в ограниченно-кратном значении НСВ.

*Тьфу ты дьявол! **Два раза** расстроенный директор **кчал (ср. положил)** руку на трубку и **дважды снимал (ср. снял)**. И вдруг в мёртвой тишине кабинета сам аппарат разразился звоном прямо в лицо директора, и тот вздрогнул и похолодел [М. А. Булгаков. Мастер и Маргарита, часть 1 (1929-1940)].*

Здесь когда меняем формы глаголов с НСВ на СВ меняется и смысл, когда формы НСВ представляют нам действия в своей последовательности, формы СВ выражают действия, сменяющиеся одно за другим, как цепочка действий.

*Мелодия, из этих нот составившаяся, была понятна и русскому и итальянцу и отдалённо напоминала грегорианский хорал. Старый монах **трижды повторил (ср. повторял)** одну и ту же коротенькую попевку, закреплённую не звучными латинскими словами – названиями нот [Борис Евсеев. Евстигней // «Октябрь», 2010].*

В вышеприведённом примере при замене формы СВ на НСВ, действие переносится от конкретного действия на повторяющееся. Глагол «повторил» со словом «трижды» указывает на то, что действие в тот момент было совершено три раза и закончено. В случае использования глагола «повторял» с лексемой «трижды», то приобретает значение того, что действие в прошлом неоднократно повторялось три раза.

Выводы

Несмотря на возможность видозаменяемости глаголов СВ и НСВ, представленных в суммарном и ограниченно-кратном значениях, существуют некоторые закономерности относительно этой возможности. В данном случае возможность видозаменяемости можно назвать конкуренцией между видовыми формами. Исходя из вышеанализированных примеров, можно сказать, что конкуренция между видовыми формами появляется только в временном отрезке прошедшего времени. Возможность употребления той или иной видовой формы помимо значения кратности (суммарное значение для форм СВ и ограниченно-кратное значение для форм НСВ) передает значение факта осуществившегося действия. Иными словами, каждое отдельное событие, которое квантифицируется, представляет собой факт: в случае НСВ обобщённый факт, а в случае СВ – конкретный. В тех случаях, где глагольная форма СВ используется в суммарном значении, в котором в контексте выступает как лексический показатель ограниченной кратности (*два раза, дважды, трижды* и т.п.) она представляет ситуацию в её целостности. Сочетание таких лексических элементов с выражением конкретного факта даёт семантический комплекс, обозначается сумма конкретных фактов, что соответствует конкретно-фактическому значению СВ. Таким образом, значение кратности действия с формами СВ может найти выражение и в суммарном значении, и в конкретно-фактическом значении СВ. Соответственно, в тех случаях, где глагольная форма НСВ используется в ограниченно-кратном значении с обстоятельствами такого рода как *«два раза, трижды, пять раз* и т.п.» в одних случаях она может рассматриваться «как производная от конкретно-процессного значения (я сегодня трижды поднимался по этой лестнице), в других же – от обобщенно-фактического (Его дважды предупреждали) – все зависит от лексического значения и контекста» (Бондарко 2002: 387). Глагольная форма НСВ, используемая в ограниченно-кратном значении с обстоятельствами типа *два раза, трижды, пять раз* и т.п. сходно или сближается с суммарным значением СВ. Однако НСВ в отличие от СВ не только не суммирует акты повторяющегося действия, но и не представляет их как единое целое.

В основном видозаменяемости способствуют глаголы конкретного действия такие как *предупреждать, повторять, получать, писать, звонить, появляться, менять, пересекать, отрекаться, проверять* и др., а также глаголы физического

состояния (*оставаться, садиться, спускаться, подниматься*) и высказывания речи (*рассказывать, говорить*). Однако глаголы движения (*приходил-пришёл, приводил-привёл, заходил-зашёл, бежал-бегал* и т.п.) не поддаются замене видов. Это можно объяснить тем, что при замене полностью изменится значение однонаправленного и двунаправленного движений. Кроме того, действия, описываемые события или случаи, имеющие постоянные свойства и отношения, не сочетаются со значениями признака кратности, так как для его обозначения требуются действия, которые по своей природе могут прерываться и возобновляться. Из чего следует, что необходимы не все видовые формы, выраженные в прошедшем времени, можно заменить и использовать вместо другой. Видозаменяемость в основном возможна в тех случаях, где основные видовые значения форм СВ и НСВ могут противопоставляться друг другу, но если позволяют сама ситуация и контекст. К примеру, в высказывании, где противопоставлялись примеры – *звонок не работал, и он постучал/стучал в дверь три раза* – допускает видозаменяемость лишь в том, случае если будет учтён контекст, само по себе использование НСВ не даёт никакой логической последовательности для языка: одно действие предполагает совершение нового действия, которое приведёт к некоему результату. Особенно подобные примеры, где в зависимости от контекста можно заменить один глагол на другой видовой глагол, сложны и непонятны для носителя турецкого языка. Сложность заключается в том, что турецкий студент не понимает почему в одних примерах можно без каких либо особых затруднений можно использовать один видовой глагол вместо другого, когда в других случаях видозаменяемость вообще не допускается. Ввиду того, что русский и турецкий языки по своей структуре являются типологически разными языками, весьма естественно наличие различий в выражении и употреблении некоторых языковых значений. Данные различия присутствуют не только в средствах формального выражения, но и в языковой интерпретации изучаемых содержательных структур. В этом отношении использование понятия КС в сопоставительных работах может играть важную роль в вопросе выяснения смысла в значениях, выражаемых определенными формальными средствами.

При отсутствии родственных связей между языками, освоение грамматического слоя языка и отличие одного языка от другого может показаться сложным процессом для турецких студентов, изучающих русский язык как иностранный. Для носителя турецкого языка, в котором отсутствуют отличительные черты форм НСВ и СВ, представляется затруднительным корректное употребление данных видов, а также определение возможности замены одного вида на другой. Невозможность определения взаимозаменяемых глаголов также усложняет данное понятие для турецких учащихся. В подобных случаях даже владение системой языка может оказаться недостаточным, так как логика языка порой опережает грамматические правила. Остановившись подробно на конкретном примере при помощи параллельно-сравнительного анализа, возможно более полно осознать суть языка.

Таким образом, ограниченная кратность близка в одних случаях к конкретно-процессному значению, в других – к обобщённо-фактическому, в котором деактуализируется противопоставление единичности/многократности. Суммарное значение связывается не только с категорией вида, но и с категорией счёта, согласно которой несколько осуществившихся действий интерпретируются как единый результат (Смирнов 2008: 12). По существу в суммарном значении или в

категории счёта с точки зрения выражения на передний план выходит основное частное видовое значение СВ, которым является конкретно-фактическое значение. Из этого можно сделать вывод, что суммарное значение в русском языке проявляется больше как часть конкретно-фактического со значением «раз».

ЛИТЕРАТУРА

- БОНДАРКО, А. В. (2002). *Теория значения в системе функциональной грамматики: на материале русского языка*. Москва: Языки славянской культуры.
- БОНДАРКО, А. В. (2007). *Основание функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность*. Москва: Комкнига.
- БОНДАРКО, А. В. (2011). «Типовые ситуации в системе анализа категорий грамматики». *Международная конференция, посвящённая 50-летию Петербургской типологической школы: Материалы и тезисы докладов (25-28 мая 2011)*. Санкт-Петербург: Нестор-История: 33-37.
- ЛАСКАРЕВА, Е. (2010). *Чистая грамматика*. СПб. Златоуст.
- МАСЛОВ, Юрий С. (2004). *Избранные труды: аспектология, общее языкознание*. Москва: Языки славянской культуры.
- ПАДУЧЕВА, Е. В. (2010). *Семантические исследования: семантика вида и времени в русском языке*. Семантика нарратива. Москва: Языки славянской культуры.
- СМИРНОВ, И. Н. (2008). *Выражение повторяемости и обобщенности действия в современном русском языке*. Спб.: Сага-Наука.
- СМИРНОВ, И. Н. (2010). «Кратность глагольного действия и средства её выражения в современном русском языке». *Журнал известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 135: 06-115.
- ШАТУНОВСКИЙ, И. Б. (2009). *Проблемы русского вида*. Москва: Языки славянской культуры.
- ШЕЛЯКИН, М. А. (1983). *Категория вида и способы глагольного действия русского глагола. Теоретические основы*. Таллинн: Валгус.
- ШЕЛЯКИН, М. А. (2008). *Категория аспектуальности русского глагола*. Москва: Издательство ЛКИ.
- ЩЕКА, Ю. В. (2007). *Практическая грамматика турецкого языка*. Москва: Восток-Запад.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. (1989). *Семантические типы множества ситуаций и их естественная квалификация // Типология итеративных конструкций*. Ленинград: Наука.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. (2007). *Кратность // Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность*. Москва: Комкнига.

KAYNAKÇA

- BONDARKO, A. V. (2002). *Teoriya znaçeniya v sisteme funktsional'noy grammatiki: na materiale russkogo yazıka*. Moskva: Yazıki slavyanskoy kulturi.
- BONDARKO, A. V. (2007). *Osnovanie funktsional'noy grammatiki // Teoriya funktsional'noy grammatiki: vvedenie: aspektual'nost': vremennaya lokalizovannost'*. Moskva: Komkniga.
- BONDARKO, A. V. (2011). "Tipovye situatsii v sisteme analiza kategoriy grammatiki". *Mejdunarodnaya konferentsiya: posvyaşçennaya 50-letiyu Peterburgskoy şkoli: Materialı i tezisi dokladov (25-28 Mayıs 2011)*. Sankt-Peterburg: Nestor-İstoriya: 33-37.
- LASKAREVA, Y. (2010). *Çistaya grammatika*. SPb.: Zlatoust.
- MASLOV, Y. S. (2004). *İzbrannie trudi: aspektologiya: obşçee yazıkoznanie*. Moskva: Yazıki slavyanskoy kul'turi.
- PADUCHEVA, Y. V. (2010). *Semantiçeskie issledovaniya: semantika vida i vremeni v russkom yazıke. Semantika narrativa*. Moskva: Yazıki slavyanskoy kul'turi.
- SMİRNOV, İ. N. (2008). *Virajenie povtoryaemosti i obobşyonnosti deystviya v sovremennom russkom yazıke*. Spb.: Saga-Nauka.
- SMİRNOV, İ. N. (2008). "Kratnost' glagol'nogo deystviya i sredstva yiyo virajeniya v sovremennom russkom yazıke". *Jurnal izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo predagogiçeskogo universiteta im. A.İ. Gertsena*. 135: 06-115.
- ŞATUNOVSKIY, İ. B. (2009). *Problemy russkogo vida*. Moskva: Yazıki slavyanskoy kul'turi.
- ŞELYAKİN, M. A. (1983). *Kategoriya vida i sposobi glagol'nogo deystviya russkogo glagola. Teoretıçeskie osnovı*. Tallinn: Valgus.
- ŞELYAKİN, M. A. (2008). *Kategoriya aspektual'nosti russkogo glagola*. Moksva: İzdatel'svto LKİ.
- ŞÇEKA, Y. V. (2007). *Praktiçeskaya grammatika turetskogo yazıka*. Moskva: Vostok-Zapad.
- HRAKOVSKI, V. S. (1989). *Semantiçeskie tipi mnojestva situatsiy i ih estestvennaya kvalifikatsiya // Tipologiya iterativnih konstruksiy*. Leningrad: Nauka.
- HRAKOVSKI, V. S. (2007). *Kratnost' // Teoriya funktsional'noy grammatiki: vvedenie: aspektual'nost': vremennaya lokalizovannost'*. Moskva: Komkniga.

REFERENCES

- BONDARKO, A. V. (2002). *Teoriya znachenija v sisteme funkcional'noj grammatiki: na materiale russkogo yazıka*. Moskva: Jazyki slavyanskoy kultury.
- BONDARKO, A. V. (2007). *Osnovanie funkcional'noj grammatiki // Teoriya funkcional'noj grammatiki: vvedenie: aspektual'nost': vremennaja lokalizovannost'*. Moskva: Komkniga.
- BONDARKO, A. V. (2011). "Tipovye situacii v sisteme analiza kategoriy grammatiki". *Mezhdunarodnaja konferencija: posvjashhyonnaja 50-letiyu Peterburgskoj shkoly*:



- Materialy i teziy dokladov* (25-28 May 2011). Sankt-Peterburg: Nestor-İstorija: 33-37.
- LASKAREVA, Y. (2010). *Chistaya grammatika*. SPb.: Zlatoust.
- MASLOV, Y. S. (2004). *İzbrannye trudy: aspektologija: obshhee jazikoznanie*. Moskva: Jazyki slavyanskoj kul'tury.
- PADUCHEVA, Y. V. (2010). *Semanticheskie issledovanija: semantika vida i vremeni v russskom jazyke. Semantika narrativa*. Moskva: Jazyki slavyanskoy kul'tury.
- SMİRNOV, İ. N. (2008). *Vyrazhenie povtorjaemosti i obobshhyonnosti dejstvija v sovremennom russskom jazyke*. Spb.: Saga-Nauka.
- SMİRNOV, İ. N. (2008). "Kratnost' glagol'nogo dejstvija i sredshta jijo vyrazhenija v sovremennom russskom jazyke". *Jurnal isvestija Rossijskogo gosudarstvennogo predagogičeskogo universiteta im. A.İ. Gercena*. 135: 06-115.
- SHATUNOVSKI, İ. B. (2009). *Problemy russskogo vida*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- SHELYAKİN, M. A. (1983). *Kategorija vida i sposoby glagol'nogo dejstvija russskogo glagola. Teoreticheskie osnovy*. Tallinn: Valgus.
- SHELYAKİN, M. A. (2008). *Kategorija aspektual'nosti russskogo glagola*. Moskva: İzdatel'svto LKİ.
- SHHEKA, Y. V. (2007). *Praktičeskaja grammatika tureckogo yazıka*. Moskva: Vostok-Zapad.
- HRAKOVSKI, V. S. (1989). *Semanticheskie tipy mnozhestva situacij i ih estestvennaja kvalifikacija // Tipologija iterativnyh konstruksij*. Leningrad: Nauka.
- HRAKOVSKI, V. S. (2007). *Kratnost' // Teorija funkcional'noy grammatiki: vvedenie: aspektual'nost': vremennaja lokalizovannost'*. Moskva: Komkniga.



RUSÇA SAVAŞ SÖZ VARLIĞINDA ANLAM DEĞİŞMELERİ*

Hanife ERDOĞAN**

ÖZET

İnsanlık tarihi kadar eski olan savaş, var olduğu dönemin mantalitesini ve gelişmelerini yansıtarak kendi dilini oluşturmuştur. Savaşın unsurları olan ordu, silah ve cephane türleri teknolojik, siyasi ve kültürel gelişmelerle birlikte değişime uğramıştır. Bu değişimler, tüm dillerde olduğu gibi Rusça savaş söz varlığına da etki göstermiştir. Yeni sözcüklerin türemesiyle birlikte var olan sözcükler, anlam değişmelerine uğrayarak Rusça savaş söz varlığının gelişimine katkı sunmuştur. Bu çalışmada sözcük ve anlam ilişkisi çerçevesinde Rusça savaş söz varlığında yaşanan anlam değişmelerinin gösterilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda anlam değişmeleri -anlam kayması, anlam daralması ve anlam genişlemesi- olmak üzere üç alt başlıkta toplanmıştır. Rusça savaş söz varlığı kapsamında yapılan inceleme sonucunda anlam daralmasına uğrayan sözcüklerin anlam kayması ve genişlemesine göre daha sık rastlanan bir olay olduğu tespit edilmiştir. Bu durum ise askerî ve savaş bağlamında yaşanan gelişmelerin dile yansyarak savaş söz varlığının zenginleşmesi sonucunda eskiden birden çok anlama gelen sözcüklerin spesifik bir anlam kazanmasıyla ve sözcüğün diğer anlamlarını ifade eden yeni kelimelerin türemesiyle açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Rusça Savaş Söz Varlığı, Anlam Değişmeleri, Anlam Kayması, Anlam Daralması, Anlam Genişlemesi.

SEMANTIC CHANGES IN RUSSIAN WARFARE LEXICON

ABSTRACT

The war, which is as old as human history, has created its own language by reflecting the mentality and developments of its time. The army, weapons and ammo types, the elements of the war, have changed along with the technological, political and cultural developments. These changes have affected Russian war lexicon as in all languages. The existing words, along with the derivation of new words, have exposed to the semantic changes and contributed to the development of the Russian war lexicon. In this study, it is aimed to show the semantic changes in Russian war lexicon within the frame of word and semantic relationship. In accordance with this purpose, semantic changes have been gathered under three sub-titles as semantic shift, semantic restriction and semantic extension. As a result of the research done within Russian war lexicon, it was determined that the words which are exposed to semantic restriction are more common than the semantic shift and semantic extension. This situation can be explained with the meaning of words that meant multiple meanings in the past and the derivation of new words expressing other meanings of the word as a result of enrichment of the war lexicon by reflecting the developments in the context of military and war to the language.

Keywords: Russian War Lexicon, Semantic Changes, Semantic Shift, Semantic Restriction, Semantic Extension.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 04.02.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.03.2020

* Bu çalışma Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında tamamlanmış "Rusçada Savaş Söz Varlığı" başlıklı doktora tezi çerçevesinde üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü, KASTAMONU; ORCID: 0000-0002-2760-765X, E- posta: h.erdogan@kastamonu.edu.tr

Giriş

Tarih boyunca toplumda süregelen siyasi ve sosyo-kültürel gelişmeler, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, savaşları yok etmeyi başaramamış, hatta gerek teknolojik gerekse stratejik açıdan güçlenmesine, yayılma ve yıkım gücünün artmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte savaş, siyasi ve silahlı çatışmanın ötesinde değişiklikler ve yenilikler kazanmıştır. XX. yüzyılın ikinci yarısında elektro-optik izlemeler, elektronik savaşlar, hassas vuruş olanağı sağlayan mühimmatlar, süpersonik uçuşlar, helikopterler, insansız hava araçlarıyla beraber, savaş anlayışları da değişmiştir. Her şeyden önce savaş idaresinin kralların, çarların elinden çıkıp parlamentoların ve kitlelerin eline geçmesi en büyük farklılıkların başında gelmektedir (Akad 2011: 12). Tüm bu savaş ve tarih anlatımlarının, savaş stratejilerinin ve tekniklerinin değişmesi dillerin savaş söz varlığına da yansımaktadır. Özellikle sanayi devrimiyle birlikte teknolojik ve ekonomik bağlamda yaşanan gelişmelerin sonucunda mızrak, kılıç gibi ilkel savaş aletlerinin yerini, insansız hava araçları, nükleer başlıklı füzeler ve drenotlar almıştır. Bilgisayarın günlük yaşantımıza aktif olarak girmesiyle beraber siber savaş gibi terimler askerî literatürde yerini almıştır. Bütün bu gelişmeler dile yansiyarak dilin önemli bir katmanını oluşturan savaş söz varlığını zenginleştirmiştir (Erdoğan 2019: 10). Bu değişim çerçevesinde yeni sözcükler türemekle birlikte, bazı sözcükler artık ihtiyaca cevap vermediği için kullanımını yitirerek arkaik sözcük olarak kalmıştır. Söz varlığında yer alan bazı sözcüklerde ise anlam değişmelerine -anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması vb.- rastlanmıştır. Çalışmanın konusu ve dilin canlı bir tabakası olan savaş sözcüklerinin dile yerleşmesi, çağdaş dilde anlamsal ve işlevsel özelliklerinin değerlendirilmesi güncel bir önem kazanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada gösterge - anlam ve bağlam ilişkisine dair kuramsal çerçevede Rusça savaş söz varlığında anlam değişmelerine maruz kalan sözcüklerin tespiti amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda kuramsal çerçeveyi oluşturmak adına anlambilim üzerine yazılmış bilimsel kitaplar, makaleler, çalışmalar incelenirken; uygulamalı bölüm için Rusça açıklamalı sözlükler, Rusça açıklamalı tarih sözlükleri, Rusça etimoloji sözlükleri ve Rusça savaş söz varlığına dair bilimsel çalışmalar irdelenmiştir. Çalışmada art zamanlı semantik yöntem kullanılmıştır.

Anlambilim Kapsamında Sözcük ve Anlam

Bugün anlambilimin sınırlarında yer alan kimi konuların, söz gelimi nesne ve dildeki karşılığı, adı arasında bir ilişki bulunup bulunmadığı sorunsalı daha İ.Ö. IV. yüzyılda Hindistan'da Yaska tarafından, aynı yüzyılda Eski Yunan'da Platon' un *Kratylos* adlı yapıtında ele alınarak tartışılmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde yeni bir alanın, anlambilimin temelleri atılmıştır. 1826-27 yıllarında *Latin Dilbilimi Üzerine Dersler* adlı kitabını hazırlama sürecinde Alman dilcisi K. Reisig anlama ilişkin sorun ve konulara *Semasiologie* başlığı altında geniş yer vermiştir. XIX. yüzyılın sonunda ise Fransa'da M. Breal tarafından pekiştirilerek *semantique* terimiyle dilbilimde yeni bir çalışma alanının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Aksan 2006: 16-18). Dünden bugüne anlam konusu, farklı açılımlar göstererek karmaşık bir hal alıp, bir dizgeye bağlanamaz boyuta gelmiştir. Anlam konusu, genel itibarıyla felsefe, mantık, yazınbilim, ruhbilim, göstergebilim ve dilbilim gibi disiplinlerin merkez noktasında olmuştur (Kocaman 1992: 87). Bu çalışmanın merkezinde olan dilbilimsel anlambilim ise, dil birimlerinin -morfemlerinin, kelime gruplarının, deyimsel birimlerinin, dilbilimde ele alınan yöntemlerle cümlelerin- anlamını incelemektedir (Novikov 1982: 8). Çalışmanın odağında ve dil dizgesinin katmanlarından biri olan sözcüklerin soyut birimleri -sözlük anlam, türevsel anlam ve gramatik anlamdan oluşmaktadır (Vasilyev 2009: 36). Sözlük anlam; insanın zihninde tasvir edilen, zihinde nesneye ve özelliklerine dair bilgiler saptanan, sözcüğün içerik kısmıdır. Gramatik anlam;

belirli bir gramer kategorisinin unsuru, sözcüğün çekim türü, kelime grubu veya cümlelerin bir ögesi olarak sözcüğü karakterize eden, sözcük içeriğinin bir bölümüdür. Bir başka deyişle farklı morfeplerin yardımıyla farklı gramer kategorilerinin biçimsel olarak ifade edilen anlamıdır. Sözelimi masa- masaya- masanın gibi (Babenko 2008: 25) V.V. Vinogradov, sözcüğün içeriğindeki sözcük ve gramer arasındaki yapısal bütünlük olduğunun altını çizmiştir. Ona göre “deneyimin somutluğu sınırsızdır, en zengin dilin kaynakları kesinlikle sınırlıdır. Dil, somut veya yarı somut fikirleri, işlevsel bağların arabulucusu niteliğinde kullanarak, temel kavramları çok sayıda sayısız anlam parçalarına ayırmak zorundadır” (Vinogradov 1947: 15). Türevsel anlam ise türemiş sözcükte yer alan, sözlük anlama sahip olan türevsel ekin anlamıdır. Sözelimi Rusça *uhodit'* fiilindeki -u ön ekinin uzaklaşma anlamını vermesi gibi (Vasilyev 2009: 37). Çalışmanın konusu gereği sözlük anlam düzleminde anlam değişimleri üzerinde durulmuştur.

Dilbilimsel anlambilim sözcükleri dil içinde ele almaktadır. “Sözcük nedir? Bir sözcüğün biçim ve anlam arasındaki bağlantı ve sözcüklerin ilişkileri nelerdir ve nasıldır? Sözcükler işlevlerini nasıl yerine getirir?” (Guiraud 1984: 3) gibi sorulara cevap aramaktadır. Dilin özellikle de söz varlığının merkezinde olan anlambilimi Morris C.W. “göstergelerle bu göstergelerin uygulanabildiği nesnelere arasındaki ilişki” (Lyons 2005: 59) olarak ifade etmiştir. Anlam, sözcük içine yerleşmiş olan düşünme ögesinin ya da kavram çekirdeğinin ne biçimde kullanılmakta olduğunu veya ne gibi tesadüfi anlamlara gelebileceğini araştırmaktadır (Üçok 2004: 89). Bu bağlamda sözcük ve anlam aynı çizgide bulunan girift iki kavramdır. Sözcük iki yönlü bir yapıya sahiptir: ifade planı (plan vırajeniya) ve içerik planı (plan soderjaniya). İfade planı sözcüğün fonetik ve gramer biçimidir. İçerik planı ise sözcüğün anlamıdır (Rubleva 2004: 15). Sözcük bir insan gibi sadece vücuda değil aynı zamanda ruha sahiptir. Sözcüğün ruhu, onun özü; anlamı ve manasıdır. Ruhsuz sözcük olamaz. Anlam, sözcükbilimin temel kategorisidir (Rubleva 2004: 12). Sözcüğün anlamı, gerçekliğin herhangi bir olgusunun sözcüğe yansımalarıdır. Sözlük anlam, sözcüğün kavramla ilişkisi olarak tanımlanmaktadır. Sözcüğün anlamı dil ve dil ötesi içeriğin diyalektik birliği olarak ortaya çıkmaktadır (Şmelev 1977: 58-59). Bu bilgiler ışığında anlam, sözcüğün özsuyu olarak kabul edilmektedir.

Sözcük bazında bağlam ve nesne - anlam- isim arasındaki ilişkilerin incelenmesi farklı bilimsel ekollerde ve akımlarda anlambilimin temel sorunlarından biri olmuştur (Novikov 1982: 7). Wittgenstein “sözcüğün anlamı onun dil içindeki kullanımınıdır” diyerek bağlam unsurunun altını çizerken; Ullman sözcüklerin bağlam dışında da var olduğunu aksi halde sözlüklerin hazırlanamayacağını belirtmiştir (Uğur 2014: 48). R. Guiraud ise gene benzer bir ifadeyle “sözcüklerin anlamları yoktur, yalnızca kullanımları vardır” ifadesiyle Wittgenstein’in düşüncesini desteklemiştir (Guiraud 1984: 19). Frege, bağlamlılık ilkesi kapsamında, insanların kullandığı sözcüklerin anlamlarının ve referanslarının bağlamda ortaya çıktığını ve anlamın varoluşunun kişinin bilincinden bağımsız olan gönderge tarafından belirlendiğini ifade etmiştir (Özcan 2014: 48). Bu konuda Doğan Aksan ise, sözcüğe dair anlamı “dilde birer “gösterge” niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram” (Aksan 2006: 48) olarak tanımlamıştır. Sözcüğün anlamı, hem gerçekliğin özel bir dilsel yansıma biçimi olarak, hem ses bütünüyle kavram arasındaki ilişki olarak, hem de ses bütününe gerçeklik olgularına olan ilişkinliği olarak tanımlanmaktadır. Anlam, kavramla aynı sayılmaktadır veya dilsel işaretin vb.nin karakterine uygun olarak kavramın belirli bir değişimidir (Şmelev 1977: 55). A. İ. Smirnitki'nin tanımına göre sözcüğün anlamı, sadece anlamı ifade etmek, başka insanlara sözcüğü söylemek için değil; aynı zamanda sözcüğün ortaya çıkması, şekillenmesi, var



olması ve gelişmesi için gereklidir (Smirnitskiy 1955: 89'dan aktaran; Vasilyev 2009: 68). Bu bilgiler dâhilinde anlamın çok boyutlu bir kavram olduğu ve dilbilimsel anlambilim dâhilinde sözcüklerin anlambilimin temel araştırma konusu olduğu söylenebilir. Sözcükler bazında anlam kavramı, salt anlam ve bağlamda anlam kavramları üzerinde durulmuştur. Genel itibarıyla de anlamın belli bir bağlamda kullanılmasıyla ortaya çıktığı desteklenmiştir.

Sözcük anlambilimin temel konularından biri, anlam değişmeleridir. Sözcüğün anlam yapısı değişmeden kalmaz. J. Derrida bu durumu "anlamda istikrar yoktur", "anlam sabitlenemez" gibi söylemlerde bulunarak doğru anlam ya da mutlak anlamın söz konusu olamayacağını altını çizmiştir (Uçan 2008: 475). Bu bağlamda sözcüğün bazı yeni anlamları ortaya çıkarken, zamanla bazı anlamları yok olmaktadır. Anlam değişmeleri, "Bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesidir" şeklinde ifade edilmiştir. Dildeki anlam değişmelerinin başka anlama geçiş dışında şu türleri de belirlenmiştir: Anlam daralması, özelleşmesi, anlam genişlemesi, genelleşme, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi (Aksan 2006: 88-90).

Rusça Savaş Söz Varlığında Anlamın Evrimi

Anlambilimin konusu, bilimsel bir disiplin olarak işaretlerin anlamının incelenmesidir. Rusça literatürde anlam, içerik planı (plan soderjaniya) ve içsel biçim (vnutrennyaya forma) olarak da adlandırılmaktadır (Novikov 1982: 5). Sözcüklerin anlambilimsel analizinin temel amacı, farklı dil birimlerinin anlam yapısının genel ve özel hatlarını ortaya koymaktır. Sentagmatik ve paradigmatik özelliklerinin birbirine bağlı olmasına dayalı olarak; sözcük anlamlarının tipolojisini çıkarmak, sözcüklerin tipik ve tabii işlevlerini ve bağlamla ilişkisini belirlemek, sözcük ve anlambilim dizgesinin temel kategorisinde, sözcük birimlerini birleştirmek için nesnel kriterleri bulmak, sözcüğün duygu değeri doğasını ifşa etmektir (Novikov 1982: 121-122). Savaş söz varlığı, halk içinde ve spesifik iletişim alanında kullanılan, farklı savaş kavramlarını yansıtan sözcük araçları dizgisi olarak tanımlanmıştır (Safarov 2015: 4). Savaş söz varlığının gelişimi ise, sadece bir dilde bulunan sözcüklerin artması anlamına gelmemekte, aynı zamanda bilindik sözcüklerin anlam dizisindeki değişiklikler, kullanım ve işlevindeki özelliklerinin değişimi anlamına da gelmektedir (Nikitina vd. 2016: 71). Bu bağlamda yeni sözcüklerin türemesiyle birlikte kimi sözcükler tamamen kullanımdan kalkarken, kimi sözcükler anlam kaymasına, anlam daralmasına ya da tam tersine anlam genişlemesine uğramıştır.

Anlam Kayması

Dil olgusunda sözcüklerin önceden yansıttığı ifadeden tamamen uzaklaşarak, yeni bir kavrama karşılık gelmesine anlam kayması denilmektedir (Sav 2003: 161). Anlam değişmesi olarak da kullanılan bu kavram, bir sözcüğün gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlama karşılık gelmesi olarak ifade edilmektedir (Korkmaz 1992: 10). Rusça savaş söz varlığında anlam kaymasına örnek teşkil eden sözcükler yer almaktadır.

Brigadir sözcüğü XVIII. yüzyıl Rus ordusunda albaydan üstte askerî rütbe (Ojegov 2006: 59) tuğbay anlamına gelmektedir. Bu unvan I. Pavel tarafından kaldırıldıktan sonra yönetici, kumanda eden anlamını koruyup askerî terim ifadesini kaybederek, yeni bir anlam kazanmıştır. *Brigadir*, çalışmadan sorumlu, yönetici, sosyal topluluğun öncü organizatörü anlamına gelmiştir. Çağdaş Rusçada *brigadir* sözcüğü istisnaî olarak çiftlik başkanı, esnaf başkanı olarak kullanılmaktadır. Askerî terim anlamını kaybetmiştir (Volotov 2014: 80).

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren F. Braun tarafından knez hizmetlisi olarak açıklanan (Fasmer 2009: 489) *dvoryanin* sözcüğü askerî anlamını kaybederek, bugün soylu anlamında kullanılmaktadır.

Eskiden askerî ve sivil çevrede belli bir konumu olan, nam sahibi kişi anlamına gelen *muj'* terimi (Sorokoletov 2009: 62), Çağdaş Rusçada koca ve olgun yaştaki adam anlamında kullanılmaktadır (Ojegov 2006: 481). Sözcük yeni bir anlam taşıyarak anlam kaymasına uğramıştır.

İlk önce ateş kusan silahın adını taşıyan *dragun* sözcüğü, daha sonra bu silahla donatılmış süvari anlamına gelmiştir (Fasmer 2009: 533). Anlam tamamen uzaklaşmasa da anlam kayması durumu ortaya çıkmıştır.

Eskiden *zemlya* sözcüğü herhangi bir ülkenin ordusu, askerî kuvvetleri, halk, ülke, devlet anlamında kullanılırken (Sorokoletov 2009: 87-88) Çağdaş Rusçada ülke, devlet anlamını koruyarak; ordu ve askerî kuvvetler anlamını kaybetmiştir. Ayrıca dünya, kara, yer, toprak gibi yeni anlamlar kazanmıştır (Ojegov 2006: 305).

Anlam Daralması

Sözcüğün anlamının daha özel bir hal almasına anlam daralması denilmektedir (Rubleva 2004: 56). Bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir (Aksan 2006: 90). Bir başka deyişle anlamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması, genel anlamdan dar bir anlama geçiş yapması (Vardar 2002: 20) olarak tanımlanmıştır. Anlam daralması parça bütünü; cins, türün yerini alarak gerçekleşmektedir (Guiraud 1984: 43).

Anlam daralması çerçevesinde anlam özelleşmesi de ele alınmaktadır. Kelimedeki anlamın özelleşmesi, kelimenin genel (geniş) anlamının kaybolmasının yanı sıra daha dar ve özel bir anlam ile değişmesi olarak tanımlanmaktadır (Ahmanova 1966: 437). Bir başka deyişle sözcük daha spesifik ve terim niteliğinde bir anlam kazanmaktadır. Rusça savaş söz varlığında anlam özelleşmesine ilişkin örnekler mevcuttur.

Rusça savaş söz varlığında *marşal* sözcüğü anlam daralmasına örnek teşkil etmektedir. *Marşal* kelimesi eskiden Rusçada çok anlamlıydı. Sözcük, Kadim Slavcada toplumda yüksek bir statüye sahip olan ve krala yakın olan kişi anlamında kullanılmıştır. Bu anlama paralel olarak bir diğer anlamı ise törenlerde, düğün kutlamalarında, ziyafetlerde vs. başkışidir. Çağdaş Rusçada *marşal* sözcüğü sadece mareşal anlamında askerî terim olarak kullanılmaktadır. Diğer anlamları eskidir (Volotov 2014: 55-58). Enternasyonal bir sözcük olan mareşal dilin kelime hazinesinin zenginleşmesiyle birlikte spesifik bir anlam kazanmıştır.

Marşal sözcüğü aynı zamanda anlam iyileşmesine örnektir. Anlam iyileşmesi, sözcüğün eskiye nazaran daha iyi bir anlam kazanmasıdır. Bu durum için anlam iyileşmesi, anlam güzelleşmesi ve anlamın soylulaşması ifadeleri de kullanılmaktadır (Sav 2003: 163). Bu bağlamda Olcas Suleymanov, *Yazı'nın Dili* adlı eserinde mareşal sözcüğünün ilk olarak seyis, çoban anlamına geldiğini belirtmiştir. Günümüzde İtalya'da, onbaşılardan mareşal olarak adlandırıldığını, Fransa'da ise mareşalın en yüksek rütbe olduğunu belirterek, sözcüğün farklı dillerde değişik anlamlara geldiğini de göstermiştir (Suleymanov 2001: 223). Dolayısıyla sözcük eskiden seyis, çoban anlamında kullanılırken; bugün mareşal anlamında kullanılmasıyla anlam iyileşmesi yaşamıştır.

Anlam daralmasına bir başka örnek ise eskiden meydan savaşı, askerî kamp ve imgesel olarak kahramanca davranışların yeri anlamında kullanılan *polçişçe* sözcüğüdür

(Sorokoletov 2009: 48). Çağdaş Rus dilinde, büyük düşman ordusu anlamında kullanılmaktadır (Ojegov 2006: 546). Sözcük, eskiden üç anlamda kullanılırken; şimdi sadece düşman ordusu anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda askerî terim özelliğini kaybetmesi de yeni bir anlama karşılık gelmesiyle anlam kaymasına da örnek teşkil etmektedir.

Opolçenie sözcüğü eskiden silahlandırma, ordu ve güçler, savaş olmak üzere üç anlamda kullanılmıştır. XVII. yüzyılın sonunda genel itibariyle orduyu ifade etmek için Fransızca *armee* veya Almanca *armee* den alıntılanan *armiya* sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte *opolçenie* gönüllü ordu anlamını kazanmıştır (Sorokoletov 2009: 172-173). Eskiden üç anlamda kullanılan sözcük, bugün gönüllü ordu ve Çarlık ordusunda askerî hizmette olmayan, yaşından dolayı yedekten çıkan kişilerden oluşan ordu ihtiyatı (Ojegov 2006: 443) olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Eskiden ordu anlamında kullanılan sözcüğün bugün gönüllü ordu anlamına gelmesi anlam özelleşmesi yaşandığını göstermektedir.

Kadim Rusçada *polk* terimi ordu ve silahlı güç anlamında kullanılmıştır. Sözcük aynı zamanda nadir de olsa askerî sefer ve meydan savaşı anlamına da gelmiştir. Bu kullanımların dışında kalabalık anlamını da taşımıştır (Sorokoletov 2009: 39-44). Daha sonra *polk* sözcüğü yerini savaş anlamına gelen *voyna* sözcüğüne bırakarak -ordu ve savaş, meydan savaşı- en eski iki anlamını kaybetmiştir (Sorokoletov 2009: 148). Bu bağlamda Çağdaş Rusçada alay ve kalabalık anlamında kullanılan *polk* sözcüğü (Ojegov 2006: 739) anlam daralmasına uğramıştır.

Partizan sözcüğü yabancı istilacılara ve iç devrimcilere karşı askerî harekâtlar yürüten, gönüllü olarak mücadele eden kişiler (Boyarskiy 2001: 12) ve bir şeyin ilk taraftarlarından biri anlamında kullanılmıştır. İkinci anlamı kullanımdan çıkmıştır (Volotov 2014: 87). Taraftar anlamını kaybetmesiyle sözcük terim niteliğinde bir anlam kazanarak anlam özelleşmesine uğramıştır.

Soderjatel' sözcüğü, özel bir hazırlığa sahip olan ve herhangi bir birlikten, belli başlı malzemelerin, eşyaların vb. alımı ve tesliminden sorumlu, gemide hizmet yapan astsubay anlamında kullanılmıştır. Sözcük askerî kullanım alanı dışında, bir müessesenin, dükkânın patronu, sahibi anlamını da taşımıştır (Belovinskiy 2007: 637). Çağdaş Rusçada sadece *bir şeyin sahibi* anlamında kullanılmaktadır (Ojegov 2006: 729). Askerî anlamından uzaklaşarak anlam daralmasına maruz kalmıştır.

Anlam Genişlemesi

Anlam genişlemesi, anlam daralmasının tersine, başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümü ya da türünü anlatırken; zamanla onların bütünü anlatır duruma gelmesini ifade etmektedir (Aksan 2006: 90-91). Bir başka deyişle sözcüğün ilk anlamına göre daha geniş ve yeni anlamlar yüklenmesidir (Kerimoğlu 2017: 209). Sözcüğün anlamının daha genel bir ifade almasıdır (Rubleva 2004: 56). Anlam daralmasının tersine anlam genişlemesi, bütünü, parçanın; türün ise cinsin yerini alması şeklinde ifade edilebilir (Guiraud 1984: 43).

Rusça savaş söz varlığı kapsamında anlam genişlemesine örnek *avangard* sözcüğüdür. I. Petro döneminden itibaren kullanılan sözcük ileri hat müfrezesi anlamına gelmektedir (Fasmer 2009: 58). Sözcüğün 1840 - 1860'lı yıllarda bir sosyal grubun öncü kolu anlamı da ortaya çıkmıştır (Şanskiy vd. 1971: 22). Askerî anlamda nadiren kullanılmakla (Volotov 2014: 119) birlikte her iki anlamda kullanılarak anlam genişlemesine uğramıştır.

Rusça savaş söz varlığında anlam genişlemesine uğrayan bir başka sözcük, bölüğü komuta edebilen askerî rütbenin adı, yüzbaşı anlamına gelen *kapitan* dır (Belovinskiy 2007: 264). Çağdaş Rus dilinde sözcük birden çok anlama gelmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında deniz kuvvetlerinin gelişmesiyle birlikte *kapitan* sözcüğü sadece kara kuvvetleri ordusunda değil, aynı zamanda deniz filosunda da kullanılmaya başlanmıştır. Sözcük daha sonra yeni bir anlam kazanmıştır (Volotov 2014: 66). Yönetici anlamını koruyup geminin başındaki kişi kaptan, aynı zamanda küçük bir grubun çoğunlukla spor takımının başındaki kişi anlamında kullanılmaktadır (Yepişkin 2010: 2053). Dolayısıyla sözcük anlam genişlemesi yaşamıştır.

Anlam genişlemesine son olarak *kinjal* sözcüğü örnek verilebilir. Dürtücü-kesici soğuk silah, hançer anlamına gelen *kinjal* sözcüğü (Belovinskiy 2007: 279), Post Sovyet döneminde *savunma füzesinin* adı olmuştur. Dolayısıyla sözcük mevcut anlamını koruyarak ve yeni bir anlam daha yüklenerek anlam genişlemesine uğramıştır (Erdoğan 2019: 352).

Sonuç

Tüm coğrafyada olduğu gibi Rusya'da da askerî ve savaş alanında yaşanan teknolojik, siyasi ve kültürel gelişmeler dilin savaş söz varlığını zenginleştirmektedir. Dünden bugüne Rusya tarihinin belli dönemlerinde askerî bağlamda yaşanan gelişmeler sonucunda yeni sözcüklerin türemesi ve alıntı sözcüklerle savaş söz varlığının zenginleşmesinin yanı sıra var olan savaş sözcüklerinde yaşanan anlam değişimleri de dilin evrilmesine katkı sunmuştur.

XI. ve XIV. yüzyılları arasında askerî terminoloji ve uzmanlıklarına göre savaşçıların adlandırılması bağlamında savaş söz varlığı zengin değilken, XVI. yüzyılın ortalarına doğru savaşçıların mesleklerine göre ayrılmasında belirgin değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Bu değişiklikler -savaşçıların uzmanlıklarına göre ayrılması, sözcüklerin anlam alanlarının daralmasıyla terim niteliğinde, spesifik yeni anlamlar kazanmış olması; sözcük ve terimlerin savaş terminolojisine aktif olarak yerleşmesi, var olan sözcüklerin pasif sözlükten çıkmış olması; bazı sözcüklerin veya kelime gruplarının üslup özelliklerinin değişmesi; yeni kavramların ortaya çıkmasına karşılık olarak yeni sözcük ve terimlerin ortaya çıkması- olmak üzere birkaç temel tipte toplanmıştır (Sorokoletov 2009: 213). Orduda yapılan reformlar sonucunda yeni sözcükler türeyerek savaş söz varlığı zenginleşmektedir. İhtiyaçları karşılamadığından kaldırılan askerî birlikler ve meslekler ise savaş söz varlığında arkaik sözcük olarak kalmaktadır. Bu değişim doğrultusunda, anlam kayması kapsamında eskiden tuğbay anlamına gelen *brigadir* sözcüğünün günümüzde yönetici anlamına geldiği; eskiden knez hizmetlisi anlamına gelen *dvoryanin* sözcüğünün bugün soylu anlamına geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca eskiden askerî ve sivil çevrede bir konumu olan kişi anlamına gelen *muj* sözcüğünün bugün koca ve olgun yaştaki adam anlamına geldiği; eskiden ateş kusan silah anlamına gelen *dragun* sözcüğünün daha sonra bu silahla donatılmış asker anlamını taşıdığı; önceden ordu, askerî kuvvetler, ülke, devlet anlamında kullanılan *zemya* sözcüğünün bugün yer, dünya, kara, toprak, ülke ve devlet anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Eskiden meydan savaşı, askerî kamp ve kahramanlık olaylarının yeri anlamında kullanılan *polçişçe* sözcüğünün bugün büyük düşman ordusu anlamında kullanıldığı; eskiden silahlandırma, ordu ve güçler, savaş olmak üzere üç anlamda kullanılan *opolçenie* sözcüğünün bugün gönüllü ordu ve ordu ihtiyatı anlamında kullanıldığı; Kadim Rusçada ordu, silahlı güç, askerî sefer ve meydan savaşı anlamında kullanılan *polk* sözcüğünün bugün alay ve kalabalık anlamında kullanıldığı tespit edilerek anlam daralması ve



özelleşmesi yaşayan sözcükler belirlenmiştir. Anlam daralması çerçevesinde incelenen *marşal* sözcüğünün aynı zamanda anlam iyileşmesine örnek olduğu sonucuna varılmıştır. Eskiden seyis, çoban anlamına gelen sözcüğün bugün mareşal anlamında kullanılmasıyla anlam iyileşmesine; önceden krala yakın kişi aynı zamanda düğün ve törenlerde başkışı anlamında kullanılan sözcüğün günümüzde sadece mareşal anlamında kullanılmasıyla da anlam daralmasına örnektir.

Anlam genişlemesine örnek olarak *kapitan* ve *kinjal* sözcüğüne rastlanmıştır. Yüzbaşı anlamına gelen sözcük, deniz ordusunun gelişmesiyle birlikte sadece kara kuvvetleri ordusunda değil; deniz filosunda da kullanılmıştır. Ayrıca geminin başındaki kişi, kaptan ve spor takımının başındaki kişi anlamını da kazanmıştır. Eskiden sadece hançer anlamında kullanılan *kinjal* sözcüğünün, bu anlamını koruyarak günümüzde aynı zamanda savunma füzesinin de adı olmuştur.

Kadim bir geçmişe sahip olan Rusça savaş söz varlığında önemli ölçüde anlam değişmelerinin yaşanmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte anlam daralmasına uğrayan sözcüklerin anlam kayması ve genelleşmesine göre daha yoğun olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun askerî ve savaş bağlamında teknolojik, siyasi ve kültürel gelişmelerle doğru orantılı olarak savaş söz varlığının zenginleşmesi neticesinde eskiden çok anlamlı olan sözcüklerin spesifik ve terim niteliğinde bir anlam kazanmasıyla aynı zamanda sözcüğün diğer anlamlarını ifade eden yeni kelimelerin türemesiyle açıklanabilir.

KAYNAKÇA

- AHMANOVA, O. S. (1966). *Slovar' Lingvističeskih Terminov*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- AKAD, M. T. (2011). *Modern Savaşın Temel Kavramları*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- AKSAN, D. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- BABENKO, L. G. (2008). *Leksikologiya Russkogo Yazıka*. Yekaterinburg: Ural'skiy Gosudarstvennıy Universitet im. A.M. Gor'kogo.
- BELOVINSKIY, L. V. (2007). *İllyustrirovannıy Entsiklopedičeskiy İstoriko- Bitovoy Slovar' Russkogo Naroda XVIII- Naçalo XX v*. Moskva: Eksmo.
- BOYARSKIY, V. (2001). *Partizanı i Armiya. İstoriya Uteryannıh Vozmojnostey*. Minsk: Harvest, Moskva: AST.
- ERDOĞAN, H. (2019). *Rusçada Savaş Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- FASMER, M. (2009). *Etimoloğičeskiy Slovar' Russkogo Yazıka*. C. 1, Moskova: Astrel'.
- GUIRAUD, P. (1984). *Anlambilim*. (çev. Berke Vardar). Ankara: Kuzey Yayınları.
- KERİMOĞLU, C. (2017). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- KOCAMAN, A. (1992). "Anlambilim Sorunları". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. 3: 87-92.
- KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LYONS, J. (2005). "Sözdizim, Anlambilim ve Edimbilim". *Terimden Anlama İçinde* (ed. Mustafa Durak). İstanbul: Multilingual: 59-63.

- NIKITINA, N. G. vd. (2016). "Voennaya Leksika i Frazeologiya Russkogo Yazıka". *Problemi Modernizatsii Sovremennogo Vısşego Obrazovaniya: Lingvistiçeskie Aspektı* (20 Maya 2016). Moskva: İzdatel'stvo İppolitova: 70-74.
- NOVIKOV, L. A. (1982). *Semantika Russkogo Yazıka*. Moskva: Vısşaya Şkola.
- OJEGOV, S. İ. (2006). *Slovar' Russkogo Yazıka*. Moskva: Oniks.
- ÖZCAN, Z. (2014). *Dil Felsefesi-I*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- RUBLEVA, O. L. (2004). *Leksikologiya Sovremennogo Russkogo Yazıka*. Vladivostok: İzdatelstvo Dalnevostoçnogo Universiteta.
- SAFAROV, R. T. (2012). *Voennaya Leksika v Tatarskom Yazıke*. Kazan: Institut yazıka, literaturı i iskusstva im. G. İbragimova Akademii Nauk Respubliki Tatarstan. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SAV, B. (2003). "Anlam Değişmeleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme". *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 1/23: 147-166.
- SOROKOLETOV, F. P. (2009). *İstoriya Voennoy Leksiki v Russkom Yazıke (XI-XVII vv.)*. Moskva: Nauka.
- SULEYMANOV, O. (2001). *Yazının Dili*. (çev. A. Acaloğlu). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ŞANSKIY, N. M. vd. (1971). *Kratkiy Etimologičeskiy Slovar' Russkogo Yazıka*. Moskva: Prosveşçeniye.
- ŞMELEV, D. N. (1977). *Sovremenniy Russkiy Yazık*. Leksika. Moskva: Prosveşçeniye.
- UÇAN, H. (2008). "J. Derrida ve Dil Bağlamında Postmodernizm". *Hece Düşüncede, Edebiyatta, Sanatta Modernizmden Postmodernizme*. Özel Sayı 138-139-140: 467-489.
- UĞUR, N. (2014). *Anlamın Bulanık Sularında*. Ankara: Kurgu Kültür Merkezi Yayınları.
- ÜÇOK, N. (2004). *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. İstanbul: Multilingual.
- VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual
- VASILYEV, L. M. (2009). *Sovremennaya Lingvistiçeskaya Semantika*. Moskva: Librokom.
- VINOGRADOV, V. V. (1947). *Russkiy Yazık. Grammatičeskoe Uçenie o Slove*. Moskva, Leningrad: Uçpedgiz.
- VOLOTOV, D. A. (2014). *Batal'naya Leksika Frantsuzskogo Proishojdeniya v Russkom Yazıke Pervoy Polovini XIX Veka (Na Materiale Romana- Epopei L. N. Tolstogo " Voyna i Mir")*. Yaroslavl: Kostromskoy gosudarstvenniy universitet imeni N.A. Nekrasova, Kafedra Russkogo Yazıka FGBOU VPO. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YEPIŞKIN, N. İ. (2010). *İstoriçeskiy Slovar' Gallitsizmov Russkogo Yazıka*. Moskva: ETS.



KUTADGU BİLİĞ'DE SEMBOLLER ÜZERİNDEN BUDİST ETKİ*

Hacer TOKYÜREK**

ÖZET

İlk İslami dönem eserlerinden olan Kutadgu Bilig sembolik ifadelerle oluşturulmuş alegorik bir eserdir. Eserdeki en önemli semboller de dört ana kahraman olan Kuntogdı, Aytoldı, Ögdilmiş ve Odgurmuş'tur. Bu kahramanlar göz önünde bulundurulduğunda görülecektir ki pek çok kültür, dil ve din etkileşimi onlar ya da kullandıkları eşyalar üzerinden verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Kutadgu Bilig ilk Türk-İslami dönem eseri olmakla birlikte, eserdeki satır altları tam olarak incelendiğinde başka milletlerin ve dinlerin kalıntılarıyla karşılaşmak mümkündür. Bu din kalıntılardan biri de Budizm'dir. Budizm'in Türkler arasında ne zaman yayılmaya başladığı tam olarak bilinmemekle birlikte Budist etki 9. yüzyılda daha yoğun bir şekilde kendini göstermeye başlamış ve Uygurların tamamının Müslümanlığa dâhil olduğu 13-14. yüzyıla kadar devam etmiştir. Kutadgu Bilig'in yazıldığı coğrafya incelendiğinde görülür ki bu coğrafyada farklı dinler bir arada yaşamış ve pek çok eser de burada paralel olarak yani hem Budist hem de İslami olarak yazılmıştır. Kutadgu Bilig'de de Budist etkiyi görmek mümkündür. Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'de yer alan Budist semboller üzerine bir inceleme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Sembolizm, Budizm.

BUDIST EFFECT ON SYMBOLS IN KUTADGU BİLİĞ

ABSTRACT

Kutadgu Bilig, one of the first Islamic period works, is an allegorical work created with symbolic expressions. The most important symbols in the work are Kuntogdı, Aytoldı, Ögdilmiş and Odgurmuş, which are the four main heroes. When these heroes are considered, it will be seen that many cultural, language and religion interactions have been tried to be given through them or the items they use. In this context, although Kutadgu Bilig is the first Turkish-Islamic period work, it is possible to encounter the remnants of other nations and religions when the sub-lines in the work are examined in full. One of these religions is Buddhism. Although it is not known exactly when Buddhism started to spread among Turks, the Buddhist influence started to show itself more intensively in the 9th century and it continued until the 13-14 century when all the Uighurs were included in Islam. When the geography in which Kutadgu Bilig was written is examined, it is seen that different religions lived together in this geography and many works were written here in parallel, both Buddhist and Islamic. It is possible to see the Buddhist influence in Kutadgu Bilig. In this study, an investigation will be made on the Buddhist symbols in Kutadgu Bilig.

Keywords: Kutadgu Bilig, Symbolism, Buddhism.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 27.02.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.03.2020

* Bu yazı, 3-5 Ekim 2019 tarihinde Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 'Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu'nda sunulmuş olup gözden geçirilerek yayıma hazırlanmıştır.

** Doç., Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ;
ORCID: 0000-0002-0008-1213, E-Posta: htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr

Giriş

Siddharta 29 yaşına kadar sarayın tüm eğlence ve arzularına doymuş, bir gün saraydan sıkılarak gerçek dünyaya çıkmış, bu gerçek dünyada önce bir hasta, sonra bir yaşlı ve ölü görmüş ve hayatın gerçek ızdırabını anlamıştır. Fakat bu gezinin sonunda münzevi bir hayat yaşayan, elinde sadaka taşıyla dolaşan bir keşiş görmüş ve hayatın mutluluğunun bu keşişten geçtiğini düşünmüştür. Bir gün 29 yaşındayken eşini ve oğlunu bir gece yarısı bırakmış, beyaz ve yıldırım gibi hızlı atına binerek arzu ve ihtiras sarayını terk etmiş, ormana çekilerek ibadete ya da münzevi hayata başlamıştır. Burada geçirdiği 6 yıl onun çeşitli sınavlardan geçmesine neden olmuş ve en sonunda *bodhi* 'uyanma' ağacının altında *Māra* 'şeytan' ile olan mücadeleyi de kazanarak aydınlığa ulaşmıştır. *Siddharta* yani 'tüm arzuları tamamlanmış' ve artık *Buddha* 'uyanmış, aydınlanmış' olmuştur. Dolayısıyla tüm arzularından sıyrılmış ve hayatın gerçek mutluluğu olan 'kurtuluş'u kazanmıştır (Irons 2008: 58-61). Onun için artık ne mutluluğun ne de üzüntünün ne ölümün ne de doğumun bir önemi kalmıştır. Artık mutlak sükûneti elde etmiş ve dünyevi tüm arzularından vazgeçmiştir.

Budizm, MÖ 563-483/567-487 yılları arasında yaşadığı düşünülen *Siddharta Gautama* tarafından kurulan bir din ya da felsefedir. Kurulduğu günden itibaren güçlü bir taraftara sahip olan Budizm, pek çok millet tarafından da benimsenmiştir ki bunlardan biri de Türklerdir. Türklerin ne zaman bu dini benimsedikleri tam olarak bilinmese de özellikle 9. yüz yılda Türkler arasında yayılımına hız vermiş, Moğolların da yükselmesiyle Uygurlar arasında bu din daha da yaygınlaşmıştır. Kimi Türk boylarının İslamiyet'i kabul etmesiyle İslamiyet ve Budizm aynı topraklarda yüzyıllar boyu birlikte yaşamıştır.

Bu bağlamda ilk İslami dönem eserlerinden olan Kutadgu Bilig'in yazıldığı çevreye bakıldığında da görülecektir ki Karahanlı toprakları ya da Türkistan bölgesi pek çok dinin birlikte yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Karahanlılar 956 yılında kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmekle birlikte bu coğrafyada Budist inanca mensup Uygurlar bulunmaktadır ve Budist Uygurlarla Müslüman Karluklar arasında bu dönemde ciddi mücadeleler yaşanmıştır. Bu durumu DLT yazarı Kaşgarlı Mahmud, gayet iyi ifade etmektedir. Bununla birlikte Karahanlı toplumu her ne kadar İslamiyet'i benimsemiş olsa da toplumun eski inançlarını hemen bir çırpıda bırakmasını beklemek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig gibi bir eserde de eski inancın izlerini görmek mümkündür. Örneğin *kamug igke ot ol emi belgülüg/ol ig emlegüci kamı belgülüg* 'Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır, bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur.' (KB 3873) ifadesinde 'kam' düşüncesi vardır. Kutadgu Bilig'de kam inancının yanı sıra Budist düşüncenin de yer aldığı aşikârdır. Konuyla ilgili olarak Saadet Çağatay 'Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği' başlığında bir makale kaleme almıştır ve burada Odgurmuş'u Budist bir keşiş olarak değerlendirmiştir (Çağatay 1967: 39-49) ki burada Çağatay son derece haklıdır. Yine Çağatay'ın diğer makalesi olan 'Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş' adlı çalışmasında Ögdülmiş'in az da olsa Budist özellikler gösterdiği, fakat buna rağmen Ögdülmiş'in daha çok İslami özellik taşıdığı belirtilmiştir. Hatta Çağatay Benzing'in yazmış olduğu mektuptan bahsedip Benzing'in Odgurmuş'u Budizm'le ve Buddha ile ilgili olabileceğini, Ögdülmiş'in ise Hz. Muhammed ile ilişkili olabileceğini belirttiğini, ifade etmiştir (1970: 27-44). Yine İnalçık da Kutadgu Bilig'de özellikle devlet anlayışı hususunda Hint-İran kültürünün izlerini aramıştır (İnalçık 1966: 259-271).

Bu çalışmada ise Kutadgu Bilig'de yer alan kimi sembolik ifadelerin Budizm ile ilgili olup olmadığı hususu karşılaştırmalı olarak tartışılacaktır.

1. Yedi Gezegen Düşüncesi ve Küntogdı ile Aytoldı

Gerek Budist Uygur metinlerinde ve gerekse Kutadgu Bilig’de yedi gezegen düşüncesi bulunmaktadır ve yedi gezegen Kutadgu Bilig’de ayrı bir bölüm olarak ele alınmaktadır. Genel olarak incelendiğinde bilinmektedir ki astronomi Vedik, Babil, Gereko-Babil, Grek ve İslami olarak dönemlere ayrılır. Budizm’de de yedi gezegen düşüncesi önemli yer tutar. Eski Uygur Türkçesi metni olan *Yétiken Sudur* metni de buna en güzel örneği teşkil eder. Budizm’de yedi gezegen olarak Güneş, Ay, Mars, Merkür, Jüpiter, Venüs ve Satürn gösterilir. Bu yedi gezegen aynı zamanda astrolojinin de temel gezegenleri ya da yıldızlarıdır. Burada her ne kadar Güneş ve Ay gezegen olmasa da eski astrolojik düşüncede Güneş ve Ay gezegenler arasında sayılır. Ayrıca Hint Vedik güneş sistemi Skr. *Sūya-siddhānta* Güneş, Ay, Mars, Merkür, Jüpiter, Venüs ve Satürn’ü içine alırken Uranüs, Neptün ve Plütön’ü dışarıda bırakır (Thompson 1989: 5). Kutadgu Bilig’de de Zuhâl (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Güneş, Zühre (Venüs), Utarit (Merkür) ve Ay yedi gezegen olarak gösterilir ve bu da Budist ya da Hint düşünce sistemi gezegenleriyle aynıdır. Bununla birlikte İslami edebiyatta da yedi gezegen sayılır ve bu yedi gezegen içinde yine Uranüs, Neptün ve Plütön yoktur. Kutadgu Bilig’de geçen bu yedi gezegenin İslami mi yoksa Budist etki sonucu olup olmadığını düşünmek gerekir. Fakat bilinmektedir ki Eski Uygurca astrolojik metinler geç döneme aittir.

Burada bizi ilgilendiren asıl konu *Küntogdı* ve *Aytoldı* adlı kahramanlardır.

1.1. Küntogdı

Güneş bütün dinlerin ya da milletlerin ortak kültürüdür. Güneşi sadece bir kültüre indirgemek yanlış olur. Türk kültüründe de önemli bir yere sahip olan güneşi şamanların davulunda görmek mümkündür. Bununla birlikte Eski Uygur metinlerinde güneş önemli bir yer tutar. Fakat ne yazık ki Budist ya da Uygur metinlerinde görülen bu güneş sembolünü Türk kültürü içinde değerlendirmek yanlıştır. Uygur metinlerinde görülen güneşi içerdiği dine göre değerlendirmek daha doğru görülmektedir. Genel olarak metinler incelendiğinde *kün*, *kün teñri* ‘güneş’ olarak görülen Güneş, Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu metinlerin Uygurların ya da Türklerin üzerinde önemli etkisinin olduğu aşikârdır. Kutadgu Bilig metni de incelendiğinde metnin asıl kahramanı olan hükümdar, *Küntogdı* ismiyle anılmaktadır. Burada öncelikle Güneş sembolünün Budizm’deki anlamına bakmak gerekecektir. Güneş, Skr. *cakra* ile simgelenir ve *cakra* ‘tekerlek’ egemenliğin, korumanın ve yaratılışın erken dönem Hint güneş sembolüdür. Güneş sembolü, ilk olarak İndus vadisinin Harappan medeniyetinden çıkan kil mühürler üzerinde belirir. Cakra önceleri Vedik tanrılardan *Vişnu*’nun yerini tutmaktayken daha sonra Budizm ile farklı bir anlam kazanmış ve ‘evrensel hükümdar’ olan *Cakravarti*’yi temsil etmiştir. ‘Tekerlek çeviren’ anlamındaki *Cakravarti*, *dharmacakra* denilen ‘öğreti tekerleği’ni çevirmiştir. *Dharmacakra* için Tibetçe kullanılan terim ise ‘dönüşüm çarkı’ ya da ‘ruhsal değişim’ anlamına gelir ve Buddha’nın öğretileriyle ortaya çıkan hızlı değişimi ifade eder. *Cakravarti*’nin dönen silahı ise tüm engelleri ya da yanlısımları kesme yeteneği olarak temsil edilir. Tekerlek merkez, tekerlek parmaklığı ve çerçeveden oluşur ve bunlar da ahlak, bilgelik ve yoğunlaşmayı simgeler. Tekerleğin merkezi, aklı merkeze alan ve dengeleyen etik disiplini temsil eder. Tekerleğin parmakları ise cehaletten kesilen bilgeliği ya da farkındalığı ifade eder. Tekerlek çerçevesi ise hem tekerleğin dönüşünü hem de düşünce yoğunlaşmasını gösterir. Güneş ışınları gibi yayılan tekerlek parmakları, Buddhaların bin faaliyetini ve öğretilerini temsil eder. Sekiz parmaklı tekerlek Buddha’nın sekiz asil gerçeğini ve sekiz yönünü ifade eder (Beer 2003: 14). Ayrıca Güneş egemenlik ilkesinin ya da kanununun sembolüdür ve *Kşatriya*’nın iktidara yükselmesinin bir modeli



olarak algılandığı için hükümdar krallığı içindeki kanunun kişileştirmesi olarak sembolik bir anlam taşır. Budist terimlerde de güneş, Buddha ve Dharma'nın düzenlenmesinde alegorik bir ifadedir. Bu nedenle Buddha ve Güneş, Budizm'de birbirinin yerine kullanılır (Revire 2017: 143). Güneş, halkın, kralların, hükümetin ve otorite sahiplerinin babasını temsil eder. Güneşin olumlu etkisi cesaret, komuta yeteneği, şöhret, onur, canlılık, enerji, mutluluk, iyimserlik, başarı, sağlık, sevgi, iyi mizaç, saygı, zenginlik, hükümdarlık verir. Güneş, aslan, yaban domuzu, at ve yılan gibi tüm görkemli hayvanları temsil eder. Güneş dağları ve ormanları, *Śiva* tapınaklarını, hükümet binalarını ifade eder. Güneşin temsil ettiği taşlar altın, bakır ve yakuttur (Hindu Astrology and insight 2011: 9-11).

Kutadgu Bilig¹ de incelendiğinde hükümdar *munu men me körgil könilik törü/törü kılkları bu baka tur körü* 'İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum, kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et!' (KB 800), *meniñ kıkım ol kör emitmez köni/köni egri bolsa könilik küni* 'Bak, benim tabiatım yana yatmaz, doğrudur, eğer doğru eğilirse kıyamet kopar.' (KB 808), *bıçek teg bıçar-men keser-men işig/uzatmaz-men da'vî kılıklı kişig* 'Ben işleri doğruluk ile hallederim, insanları bey ya da kul olarak ayırmam.' (KB 811), *bu kaşım tügüki bu körksüzlüküm/küçemçi kelirke bu yüzsüzlüküm* 'Benim bu sertliğim, kaşlarımın çatıklığı ve asık suratım bana gelen zalimler içindir.' (KB 816) şeklinde örneklenebilir ve bu örnekler yukarıdaki Budist açıklamadan uzak değildir.

Peki, *Küntogdı*'da gerçekten Budist etki var mıdır? Bunun sorgulanması gerekir. *Küntogdı* idealize edilmiş bir hükümdardan başkası değildir. Elbette Türk toplumunun da idealize edilmiş hükümdarları vardır. Fakat Uygurca metinler incelendiğinde görülecektir ki *Cakravirti* en karakteristik hükümdarlardan biri olarak gösterilir. *Cakravarti* hükümdar Budizm'de idealize edilmiş bir hükümdar olup tüm dünyaya hâkimiyet sağlamak isteyen ve kendi adaletini ve öğretisini yaymaya çalışan bir Budist kahramandır (Buswell 2003: 422-425; Irons 2008: 76-77). *Küntogdı*'nın konuşmalarında İslami unsurlar bulunmakla birlikte Budist ifadeler de önemli yer tutar. Örneğin *üküşüg kodup er azıg taplasa/bu er ötrü zâhid bolur kur basa* 'Erkek olan, çoğu edebildiği hâlde az ile iktifa eder, böyle bir insan zahitlik mertebesine erişir.' (KB 3442), *er ol er bolur kör miñ ârzû bulup/añar yüz ewürse eren teg bolup* 'Erkek o kimsedir ki bin arzusunu bulur ve ondan mertçe yüz çevirir.' (KB 3444), *kelir bolsa dünyâ köñül bamasa/barır erse agrıp kaşın tügme* 'Gelen dünya nimetlerine gönül bağlamaz, elinden gidenlere de içi sızlanıp yüzü buruşmaz.' (KB 3446) gibi ifadelerle *Küntogdı* zahidin nasıl olması gerektiği konusunda öğüt verirken aslında akla *Śākyamuni Buddha*'yı da getirmiyor değildir. Çünkü *Śākyamuni Buddha* tüm hazinesini, sarayını, tüm heves ve arzusunu, ailesini en önemlisi en çok sevdiği oğlunu bırakarak ormana çekilmiş ve orada 6 yıl gibi uzun süre münzevi bir hayat yaşamıştır. *Küntogdı*'ya göre *Odgurmuş* gerçek bir zahit değildir. Yine *Küntogdı*, *Odgurmuş*'ın zahitliğini eleştirirken *akılık ol ermez ülese nenin/akı ol yulug kılsa cânın tenîn* 'Mal dağıtmak cömertlik değildir, asıl cömert insan canını, tenini feda eden insandır.' ifadesini kullanır. Bu cümle Altun Yaruk sudur X. Tegzinç'te geçen *Aç Pars* ve *Prens* hikâyesini hatırlatır. Aynı şekilde *Küntogdı*, *Odgurmuş*'ı eleştirirken *namâz rûzâ barça öz asgıñ-turur/öz asgın tilegli bagırsız bolur* 'Namaz ve oruç, bunlar hep kendi menfaatin içindir, hep kendi menfaatini düşünen insan hodkâm olur.' (KB 3243) ve *kişi edgüsi bu öz asgın kodup/kişi asgı kolsa kör emgek yüdüp* 'İnsanların iyisi kendi menfaatini bırakıp zahmet yüklenerek başkalarının faydasını isteyen insandır.' (KB 3245) ifadesini kullanır. Bu ilk cümle *Hinayāna* mezhebinin ifade ederken ikinci cümle ise *Mahāyāna* mezhebiyle bağlantılıdır.

¹ Kutadgu Bilig metninin orijinali için KAÇALİN, Mustafa Sinan (2019). *Kutadğu Bilig Metin*. İstanbul, Türkiye Türkçesine aktarım için ARAT, Reşit Rahmeti (1994). *Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. çalışmaları kullanılmıştır.



Bununla birlikte idealize edilen bu hükümdar, *sözün kesti açtı ağı kaznakı/üledi öküş neñ çığaylar hakı* ‘Sözlerini burada kesti, hazinelerini açtı, fakir fukaraya çok mal dağıttı.’ (KB 1034), *çığayka üledi üküş neñ tawar/asıg kılgamu tıp sakındı anar* ‘Belki ona faydası olur diye düşündü ve fakirlere sadaka olarak çok eşya ve mal dağıttı.’ (KB 1112) örneklerinde görüldüğü üzere malını mülkünü ihtiyaç sahiplerine dağıtır. Bu davranış bir Budist’in yapabileceği davranıştır. Budizm’de en önemli ibadetlerden biri sadakadır. Eski Uygur metinlerinden olan *Xuanzang Biyografisi*’nde *Xuanzang* gittiği yerlerdeki hükümdarlara hazinelerini dağıtmaları konusunda öğütlerde bulunur ve bu hükümdarlar da tüm hazinelerini Budist rahiplere ve halka dağıtır.

Yine Kutadgu Bilig’de *kür arslanka okşar bu begler özi/buşursa keser baş ay bilgi yaruk* ‘Beyler aslana benzer, hiddetlendirirsen başını koparırlar, ey parlak bilgili.’ (KB 784), *yana ma bu kün burcı sâbit-turur/bu sâbit tédüküm tüpi berk bolur* ‘Bir de güneşin burcu sabittir, bu sabit dediğim temeli sağlam olduğu içindir.’ (KB 833), *bu kün burcı arslan bu burc tepremez/ewi tepremezi üçün artamaz* ‘Güneşin burcu aslandır ve bu burç yerinden kıvıldamaz, yerinden kıvıldamadığı için de evi bozulmaz.’ (KB 834) ifadeleri bulunur. Hükümdarı aslana benzetmek pek çok kültürde olmasıyla birlikte konuya astrolojik yaklaşıldığında Güneş’in her zaman aslan burcunda olduğu bilinmektedir. Bunun Budist etki olup olmadığı ayrıca düşünülmelidir.

1.1.1. Küntogdı’nın Tahtı

Küntogdı’nın tahtı üç ayaklıdır. *Küntogdı* bu üç ayaklı tahtı *kamug üç adaklıg emitmez bolur/üçegü-turur tüz kamıtmas bolur* ‘Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça taht sallanmaz.’ (KB 802) şeklinde açıklar. Burada üç ayaklı taht bir semboldür ve Kutadgu Bilig’e göre hüküm verme, cezalandırma ve adaleti sağlama şeklinde açıklanabilir. A. Bombacı bu üç ayaklı tahtı Yunan mitolojisindeki Titan Kadın *Themis*’in tahtına benzetmektedir. Bu duruma Kafesoğlu karşı çıkmakta ve üç ayaklı tahtı eski İran’da da görmek mümkün olduğunu belirtmektedir (Kafesoğlu 1970: 33-34). Kafesoğlu’nun yaklaşımı doğru bir yaklaşımdır. Çünkü Yunan mitolojisindeki tanrıça *Themis* kadın figürüdür ve Kutadgu Bilig’de kadına karşı bakış açısı ortadadır.

Bütün bu açıklama ile birlikte ise Budizm’de de üç ayaklı taht yaygın olarak bilinir. Yukarıda da belirtildiği üzere güneş ya da çakra ‘tekerlek’ Eski Hint’te egemenliğin, korumanın ve yaratılışın simgesi olarak kabul edilir. Üç ayaklı oturak ya da tabure Eski Hint’te Harappan döneminde görülmektedir (Pathak 2016: 577). Budizm’de Buddha, üç ayaklı bir taht üzerinde oturur ve bu taht gücü, kararlılığı ve ihtişamı simgeler. Bununla birlikte üç ayaklı taht gökyüzünü, yeryüzünü ve yeraltını temsil eder. Böylece Budist kozmoloji ortaya konmuş olur ve Buddha bu üç alana da hâkim olduğunu işaret eder. Bununla birlikte taht merkez düşüncesini ifade eder. Sembolik olarak bakıldığında tahtın dünyanın merkezinde olduğu düşünülür. Merkezde olan sabittir ve sağa sola yalpalamaz. Dolayısıyla *Küntogdı* da tahtının sağlam durduğunu ifade eder. Bu onun kararlılığını gösterir. Aynı şekilde Güneş de sabittir. O hiçbir şekilde kararsız hareket etmez. Üç ayaklı sağlam taht, Buddha’nın duruşunun sağlamlığını ifade eder.

1.1.2. Küntogdı’nın Bıçağı

Kutadgu Bilig’de *bedük bir bıçekig eligde tutar/solındın urâgûn oñındın şeker* ‘Elinde büyük bir bıçak tutuyordu, solunda bir acı ot ve sağında şeker bulunuyordu.’ (KB 772), *bu böğde bıçek kim eligde-turur/bıçıklı kesigli-turur ay unur* ‘Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir.’ (KB 810) örneklerinde görüldüğü üzere *Küntogdı*’nın bir elinde bıçak vardır ve hükümdar bu bıçakla adaletsizliği ortadan kaldırdığını ve her şeyi



bıçak gibi kestiğini ifade eder. Budizm'de bıçak cehalet bağlarını kesmek anlamıyla birlikte yargıyı ifade eder. Budizm'de bıçak *samsāra* döngüsünün kesilmesini, bağların kesilmesini, yargıyı, canlının karmik eğilimlerinin kesilmesini belirtir (Beer 2003: 128). Bununla birlikte *Themis*'in elinde de adaleti sağladığı kılıcı vardır ama yukarıda da belirtildiği üzere Kutadgu Bilig yazarının kadına olan tavrından dolayı adalet sağlayıcı olarak kadını görmesi pek mümkün gözükmemektedir.

1.2. Aytoldı

Ay da güneş gibi pek çok kültürde önemli bir yere sahiptir. Aynı şekilde Türk kültüründe de oldukça önemli bir yere sahiptir ve yine Şamanların pek çok eşyasında ay figürünü görmek mümkündür. Ay pek çok kültürde kadınla eş değer tutulmakla birlikte Budizm'de de kadınla eş tutulur. Bunun için en güzel örnek *Sekiz Yükme*'te geçer. '*altın yağız yer kararığ tétir ... ay teñri kararığ tétir ... suv kararığ tétir ... tişi kararığ tétir* (Oda 2010: 318-321) Altta yağız yer karanlıktır... ay karanlıktır... su karanlıktır ... kadın karanlıktır'. Burada görüldüğü üzere yeryüzü, su ve kadın ay ile bağlantılıdır ve bunların tamamı karanlık olarak yani ışığın zıttı olarak kabul edilir. Ay ile ilgili geniş bilgi için bk. → (Eliade 2005:187-223). Bütün bunlarla birlikte ay, ölümü ve yeniden doğuşu simgeler. Her ölüm bir yeniden doğuşu ya da tam tersi her yeniden doğuş bir yeniden ölümü ifade eder. Bu da en kısa anlamıyla *samsāra* döngüsünü ifade etmekle birlikte ayın *soma* ile ya da *amṛta* ile olan ilişkisini de ortaya koyar. *Soma* ölümsüzlük içkisini temsil eder ve ölümsüzlük içkisi yeniden doğuşu ve yeniden ölüşü ya da yeniden ölüşü ve yeniden doğuşu belirtir (Buswell-Lopez 2013: 129; Cooper 1987: 154-155; Soothill vd. 1937: 479a). Bu süreç sürekli devam eder ve belki kim bilir tekrar tekrar doğuş ya da ölüş ölümsüzlük olarak algılanmıştır.

Aytoldı'nın isminin *Aytoldı* olması tesadüfi değildir. Çünkü *Aytoldı* dolunayı ifade eder. Dolunay ayın 14 ve 15. günüdür. Buddha dolunayda doğar, dolunayda aydınlanır ve dolunayda *parinirvāṇaya* girer yani ölür. Ayrıca Buddha'nın temiz doğası dolunay gibi saflaştırılmış ve parlaktır (Soothill vd. 1937: 24b). Yine Budizm'de dolunay, bilgeliği veya anlayışı temsil eder (Soothill vd. 1937: 282a). Ay ışığı *Śākyamuni Buddha*'yı ifade eder (Soothill vd. 1937: 29a). Ay, dolunay olduğunda merhamet ve aydınlanmayı yani Buddha'yı göstermekle birlikte yarım ayı temsil eden rüzgâr da kara bulutları dağıtan ya da aydınlanmayı sağlayan olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 43a). *Śākyamuni Buddha*'nın önceki inkarnasyonudur (Soothill vd. 1937: 156b). Buddha'nın *ay-sevgisi samādhi*'si insanları sevgi ve nefret endişesinden kurtaran bir uygulamadır (Soothill vd. 1937: 156a). Ay, Buddha'nın üç vücudunu temsil eder ve Buddha ışığı, Buddha doğruluğu ve Buddha bilgeliği ayın özelliği olarak gösterilir (Soothill vd. 1937: 7a). Bu bilgiler ışığında *Aytoldı*'ya bakıldığında görülecektir ki *Aytoldı* da oldukça bilge bir kimliğe sahiptir. *Aytoldı* özelliklerini sıralarken *bu ay tugsa aşnu idi az tugar/küniñe bedüyür yokaru agar* 'Ay doğarken önce çok küçük doğar, sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir.' (KB 731), *tolun bolsa tolsa ajunka yarur/ ajun halkı andın yarukluk bulur* 'Büyüyüp dolunay haline gelince dünyaya ışık saçar ve dünya halkı onun aydınlığından faydalanır.' (KB 732) örneklerini verir. Ayın dolunay olması zulmeti yırtması anlamındadır ve zulmet de cehaleti ifade eder. Ay, ayrıca Hint tanrılarında olan Tanrı *Śiva*'nın başındaki figürdür (Soothill vd. 1937: 200a). Bu açıklama oldukça önemlidir. Çünkü tanrı *Śiva*'nın en önemli özelliği onun hem dünyayı yıkması hem de onarmasıdır (Tokyürek 2019: 404). *Aytoldı*'nın *Küntogdı*'ya cevaplarında kendi meziyetlerini anlatırken *kayu ewke kirse bu ay terk çıkar/çıkarkı üçün terk yatarın yıkar* 'bu ay hangi eve girerse, oradan çabuk çıkar; çabuk çıkabilmek için de yattığı yeri yıkar.' (KB 745) ifadesini kullanır.

Aytoldi'nin kişiliği incelendiğinde de Budist etkiyi görmek mümkündür. Bunlardan ilki yokluk düşüncesidir. *meniñ bu özüm me bu yañlığ-turur/ara bar bolur ma ara yok bolur* 'Benim de tabiatım bunun gibidir, bazen var, bazen de yok olurum.' (KB 735) örneğinde Budizm'in en temel kuralı olan varlık yokluk düşüncesiyle karşılaşılır. Budizm'e göre her şey bir yanılısamadır ve bu görülen hiçbir şey gerçek değildir. Dolayısıyla canlılar bir serap içerisinde (Buswell-Lopez 2013: 2129).

Aytoldi'nin Budizm etkisi olan en çarpıcı cümleleri arasında *nelük togdum erki yana ölgeli/nelük küldüm erki sıgıt körgeli* 'Ölecek olduktan sonra sanki niye doğdum, ağlayacak olduktan sonra sanki niye güldüm.' (KB 1136), *erejlerke awnıp osal bolguçı/ölüm tutsa odlur yetilmez küçi* 'Dünya zevkleri ile oyalanarak gaflet edenler, ölüm yakalayınca uyanırlar, fakat ellerinden bir şey gelmez.' (KB 1142) ifadeleri sayılabilir. Budizm'e göre ne mutluluğun ne de üzüntünün anlamı vardır, her mutluluğun sonu üzüntü, her üzüntünün sonu ise mutluluktur. Dolayısıyla hiçbir şeye üzülmeye gerek yoktur ya da hiçbir şeye sevinmeye gerek yoktur. Çünkü her şey sonludur. Bu da mutlak sükûneti beraberinde getirir. *Aytoldi*'nin insanın ölüm esnasında uyanmasının faydasız olduğunu belirtmesi de önemlidir. Çünkü ölüm esnasındaki uyanışın kimseye bir fayda sağlamadığı ortadadır, çünkü bu uyanmanın *samsāra* döngüsüne hiçbir katkısı yoktur.

Açgözlülük ve hırs Budizm'in en büyük ızdırapları arasındadır (Tokyürek 2019: 39) ve Kutadgu Bilig de açgözlü olunmaması gerektiğini her fırsatta öğütler. Buna *ajun mâlı tērdi özüm suklukun/kalır neñ barır-men bu kün yoklukun* 'Aç gözlülük ile dünya malını topladım, mal kalıyor, ben ise bugün her şeyi bırakıp yokluk içinde gidiyorum.' (KB 1119), *üküş neñke todmaz közi suk kişi/ecel tutsa öknür itümez işi* 'Çok mal açgözlüyü doyurmaz, ecel gelince pişman olur, fakat artık işini yolunu koyamaz.' (KB 1143) örnekleri gösterilebilir.

Budizm'de en büyük ızdırap kaynağından biri de yine ihtirastır ve Skr. *kleśa* olarak gösterilir (Tokyürek 2019: 37-38). Elbette ihtiraslar çeşitlilik arz etmekle birlikte bunlardan biri de bedensel ihtiraslardır. *Aytoldi* bu bedensel arzu ve heveslerden kurtulmak gerektiğini *et öz ârzû sürgen havâka bulun/bulun bolma bolsa özüñni yulun* 'Vücut arzusuna tabi olan insan nefsinin esiridir. Onun esiri olma, olursan da kendini kurtarmaya bak.' (KB 1438), *özüñ otka atma bu dünyâ üçün/havâ boynı biçgil et özke öcün* 'Bu dünya için kendini ateşe atma, vücuttan öcünü al, nefsin boynunu kopar.' (KB 1375) cümleleriyle belirtir. Yine Budizm'de açgözlülük, arzu ve ihtiraslar Skr. *trṣṇā* 'susuzluk' olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 376b; Tokyürek 2019: 42) ve bütün arzu ve istekler ifade edilir. Kutadgu Bilig'de de *açıg suw teg ol kör bu dünyâ neñi neçe içse kanmaz ölimez eñi* 'Bu dünya malı acı su gibidir, insan ne kadar içerse içsin, kanmaz, onun dili yine ıslanmaz.' (KB 1408) şeklinde görülür.

2. Odgurmış

Budizm'de uyanmak ve uyandırmak temel kurallardan biridir. *Buddha* kelimesi 'uyanmak, düşünmek' anlamındaki *budh* kökünden gelir ve Skr. *Buddha-bhūmi* 'Buddha alanı' (Tokyürek 2019: 410), Eski Uygurcada 'odunmuşlarının orunu' (Zieme 1985: 28³⁷⁻³⁸) Uyanmışların yeri' olarak gösterilir. Bu uyanma dinsel uyanmadır. *Buddha* hem bedenini hem de zihnini söndürerek *Nirvāṇa*'ya giren kişidir. *Mahāyāna* öğretisine göre *Buddha* olmak dünyevi arzuları yok etmek, zor ve övülmeye değer uygulamaları yapmaktır. *Buddha* bütün olayları doğru gören ve bütün varlıkları ızdıraptan kurtaran kişidir (Tokyürek 2019: 410-411).



Kutadgu Bilig’de *Odgurmuş*’ın adı bu konuda anlamlıdır. *Od(ı)-gur-mış* ifadesi ‘uyandırmış’ anlamındadır. Buddha ve Bodhisattva’nın en temel görevi önce kendisinin uyanması, sonrasında da tüm canlıların uyanmasını sağlamaktır. *Mahāyāna* öğretisinde Bodhisattva, son canlı kurtuluncaya kadar *Nirvāṇa*’ya girmeyi kesinlikle reddeder. Böylece Kutadgu Bilig’de *Odgurmuş*’ın görevi canlıları uyandırmaktır. *Odgurmuş, ölümüg unıtma ay élig odun/sézik tutma kelgey saña terk üdün* ‘Ey hükümdar, uyan! Ölümü unutma, şüphe etme, o çok kısa bir zamanda sana da gelecektir.’ (KB 5408) diyerek hükümdarı uyarmıştır. Bununla birlikte *Odgurmuş*’ın tam bir *Hīnayāna* mezhebine uygun bir yapısı vardır. Çünkü kendisinin tek başına dağda yaşaması ve hiçbir canlı ile bağlantısının olmaması ve bu canlılara da fayda sağlamaması bizi bu düşünceye sevk etmektedir. *baka kördüm emdi dñim yégliki/bu yérde köründi özüm yégliki* ‘Çünkü dinimin selametini ve kendi menfaatimi bunda gördüm.’ (KB 3338), *bu halkka tüzü yapmağınça kapug/törütügli rabka kılumaz tapuğ* ‘İnsan bütün bu halka kapısını kapatmayınca yaratan tanrıya ibadet edemez.’ (KB 3341), *kişide öñin boldum erse kalı/kurug sözlemez-men ne ğıbet tili* ‘İnsanlardan ayrı yaşıyorsam, buna mukabil boş söz de sarf etmiyorum ve dedikodu yapmıyorum.’ (KB 3348), *neçe bolmasa halkka mēndin asıg/yēme körmegeyler meniñdin yasıg* ‘Her ne kadar benden halka fayda yok ise de onlar benden zarar da göremezler.’ (KB 3352) örnekleri incelendiğinde tüm halktan uzaklaşıp hiçbir canlıya fayda sağlamayan ve sadece kendi kurtuluşu için uğraşan kişiyi *Mahāyāna* mezhebi ağır bir şekilde eleştirir. Zaten bu düşünce sistemi de *Hīnayāna* mezhebine uygundur.

Odgurmuş, tiriglik kolur-men özüm ölgüsüz/yégitlik tiler-men karı bolgusuz ‘Ben ölümsüz bir hayat isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik dilerim.’ (KB 3756), *esen tut meni sen tuçı ıgsızın/bayutğıl çıgay kılmağıl neñsizin* ‘Sen beni daima sıhhat içinde ve sağ tut, zenginleştir ve hiçbir vakit fakir ve malsız bırakma.’ (KB 3757) cümlelerinde dört önemli şeyi ister. Bunlardan ilki ölümsüzlük, ikincisi gençlik, üçüncüsü sağlık, dördüncüsü zenginliktir. Bu durum *Śākyamuni Buddha*’nın dış dünyada karşılaştığı dört şeyin zıddıdır. *Śākyamuni* dış dünyada ölmüş bir adam, ihtiyar bir adam, hasta bir adam ve dilenci görmüş ve hayatın ızdırabını anlamıştı. Dolayısıyla burada *Odgurmuş, Śākyamuni Buddha*’nın kimliğine bürünür.

Budizm’in en temel kuralı ‘ben’ yani ‘ego’ düşüncesini ortadan kaldırmaktır. *Aytoldı da menidin törümüş özün men teme/özün men tēse ay unu ornuñ ol* ‘Sen meniden türemişsin, ‘ben’ deme, sen ‘ben’ dersen bak, işte değer.’ (KB 5413), *menin kökseğüçi meni kalmadı/asıg kılmağı sü itiglig tolum* ‘Ben’ diyerek göklere yükselmek isteyen benliği kalmadı, silahlı ordular ona karşı kâr etmedi.’ (KB 4830) diyerek ‘ben’ düşüncesinden kurtulmak gerektiğini ifade eder.

Budist keşişlere bakıldığında tüm dünyadan elini eteğini çekmiş, arzu ve heveslerden arınmış, benlik düşüncesinden kurtulmuş, kendisini kurtuluşa adanmış insanlar olarak görmek mümkündür. *Odgurmuş* ‘uyanmış’ olmayı *kayu tagda yügrür üñürde ewi/yēmi ot köki içgü yağmur suwı* ‘Biri dağda koşar, evi mağaradır, onun yediği ot kökü, içtiği yağmur suyudur.’ (KB 6155), *kayusı örüm kedti bükri uça/kayu yér kezer bu közi yaş saça* ‘Biri çullara bürünmüş, biri gözünden yaş dökerek diyar diyar dolaşır.’ (KB 6157), *kayusı yēmez aş özin sızgurur/ayu tünle yatmaz adakın turur* ‘Biri yemek yemez, kendini zayıflatır, biri gece yatmaz, ayakta durur.’ (KB 6158), *bu yañlıg yorırlar odunmiş kişi/udemiş-tururmız usayuk başı* ‘Uyanmış insanlar böyle yaşarlar, gafillerin gafili biz ise uykuya dalmışız.’ (KB 6159) cümleleriyle ifade eder ve onun bu düşüncesi tam bir Budist keşişin tanımıdır.

havâ nefis boyunun sığı ked katıg/özün ötrü balsa tapugda tatıg ‘İnsan ibadette zevk bulabilmek için hevesin kafasını iyice ezmelidir.’ (KB 3342), *negü tēr eşitgil sakınuk kişi/havâ bire bolmaz bütün dîn işi* ‘Takva sahibi insan ne der dinle, nefesine kapılan kimse din işini tam yapamaz.’ (KB 3343), *havâ nefis bile kör yağı ol ulug/bu iki azıtur tapugçı kulug* ‘Din hevesin ve nefsin en büyük düşmanıdır, bu ikisi ibadet etmek isteyen kulu yolundan şaşırtır.’ (KB 3344), *havâka bolu bërse tutgun bolur/et öz ârzû balsa mēni kul kılur* ‘Nefesine kapılırsa insan onun esiri olur, tenin arzusuna uyarsam, beni kul eder.’ (KB 3345), *havâka basıkma ukuş birle kes/et öz baş kötürse bilig birle bas* ‘Hevesin tesirinde kalma, akıl ile karar ver, ten başkaldırırsa bilgi ile hâkim ol.’ (KB 3346) örnekleri incelendiğinde de *Odgurmuş*’ın arzu ve hevese karşı bakış açısını görmek mümkündür. Yukarıda da belirtildiği üzere Budizm zaten arzu ve hevese karşıdır.

Budizm dünyaya, bedene karşı oldukça serttir. Bu yüzden bedeni ve dünyayı terk etme esastır. *Odgurmuş*’ın söylemleri de bunun üzerinedir. *bu dünyâ yağı ol et öz bir yağı/bu iki yagınıñ yadıqlıgı ağı* ‘Bu dünya bir düşmandır, vücut ise başka bir düşmandır, bu iki düşmanın ağı her tarafa yayılmıştır.’ (KB 3589), *bular da idi sarp bu yawlak yağı/et öz dîn tegir ol üküşrek çoğı* ‘Bunlar arasında en sert ve kötü düşman vücuttur, en çok gürültü de ondan çıkar.’ (KB 3591), *mēni muñka tegrür et öz emgetür/ara küldürür kör ara yıglatur* ‘Bana vücudum ızdırıp ve zahmet çektirir, bazen güldürür, fakat bazen de güldürür.’ (KB 3595), *bir ârzû yitürse takı bir kolar/takı birni balsa tükel beg bolur* ‘O bir arzusuna kavuşursa bir başkasını ister, onu da bulursa artık insana tamamen hâkim olur.’ (KB 3597), *negü tēr eşitgil özin basmış er/havâ boynı yençip özin tutmuş er* ‘Hava ve hevese galip gelerek nefesine hâkim olmuş insan ne der dinle.’ (KB 3639), *et özke bulun bolma bilgi ulug/et öz bulnasa kör kolar dîn yulug* ‘Ey büyük bilgi sahibi vücudun esiri olma, vücut seni esir ederse, fidye olarak dinini ister.’ (KB 3640), *özüm kodtı dünyâ tilek ârzûsın/tilekim tükendi kesidi sözüm* ‘Bu dünya ile ilgimi kestim ve bütün dilek ve arzuları üzerimden attım, artık dileğim kalmadı, işte bu kadar.’ (KB 4732) örneklerinin tamamı Budist söylem üzerine bina edilmiştir.

Budizm’de mal yerilir, fakirlik övülür. Aynı şekilde Kutadgu Bilig’de de mal yerilir fakirlik övülür. *ağır yük yüdüp bu özün yalıñuzun/yalıñ aç yorır sen ne yunçıg özün* ‘Tek başına ağır zahmetlere katlandın, aç ve çıplak yaşıyorsun, dermansız bir hâldesin.’ (KB 3328), *üdürse bayat bir tilemiş kulın/añar dünyâ bërmez arıtur yolın* ‘Tanrı herhangi bir kulunu seçerse, ona dünya malını vermez, bu suretle onun yolunu temizler.’ (KB 3524), *bayusa bolur ol bodun kötkisi/çıgaylık bile ol köñül kodkısı* ‘İnsan zenginleşirse aşağılık olur, alçak gönüllülük ancak fakirlik ile mümkündür.’ (KB 3527), *yalıñ togmış er kör yalıñ barğu ol/nelük dünyâ tērmek yana kodgu ol* ‘Çıplak doğmuş olan insan çıplak gidecektir, dünya malını toplamak neye yarar, tekrar bırakılacak olduktan sonra.’ (KB 3528), *negü tēr eşitgil sakınuk odug/yırac tur bu dünyâ tegürgme yodug* ‘Takva sahibi ve uyanmış olan insan ne der, dinle, uzak dur, bu dünya malının sana zararı dokunur.’ (KB 3552) cümleleri buna en güzel örneklerdir.

Budizm’de Bodhisattva’nın görevi *samsâra* döngüsündeki tüm canlılar kurtuluncaya kadar onlar için mücadele etmektir. Bu bağlamda Bodhisattva ya da herhangi bir kişi sevabın başkalarına devri, başışlanması düşüncesi ile dua edebilir. Bu duaya Eski Uygurcada *buyan evirmek* denilmektedir (Tekin 1966: 390). Kutadgu Bilig’de de buna en güzel örnek *biziñde osalrak adın kim bolur/yazuk biz kılurmız du’â ol kılur* ‘Bizden daha gafil kim olabilir, günahı biz işleriz. O ise bizim için dua eder.’ (KB 5837) cümlesidir.

2.1. Odgurmuş'ın Sadaka Tası ve Asası

Śakyamuni Buddha aydınlanmaya başladıktan kısa bir süre sonra, dört yöndeki dört Büyük Koruyucu Kral, kendisine en güzel kıymetli taşlardan ve sıradan taştan yapılmış basit bir sadaka tası sunar. Fakat *Śakyamuni Buddha'nın* basit olan sadaka tasını kabul ettiği ya da diğer kıymetli taşların da mucizevi şekilde birleştiği ve basit olan sadaka tasının içine girdiği belirtilir. Budizm'in en önemli sembolik unsurlarından biri de sadaka tasıdır. Budist cemaate mensup bir kişiye verilen ilk araçlardan biri sadaka tasıdır. Bir Budist rahibin geleneksel sadaka tası, Buddha alanının en yüksek Buddha'nın başındaki yumru gibi şekillenmiştir. Sadaka tası oturmuş Buddhaların ve müritlerin sol bilge elinde tutulur. Sol el, meditasyon hareketlerinde sıklıkla kullanılan bir eldir ve sadaka tası ile birlikte vazgeçmeyi ve boşluk meditasyon duruşunu ifade eder. Bununla birlikte Budist rahibin demir asası arhat ve Buddha'nın rahipleri tarafından sağ elde tutulur. Bu asanın üç işlevi vardır. Bunların ilki baston olarak kullanılmasıdır, ikincisi asanın metalik gürültüsü dilenme yolundaki yılan ve küçük canlıları kaçırmasıdır, üçüncüsü ise insanları Budist keşişin dilenme yoluna çağırmasıdır. Bir rahip sessizlik yemini etmiştir ve bir kadına gözlerini kaldırıp bakamaz. Bu yüzden insanlar asanın tıkırtısına gelir ve sadaka tasına koyacaklarını koyarlar (Beer 2003: 182-185). Kutadgu Bilig'de de *Odgurmuş* öldüğü zaman sadece bir çanak ve asa bırakmıştır. *turup rekve birle tayakın ahp/ilig utru urdı kumaru kılıp* 'Kalkıp kardeşinden yadigâr kalan çanak ile değneği alıp hükümdarın önüne koydu.' (KB 6322) cümlesi de buna örnektir.

2.2. Dağ ve Mağara

Dağ ve mağara kültürü tüm dinlerde ve kültürlerde bulunmaktadır. Özellikle dağ kültürü gerek doğu dinlerinde ve gerekse Semitik dinlerde önemli yer tutar. Örneğin İslamiyet'te Hz. Peygamber tanrıya ibadet etmek için Nur Dağındaki Hira mağarasına kapanır ve orada tefekkür eder. Hz. Musa'nın 10 emri aldığı yer Sina Dağı'dır. Hint felsefesinde ise gelenek olarak keşiş olmak isteyen insanlar 29 yaşında evlerini terk ederler ve bir ormana sığınır ve burada erginliğe ulaşmayı amaç edinirler. *Śakyamuni* de gerçeği aramak için 29 yaşında evini terk eder ve ormanda 6 yıllık bir serüven yaşar, çeşitli cemaatlerin uygulamalarını yapar ve oralarda aydınlanmayı ya da kurtuluşu elde etmeye çalışır. Fakat bu toplulukların hiçbiri onun aydınlığa ulaşmasını sağlamaz. Kendisi ne zaman bu topluluklardan ayrılıp kendi başına kalırsa o zaman aydınlığa ulaşır. Dağ kültürü merkez düşüncesini de simgeler ve merkez kâinatın merkezi olarak görülür (Eliade 2005: 136). Mağara ise anne karnına dönüş ya da tapınaklardır (Roux 2011: 95). Dolayısıyla Budist inanışta tapınaklar dağlık yerlere ve kimsenin kolay kolay ulaşamayacağı yerlere yapılır.

Kutadgu Bilig'de *Odgurmuş*'ın dağda ve mağarada yaşamasından bahsedilmiş ve onun halkın arasına katılması için öğütler verilmiştir. *velîkin ewürdi bu dünyâda yüz/turup tagka kirdi köñül kıldı tüz* 'Fakat o bu dünyadan yüzünü çevirdi; kalkıp dağa çıktı, dünya endişelerini gönlünden uzaklaştırdı.' (KB 3148), *yakın ka kadaştın yitürmiş sen öz/ulus kend bodundın ewürmiş sen yüz* 'Sen yakın akraba ve kardeşlerinden uzaklaşmışsın; köy, kasaba ve şehir halkından yüz çevirmişsin.' (KB 3203), *turup tagka kirmiş özün yalñuzun/tapug kılguca bu tapug ked uzun* 'İbadet etmek için kalkıp tek başına dağa çıkmışsın, fakat bu ibadet çok uzun sürmüştü.' (KB 3204), *kişi edgüsi bu öz asgın kodup/kişi asgı kolsa kör emgek yüdüp* 'Kul adı bundan dolayı kula unvan oldu, o dağa çekilip gece gündüz ibadet etmeli.' (KB 3245), *kul atı anın boldı kulka ayag/tapug kılta tün kün ulu bolsa tag* 'Kendim dünyadan kaçarak buraya geldim, tekrar oraya nasıl giderim.' (KB 3357), *özün koldı erse bu zâhid atın/atın boldı zâhid özün tag katın* 'Sen bu zahit adını

istediğin için adın zahit oldu ve kendin de dağlara çekildin.’ (KB 3915), *negü tēr eşitgil bagırsak sözi/üñürde turuglı sakınuk özi* ‘Mağarada yaşayan merhametli ve takva sahibi insan ne der, dinle.’ (KB 4766), *turup bardı andın yana tag tapa/kadaşı udu bardı elgin öpe* ‘Odgurmuş oradan ayrılp dağlara doğru gitti, kardeşi elini öptü ve bir müddet beraber yürüdüler.’ (KB 5446) örnekleri bu konuda verilebilir.

3. Dünya Zindanı, Çamur

Saṃsāra, ızdırap ve aldanma dünyasındaki sıradan insanların çektiği doğum ölüm döngüsü olarak tanımlanmaktadır. Hindistan’da ilk olarak *Upaniṣatlar Dönemi*’nde görülen teori daha sonra Budizm’de de kendini gösterir. Sıradan insanların üç dünyadaki yani arzu dünyası, şekil dünyası ve şekilsizlik dünyasındaki ve altı hayat biçimindeki canlıların sınırsız doğum ölüm döngüsü içinde olmalarını ifade eder. Budist düşüncenin esası, varlıkları ızdırap ve aldanmaların dünyasındaki doğum ölüm döngüsünün tekrarından kurtarmaktır. Yani asıl amaç, canlıları *Vimokṣa* ‘kurtuluş’a ulaştırmaktır. Budist düşünce, varlıkları hem bu döngüden hem de altı yoldan birinde doğmaktan kurtarmayı amaçlamıştır. Varlıkların bu döngü içerisinde sürekli dönüp durmalarının nedeni ise arzu ve cehaletleridir. Canlıların özgürlüğe kavuşabilmeleri ve aydınlığa ulaşabilmeleri için bu arzu ve cehaletlerinden kurtulmaları gerekmektedir (Tokyürek 2019: 445-446). Budizm’de özellikle cehalet yeniden doğumun yegâne sebebidir ve canlı gaflet uykusundan uyandığı vakit kurtuluşa ermiş olur. Kutadgu Bilig’de *Ögdülmiş, Odgurmuş*’a gaflet ile ilgili şunları söyler: *udımış bu köñlüm özüm gafleti/méni odguru bérdi üdlek öti* ‘Gaflet yüzünden bu gönlüm uyumuş idi, bu zamane nasihati beni uyandırdı.’ (KB 5690) ve *kişi tapğı kıldım tiriglik ıdıp/ayat tapğı kaldı usandım ıdıp* ‘Hayatım boyunca insanlara hizmet ettim, bu ihmal ve gaflet uykusu içinde tanrıya ibadet geri kaldı.’ (KB 5693). Budizm’de gaflet uykusundan uyanamayan yani cehalet içinde olan kişi *samsāra* döngüsü içinde dönmeye mahkûmdur. Eski Uygur Budist metinlerinde *samsāra, tınl(ı)glarıg taşgaru üntürti sansarlıg kök titigdin tēp* ‘Canlıları yeşil çamurdan dışarı çıkardı diye’ (Uzunkaya 2017: 236) örneğinde olduğu gibi bazen bir çamura, *busuşlug taloy* (Kaya 1994: 639¹⁹; Gulcalı 2015: 800) ‘kaygı denizi’, *tugmaklıg ölmeklig iglemek karımak ölmeklig busuş kadgulug suv* (Kaya 1994: 112¹⁰⁻¹²) ‘doğumlu, ölümlü, hastalıklı, yaşlı, ölümlü, kaygılı su’, *tüpsüz kıdıgsız emgeklig taloy ügüz* (Kaya 1994: 582¹⁵⁻¹⁶) ‘dipsiz kıyısız ızdıraplı deniz’, *ol tınlıg bo yértinçüdeki taloy ügüz tegzinçinge çomar batar* (Oda 2010: 218-219) ‘O canlı yeryüzündeki deniz girdabına batar.’ (Tokyürek 2019: 447-448) örneklerinde olduğu gibi kaygı denizine ve doğum, ölüm, hastalık ve yaşlılık ızdırabıyla dolu *samsāra* döngüsüne benzetmektedir. Kutadgu Bilig’de *Küntogdı, Ögdülmiş’e tünek ol bu dünyâ kötürgil köñül/ediz ordu él kol sen amrul amul* ‘Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama, sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve sükûna kavuş.’ (KB 3084), *cefâcı bu dünyâ cefâ kıl anar/cefâ kılsa ötrü yaraşur sañar* ‘Bu dünya cefakârdır, sen de ona cefa et, ona ne kadar cefa edersen, o da sana o kadar ram olur.’ (KB 3088), *ayâ yolda azmış başı teziginük/ayı sewme dünyâg tüpi ol öyük* ‘Ey yoldan azmış, başı dönmüş adam, bu dünyaya hiç gönül verme, onun gibi bataklıktır.’ (KB 3089), *öyüкке kirigli üyüldi kodı/örü kelmedi ol sewinç bulmadı* ‘Kendini yukarı çek, bataklıktan kurtul; ibadet ile kulluk vazifelerini yerine getir.’ (KB 3090) şeklinde cevap verir. Bu da bu dünyayı *samsāra* döngüsündeki gibi bataklığa ızdırap denizine benzettiğini gösterir. Aynı şekil de *Odgurmuş* da bu dünyayı *ikinçi cefâcı bu dünyâg bilip/cefâ kıldım aşnu cefâ kılga tēp* ‘İkincisi bu cefacı dünyanın bana da cefa edeceğini bildiğim için ben ondan evvel davranıp ona cefa ettim.’ (KB 3740), *barı tap kereksiz adın artukum/bu dünyâ tüpi ked öyük ol sukum* ‘Olanım bana yeter, bundan fazlası lüzumsuzdur, ey tamahkâr, bu dünyanın dibi kurutulması imkânsız bir bataklıktır.’ (KB 3795), *bu dünyâ işi bek tuzakçı-turur/tuzakka ilinme séni berkitür* ‘Bu dünya işi sağlam bir



tuzaktır, tuzağa düşme, seni sımsıkı yakalar.’ (KB 4824), *bu dünyâ yağı ol bu nefsiñ yağı/bu iki yağınıñ yadırlığı ağı* ‘Bu dünya bir düşmandır, nefsin ise başka bir düşmandır, bu iki düşmanın her yerde tuzağı hazırdır.’ (KB 5322) şeklinde görür.

Sonuç

İslami dönem edebiyatının önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig her ne kadar İslami etkiyle yazılmış olsa da gerek kullanılan sembolik ifadelerde ve gerekse diyaloglarda Budist etkiyi görmek mümkündür. Bu Budist etkinin İslami dönemde İslami şartlara göre yazılan bir eserde belirtilmesi yadsınmakla birlikte unutulmamalıdır ki hiçbir millet önceki dinini ya da kültürünü tamamıyla dilden ya da kültürden uzaklaştır(a)maz. Bu doğrultuda incelenen Kutadgu Bilig’de *Küntogdı*, Budizm’de idealize edilen hükümdar *Cakravarti* ile ilişkilendirilebilir. Yine *Küntogdı*, bazı konuşmalarında *Odgurmuş’a* söyledikleriyle *Śākyamuni Buddha’yı* anımsatır. Bununla birlikte *Küntogdı’nın* gerek tahtı gerekse bıçağı Budizm ile bağlantılıdır. Özellikle *Odgurmuş’ın* konuşmalarında Budizm’in temel prensiplerini görmek mümkündür. *Odgurmuş* metin boyunca sanki Budist bir keşişi işaret eder. Bu bağlamda onun miras olarak bırakmış olduğu kâse ile asa da manidar olsa gerek. Bununla birlikte Kutadgu Bilig’deki dağ, mağara ve dünya sembollerinde de Budist etki görülür. Sonuç olarak Kutadgu Bilig İslami dönem eseri olmasına rağmen eserde Budist etki vardır.

Kısaltmalar

DLT Divanü Lügati’t-Türk

KB Kutadgu Bilig

Skr. Sanskritçe

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R. (1994). *Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BEER, R. (2003). *The handbook of Tibetan Buddhist Symbols*. Chicago: Serindia Publication. Chicago, 2003
- BUSWELL, R. E. (2003). *Encyclopedia of Buddhism*. Volume 1-2. Macmillan, Thomson Gale. USA.
- BUSWELL, R. E. – D. S. LOPEZ (2013). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton University Press Princeton and Oxford
- COOPER, J. C. (1987). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London: Thames and Hudson.
- ÇAĞATAY, S. (1968). ‘Kutadgu Bilig’de Odgurmuş’ın Kişiliği’. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara. s. 39-49.
- ÇAĞATAY, S. (1970). ‘Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş’, *Türk Kültürü*, S. 98, Ankara: 1970, s. 27-44.
- ELIADE, M. (2005). *Dinler Tarihi, İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*. (Çev. Mustafa Ünal). Konya: Serhat Kitabevi.

- Hindu Astrology and insight*. 2011. <https://www.scribd.com/doc/291525985/Hindu-Astrology-An-Insight>. Erişim Tarihi: 01.09. 2019.
- İNALCIK, H. (1966). ‘Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri’. *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü. s. 259-271.
- IRONS, E. A. (2008). *Encyclopedia of Buddhism*. New York: Infobase Publishing.
- GULCALI, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Öyküsü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAÇALIN, M. S. (2019). *Kutadğu Bilig Metin*. İstanbul.
- KAFESOĞLU, İ. (1970). “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”. *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. s. 1-38.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ODA, J. (2010). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrımış in Old Turkic. Text Volume I*. Kyoto: Hözökan.
- PATHAK, A. (2016). “Throne-Āsandī, Pällanka, Siṃhāsana: An Indian Perspective”. *Indian Journal of History of Science*, 51. 4. pp. 576-584
- REVİRE, N. (2017). ‘Solar Symbolism in Early Buddhist Literature’. *Berliner Indologische Studien Berlin Indological Studies*. Ed. Gerd J.R. Mevissen and Jürgen Neuss. Weidler Buchverlag.
- ROUX, J-P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- SOOTHILL, W. E.-L. HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, London 1937.
- TEKİN, Ş. (1966). “Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)”. *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü. s. 390-411.
- The Encyclopedia of Religion*. Mircea Eliade editor in chief, 1-16 volume. Macmillan Publishing Company, Newyork: 1987.
- THOMPSON, R. L. (1989). *Vedic Cosmography and Astronomy*. Los Angeles: Bhaktivedanta Book Trust.
- TOKYÜREK, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Anakara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZIEME, P. (1985). *Budistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archeologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients.

İnternet Kaynakları

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=1161377001&objectId=225512&partId=1 (Erişim Tarihi: 13.08.2019)



EK



Şekil 1: Oturan Buda

(British Museum'daki Buddha heykelinin Gautama Buddha'ya değil de Maitreya Buddha'ya ait olduğu belirtilmiştir).



DİVÂN-I HİKMET'İN SES UYUMU ÜZERİNE (KÖKŞETAV NÜSHASI)

Ali AKAR*
Senbek UTEBEKOV**

ÖZET

Ses uyumsuzluğu, Çağatay Türkçesi ve çağdaş Karluk lehçelerinin en önemli fonetik sorunlarından biridir. Söz konusu lehçelerle ilgili yapılan çalışmalarda da bu konu ele alınmıştır. Özellikle Kemal Eraslan, bu konu üzerinde yapmış olduğu çalışmada Çağatay Türkçesi metinlerindeki kalınlık-incelik uyumuna aykırı düşen on bir ek tespit etmiştir. Divân-ı Hikmet'in Kökşetav (Kazakistan) nüshasının ses uyumuna baktığımızda da çeşitli kelime ve ekler arasında sağlam bir uyum olmadığı görülmektedir. Ünlüler kalınlık-incelik uyumu ve düzlük-yuvarlak uyumu olmak üzere iki aşamada irdelenmiştir. Ünsüzler ise tonlu + tonlu ve tonsuz + tonsuz uyumuna uyup uymamalarına bağlı olarak sınıflandırılmış ve ele alınmıştır. Bazı ses değişmelerinden kaynaklanan kelime kökü ve gövde içindeki ses uyumsuzlukları incelenmiştir. Ses uyumunu bozan elliye yaklaşık ek tespit edilmiştir. Bu ses uyumunun dışında kalan eklerin kullanım sıklığı metinde değişiklik göstermektedir. Bu eklerden bazıları, ilk görüldükleri andan itibaren metinlerde genel temayüle aykırı kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli nedenlerden dolayı ses değişmesine uğrayan birçok ek, ses uyumunun bozulmasına sebep olmuştur. Makalede, Divân-ı Hikmet'teki ses uyumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan-ı Hikmet, Kökşetav Nüshası, Ses Uyumu.

ON THE ADAPTATION OF THE DİVÂN-I HİKMET (KÖKŞETAV COPY)

ABSTRACT

Vocal disharmony is one of the most important issues regarding Chagatai Turkish and contemporary Karluk dialects. Studies on these dialects also focus on this issue. Especially, Kemal Eraslan found eleven suffixes which were contrary to palatal harmony in Chagatai Turkish texts. When we look at the vocal harmony of the Kökşetav (Kazakhstan) copy of Divân-ı Hikmet, it is seen that there is no vocal harmony between various words and suffixes. In this article, vowels were examined in terms of palatal harmony and labial harmony. Also, consonants were classified and examined in terms of voiced + voiced and unvoiced + unvoiced consonants. Vocal disharmony in root and stem of the word which results from some sound changes, were examined. Nearly fifty suffixes were found which caused to vocal disharmony. Frequency of occurrence of the suffixes which stayed out of this harmony, changes in the text. We can see some of these suffixes contrary to general use from the beginning of the texts. Many suffixes which changes in terms of vocals, stem from different reasons, caused to vocal disharmony. In this article, vocal harmony in Divân-ı Hikmet were examined.

Keywords: Divan-ı Hikmet, Kokshetav Copy, Vocal Harmony.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.02.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.03.2020

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MUĞLA;
ORCID: 0000-0002-2950-6940, E-posta: akar@mu.edu.tr

**Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı, MUĞLA; ORCID: 0000-0003-3557-6758, E-posta: senuteb@gmail.com

Giriş

Ahmed Yesevî'ye atfedilen 400'den fazla elyazmanın olduğu kaydedilmektedir (Qurişjanov, 2010: 388). Orta Asya ülkeleri başta olmak üzere Rusya, Türkiye, İran, Mısır, Hindistan, Macaristan, Fransa, Azerbaycan, İtalya vb. ülkelerin kütüphanelerinde, müzelerinde ve şahsi kütüphanelerde Ahmed Yesevî'nin eserlerinin elyazmaları ve basma nüshaları bulunmaktadır. Bunlara rağmen *Divân-ı Hikmet*'in ilk nüshası henüz elimize geçmiş değildir. En eski nüsha hakkında bilgi ise h. 915 (M. 1509-1510) yılında yazılmış *Mihmânnâme-i Buḥârâ* adlı eserinde yer almaktadır. Eserdeki bilgiye göre, eserin yazarı olan İranlı âlim ve tarihçi Fazlullah bin Rûzbihân, Ahmed Yesevî külliyesini ziyaret etmiş ve orada Yesevî'ye ait Türkçe tasavvufî bir esere rastlamıştır. Rûzbihân'ın gördüğü fakat henüz elimize ulaşmayan bu eser hikmetlerin nüshalarının ilk örneklerinden biri olabileceğini düşündürmektedir (Qambarbekova 2011: 44; Eraslan 2012: 429).

Son dönemlerde Yesevî ve Yesevîlik üzerinde çalışmalar hız kazanmıştır. Dolayısıyla *Divân-ı Hikmet*'in şimdiye kadar gün yüzüne çıkarılmamış çeşitli nüshaları bilim dünyasına tanıtılmaktadır. Mehmet Mahur Tulum, *Divân-ı Hikmet*'in Mısır nüshasını ele alarak kapsamlı bir çalışmayı ortaya koymuştur (2019). Nadir Hasan ile Metin Karaörs de İstanbul ve Kayseri'de bulunan bazı nüshalar hakkında çalışmaları ele almıştır (Karaörs, 1993; Hasan, 2009; Hasan, 2018). Emek Üşenmez Türkmenistan Milli Elyazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesindeki Hoca Ahmedî Yesevî ve Süleyman Bakırganî'ye atfedilen el yazmaları üzerine makale yayımlamıştır (2014). J. Arzıbayeva, Kırgızistan'ın Batken şehrindeki bir şahsın özel kitaplığında bulunan bir *Divân-ı Hikmet* nüshasının dil özellikleri üzerine çalışma yapmıştır (2019).

Bununla birlikte 2017 yılında Ercan Petek ile Serdar Dağıstan, Kazakistan'ın Kökşetav şehrinde bulunan hikmetlerin nüshaları üzerinde *Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası* (2017) ve *Divân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Kökşetav Nüshası* (2017) başlıklı iki makale yayımlamıştır. Nüshayı tanıtmaya amacıyla yazılan bu makalelerde eserin ilk on sayfası üzerinde dil incelemesi yapılmıştır. Bu nüsha üzerine tarafımızdan doktora tezi yapılmaktadır. Kazakistan'ın Kökşetav şehrindeki Edebiyat ve Sanat Müzesi Temel Kitaplar Bölümünde 639 no'lu kayıta bulunan bu nüsha, *Divân-ı Hikmet*'in diğer nüshaları gibi Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak bazı kelimelerdeki noktalamaların eksik ya da fazla olması dışında Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin asli şekli korunmuştur. Fakat Türkçeleştirilmiş ve yazım yanlışlığından kaynaklanan kısımlar da vardır. Metin, talik yazı tipiyle yazılmış ve harekesizdir.¹ Bazı sayfalarda sayfa takip kılavuzu (reddâde) sistemi kullanılmıştır.

Bu çalışmada *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasının ses uyumuyla ilgili özellikleri incelenecektir.

Ünlü Uyumu

Bütün Altay ve bazı Ural dillerinde olduğu gibi Türkçede de ünlü uyumu düzenlidir. Fakat Orta Türkçe dönemi metinlerde, çağdaş Özbek ve Uygur Türkçelerinde (Arat 1987: 908-910; Öztürk 1994: 7-9; Coşkun 2000: 22-24) çeşitli sebeplere bağlı ünlü uyumunun bozulduğu görülmektedir. *Divân-ı Hikmet*'te de bu durumla yer yer karşılaşmaktayız.

¹ Kemal Eraslan'ın belirttiği gibi *Divân-ı Hikmet*'in yalnız St. Petersburg nüshası harekelidir (1992: 21).



Dil Uyumu (Kalınlık-İncelik Uyumu)

Karlık lehçeleri hariç gerek Eski Türkçede gerekse çağdaş Türk lehçelerinde en düzenli ses uyumlarından biri dil uyumudur. Metnimizde, bazı istisnalar ve müstensih hatasından kaynaklanan kalınlık-incecik uyumuna aykırı yazımlar dışında Türkçe kökenli kelimelerde kuvvetli bir dil uyumunun olduğu görülmektedir.

<i>âşıklaırğa</i> (55a/8),	<i>karanđuluđ</i> (26a/8),	<i>meclisige</i> (32b/1),
<i>azđanlarnı</i> (31b/8),	<i>karındaşka</i> (43b/4),	<i>ötkenlerdin</i> (28a/9),
<i>bérmegil</i> (34a/6),	<i>kéçürgey</i> (55b/1),	<i>tüymegen</i> (47b/10),
<i>dertligke</i> (57b/3),	<i>kılmağanın</i> (78a/5),	<i>urđanlarğa</i> (50b/6),
<i>halğa</i> (6b/1),	<i>körmegeysin</i> (84b/11),	<i>yaşlılardın</i> (52a/6),
<i>istedüğümnı</i> (47a/11),	<i>kulağımğa</i> (28a/6),	<i>yakđay</i> (19b/9),
<i>kaçırđay</i> (23a/6),	<i>kulağlık</i> (53b/5),	<i>yaraşmağıl</i> (46a/2),
<i>kalđanlarğa</i> (53b/7),	<i>kulığa</i> (38a/4),	<i>yaratđannı</i> (5b/11) vb.

Dil Uyumunun Bozulması

Metnimizde, bazı eklerin kalınlık-incecik uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Kemal Eraslan, istinsah hatalarını aşan damak uyumunun bozulmasının Klâsik Çağatay dönemi yazı dilinde çok yaygınlaştığını vurgular (1970: 113). Bu durum, genellikle ince sıradan bir kelimeye /k/, /ğ/, kalın sıradan kelimelere /k/, /g/ ünsüzlerinin getirilmesi ve /k/ > /k/, /ğ/ > /g/, /k/ > /k/, /g/ > /g/ ünsüzlerinin yanındaki ünlüyü de etkisi altına almasından kaynaklanmaktadır. Rabiğa Sızdıqova, *Divân-ı Hikmet'in* Semerkand nüshasında birkaç örnekte kalın sıradan kelimelere ince sıradan; ince sıradan kelimelere de kalın sıradan eklerin getirildiğini ve söz konusu olan uyumsuzluğun sadece isimlerde değil fiillerde de karşılaştığına değinmiştir². *Divân-ı Hikmet'in* Kökşetav nüshasında ise dil uyumunun bozulmasına yol açan dokuz ek tespit edilmiştir. Bu ekler sırasıyla:

{+ĞA} Yönelme Hâli Eki

Divân-ı Hikmet'te yönelme hâli eki damak uyumuna girmeyen eklerin en sık görülenlerindedir. Birçok kalın sıradan kelimeye yönelme hâl ekinin ince şekli getirilmiştir. Bu durum genellikle Arapça ve Farsça bazen de Türkçe kelimelerde karşımıza çıkmaktadır.

<i>âşıklarge</i> (50a/9),	<i>ayturge</i> (43a/10),	<i>giryānlarge</i> (83b/2),
<i>atage</i> (27b/2),	<i>bīdārlarge</i> (65b/11),	<i>tarīkatke</i> (40b/4).
<i>fūlge</i> (38b/9),		

Buna paralel, birçok yerde kelimenin ince sıradan olmasına rağmen yönelme hâl ekinin kalın sıradan şeklinin getirildiği görülmektedir. Bu durumla sadece alıntı kelimelerde değil, Türkçe asıllı kelimelerde de karşılaşılmaktadır.

<i>ālemğa</i> (37a/6),	<i>ibrahimğa</i> (27b/3),
<i>bidāyetğa</i> “başlamaya” (43a/8),	<i>işleriğa</i> (66b/1),
<i>çölğa</i> (66a/4),	<i>kāfirlerğa</i> (78a/7),
<i>hāzretiğa</i> (50a/6),	<i>ķudretiğa</i> (53a/2),
<i>h'ācesiğa</i> (19b/3; 22a/10),	<i>yūziğa</i> (36a/11),
<i>sīnesiğa</i> “göğsüne” (6b/7),	<i>tāliblerğa</i> (41b/7; 41b/8),

2 bk. *sözlerğa, közğa; yer astıge, yakşılarge; barge, kılgen* (Sızdıqova 2014: 64-65).



sözimğa (33b/11), zikriğa (71b/9) vb.
kürsîğa "kürsüye" (47a/5),

{+IIK} Sıfat Türeten Ek

Eski Türkçede eklendiği kelimeye bulunma, aitlik, mensubiyet ve ilgi ifadesi katan bu ek, Türkçenin çeşitli dönemlerinde yaygın şekilde kullanılmıştır (Gabain 2007: 44; Eraslan 2012: 99-100; Ercilasun 2007: 167; Taş 2015: 48-57; Kalsın 2004: 106-107; Argunşah 2003: 105; Eckmann 2017: 50). Eski Türkçede ekin sonundaki ünsüz her zaman tonluydu. *Divân-ı Hikmet*'te de birkaç örnekte sonundaki tonlu ünsüz korunmuştur.³ Bununla birlikte diğer Çağatay dönemi metinlerinde (bk. Argunşah 2003: 104; Eckmann 2017: 49-50) olduğu gibi genellikle ekin sonundaki ünsüz tonsuzlaşarak diğer isimden isim yapma ekiyle karışmıştır. Sıfat türeten ek, *hüş kudretlik perverdigâr bir ü barım* (22b/2), *çın dertlikni⁴ işi érür süz ü güdâz* (63a/8) gibi bazı örneklerde dil uyumunun dışında kalmıştır.

{-mAK} Mastar Eki

Divân-ı Hikmet'te mastar eki birçok yerde yalın şekilde kullanılmıştır. Birkaç örnekte de iyelik eki, yönelme ve belirtme hâli ekleri getirilmiştir. Bu ekin kalın ve ince değişkeleri bulunmasına rağmen birkaç örnekte ince sıradan kelimelere ekin kalın şekli getirilmiştir. Bu durum ilgili kelimelerde ünlü uyumunun bozulmasına neden olmuştur.

hürkmağ (59a/8), *kiymağ* (59b/8), *küymağ* (20b/5),
izlemağ (31a/3), *kilmağıñ* (42b/10), *süymağ* (59b/10),
kezlenmağ (31a/4), *kirmağ* (62b/7), *tökmağ* (59a/9).

Fiil Çekim Ekleri

{-sAK} Şart I. Çokluk Eki

Hikmetlerde şart kipi, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Eski Türkçedeki {-sAr} ekinden gelişmiş {-sA} ekiyle karşılanmaktadır. Bu ek aynı zamanda bazen dilek, istek bazen de pişmanlık anlamlarını taşımaktadır. Menimizde şart kipinin birçok örneği vardır. Bunlardan *körşak* (30b/10) örneğinde ekin dil uyumuna uymadığı görülmektedir.

{-Ġil} Emir II. Şahıs Teklik Eki

Divân-ı Hikmet'te {-Ġil} II. teklik emir kipine sık sık rastlanmaktadır. Ek, genellikle dil uyumuna uymaktadır. Aşağıdaki örneklerde ise ünlü uyumunun dışında kalmıştır.

kirmeğil (34a/4), *tiğmeğil* (3b/11), *yürmeğil* (34a/5)

{-ĠIn} Emir II. Şahıs Eki

Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde karşılaştığımız II. şahıs teklik emir kipi {-ĠIn} *Divân-ı Hikmet*'te *tapkin* "bulun, bul" (52a/6), *yatmakın* "yatmayın, yatma" (27b/10) örneklerinde kullanılmıştır. Bu örneklerde dil uyumunun bozulduğu görülmektedir.

3 Şu örneklerde de uyuma girmiştir: *yañlığ* (11b/4; 32a/4; 38a/10), *muñluğ* (14a/3), *yüzlüğ* (19a/1), *türlüğ* (12b/1; 34b/2), *atlığ* (69b/7) ~ *atlık* (10b/1; 19b/2; 55a/9).

4 Metinde دردلیقنى şeklinde yazılmıştır.

{-ĠAy} Gelecek Zaman II. Teklik Şahıs Eki

Eski Türkçe başta olmak üzere Türkçenin çeşitli dönemlerinde (bk. Tekin 2016: 172; Gabain 2007: 81-82; Hacıeminoğlu 1996: 14; Ata 2002: 50; Karamanoğlu 1994: 131; Argunşah 2013: 166) ifedeye gelecek zaman anlamı katan {-ĠAy} eki *Divân-ı Hikmet*'de sık sık karşımıza çıkmaktadır. R. Sızdıqova *Divân-ı Hikmet*'in Semerkand nüshasında geçen bu ekin Kazak Türkçesindeki gibi istek anlamının olmadığını belirtmiştir (2014: 159-160). İncelediğimiz metinde de bu ekle kurulmuş gelecek zamanın çokluk 1. ve 2. şahıslarıyla ilgili örnek bulunmamaktadır. Söz konusu ek, genellikle dil uyumuna uyarken *tilmürğay* "umarcasına bakacaksın" (43b/4), *bargey* "gideceksin, varacaksın" (20b/6) örneklerinde uyum dışı kalmıştır.

{-ĠAn} Sıfat-Fiil Eki

Eski Türkçeden beri genellikle geniş zaman sıfat-fiili olarak ve yaygın biçimde kullanılan bu ek (Eraslan 1980: 38), *Divân-ı Hikmet*'de de sıkça görülür ve müstensih hatasından kaynaklanan bazı kalınlık-incelik uyumuna aykırı yazımlar dışında ünlü uyumuna uyur.

turğan yürğan⁵ sivāğa tesbîh aytur hudāğa (68a/3),
tofrak bolup yēr astıda bolgen⁶ yaḥşı (12b/9),
zıkrin aytıp bir dem yatıp uy(u)magenni⁷ (84b/2),
hū zıkrini ḳurgen⁸ yerge körse kilmes (24a/8),
tarıḳda yol adaşken⁹ reh-beri yok (20a/3),
yatsa koysa ḥakk zıkrini koymagenni (84b/3) vb.

{-ĠUIUĠ} Sıfat-Fiil Eki

Fiilden soyut ve somut adlar, araç-gereç isimleri, sık sık sıfat türeten {+ ĠU} eki ile isimden isim türeten {+IUĠ} ekinin birleşmesi sonucunda meydana gelen bu ek, hikmetlerde iki örnekte karşımıza çıkmaktadır. Eklendiği kelimeye nitelik anlamı katan söz konusu ek, *bilgülügdür* (77b/9), *sorgülügdür* (77b/10), *körgülügdür* (78b/10) örneklerinde dil uyumuna uyarken *sorgülügdür* (77b/10) örneğinde dil uyumunun dışında kalmıştır.

Dudak Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Türkçenin tarihî dönemlerinde dil uyumu kadar sağlam olmayan dudak uyumu, (Ergin 1993: 69; Akar 2018: 106) metnimizde de genellikle aynı yönde ilerlemektedir.

yıġlamaḳnı (52b/8), yaratḳandın (82a/4), tokuḳluk (70a/10),
yigitlikim (53a/7), eylemedim (35a/1), olturur (76a/4),
dānālarġa (58a/8), yētmegeni (37b/8), tururumda (8a/6),
yarılḳaġay (63b/2), kirmediler (40b/4), körgülügdür (78b/10),
aġritmañızlar (77b/4), küydüm (2a/3), yügürüp (28b/8) vb.

5 Metinde *يورغن* şeklinde yazılmıştır.

6 Metinde *بولگان* şeklinde yazılmıştır.

7 Metinde *اويمكاننى* şeklinde yazılmıştır.

8 Metinde *قوركان* şeklinde yazılmıştır.

9 Metinde *اداشكان* şeklinde yazılmıştır.



Bunlarla birlikte Eski Türkçede ünlü uyumu dışında kalan bazı kelimelerdeki düz ünlülerin yuvarlaklaşarak dudak uyumuna girdiği görülmektedir.

	<i>uyu-</i> (42a/4; 48a/74) (< <i>uyı-</i> < <i>uğı-</i> OTG, EU)
	<i>unut-</i> (5b/11) (< <i>unıt-</i> OTG, EU)
/u/ < /ı/ :	<i>boyun</i> (5b/3; 12b/1; 49b/7; 67a/9) (< <i>boyın</i> EU)
	<i>oķu-</i> (29b/1; 42b/2; 79b/5; 79b/10) (< <i>oķı-</i> OTG)
	<i>burun</i> “önce” (15b/5; 16a/1; 69b/4; 82b/2) (< <i>burın</i> EU)

/ü/ < /ı/ :	<i>büçük</i> (72a/5) (< <i>bıçuk</i> OTG)
	<i>yürü-</i> (7a/6; 28a/11) (< <i>yorı-</i> OTG)

Dudak Uyumunun Bozulması

Kelimelerde Dudak Uyumunun Bozulması

Metnimizde, bazı örneklerin düzlük-yuvarlak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Kelime ve eklerde karşılaşılan bu durum, çeşitli nedenlerden kaynaklanmıştır. Bunlardan *ķayģu* (45b/10), *tamuğ* (25a/6) gibi kelimeler Eski Türkçede de bulunurken birçok kelimedeki ünlülerin düzensizliği daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı yuvarlak ünlülerin düzleşmesinden meydana gelmiştir.

/a/ < /u/, /o/ :	<i>bota</i> “deve yavrusu” (31a/5) (< <i>botu/ boto</i> OTG)
	<i>tola</i> “dolü” (6b/2) (< <i>tolu /tolo/ tolı</i> EU)
	<i>uyat</i> “ayıp, ar” (60b/8) (< <i>ubut</i> OTG)
	<i>uygan-</i> “uyanmak” (9b/1) (< <i>odun-</i> OTG)
	<i>oşal</i> “şu, iş bu” (55a/2; 55a/4) (< <i>uş+ol</i>)
/e/ < /ü/ :	<i>köterip</i> “kaldırmak” (60b/9) (< <i>kötür-</i> OTG)
	<i>bölek</i> “bölüm” (43b/10) (< <i>bölük</i> EU)
/i/ < /ü/ :	<i>köfri</i> “köprü” (10b/1) (< <i>köprüğ</i> EU)

Bir grup kelimedede de düz veya dar ünlülerin yuvarlaklaşması meydana gelmiştir.

/u/ < /a/ :	<i>ķamuğ</i> “bütün, hepsi” (8a/6) (< <i>ķamağ</i> OTG)
	<i>tanu-</i> “tanımak” (37b/7) (< <i>tanı-</i> ET)
/u/ < /ı/ :	<i>aķuz-</i> “akıtmak” (54b/10) (< <i>aķız-</i> OTG)
	<i>ķarşu</i> “karşı, karşıısı” (19a/6) (< <i>ķarşı</i> OTG)
/ü/ < /i/ :	<i>yétür-</i> “ulaştırmak, eriştirmek” (77a/1) (< <i>yetir-</i> ET)
	<i>tilmür-</i> “umarcasına bakmak” (43b/4) (< <i>telmir-</i> EU)

Eklerde Dudak Uyumunun Bozulması

Metnimizde, dudak uyumunun bozulması daha çok eklerde görülmektedir. Bunlardan bazıları Eski Türkçeden beri ünlü uyumuna aykırı gelme eğilimindeyken bazıları daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Yapım Ekleri

Bazı yapım ekleri dudak uyumu dışında kalmıştır. Bunlardan {+çI}, {+sIz} eklerinin sadece düz şekli, {+ĜU} ekinin sadece yuvarlak şekli kullanılmıştır. {-Uķ}, {-ĜUIUķ}

eklerinin dudak uyumuna girmiş olduğu örnekler de vardır¹⁰. Dudak uyumu dışında kalan yapım ekleri şunlardır:

{+çI} İsimden İsim Yapma Eki

Eski Türkçeden beri Türkçenin bütün dönemlerinde yaygın şekilde kullanılan bu yapım ekinin başlıca görevi meslek ve uğraşmayla ilgili isimler yapmaktır. Ek, Eski Türkçede {-çI} şeklinde görülmektedir. Bu yüzden Türkçenin çeşitli dönemlerinde olduğu gibi yuvarlak ünlüden sonra geldiği zaman uyum dışı kalmıştır. Yesevî hikmetlerinde de birkaç örneği geçen bu ek daima düzdür.¹¹ Bu yüzden *sorguçılar* (28b/3) örneğinde ünlü uyumuna uymamaktadır.

{+sIz} İsimden İsim Yapma Eki

Eski Türkçede hem düz hem de yuvarlak şekli olan bu yapım eki isimlerden yokluk, bulunmama, eksiklik bildiren kelimeler yapar. Metnimizde Türkçe ve alıntı kelimelere eklenerek isim, sıfat ve zarf türetilmiştir. Daima düz ünlüdür. Bu yüzden bazen yuvarlak ünlülü heceyle biten kelimelerden sonra geldiğinde dudak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir: *yolsız* (26a/3; 36b/5), *tüpsiz* “dipsiz” (50a/3), *özsiz* (69a/3) vb.

{+ĞU} İsimden İsim Yapma Eki

Eski Türkçede nitelik isimler türeten bu ek Türkçenin çeşitli dönemlerinde kalıplaşmış bazı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır (*bk.* Tekin 2016: 81; Gabain 2007: 45; Karamanoğlu 1994: 28). Metnimizde bu ek yalnız *karançuluk* (26a/8; 85a/4), *karançu* (49a/10) örneklerinde görülmektedir. Yuvarlak ünlülü olan bu ek tespit ettiğimiz örnekte ünlü uyumunun bozulmasına neden olmuştur.

{-kũn} Fiilden İsim Yapma Eki

Eskiden beri işlek olarak kullanılan ve fiillerden kalıcı isimler ve sıfatlar türeten bu ek (Tekin 2016: 89; Eraslan 2012: 106), Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde çeşitli örnekleri tespit edilmiştir (Hacıeminoğlu 1996: 20; Kalsın 2004: 110; Karamanoğlu 1994: 41; Akar 2018: 133; Argunşah 2013: 108). Metinlerde hem düz hem de yuvarlak ünlülü deşikeleri vardır. Hikmetlerde ise yuvarlak şekliyle görülmektedir. Bu yüzden düz ünlülü fiillerden sonra geldiği zaman ünlü uyumunun dışında kalmıştır. Ancak bu ek yalnız *şatkun* “hain” (23b/6) kelimesinde kullanılmıştır.

{-UĞ} Fiilden İsim Yapma Eki

Fiillerden isim ve sıfat türeten bu ek, Eski Türkçede işlek bir ek olarak kullanılmıştır (Tekin 2016: 88; Eraslan 2012: 106). İşlevselliği, Karahanlı, Harezmi, Eski Anadolu, Kıpçak, Çağatay (Hacıeminoğlu 1996: 20-21; Kalsın 2004: 131-132; Akar 2018: 133-134; Karamanoğlu 1994: 41; Taş 2015: 153; Argunşah 2013: 108) dönemlerinde daha da gelişmiştir. *Divân-ı Hikmet*'de de hem düz hem yuvarlak ünlülü şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Fakat şu örneklerde ünlü uyumunun dışında kaldığı tespit edilmiştir: *sınuk* “kırık” (1b/6; 9a/10; 25a/5), *açuk* “açık” (3b/7), *yazuğ* “suç” (8b/1; 81b/6), *artuğ* “fazla” (37b/11), *yaruğ* “ışık” (79b/1) vb.

10 Ek, bu örneklerde dudak uyumuna girmiştir: *çürük* (40a/10); *körgülükdür* (78b/10)

11 Bu örneklerde ünlü uyumuna uymamaktadır: *yalğaçılar* (66a/10; 85b/7), *elçisi* (23b/10), *yol başçısı* (23b/11).



{-dUr} Ettirgenlik Eki

Ek, Eski Türkçede de daima yuvarlaktır, bu yüzden dudak uyumunun dışında kalmış örneklere rastlanılmaktadır (Gabain 2007: 60). Söz konusu olan bu uyumsuzluk *Divân-ı Hikmet*'te devam ettiği *yağdurdu* (31b/6), *yandurgan* (85a/9), *bildürgeli* (69a/6), *kiltürgeyler* (32b/1), *kiltürgenin* (78a/4), *öltürgenedür* (48b/3), vb. örneklerde görülmektedir.

{-Ur} Ettirgenlik Eki

Eski Türkçeden beri daima yuvarlak şekli bulunan bu eke *Divân-ı Hikmet*'te aynı şekilde rastlanılmaktadır. Bu yüzden düz ünlülü fiillere eklendiğinde uyumsuzluğa yol açmaktadır: *kaçurdu* (8b/2); *içürür* (8a/10; 51a/3; 51a/5); *kêçürdi* "bağışladı" (8b/1); *kétürdi* (77a/2); *yétürdi* "ulaştırdı" (77a/1); *taturgıl* "tattır" (86b/11) vb.

{-gÜr-} Ettirgenlik Eki

Eski Türkçede birkaç örneği bulunan bu ek daim yuvarlaktır. Nitekim bazı düz ünlü fiillere getirilerek ünlü uyumunun dışında kalmıştır. Bu uyumsuzluğun daha sonraki dönemlerde de devam ettiği *yétgür* "ulaştır" (87a/7) örneğinde görülmektedir.

Çekim Ekleri

İyelik Ekleri

Dudak uyumunu sık sık bozan durumlardan biri ünsüzle biten bir kelime ile iyelik ekini birbiriyle bağlayan yardımcı ünlüyle ilgilidir. Örneğin, I. teklik iyelik eki ile ünsüzle biten fiile bağlayan yardımcı ünlü bazen dudak uyumuna uymuş¹² bazen de dudak uyumunun dışında kalmıştır.

şümüluğımdın (2a/6), *yazukımnı* (8b/1), *sözimğa* (33b/10) vb.
rühım (5a/5), *hüşım* (15a/7; 61a/3),

II. teklik iyelik eki ile ünsüzle biten fiilleri bağlayan yardımcı ünlüler genellikle dudak uyumuna uyarken¹³ bazı örneklerde ise ikili durumda görülmektedir.

söziñe (38a/1) ~ *sözün* (58a/8), *öziñni* (45b/9) ~ *özünni* (57b/6) vb.
öziñe (64a/4) ~ *özünne* (60a/4),

III. teklik iyelik ekinin uyuma girdiğini sadece iki örnekte¹⁴ tespit ettik. Ek, genellikle dudak uyumunun dışında kalmıştır. Yani metnimizde III. teklik iyelik ekinin daha çok düz şeklinin kullanıldığı görülmektedir.

mi'râc tüni (80a/9), *hâknı kılı* (51a/10), *vağdet humı* (54b/7),
ğara koyın em kılurlar (32b/7), *hâkğ yolğa* (8b/3), *nefsi üyüdür* (48b/4),
âşıqlarını küyüp öçken küli (2b/9), *köñül közi* (81b/2), *hâkğ sözini* (6b/8),
dervişlerini hulkı (5a/10), *şeytân mülki* (88b/4), *hâkğ sözini* (28a/6),
âşıklarğa hudâ özi (82b/9), *hâkğ nürğa* (27a/10) *halâyıknı tuzı* (21b/3),
köñül kuşu (41a/6), *tenniñ ğusli* (48b/7), *kıyâmet küni* (50b/3).

12krş. *sözüm* (2a/4); *özüm* (6a/2; 47b/3; 61a/2; 83b/7); *köñlüm* (8a/7; 85a/4; 85a/6); *vücüdümni* (8b/2); *kolum* (13b/4); *ömrüm* (14a/7); *yüküm* (61a/2); *yolumda* (84a/7); *yolumni* (85a/3) vb.

13 krş. *üyünni* (45a/2); *özünde* (47b/1); *köğsün* (52a/5); *közün* (54a/4); *közünne* (57b/7) vb.

14 krş. *köbü* (22a/3); *otu* (70a/5) vb.



Hâl Ekleri

Metnimizde, hâl eklerinin de yer yer dudak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Dudak uyumunun dışında kalan hâl ekleri şunlardır.

İlgi Hâli Eki {+nİn}

İlgili hâli, hikmetlerde genellikle ET başta olmak üzere bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi {+niñ} ekiyle karşılanmaktadır. Ek, daima düz ünlüdür. Bundan dolayı bazı örneklerde uyum dışı kalmaktadır.

manşürniñ ene'l-ħaķni (4b/8); *resülniñ dīnidin* (60b/5; 62b/8)

İlgi Hâli Eki {+nI}

Hikmetlerde sık sık görülen ilgi hâli ekinin II. tipi olan {+nI} eki her zaman düz olduğu için yuvarlak ünlülü kelimedenden sonra geldiğinde ünlü uyumu bozulmaktadır.

ķulnı aķızdın (70a/8), *yurtnı barnı* (78b/6),
ķulnı köñülni içre (30b/2; 30b/3), *vücūdumnı 'azāzīlni* (8b/2) vb.
resülni köñlige (76b/10),

Belirtme Hâli Eki {+nI}

Hikmetlerde belirtme durumu, {+nI}, {+(I)n} eki ve eksiz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en çok kullanılanı {+nI} ekidir. Türkçenin çeşitli dönemlerinde aynı şekilde kullanılan bu ek Eski Türkçede genellikle yalın haldeki ve iyelik ekli kelimelere getirilir (Eraslan, 2012: 136). Bununla birlikte {+nI} eki daima düzdür. Bu yüzden genellikle ünlü uyumunun dışında kalmaktadır.

tağ çölni büstān kılar (84a/1), *māl u fulnı¹⁵ süymegenni* (84b/1),
üyüñni buzğıl ey sipihr (45a/2), *yollarıģa başımnı koyup* (51b/5),
tün uyķunı ħarām kılp (88a/7), *kēçe kündüz özni bilmey* (28a/11),
yēr kökni büstān kılgay (20b/3), *bu sözni ğaflet içinde kördüm* (19a/3),
yolumnı açar mu kin (85a/3), *dürni şadefde kördüm gevherni kân içinde* (47a/8),
uşbu yolnı zābṭ eylegen (69a/8), *başımnı koyup yüzümni sürüp* (51b/5),
hıç bilmediñ rāh tüzni (66b/7), *irenge istediğümni sordum* (47a/11),
yolnı tapķin (52a/5), *'ālīni evlādı yurtnı tutupdur* (78b/8) vb.
özümni derdke saldım (47b/3),

Belirtme Hâli Eki {+(I)n}

Metnimizde sık sık geçen belirtme hâli ekinin ikinci bir değişkesi {+(I)n}'dir. Bu ek, metnimizde genellikle Eski Türkçede olduğu gibi 3. şahıs iyelik eklerinden sonra gelir. Bununla birlikte *muħammed dey teşne bolsañ ķolun alay* (80b/2) cümlesinde geçen *ķolun* örneğinin dışında her yerde düzdür. Bu yüzden bazı örneklerde ünlü uyumunun bozulmasına yol açmıştır.

pervāne dēk özin urar (20a/6), *maħşerde ķolın artında kördüm* (19a/1),
ħulle tonın seçer bolğay (41a/11), *yolnı tapķan bizge oħşaş* (4b/9),
āyet ħadīş sözin sözle (58a/7), *bir künde vaķt buyruğın kılgıl* (45b/4),
tevbe tonın kiymaķ¹⁶ kirek (59b/8), *cihān bāğın ğülin üzseñ bolur* (60a/3),

15 Bir başka yerde *pul* şeklinde yazılmıştır (72a/5).



bendem dēse ūkrin aytar (27a/6), uçağ mülkin seyrān kıtur (69a/9) vb.

Aitlik Eki {+ĞI}

Eski Türkçede isimlere getirilerek aitlik, bulunma ve bağlılık gibi ifadeler katan {+ĞI} ekine Türkçenin bütün tarihî dönemlerinde rastlanmaktadır. *Divân-ı Hikmet'te kıridağı (78a/8), kögüsümdeki (7a/1), kögsüñdeki (8a/4)* gibi bazı örneklerde bulunma hâli ekinden sonra getirilmiştir. Dolayısıyla ek dudak uyumuna uymuştur. Fakat *burunğı (45a/3)* örneğinde bu uyumun gerçekleşmediği görülmektedir.

Fiil Çekim Ekleri

Zaman Ekleri

Dudak uyumunun dışında kalan eklerden biri görülen geçmiş zaman kipleridir. Metnimizde, oldukça sık kullanıldığı görülen geçmiş zaman eklerinde düzensizlik görülmektedir.

{-dIm, -dUm} Görülen Geçmiş Zaman I. Teklik Şahıs Eki

Eski Türkçede dudak uyumuna uygun olan bu ek (Gabain 2007: 80), Eski Anadolu Türkçesinde /m/ ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşmıştır (Akar 2018: 109). *Divân-ı Hikmet'te* ise görülen geçmiş zaman I. teklik şahıs ekinin yuvarlak ve düz şekilleri bulunmasına rağmen¹⁷ birkaç örnekte dudak uyumunun bozulduğu gözlemlenmektedir.

sordım (73b/1) ~ sundım (12b/1)

Bununla birlikte bu ek, bazı örneklerde değişkenlik gösterip bazen dudak uyumuna girmiş, bazen de aykırı düşmüştür.

*boldım (3b/1; 9a/1; 9a/2) ~ boldum (4b/7; 7b/1; 7b/2; 7b/3; 8b/12; 9a/8; 12a/7),
öldüm (16a/1) ~ öldim (43a/7; 79b/2),
yürdim (21b/4; 3a/5) ~ yürdüm (21b/4; 3a/5; 11b/3; 14b/11; 74a/6),
öttim (1a/6; 10a/8) ~ öttüm (34b/9; 47a/3),
koydım (6b/7) ~ koydum (67a/10; 74a/7; 79a/10)*

{-diñ} Görülen Geçmiş Zaman II. Teklik Şahıs Eki

Metnimizde, görülen geçmiş zaman II. teklik şahıs ekinin yuvarlak ünlülü şekli bazı örneklerde kullanılmıştır¹⁸. Buna rağmen *yürürdiñ (28b/6)* örneğinde yuvarlak ünlüden oluşan bir kelimeye ekin düz ünlülü şekli getirilmiştir. Dolayısıyla dudak uyumu bozulmuştur.

{-dUğ} Görülen Geçmiş Zaman I. Çokluk Şahıs Eki

Metnimizde, görülen geçmiş zaman genellikle I. çokluk şahıs ekinin yuvarlak şekli kullanılmıştır. Bu yüzden *kılduğ (30a/11)* örneğinde düz ünlülü bir kelimeye gelerek ünlü uyumunun dışında kalmıştır.

16 Metinde كيماق şeklinde yazılmıştır.

17 krş. *kördüm (3b/9; 7a/9; 18a/5; 18b/4); süydüm (4a/10); oydum (13a/6); toydum (13a/7); küydüm (13b/11); yumdum (13b/11) vb.*

18 krş. *bolduñ (45b/6); tutuñ (80a/10).*

{-DI} Görülen Geçmiş Zaman III. Teklik ve Çokluk Şahıs Eki

Metnimizde, görülen geçmiş zaman III. teklik şahıs ekinin sadece düz ünlülü şekli vardır. Dolayısıyla bu ek yuvarlak ünlülerden oluşan fiillere getirildiği zaman dudak uyumu bozulmaktadır.

<i>koydurdılar</i> (7b/9),	<i>soldı</i> (9b/8),
<i>küydürdiler</i> (7b/9),	<i>sundı</i> (55a/1),
<i>öldi</i> (8b/10),	<i>boldı</i> (4b/4; 10a/1; 17b/4; 21b/2),
<i>ötti</i> (3a/8; 6b/8; 9b/9; 14a/7; 61a/6),	<i>tutti</i> (3a/9; 9b/11; 53a/9; 79a/6),
<i>sökti</i> (2a/6; 8b/6),	<i>yutti</i> (12a/4; 79a/8),
<i>toldı</i> (9a/3; 26a/11),	<i>kördi</i> (42a/11; 76a/6),
<i>urdu</i> (37a/4),	<i>ķondi</i> (80b/9) vb.

{-Ur, -Ar} Geniş Zaman III. Teklik Şahıs Eki

Eski Türkçede çoğunlukla ünlüsü U'lu, nadir olarak A'lı, birkaç örnekte de I'lı (Gabain 2007: 80) şekilleri bulunan bu ekin *Divân-ı Hikmet*'de U'lu ve A'lı şekilleri kullanılmaktadır. Bunlar genellikle ünlü uyumuna uymaktadır¹⁹. Fakat birçok örnekte dudak uyumuna aykırı düştüğü görülmektedir. Bu ekin A'lı şekli bazen yuvarlak ünlülü fiillerden sonra gelerek dudak uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır.

<i>boyar</i> (36b/2; 71b/7),	<i>körer</i> (13a/2; 14a/10; 21a/9; 39a/2),
<i>buzar</i> (69a/4),	<i>koyar</i> (29a/6; 48b/10),
<i>köçer</i> (40b/10),	<i>küler</i> (38a/9; 60a/8; 71b/6),
<i>ķonar</i> (71a/2),	<i>öler</i> (9b/10; 16b/11; 45a/4),
<i>köner</i> "katlanır" (36a/11),	<i>öter</i> (35a/11; 53b/9; 57a/4; 71b/4),
<i>sürer</i> (20a/7),	<i>sorar</i> (26b/10; 28a/2; 28a/4),
<i>tolar</i> (84a/10),	<i>uçar</i> (36a/6; 39b/7; 40a/8; 48a/7),
<i>turar</i> (19a/16),	<i>yutar</i> (19b/1),
<i>ķoşar</i> (58b/3),	<i>küyer</i> (56b/3),
<i>köterür</i> (29b/2),	<i>öçer</i> "söner" (85a/9),
<i>süyer</i> "sever" (36b/1),	<i>solar</i> (39a/6),
<i>tüşer</i> (60a/9),	<i>urar</i> "vurur" (20a/6; 57b/9).

Bazen de U'lı şekli düz ünlülü fiillerden sonra gelerek dudak uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır.

<i>barur</i> (43a/8),	<i>yaşursam</i> "gizler" (26b/5),	<i>ķalur</i> (43a/4),
<i>bêrür</i> (54a/11; 73a/1),	<i>ķeñür</i> "genişler" (50a/11),	<i>yatur-sın</i> (28b/2),
<i>bilür-min</i> (33a/8; 50b/2),	<i>ķilür</i> (43b/2; 43b/5; 49a/4),	<i>yéyürler</i> (55b/4).
<i>êrür</i> (16a/11; 50a/9),	<i>yarur</i> "patlar" (20b/4; 50a/10),	

Bununla birlikte bazı kelimeler hem U'lı hem de A'lı şeklini alarak ekin iki şekli de kullanılmıştır.

19 krş. *ķatar* (19b/2); *āgrar* (20a/5); *tartarlar* (21a/11; 34a/7; 64a/4); *artar* (21a/2); *yanar* (22a/1); *tanar* (22a/1); *aķar* (26a/1; 28b/4; 38a/5); *aytar* (27a/6); *aķar* (29a/4; 36a/2; 36b/11; 40a/4; 41a/3); *ķakarlar* (32b/8); *satar* (33a/3; 38b/9); *aldarlar* (34a/3); *ķaķar* (36b/3; 39a/5; 39a/10; 39b/3); *tatar* (38a/7); *saķar* (39b/11; 40a/6); *sayrar* (43b/7); *ayrıldur* (49a/7); *tıElar* (50b/11); *yıġlar* (55a/9; 55b/4); *taparmin* (64b/2); *biter* (8a/3); *ķezerler* (32a/4) vb.

<i>alur</i> (33b/10; 33b/7; 43a/2; 53b/2) ~ <i>alar</i> (50b/9),
<i>aytur</i> (25a/1; 33a/7; 64b/3; 68a/1; 70b/10; 83a/2) ~ <i>aytarlar</i> (33a/8),
<i>barur</i> (43a/8) ~ <i>bararsın</i> (60a/6),
<i>bolur</i> (21/4; 29b/3; 43b/6; 43b/10; 55b/6) ~ <i>bolar</i> (3ab/9)
<i>kılır</i> (5a/11; 16b/8; 19b/5; 21a/8; 32b/5; 34b/11; 55b/3) ~ <i>kılar</i> (19b/2; 32b/4; 65a/10).

{-miş-min} Öğrenilen Geçmiş Zaman I. Teklik Şahıs Eki

Metnimizde, nadir kullanılan bu ek, Eski Türkçede olduğu gibi düzdür. Bundan dolayı *yürümüş-min* (67b/6) örneğinde yuvarlak ünlülü fiile getirilerek dudak uyumu bozulmuştur.

{-ĠUm} Gelecek Zaman I. Teklik Şahıs Eki

İki örneği bulunan bu ek düz ünlülü fiile gelerek uyum dışında kaldığı *ayğum* (67b/5), *yeşküm* (40b/8) örneğinde görülmektedir.

{-dUr} Bildirme Eki

Eski Türkçenin *turur* (< *tur-ur*) fiilinden gelişen {-dUr} eki daima yuvarlaktır. Bundan dolayı bazı sözlerde dudak uyumunun bozulmasına yol açmıştır.

<i>adaşmaydur</i> (29a/9),	<i>çıkıpdur</i> (5a/5),	<i>şerī'atdur</i> (11b/5),
<i>ayrılardur</i> (49a/7),	<i>émesdür</i> (74b/9),	<i>tilegenidür</i> (68a/11),
<i>berāberdür</i> (78a/11),	<i>ğazāsıdur</i> (23b/5),	<i>titreşedür</i> (49b/6) vb.
<i>béredür</i> (49b/2),		

{-ptUr} kipinin sonundaki /r/ sesinin erimesiyle meydana gelen {-ptU} öğrenilen geçmiş zaman III. teklik şahıs eki, *bolmaptu* (76b/11) örneğinde dudak uyumunun dışında kalmıştır.

{-sUn} III. Teklik Şahıs Emir Eki

Eski Türkçede {-zUn} biçimiyle görülen bu ek daima yuvarlakta (Gabain 2007: 79). Metnimizde de bu III. teklik emir ekinin genellikle yuvarlak şekli kullanılmıştır²⁰. Bu ek bazı örneklerde düz ünlülü fiile gelerek dudak uyumunun bozulmasına sebep olmuştur.

<i>añlasun</i> (44b/11),	<i>kalmasun</i> (1a/10),	<i>koymasun</i> (44a/4),
<i>alsun</i> (4a/11; 72b/5),	<i>kalısun</i> (4b/2),	<i>neylesün</i> (49b/10),
<i>aytsun</i> (32a/5),	<i>kılmasun</i> (44b/7),	<i>salsun</i> (4b/1; 72b/4),
<i>bérsün</i> (24b/5),	<i>kılsun</i> (50a/5; 53b/1),	<i>yatmasun</i> (44a/7),
<i>bolmasun</i> (44a/9),	<i>kılsün</i> (50a/6; 72b/3),	<i>yürmesün</i> (44a/5; 44b/1).
<i>démesün</i> (44b/3; 44b/5),		

{-ĠII} II. Teklik Şahıs Emir Kipi Eki

Daima düz ünlülü olan bu ek, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra gelerek uyum dışında kalmıştır.

<i>bolğil</i> (24b/8; 65a/9; 80a/5),	<i>sunğil</i> (5b/3),	<i>urğil</i> (65b/6),
<i>körgil</i> (44a/2; 56b/7; 59a/4),	<i>toyğil</i> (80a/5),	<i>üzğil</i> (60a/4),

20 III. teklik emir ekinin olumsuzluk {-mA} ekinden sonra düz şekli kullanılmıştır: *süymesin* (44b/9); *yémesin* (16b/3).

korğkıl (60a/5), *turğıl* (24b/8; 34a/1), *yutğıl* (58b/11) vb.
ötkil (82a/9), *tutğıl* (54b/5),

{-kin} II. Teklik Emir Kipi Eki

Oldukça seyrek görülen bu ekin sadece düz ünlülü şekliyle karşılaşmaktayız. Yalnızca *öpkin* (52a/7) örneğine rastlanmıştır.

{-dUK} Sıfat-Fiil Eki

Tek örnekte kullanılan bu ekin düz ünlülü fiile gelerek uyum dışında kaldığı *istedüğümni* (47a/11) örneğinde görülmektedir.

{-UrGA} Zarf-Fiil Eki

Pek az örneği bulunan bu ek *ayturğa* (61b/4) örneğinde düz ünlülü fiile gelerek dudak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir.

{-GUnÇA} Zarf-Fiil Eki

Birleşik yapıdaki bu ekin {-GUn} kısmı daima yuvarlak olduğu için düz ünlülü fiillere getirildiğinde dudak uyumunun bozulmasına yol açmaktadır. *tartmağunça* (81a/6), *atğunça* (25b/9; 70a/6; 73b/10; 88b/5), *açğunça* (14b/8) vb.

{-(y)ü} Zarf-Fiil Eki

Çok az örneği bulunan bu ekin düz ünlülü fiillere eklenerek dudak uyumunun dışında kaldığı metinde birkaç kere geçen *téyü* (1b/1; 6a/4; 84b/6) ve *yétü* (32a/5) örneklerinde görülmektedir.

{-I/ -U} Yardımcı Ses

{-p} zarf-fiil eki ünsüzle biten fiillerden sonra geldiğinde bir yardımcı ses almaktadır. U ve I'lı şekilleri olan bu yardımcı ses dudak uyumuna uymaktadır. Ancak *küydürüp* (74a/3) örneğinde ise uyum dışında kaldığı görülmektedir. Fakat bunun müstensih hatası olabileceği düşünülmektedir.

Ünsüz Uyumu

Divân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında Eski Türkçede kelime içinde bulunan tonsuz ünsüzler bazı kelimelerde tonlulaşmıştır. Dolayısıyla Eski Türkçede ünsüz uyumuna uymayan bazı kelimeler *Divân-ı Hikmet'te* ünsüz uyumuna girmiştir.

/d/</t/: *kündüz* (38a/5; 48a/4; 56a/9; 70b/5; 72a/7; 82b/6) (< *küntüz* OTG),
anda (21b/4; 28a/2; 28a/4; 29a/2; 50b/7; 56b/1; 58b/7) (< *anta* OTG).

Kimi araştırmacılar, Çağatay dönemi metinlerindeki sağlam bir ünsüz uyumundan bahsetmek zor olduğunu belirtmektedirler (Argunşah 2013: 88; Eraslan 1999: 71; Yücel 1995: 54). *Divân-ı Hikmet'te* de bu durum yer yer karşımıza çıkmaktadır. Yani metnimizde tonludan sonra tonlu; tonsuzdan sonra tonsuz gelmesi kuralına aykırı örnekler oldukça çoktur. Genellikle tonsuzla biten bir kelimedenden sonra tonluyla başlayan bir ekin getirilmesi yaygındır. Bu uyumsuzluğun bazıları tonsuz şekli bulunmayan eklerden kaynaklanmaktadır. Örneğin, bulunma ve ayrılma hâli eklerinin sadece /d/li şekli olmasından dolayı bunlar tonsuzla biten bir kelimedenden sonra geldiğinde ünsüz uyumu bozulmaktadır.

{+ĠA} Yönelme Hâli Eki

İncelediğimiz metinde yönelme hâli eki genellikle ünsüz uyumuna uymaktadır.

hakka (2b/3), taşka (3b/11), 'arşka (8a/4),
otka (2b/5), içke (4b/1), tarikatke (10b/6) vb.

Bazı örneklerde ise tonsuzdan sonra bir tonlu getirilerek ünsüz uyumunun bozulmasına yol açmıştır: *almağğa* (43a/5), *otğa* (55a/10) ~ *otka* (20b/2; 57b/6).

{+DA} Bulunma Hâli Eki

Hikmetlerde bulunma hâli eki olarak Türkçenin çeşitli lehçelerinde olduğu gibi {+dA} eki kullanılmıştır. Bu ekin yalnız tonlu şekli mevcuttur. Bu yüzden tonlu ünsüzlerden sonra geldiğinde ünlü uyumuna uymaktadır.

bizde (5a/9), közde (75b/5), yaşda (7a/8),
dilde (24b/11), tilde (2a/8; 25a/1), yolda (1b/1) vb.

Birçok örnekte bazı ünlülerden sonra geldiğinde ünsüz uyumuna girmektedir.

āstānede (7a/10), dīlide (20a/4), lebinde (18b/2) vb.
kaşıda (56a/4), lahzada (86a/7), astıda (1b/7).

Birçok örnekte ise bazı tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde ünsüz uyumu bozulmuştur.

tarīkda (20a/3), törtde (8b/12; 13b/6), edālıkda (57a/9), otda (51a/4).

{+dIn} Ayrılma Hâli Eki

Hikmetlerde ayrılma durumunda Eski Uygur döneminden itibaren kendini göstermeye başlayıp (Gabain 2007:64) Karahanlı, Harezmi, Çağatay dönemlerinde {-dIn} eki yaygınlık kazanmıştır. Ekin başında bulunan ünsüz daima tonludur. Bu yüzden ünlülerden ve tonlulardan sonra geldiği zaman ünsüz uyumuna uymaktadır.

andın (1a/7), irenlerdin (14a/4), sebebdin (5a/11),
cāndın (1a/6), meydin (1a/7), şūmluğimdın (2a/6),
cür'asıdın (1b/9), nāgehāndın (8a/6), yārānlardın (4b/5).
'ilmidin (4b/2), rahmetiñdin (11b/11), anadın (75a/10),
yanımdın (47a/2), behāyimdin (57b/10), hemedin (86b/6).

{-dIn} eki bazen tonsuzlardan sonra geldiğinde ünsüz uyumunun dışında kalmaktadır.

otdın (20b/2), āhiretdin (58a/3), hakdın (59a/6),
işkdin (65b/8), kökdin (25b/3), mülkdin (30a/2).
halkdın (22a/1), hakikatdın (6a/7),

{-ĠAn} Sıfat-Fiil Eki

Eski Türkçede {-gAn} olduğu için bu ek yer yer tonsuzla biten fiillerden sonra geldiğinde ünsüz uyumunun dışında kalmaktadır. *Divân-ı Hikmet*'te ise genellikle ünsüz uyumuna uymaktadır. *çıkkan* (8a/4; 42b/6), *açkan* (20b/3; 54a/1), *uçkan* (50a/5),

yıkkanlar (73a/11), vb. Ancak *könlüm kırkğan cānim biryān hāne virān* (10a/11) örneğinde {-ĠAn} sıfat-fiil ekinin ünsüz uyumunun dışında kaldığı görülmektedir.

{+DÜr} Bildirme Eki

Eski Türkçenin *turur* (< *tur-ur*) fiilinden gelişen {-dÜr} eki *Divân-ı Hikmet*'te her zaman tonludur. Bundan dolayı bu ek bazen ünsüz uyumuna uyar: *köptür* (10a/4), *yoğtur* (64b/6) vb. Bazen de ünsüz uyumunun dışında kalır. *çıkıpdur* (5a/5), *şerî'atdur* (11b/5), *êmesdür* (74b/9).

{-ĠII} Emir Kipi

Metinde, bu ekin hem tonlu hem de tonsuz şekilleri vardır. Bu yüzden genellikle ünsüz uyumuna uyar.

<i>aygıl</i> (24b/3; 37a/9),	<i>içkil</i> (59b/2),	<i>sunğil</i> (5b/3),
<i>bağlağil</i> (46a/2),	<i>kılğil</i> (5b/4; 14b/6),	<i>tartkıl</i> (17a/11),
<i>bolğil</i> (10b/4),	<i>ötkil</i> (82a/9),	<i>tutkıl</i> (54b/5),
<i>dêgil</i> (5b/2),	<i>salğil</i> (23a/11; 27a/4),	<i>üzgil</i> (60a/4).
<i>étkil</i> (66b/9),		

Bazen aynı kelimeye ekin hem tonlu, hem tonsuz şekli getirilmiştir. Bundan dolayı ünsüz uyumunun bozulduğu görülmektedir.

açğil (87a/9) ~ *açkıl* (22b/7), *tutğil* (34a/1) ~ *tutkıl* (54b/5), *kaçğil* (34a/2) vb.

Sonuç

Divân-ı Hikmet'in mevcut nüshalarının hepsi ses ve şekil bakımından Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşımakta olduğunu birçok araştırmacı tarafından tespit edilmiştir. Bulunduğu yerden dolayı *Divân-ı Hikmet*'in *Kökşetav nüshası* olarak adlandırdığımız metnin de Çağatay Türkçesiyle kaleme alındığı açık bir şekilde görülmektedir. Ses özelliklerine baktığımızda Eski Türkçedeki birçok kelimenin ses değişmesine uğraması sonucunda, Eski Türkçedeki ses uyumuna uymayan bazı kelimeler ses uyumuna girmiş ve Eski Türkçedeki ses uyumuna uyan bazı kelimeler ise ses uyumunun dışında kalmıştır. Metinde, kelimeler ve ekler arasında da sağlam ses uyumunun olmasına rağmen kırkı aşkın ekin ünlü uyumunun, altı ekin ünsüz uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Bu uyumsuzlukların bazıları Eski Türkçeden beri aynı şekilde yaşamakta olan eklerde görülmektedir. Bazı eklerde görülen uyumsuzluklar ise çeşitli nedenlerden dolayı meydana gelen ses değişimlerinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

AKAR, A. (2004). “-ĠAn Eki”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-26 Eylül). C. I. Ankara: 85-95.

AKAR, A. (2008). “Dede Korkut Kitabı'nda Tur- Fiili”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume III/1: 1-5.

AKAR, A. (2018). *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.



- ARAT, R. R. (1987). "Özbek Türkçesinde Ek Uyumsuzluğu". *Makaleler*. C. I. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Merkezi.
- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul Kesit Yayınları.
- ARZIBAYEVA, Z. (2019). "Dîvân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Üzerine". *Yeni Türkiye*. 105: 417.
- ATA, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- COŞKUN, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, K. (1970). "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dâir". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 18: 113-124.
- ERASLAN, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2007). *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, M. (1993). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GABAIN, A. von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HASAN, N. (2009). "Divan-ı Hikmet'in İstanbul'daki Bir Nüshası Hakkında". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2: 79-82.
- HASAN, N. (2018). "İsmetullah Yesevi'nin Özel Arşivindeki "Divân-ı Hikmet" Nüshası Üzerine Bazı Mülahazalar". *VI. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Yesevîlik (23-25 Kasım 2018)*. Kastamonu: 601-606.
- KALSIN, Ş. (2004). *Harezm Türkçesinde İsim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KARAMANOĞLU, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAÖRS, M. (1993). "Kayseri'de Bulunan Bir Divan-ı Hikmet Basması". *Ahmed Yesevi'nin Yayınlanmamış Hikmetleri*. *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs)*. Kayseri: 237-254.
- PETEK, E. – S. DAĞISTAN (2017a). "Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasının Dili". *Akademik Bakış Dergisi*. 63: 111-119.
- PETEK, E. – S. DAĞISTAN (2017b). "Dîvân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Kökşetav Nüshası". *TDK Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*. Bahar-Spring: 207-233.

- QAMBARBEKOVA, G. A. (2011). "Mehman-Name-iy Buhara Şığarmasınıñ Zerttelüwi jäne Onıñ Qazaq Tiline Avdarılıw Mäseleleri". *İzvestiya NAN. C. 2. Almatı: Seriya Obçsestvennıh Navuk: 42-47.*
- QURIŞJANULI, Ä. (2011). *Til Tarihi Tuvralı Zertteveler.* Almatı: Qazaq Memlekettik Qızdar Pedagogikalıq Universiteti Baspası.
- SIZDIQOVA, R. (2014). *Yasavi Hikmetteriniñ Tili.* Almatı: El-Şejire Baspası.
- TAŞ, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜŞENMEZ, E. (2014). "Türkmenistan Milli El Yazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesi ve Kütüphanede Saklanan Hoca Ahmedi Yesevî-Kul Süleyman Bakırganî (Hâkim Ata) Yazmaları Hakkında (Türkmenistan Milli Golyazmalar Enstitüsü)". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic, IX/3: 1551-1579.*
- YÜCEL, B. (1995). *Bâbûr Dîvânı.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.





KAZAN OĞUZNÂMESİ: ORİJİNALLİĞİ, YAZILIŞ TARİHİ, COĞRAFYASI, DİLİ*

Aslıhan DİNÇER **

ÖZET

Kazan Oğuznâmesi, adını Türkoloji geleneğine uygun olarak bulunduğu yer üzerinden alan bir Oğuznâme varyantıdır. Eser bir Afşar anlatısı olmak üzere tasarlanmıştır ve esasında metne montajlanan Afşarlar'la ilgili bölümler dışarıda tutulduğunda bütünüyle kolaj bir metin özelliği taşımaktadır. Hatta uzun pasajlar boyunca Şecere-i Terâkîme' nin kayda geçmemiş bir kopyası gibi görünmektedir. Bu durum, özellikle de eserin dilsel coğrafyasını ve ayırt edici dil özelliklerini belirlemede araştırmacı için bir yanılgı sebebidir. Metin eserin ne zaman, nerede, kim tarafından, kimin için yazıldığını bildiren açık bir bilgi içermemektedir. Ancak tarihî olayların Dürrânîler'in ikinci hükümdarı Timur Şah Dürrânî döneminde Andhoy idaresini elinde bulunduran Rahmetullah Han oğlu Nimetullah Han zamanına kadar gelmesi, eserin Güney Türkistan'da (bugünkü kuzey Afganistan'da) varlık gösteren Afşarların etki alanında, 1789 sonrasında yazıldığını göstermektedir. Bu makale, tarihlendirme ile birlikte eserin hangi dilsel coğrafyaya ait olabileceğini, orijinal kabul edilebilecek yönlerini, yazıcının güvenilir sayılıp sayılmayacağını konu alırken tarihî bir metin yazıcısının modern araştırmacıyı yanıltabileceği birçok noktaya da dikkati çekmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Oğuznâmesi, Oğuz Han Anlatıları, Güney Türkistan (Kuzey Afganistan) Afşarları, Tarihî Metinlerin Güvenilirliği.

THE KAZAN OGHUZNÂMEH: ORIGINALITY, DATE of COMPOSITION, PLACE, ITS LANGUAGE

ABSTRACT

The Kazan Oghuznâme is a variant of the Arabographic Oghuznâme manuscripts which, according to the tradition in Turkology, is called in this way due to the place where it has been found. The work intended to be a narrative about the Afshar, according to its content, however if to remove the passages about the Afshars embedded sporadically to the text it turns out that it is a sort of "collage" from different historiographical source in Turkic. On the other and, this very fact also misleads researchers, mainly in terms of clarifying the localization of the manuscript and determining the linguistics features of its text. The manuscript does not contain precise information about when, where, by and for whom it was written. However, the historical events of the time of Timur Shah Durrânî's second ruler of Durrânî dynasty, until the time of Nimatullah Khan, son of Rahmatullah Khan, who holds the administration of Andhoy, give a clue that the work should have written in the domain of the Afshars, who settled in South Turkestan (in present north Afghanistan). In this paper, the author aims not only to determine the date of the composition of the manuscript but also to establish which linguistic geography of Turkic it may belong to. The author also argues on the question of whether this manuscript can be classified as original work and questions the reliability of its author intensions pointing at different moments in the text that a historical author can mislead a contemporary researcher.

Keywords: The Kazan Oghuznâme, Narratives of the Oghuz, South Turkestan (North Afghanistan) Afshars, Reliability of Historical Texts.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 09.03.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.03.2020

* Bu makalenin bütün bulguları, yazarının 2011 yılında tamamladığı "Kazan Oğuznâmesi Üzerine Bir Dil İncelemesi" adlı doktora tezine dayanmaktadır. Eser hakkında yapılan önceki ve sonraki bütün çalışmalar, eserin yakında yapılacak tam yayınına bırakılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, İZMİR;

ORCID: 0000-0002-2055-1809. E-posta: aslihandincer@gmail.com.

Giriş

*Kazan Oğuznâmesi*¹, Tataristan'ın başkenti Kazan'da bulunduğu için Türkoloji literatürüne bu adla geçen Oğuznâme varyantlarından birisidir. Ancak eserin asıl odağı Oğuz Han değil, Afşar Han ve farklı coğrafyalara dağılan Afşar aşiretleridir. Bu bakımdan da alt metinler eserden çekilip çıkarıldığında geriye kalan öz ve hedef metnin aslında Oğuznâme² değil, bir Afşarnâme olduğu söylenebilir.

Eser 109 varak, 218 sayfadan oluşmaktadır. Her yaprağın bir yüzü, 27/b ve 109/b yüzleri hariç olmak üzere 12 satırdır; 27/b, 13 satırdan; 109/b ise üç satırdan oluşmaktadır. Satırlar bütün bir çerçevenin içine yerleştirilmiş; bölüm başlıkları kırmızı ile gösterilmiştir. Okunaklı bir ta'lik yazıyla kaleme alınan metin, harekeli olmamakla beraber çok az sözcükte hareke de bulunmaktadır. Eser, tanınmış bir Tatar arkeografi olan Seyit Vahidî'nin kitapları arasında iken 1962 yılında Vahidî'nin eşi tarafından enstitü kütüphanesine teslim edilmiştir. Nitekim üç yerde dikkati çeken (1a, 2a, 109b yüzlerinde) oval bir mühür içinde Arap harfleriyle "Vâhidî Kütübhânesi"; Kiril harfleriyle "Biblioteka S. G. Vahidova" yazmaktadır. İki yerde (65b, 109b yüzlerinde) ise muhtemelen eserin ondan önceki sahibine ait olan bir mühür bulunmaktadır. Bu mühür üzerinde de yine Arap ve Kiril harfleriyle "Gataullah Salimcanov" yazmaktadır.

1998 yılında İstanbul'da Ahmet Veli Menger Vakfı tarafından eserin tıpkıbasımı da yapılmıştır. *Oğuzname Destanı* adı verilen bu tıpkıbasım yayını yalnız 150 adetle sınırlıdır. Ancak metin, eserin adının *Oğuznâme Destanı* olduğunu bildiren herhangi bir kayıt içermemektedir.

İki ayrı pasajda eserin adından yalnız *Oğuznâme* olarak söz edilmektedir. Ancak bu iki ayrı atfın da büyük metinle olan bağlantısına şüphe ile yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü aşağıda sıralanan başka birçok tanıktan da görüleceği üzere KO, büyük ölçüde kolaj bir metin niteliği taşımaktadır. Bu kolaj oluşturulurken alt metinlerin ilgisiz bölümleri dışarıda tutulmuş değildir ve eserin adından *Oğuznâme* diye söz edilmesine rağmen bu bilginin de esasında alıntı yapılan alt metinlerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü eser bir Afşar anlatısı olmak üzere tasarlanmışken sebep-i telif sayılabilecek iki ayrı bölümde de buna hiç değinilmemiştir. Ayrıca ikinci kez yazılan sebep-i telif bölümü ilkinden kopuktur ve çelişki içermektedir. Zira ilk bahiste esere Oğuz Han, ikincisinde ise Mısırlı tarihçiler tarafından *Oğuznâme* adı verilmiştir. Bu durum, ilgili bölümlerin de başka Oğuznâmelerden montajlandığını göstermektedir. Metne ikinci kez bir sebep-i telif kısmının konulması ve bunun ilkinden farklı olduğunun görülmemesi ise yazıcının dikkatsizlikleri hakkında fikir vermektedir. Nitekim metin boyunca özensiz bir tutuma bağlı olarak birçok farklı hata tipi dikkati çekmektedir.

Birinci Sebeb-i Telif Bölümü

*"meclis ü maḥāfil-i irem müşākillerinde nakl-ı tārīḥ öten peygāberlerdin
ve pâdişāhlar-ı keyāndın ve emirler-i şāhib-kırāndın ve anlarıñ evlād ve*

¹ Bundan sonra KO.

² *Oğuznâme* terimi ile yalnız Oğuz Han'ın hikâyesini (doğumunu, ad almasını, evliliklerini, hanlık makamına oturmasını, seferlerini, ad verdiği boyları, çocuklarını, torunlarını, onların üleş ve orunlarını, damgalarını ve ongunları olan kuşları, kısacası yalnızca Oğuz Han etrafında teşekkül eden vakıaları) anlamak gerekir. Tek bir eser içinde bir Oğuznâme metnini Çingiznâme, Timurnâme, Şibânînâme, Selçuknâme anlatıları da takip edebilir; ama bu durum, büyük metnin tamamının bir Oğuznâme olduğunu göstermez. Böyle bir eser diğer şecerênâmeleri de işaret eder. KO de böyle bir oluşumdur, yalnız Oğuz Han anlatısından ibaret bir eser değildir. Cengiz Han'dan, Akkoyunlular'dan, Canoğulları'ndan, Şibânîler'den, Dürrânîler'den de söz etmektedir. Ancak bunlar içinde etrafıca verilen iki şecerênâmeden birisi Oğuznâme, diğeri Afşarnâme'dir.

ahfâdlarından mezkûr olub ve ol hân-ı 'âlî-şân-ı sipîhr-makama³ ol nakl-ı tarih-i mâzî eyü körünüb rây-ı şavâb-nümâları ve hâtır-ı 'âlemgîrleriğa yetişdi kim ibtidâ-yı peydâ-şüd-ı dünyâdın tâ beyân-ı halât-ı Âdem şafiyî aleyhi's-selâm ki haqq sübhânehu ve te'âlâ anıñ mañlûk eyleyüb irtifâ'-yı râyât-ı hilâfet üze hil'at-ı inni cā'ilün fi'l-arz-ı halîfe⁴ning Âdem kâmetine keygizüb zîb ü ziynet virdi ve Âdem eyyâmıdın tâ bizing eyyâm-ı ferañ-encâmımızğaça kitâblar-ı mu'teber yüzidin cem' ü te'lîf eyleyüb ve bizing 'aşrımızda keçen vâkı'atları ve bizing oğlanlarımızı evlâd- be-evlâd tâ vaqti-ki Âdem oğlu yer yüzinde var oldığıñça tahrîr ü takrîr ü beyân olsun kim her bir ferd ez-efrâd-ı âdemî öz mâhiyetini müşahhaş eyleyüb ve bu nüsha tâ inqirâz-ı 'âlemeçe rüzgâr ara düstürü'l-'amel olub bizdin evlâd-be-evlâd yâdigâr kalsun ve bu cihetdin bir niçe söz öten vâkı'atlardan mezkûr ve tahrîr olub ve bul kitâb ol hân-ı gîti-sitân Oğuznâme müsemmâ kılub ferzendler-i ercümend-nâmdâr ve birâderler-i kâm-kâr-ı 'âlî-mikdarığa naşihat kıldı kim bizdin song her biringiz bu reviyeye-yi marziyedin 'amel idüb ve bu çarika birle sülûk ve meslûk kılinglar kim tâ bizing evlâdımız ve sizlering ferzendleringiz inqirâz-ı 'âlemeçe çok halk ve cemâ'at ve il ve ulus 'âlem ara peydâ bolurlar tâ ol cemâ'at her birisi öz abây-ı kirâm-ı felek-ihtişâmını ve il ve ulusını bu kitâb sözidin müşahhaş ve bu çarıkdan zâhir idüb öz yirinde ve öz makâmında müstaķim olub ülûş ve orunlaridin taħallûf ve tecävüz kılmağaylar ve her bir mechülü'n-neseb-i dün u zebün özini be çarîk-ı kızb bu şilsile-yi eslâf-ı kirâm-ı sipîhr-ihtişâma yetiş-turmağaylar ve bizing eyyâmımızdın song her bir evlâdımız nesl-be-nesl bu Oğuznâme-yi mu'teber sözine 'amel idüb öz 'aşrında ve eyyâmında bu silsile-yi 'âlîye birle özini güzeştelerine ittişâl virüb ve ferzendlerini bu çar[z] hidâyet kılsun kim tâ kıyâm-ı kıyâmet intizâm-ı bu silsile bâkî kalıb ser-rîşte-yi te'lîf hiç vaqtda inqitâ' olmaya" (1b/5-2b/11) → "İrem (gibi olan) meclis ve ortamlarda tarih anlatımı, (gelmiş) geçmiş peygamberlerden, padişahlar padişahlarından, üstün hükümdarların emirlerinden ve onların çocukları ve torunlarından söz ediyordu. Geçmişin tarihinin nakli o yüce soylu, gök makamlı hana hoş görünüb onun doğru yargılar veren ve cihanı kuşatan aklına (şu) geldi: Dünyanın yaratılışının başlangıcından ta Âdem-i safiyî Aleyhisselâmın hâllerinin beyanına -ki Yüce Allah onu yarattı (ve) hilafet bayraklarının tepesi (ne koymak) üzere "Ben bir halife yaratacağım" kaftanını Âdem'e giydirip (onu) süsledi- Âdem zamanından bizim refah bulduğumuz ana kadar (gerçekleşen olaylar) güvenilir kaynaklara dayanılarak toplanıp yazılsın. (Bu kitap) bizim asrımızda geçen olayları ve bizim çocuklarımızı (da) kuşak kuşak, ta ki insanoğlu yeryüzünde var olduğu sürece yazıp anlatsın ki insanlardan her biri öz kimliğini açıklasın ve bu kitap, tâ dünyanın sonuna kadar (her) devirde bir nizamname olup bizden (sonra) kuşaktan kuşağa yadigâr kalsın. Ve bu gözle olup biten olaylardan birçok konu anlatılıp yazıldı ve bu kitab(a) o dünyayı ele geçiren sultan, **Oğuznâme** adını verdi. Ün sahibi muhterem çocukları ve çok değerli bahtiyar kardeşlerine: "-Bizden sonra her biriniz bu (izlenmesi) beklenen yoldan yürüyüp bu biçimde hareket etsin ki bizim evladımız ve sizin çocuklarınız (içinden) dünyanın sonuna kadar çok halk, topluluk, il ve ulus ortaya çıksın. Böylece gök heybetli saygın ataları ile il ve ulusunu bu kitabın anlattıklarından aydınlatarak bu biçimde ortaya çıkarsın. Kendi yerinde ve makamında kalarak ülûş ve orunlarına itiraz etmesinler ve

³ Kendisinden söz edilenin kim olduğu için bk. "el-hākān bin el-hākān bin el hākānū'-l hākān-ı 'âlî-şân-ı bülend-mekān Oğuz Hân-ı Türkmān-ı şahib-kırān" 1b/1-2

⁴ Bakara/30: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım."



başkasının hakkına dokunmasınlar ve her bir alçak, soyu belirsiz kimse, kendisini sahte biçimde bu gök heybetli saygın ataların silsilesine dayandırmasın. Ve bizim devrimizden sonra her bir evladımız kuşaktan kuşağa bu itibarlı Oğuznâmenin anlattıklarına uysun. Kendi çağlarında bu yüce silsile ile kendilerini geçmişlerine bağlasın ve çocuklarını böyle yetiştirsın (terbiye etsin) ki böylece kıyamete kadar bu silsilenin sıralanış biçimi baki kalsın ve yazmanın ipliği hiçbir zaman kesilmesin” diye nasihat etti.

İkinci Sebebi Telif Bölümü

ve Oğuz, hân olmağığa āgāh olub uluğ kiçik barça halkı yığıb toy verdi ve ol ma'reke-yi 'ālī-mihrde Mısr mārīhlerine hüküm kıldı kim ol kün ki Hudā Te'ālā yed-i kudret birle bul cihānı peydā kıldı ve halk-ı Ādemdin öng kim maḥlūk boldı ve andın song Ādem maḥlūk olub anıng kıysı oğlanlarını nebī bolub ve kıysı oğlanlarını mesned-i hilāfetde tā Nūh vaktınaça müstakīm oldı ve mukaddime-i tūfān-ı hazret tayy kılub tā bizing 'aşrımızğaça ve bizing evlādımız 'aşrınaça uluğ kitāblar yüzidin tahrīr edingler ve ol vaqt tamām-ı Mısr hükemāsi ve mārīhleri cem' olub çok miḥnet ve meşakkat birle ittişālū'emrillāhi te'ālā bir uluğ kitāb taşnīf kılub ol kitāb adını **Oğuznâme** müsemma kıldılar (39a/12-39b/9). → "... O vakit bütün Mısır âlimleri ve tarihçileri bir araya gelip büyük eziyet ve güçlüklerle Allah'ın emri üzere büyük bir kitap düzenleyerek o kitabın adını Oğuznâme koydular."

1. Orijinalliği

Metnin Sorunları

KO'nin en ayırıcı ve kendine özgü olan yönünü, metne montajlanan Afşar girdileri oluşturmaktadır. Bu pasajlar dışarıda tutulursa KO'nin orijinal bir metin olduğunu söylemek zordur. Çünkü neredeyse tamamen kolaj bir metin görünümü sergilemektedir. Ādem peygamberden Oğuz Han'a kadarki peygamber kıssaları bölümü, büyük ölçüde Mirza Ulūgbek'in *Tarih-i Abira Ulusu*⁵ adlı Farsça eserindeki rivayetlerle ve yer yer Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*⁶indeki aynı bölümlerle örtüşmektedir. 36. varakta başlayan Oğuz Han anlatısından itibaren de (çoğunlukla hiç değiştirilmemiş olarak) ŞT'den alınmış bir kopya eser özelliği göstermektedir. Bu kopyalama ŞT'nin bitimine kadar sürmektedir. İki metin arasında koşutluğun bozulduğu kimi yerler ya yazıcının kendi ağzına kaçışları ya da dikkatsizlik, yanlış alıntılama, sözcük-cümle-satır atlama gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Eser genel olarak da birçok kopukluk ve farklı türden hata tipi barındırmaktadır. Bunlar bazen anlamı bütünüyle değiştirecek, olaylar arasında köprü kurmayı engelleyecek, büyük bilgi yanlışlarına yol açacak cinsten kopukluklardır ve sayıca da çok fazladır. Açıklama içermeyen bütün benzer durumlarda olduğu gibi bu sorunların hattattan mı, yoksa metni dikte ettiren bir başka ağızdan⁷ mı kaynaklandığı belirsizdir. Ancak özensiz bir kalemden ortaya çıktığı ortadadır ve bütüncül bakıldığında bu durum hikâyelerin tutarlılığına/inandırıcılığına, eserin edebî değerine gölge düşürmektedir. Sözü edilen bu sorunlar arasında yalnız ŞT'den izi sürülebilenler bile eserin kusurlarını görmek açısından yeterince fikir vericidir. Aşağıda bunların başlıcaları sıralanmaktadır. Ok (→) ile gösterilen dil içi çevirilere bakıldığında bu sorunlar daha da net biçimde izlenebilmektedir.

⁵ Bu eser, 1994 yılında Buriboy Ahmedov, Naim Norkulov ve Mahmud Hasaniy tarafından *Tört Ulus Tarikhi* adıyla Özbek Türkçesine tercüme edilmiştir.

⁶ Bundan sonra ŞT.

⁷ Bu bilinmezlik nedeniyle her iki ihtimali karşılamak üzere burada "yazıcı" terimi kullanılmaktadır.

Cümle Atlamaktan Kaynaklanan Boşluklar

1. **ŞT:** Oğuz Hân barıp Tatarı çaptı. Tatar hânı köp çerik birlen kelip uruşdı. **Oğuz Hân bastı takı leşkerini kırdı.** Oğuz Hânning leşkerining qolına olçaqlı *ölük* mal tüşdi kim yüklemekke *kölük* azlık qaldı (73a/2-4)

> **KO:** Oğuz Hân barıp Tatarı çaptı Tatar hânı köp çerik birlen kelip uruşdı [...] Oğuz Hânning leşkerining qolına olçaqlı *uluk* māl tüşdi kim yüklemekke *māl* azlık qaldı (40b/12-41b/4)

→ “Oğuz Han gidip Tatar(lar)a hücum etti. Tatar hanı çok sayıda askerle gelip savaştı. Oğuz Han’ın askerinin eline o kadar büyük ganimet geçti ki (bunları) yüklemeye binek yetmedi.”

2. **ŞT:** Hân hūqm kıldı kim hiç kim mindin qalmasun tip barıp Ğurnı aldı **irse yel kelip yaz boldı. Leşkerning sanın aldı,** bir niçe kişi kim kem keldi, anlarını sordu, hiç kim bilmediler (75b/1-2).

> **KO:** Hân hūqm kıldı kim hiç kim mindin qalmasun tib Ğurnı aldı [...] bir niçe kişi kim kem keldi anlarını sordu hiç kimni bilmediler (44b/4-5)

→ “Han, hiç kimse benden (geride) kalmasın diye emrederek Gur’u aldı. Birkaç kişi eksik çıktı, onları sordu. Hiçbiri bilmedi.”

3. **ŞT:** anıng üçün hân bir bolsa il tüzelür ve **ikki bolsa il buzulur.** Burunğı ötken biligli kişiler aytıp tururlar kim “*bir kınğa iki kılıç sığmas ve bir hātūnnı ikki er alıp oltura bilmes ve bir yurtğa ikki töre sığmas*” (83b/14-17)

> **KO:** anıng üçün kim hân bir bolsa il tüzelür [...] burunğı ötken biligli kişiler tib tururlar *bir kınğa iki kılıç sığmas ve bir hātūnnı iki ir almas ve bir yurtğa iki töre sığmas* (55b/9-11)

→ “Şunun için(dir) ki han bir ise devlet kurulur/düzene sokulur. Geçmişte yaşayan bilgili kişiler ‘Bir kına iki kılıç sığmaz, bir hatunu iki er almaz, bir yurda iki töre sığmaz’ demişlerdir.”

4. **ŞT:** ammā Kozi Yavı Hân birlen İnal Hânning arasında **niçe yıl ötkenini** cezm ayta *bilmey* miz **andaq hem bolsa az aytalı, şayed köp aytsaq yalğan bolğay** dört ming yıl bar turur (84b/15-18)

> **KO:** ammā Kozi Yavı Hân birle İnal Hânning arasında [...] cezm *bilir biz* [...] dört ming yıl bar turur (65a/11-12)

→ “Ama Kozi Yavı Han ile İnal Han arasında kesin biliyoruz (ki) dört bin yıl vardır.”

5. **ŞT:** Takı qaysı uruğı köp bolsa andın pādışāh köterdiler. **Mundaq Qayıdın bir kişini pādışāh köterürler irdi.** Qayı uruğı ve Bayat uruğı ve takı biş altı az uruğlar anğa qoşulurlar irdi (85a/13-15)

> **KO:** qaysı uruğı köp bolsa andın pādışāh köterdiler [...] Qayı uruğı ve Bayat ve biş altı az uruğlar anğa qoşulurlar irdi (66a/1-3)

→ “Hangi boyları (sayıca) çok ise ondan padişah tayin ettiler. Kayı boyu ve Bayat ile beş altı az (sayıda) boy birliği de ona katılırlardı.”

6. **ŞT:** bir niçe kündin song **hânning ölük aşını berip olturup irdiler.** Hânning oğlı boldı tip sivinçi tilediler (86b/5-6)

> **KO**: bir niçe künden song [...] hānning oğlu boldı tip sevinci tilediler (68a/5-6)

→ “Birkaç gün sonra hanın oğlu oldu diye müjde istediler.”

7. **ŞT**: Duyılı Qayı Hānning bayrı kişileri Tumanğa söz berdiler. Pādişāhlık atangdın sanğa mirās qalğan turur. Barça halk ittifaq birlen Kōl İrkige ‘āriyyet tapşurub irdiler. Bu şart birlen kim her qaçan sen bālig bolsang sanğa tapşurgay tip. **Tuman bu sözni Kōl İrkige bir kişidin ayturdu. Kōl İrki** bu sözni işitkendin song halvetde Qorqutğa aytdı (87a/13-87b/2)

> **KO**: Duyılı Qayının bayrı kişileri Tumanğa söz berdiler pādişāhlık atangdın senge mirās qalğan turur ve barça halk ittifaq birlen Kōl İrkige ‘āriyyet tapşurub irdiler bu şart birlen kim her qaçan sin bālig bolsang senge tapşurgay Tuman bu sözni [...] işitkendin song halvetde Qorqutğa aytdı (69a/6-11)

→ “...Tuman bu konuşmayı duyduktan sonra yalnızken Korkut’a dedi (ki)”

8. **ŞT**: Oğuz ili Qorqutğa aytdılar bu oğlanga **bir** yahşı at koygıl tidiler. Qorqut Ata muning atı Tuman Hān bolsun tidi. Halk aytdılar **mundın yahşırağ at koygıl. Qorqut Ata aytdı** mundın yahşı at bolmas **tidi** ol kün-ki Duyılı Qayı Hān öldi irse bizing yurtımız tuman tutub qarangu boldı. Bu oğul tumanda tuğdı aning üçün Tuman **at** koyduğ (86b/13-18)

> **KO**: Oğuz ili Qorqutğa aytdılar bu oğlanga yahşı at koygıl tidiler Qorqut, muning atı Tuman Hān bolsun tidi halk aytdılar [...] mundın yahşı at bolmas ol kün-ki Duyılı Qayı Hān öldi irse bizing yurtımız tuman tutub qarangu boldı bu oğul tumanda tuğdı aning üçün Tuman koyduğ (68a/12-68b/4)

→ “Oğuz halkı Korkut’a: ‘Bu çocuğa güzel (bir) at koy’ dediler. Korkut: ‘Bunun adı Tuman Han olsun’ dedi. Halk: ‘Bundan güzel ad olmaz. Duyılı Qayı’nın öldüğü gün bizim yurdumuz duman(la) kaplanıp karanlık oldu. Bu çocuk dumanda doğdu. Onun için (adını) Tuman koyduk” dedi.

9. **ŞT**: imdi bu sözini oquğan ve tinglağan kişiler yahşı fikr kıling. Oğuz Hān bizing peygamberdin **tört ming yıl ilgerü ötken turur. Qazan Alp bizing peygamberdin** üç yüz yıl song irdi. Qarığan çağında Mekkeğa barıb hācı bolub keldi. **Pes Salur Qazan altı arçada Oğuz Hānğa neçük yeter ve tağı Salur Qazan Qayı Qorqut Ata birlen bir zamanda** irdi (99a/9-14)

> **KO**: imdi bu sözni oquğan ve tingleğan kişiler yahşı fikr kıling Oğuz Hān bizing peygamberdin [...] üç yüz yıl song irdi qarığan çağında Mekkeğa barıb hācı bolub kildi Salur Qazan altı arçada [...] irdi (83b/12-84a/1-3)

→ “Şimdi bu konuşmayı okuyan ve dinleyen kişiler iyi düşünün. Oğuz Han, bizim peygamber(imiz)den üç yüz yıl sonra idi. Yaşlılık döneminde Mekke’ye gidip hacı olup geldi. Salur Qazan altı(ncı) göbekte idi.”

10. **ŞT**: Ögürçıkning altı oğlu bar irdi. **Her ikisi bir ikiz bolup irdi.** Üç yolu biribirining kiyinindin ikiz bolup atları bu turur (100b/9-1)

> **KO**: Ögürçıkning alt oğlu bar irdi [...] ve üç yolu bir birining kiyinindin ikiz boldı anların atları bu turur (85a/1-3)

→ “Ögürçık’ın altı oğlu vardı ve üç kez birbirinin arkasından ikiz oldu(lar). Onların adları şöyledir.”

Sözcük/Öbek Atlamaktan Kaynaklanan Boşluklar/Yanlıklar

1. **ŞT:** faşl-ı Ahnu' oğlu **Matusalah** 'aleyhis's-selâm (68a/9)

> **KQ:** faşl-ı Ahnu' oğlu [...] 'aleyhis's-selâm (23b/11)

→ "Ahnu oğlu aleyhisselamın faslı"

2. **ŞT:** tengrim buyursa İnel Hânning zamânından **tâ biz bu kitâbnı aytğan çağğaça** bir bir aytgumuz turur (84b/13-14)

> **KQ:** tengrim buyursa İnal Hân zamânından [...] bir bir aytgumuz turur (65a/9-10)

→ "Tanrım buyur(ur)sa İnal Han zamanından bir bir anlatacağız."

3. **ŞT:** Beş altı arka ötkendin song yirge suğa tartdı tağı çengeleri kısık ve közleri uluğ ve yüzleri küçük ve **burunları** uluğ bola başladı (86a/2-3)

> **KQ:** beş alt arka ötkendin song yirge suvğa barıtdı çengeleri kısık ve közleri uluğ ve yüzleri küçük ve [...] uluğ bola başladı (67a/7-9)

→ "Beş altı nesil geçtikten sonra (oradaki) toprağa suya benzediler/uyum gösterdiler. Çeneleri dar, gözleri iri, yüzleri küçük ve büyük olmaya başladı."

4. **ŞT:** Azğına turğan tumannı bu oğlanıng yaşlıkına oğşatıp men. Song(g)ı âfitâbnı bu oğlanıng yigit bolub atası tahtında oturub devletli ve uzak **ömrlü** bolğanına oğşatıp men tidi (87a/3-5)

> **KQ:** azğına turğan tumannı bu oğlanıng yaşlıkına oğşatıp men ve songı âfitâbnı oğlan yigit bolub atası tahtında oturub devletli uzak [...] bolğanına oğşatıp men tidi (68b/7-9)

→ "Azıcık kalan dumanı bu çocuğun küçüklüğüne benzettim ve (dumanın) sonundaki (arkasından gelen) güneşi (de) çocuk(un) delikanlı olup babası(nın) tahtında oturub devletli, uzun olmasına benzettim dedi."

5. **ŞT:** barça halk **Kara Hân** ölgendin song Buğranı pâdişâh köterdiler (90a/18)

> **KQ:** barça il [...] ölgendin song Buğranı pâdişâh köterdiler (72b/8)

→ "Bütün halk öldükten sonra Buğra'yı padişah yaptılar."

6. **ŞT:** bu yamanlıknı kılğan sen imes irding oğlung irdi irse **cezâsın** tapdı (88a/9)

> **KQ:** bu yamanlıknı kılğan sen imes irding oğlung irdi kıldı irse [...] tapdı (70a/12-70b/1)

→ "Bu kötülüğü yapan sen değildin, oğlundu. Yaptı ise (de) buldu."

7. **ŞT:** uluğ leşker birlen kelip Buğarâ ve Semerqandnı alıp öz qarındaşları **yurtında yağı bolğan sebebdin tura bilmey** kaytıp kitdi (90b/1-3)

> **KQ:** uluğ leşker birle kelip Buğarâ ve Semerqandnı alıp öz qarındaşları [...] kaytıp kitdi (72b/9-10)

→ "Büyük (bir) ordu ile gelip Buhara ve Semerkant'ı alıp öz kardeşleri dönüp gitti."

8. **ŞT:** Kırkut Big sekkiz ming **kişi** birlen yolning bir yanında turup Tuğrul Big sekkiz ming kişi birlen yolning bir yanında turdı (96a/7-8)

> **KQ:** Kırkut Big sekiz ming [...] birlen yolning bir yanında turdı Tuğrul Big sekiz ming kişi birlen yolning bir yanında turdı (79b/8-10)



→ “Korkut Bey sekiz binle yolun bir yanında durdu. Tuğrul Bey (de) sekiz bin kişi ile yolun bir yanında durdu.”

9. **ŞT**: Oğuz birlen Ögürçikning arası dört ming **tört** yüz yıl (98b/14-15)

> **KO**: Oğuz birlen Ögürçikning arası dört ming [...] yüz yıl turur (83a/12)

→ “Oğuz ile Ögürçik’in arası dört bin yüz yıldır.”

Harf Yanlışlarından Kaynaklanan Anlam Değişmeleri

1. **ŞT**: Kara **halkning** tili kelmeslikindin kafı cim okuy turur. Şol kıpçak turur, çıpçak diy tururlar (73b/14-15)

> **KO**: kara **hanning** tili kelmesligindin kafı cim okuy turur, şol Kıpçak turur, Çıpçak ayturlar (42a/10)

→ “Kara Han’ın dili dönmediğinden kafı cim (diye) okuyor. Bu, Kıpçak’tır, Çıpçak diyorlar.”

2. **ŞT**: İmdi Kalaçlarğa bolup ayta turğan sözüimizni **koğğalı** munçaqlı eytdük yeter (77b/5-6)

> **KO**: imdi Kalaçlarğa bolub ayta turğan sözüimizni **koymağalı** munçaqlı eytdük yeter (47a/12)

→ “Şimdi Kalaçlara dair anlatmakta olduğumuz bahsimizi bırakmamalı(yız). Bu kadar anlattık yeter.”

3. **ŞT**: Ulug pādışāhlarıning ‘ādetleri turur, uzak seferğa barganda köçlerin alıp barmaq. Nöker halkning hem ba’zıları alıp barurlar. Oğuz Hanning **bir bigi** köçin alıp barıp irdi (73b/3-5).

> **KO**: ulug pādışāhlarıning ‘ādetleri turur uzağ seferğa barganda köçlerin alıp barurlar nöker halkning ba’zıları alıp barurlar Oğuz Hān **bir iki** (ya da **beriki**) köçin alıp barıp irdi (42a/1-2)

4. **ŞT**: imdi biz bu ayılğan dört ming yılda bir bir at-be-at kimning bolğanın ve kimning bolmağanın **bilmey turur miz**. Munça munça bilmesek hem başdın ayakğaça şüretini ayta turur miz. Anı aytaling (85a/6-9)

> **KO**: imdi bu ayılğan dört ming yılda bir bir at-be-at kimning bolğanın ve kimning bolmağanın **bile turur miz** munça munça aytmesek hem başdın ayakğaça şüreti ayta turur miz, aytaling (65b/6-9)

→ “Şimdi bu anlatılan dört bin yılda bir bir, ad ad kimin olduğunu ve kimin olmadığını biliyoruz. Ayrıntılarıyla anlatmasak da baştan sona kadar üstünden (derine inmeden) anlatıyoruz, (o hâlde) anlatalım.”

5. **ŞT**: Bir ay toy kılding aşing tamām **bolmadı** ve havzlarğa salğan kıımız ve ayrıning kölning suyındın köp boldı. İmdi bu kündin song seni Köl İrki Hān tigeli (87a/7-9)

> **KO**: bir ay toy kılding aşing tamām **boldı** ve havzlarğa salğan kıımız ve ayrıning kölning suyındın köp boldı imdi bu kündin song seni Köl İrki Hān diyeli (68b/11-69a/2)

→ “Bir ay şölen yaptın, yemeğin tükendi. Havuzlara döktüğün kıımız(ın) ve ayrıning gölün suyundan çok oldu. Artık bu günden sonra sana Köl İrki Han diyelim.”

6. ŞT: Her kaçan Cambik Hân kişi yiberip seni tilese biz halk sening üçün kırılalı ve yoqalalı ve seni tutup **bermegeli** tidiler (102a/16-18)

> **KO:** her kaçan Camı Bik Hân kişi yiberib seni tiley biz halk seniñçün kırılalı ve ço[k]⁸ bolalı ve seni tutub **bermeli** tidiler (89a/1-3)

→ “Canıbik Han ne zaman adam gönderip seni istese biz (bütün) halk senin için (gerekirse) ölelim, bir araya gelelim ve seni tutup vermeli dediler.

Sözcüklerin Yer Değiştirmesinden Kaynaklanan Anlam Değişmeleri

ŞT: bizdin burunķı ötkenler ol pādīşāhlarning neseblerin beyān kılmaķ üçün çendān kitāb aytıp tururlar. Aning ħesābın **Ĥudā Te‘ālā yahşı bilür** (98a/1-4)

> **KO:** bizdin berü ötkenler ol pādīşāhlarning neseblerini beyān kılmaķ üçün çendān kitāb aytıb tururlar aning ħesābını **yahşı ĥudā bilür** (82a/11-82b/1)

→ “Bizden önce yaşayanlar o padişahların soylarını anlatmak için (kimbilir) ne kadar kitap yazmışlardır onun hesabını (ancak) güzel Allah bilir.”

Dikkat Eksikliğinden/Özensizlikten/Bilgisizlikten Kaynaklanan Tutarsızlıklar

1. Orun ve ülüş alma bahsinde sıralama karıştırılarak üçten altıya atlanmış, sonra yine dördüncü sıradan devam edilmiştir; ayrıca pay sahibi ile eti doğrayanlar ve atı tutanların sırası ve adları da değiştirilmiştir:

- **ŞT:** **üçüncü** örgede Ay Hāning uluğ oğlı Yazırnı olturdılar, sağ yanbaşnı ülüş berdiler. Yasır anı toğradı, Kūmı atların tutdı. **Törtüncü** örgede Dodurğanı olturdılar, sağ omaçanı ülüş berdiler. Döger anı toğradı, Mürdeşuy atların tutdı. **Beşinci** örgede Yulduz Hāning uluğ oğlı Avşarnı olturdılar sağ uyluķnı ülüş berdiler. Kızık anı toğradı, Torumçı atların tutdı. **Altıncı** örgede Bigdilini olturdılar, sağ yağrınnı ülüş berdiler, Karkın anı toğradı, Kāraçık atların tutdı (81a/16-81b/6)

> **KO:** **üçüncü** örgede de Ay Hāning uluğ oğlı Yazır oturdı aning ülüş yanbaş oldı Yafir toğradı, Kūmı at dutdı ve **altıncı** örgede de Ay Hāning kiçik oğlı Dodurğa oturdı aning ülüş omaça boldı Baydili toğradı Mürdeşuy at tutdı ve **törtüncü** örgede de Yulduz Hāning uluğ oğlı Afşar oturdı aning ülüş rast uyluğ boldı Kızıl toğradı Torumçı at dutdı **Beşinci** örgede Yulduz Hāning kiçik oğlı Bigdili oturdı aning ülüş yağrın oldı Karkın toğradı, Kāraca at dutdı (53b/1-7)

2. Sol tarafa oturanlardan üç ayrı kişiye sol yanbaşı pay edilmiştir. Böylece aynı ülüş ikinci kez bir başkasına verilemeyeceği hâlde üçüncü kez verilmiştir:

- **ŞT:** Kōk Hāning uluğ oğlı Bayındırnı olturdılar, **sol uyluķnı** ülüş berdiler (81b/7-8)

> **KO:** Kōk Hāning uluğ oğlı Bayındır oturdı aning ülüş **sol yan baş** boldı (53b/10-11)

- **ŞT:** İkinci örgede Çavuldurnı olturdılar, **sol yanbaşnı** ülüş berdiler (81b/9-10)

> **KO:** ve ikinci örgede Kōk Hāning kiçik oğlı Çavdır oturdı **sol yan baş** aning ülüş boldı (53b/12-54a/1)

- **ŞT:** Altıncı örgede Avanı olturdılar, **sol yağrınnı** ülüş berdiler (81b/16-17)

⁸ Başka bir sözcük arama çabası gereksiz de olabilir. Çünkü ŞT’de bu sözcük *yoq* olduğuna göre bunun da burada *yoq* yerine yanlış yazılmış bir sözcük olması muhtemeldir.



> **KO**: altıncı örgede de Tengiz Hāning küçük oğlu oturdu **sol yan baş** ülüş aldı (54a/7-8)

3. 34b/2 numaralı satırda “Türk Hān faşlı bu turur” başlığıyla Yafes oğlu Türk Han bölümü başlamıştır. Oysa 29a/6 numaralı satırdan itibaren yer yer Türk’ün hikâyesi zaten nakledile gelmektedir. Yeni fasilla sanki sayfalar Türkten hiç söz edilmiyor gibidir.

4. Oğuz Han’ın yirmi dört torunun adları, kuşları ve damgalarından söz edilirken ikinci sırada Bayat unutulmuş ve yalnız yirmi üç torunun adı sayılmıştır (bk. 54a/11-55a/9).

5. 29a/5 numaralı satırda yer alan “Mesihdin iki oğul boldı birini adı Yecüc birining adı Mecüc” cümlesinin neden o pasaja iliştiliği anlaşılammaktadır. Zira hemen öncesinde “Yüce Allah Yafes’e on bir oğul nasip etti” denmiş ve on bir oğulun adı sayıldıktan sonra araya bu cümle sıkıştırılmıştır. Sonra da bu cümle hiç yokmuş gibi üzerinde durulmamış, herhangi bir bağ kurulmamış ve on bir oğuldan biri olan Türk hakkında konuşmalar başlamıştır.

6. “Oğuz Hān ilining ‘ahd kılğanlarının zikri” başlığı, ŞT’de Kün Han’ın ölümü ile sonlanmış ve hanlık sırası büyük oğul Kayı’ya geçmiştir. KO’nde ise Kün Han’dan sonra iktidar Ay Han’a geçmiş ve birkaç satıra sığdırılan bu hanlık, ulusların birbirine düşman olduğu; kargaşa ve isyanın hüküm sürdüğü bir dönem olarak olumsuzlanmıştır (bk. 56a/8-12). Ardından bu bölümü bir başlığın altına taşınmış olarak Yıldız Han faslı izlemiştir:

Yıldız Hān ki maşırık-ı sa’adetdin āfitāb dek hālāyıkğa tūlū’ kıldı ve taht-ı saltanatda müstakırr oldı, ol eyyāmda qarangu cihān hālāyık közine yaruğ boldı (56b/1-3) cümleleriyle başlayan bu pasaj, Afşar vurgusu öncesine bir hazırlıktır. Ancak kronoloji yine bozuktur. Çünkü Yıldız Han faslından sonraki başlık, “**Kün Hāning uluğ oğlı Kayı Hāning hān bolğanının zikri**” olmuş ve burada az önce Ay Han’dan hiç söz edilmemiş gibi hanlık sırasının Kün Han’dan Kayı Han’a geçtiği beyan edilmiştir. Bu kısa bölümden sonra “**Dib Baquy hān bolğanının zikri**” konu edilmiş ve iki fasıllık aranın ardından Ay Han ve Yıldız Han bağlantısı yeniden kurularak sıradaki anlatı “**faşlı-ı beyān-ı Afşar Hān-ı şahib-kırān**” olmuştur. Bu montaj, orijinal metindeki silsile de bozulmadan bırakıldığı, yani Afşar Han faslı devam eden kurgunun içine gerekli köprüler kurulmadan eklendiği için eğretidir ve çok amatördür. Çünkü metnin kurgulayıcısı aynı hanlık sırasını iki farklı kişiye vermiş ve sıralamayı da bir düzene koymuş değildir.

7. Beçene halkının Toymaduk adındaki padişahının gelip Salur Kazan’ın annesini esir olarak götürdüğüne dair anlatı, KO’nde Salur Kazan’ın de esir edildiği biçiminde aktarılmıştır. Oysa esir edilen yalnız Salur’un annesidir, kendisi değildir.

ŞT: Beçene ilining Toymaduk atlı bir pādīshāhı kelib Salur ilini çapıb **Salur Kazan Alpnıng anası Çaçaklımı olcalap** alıb kitib. Üç yıldın song kedhüdāsı Enkeş köp māl birlen Kıpçaklımı **qayta** aldı (101a/5-6)

> **KO**: Beçene ilining Toymaduk digen bir pādīshāhı kelib Salur ilini çapıb **Salur alıb** anıng anası Kaçaklımı **olçalar** alıb ketib üç yıldın song kedhüdāsı Enkeş māl berib Kaçaklımı **ka[y]tıb** aldı (66b/6-8).

→ “Beçene ilinin Toymaduk adlı bir padişahı gelip Salur halkına hücum etti, Salur’(ı) aldı, onun annesi Kaçaklı’yı (da) esir ederek alıp gitti. Üç yıldan sonra görevlisi Enkeş mal vererek Kaçaklı’yı (dönüp) aldı.

8. Mur Yavı → Mur Yavı oğlu Qara → Buğra Hân (ŞT 89b/5 -90a/17) olarak dizilmesi beklenen silsile, KO'nde bozulmuş; Mur Yavı oğlu Qara Han atlanarak Buğra Han'a gelmiştir. Bu kopukluk başlıksız verilen Buğra Han faslının ilk cümlesini anlaşılmasız kılmaktadır. Çünkü "barça il ölgendin song Buğranı pâdişâh köterdiler" (KO 72b/8) cümlesinde ölenin kim olduğu bilgisi yoktur; oysa ŞT aynı cümlede bu bilgiyi vermektedir: "Barça halk **Qara Hân** ölgendin song Buğranı pâdişâh köterdiler" (90a/18)

Kesik Cümlelerin/Tamamlanmayan Eksiklerin Yol Açtığı Anlam Açıkları

1. "faşl-ı Añnu' oğlu 'aleyhis's-selâm" (23b/12) başlığı, "Añnu' turur" cümlesiyle başlamaktadır. Burada yazıcının gözü birkaç sayfa öncesinde yer alan "faşl-ı Añnu' es-selâmni beyâni bu turur" (20a/9-10) başlığına takılmış ve o faslın ilk cümlesi olan "Añnuñ turur" cümlesi bu fasla da taşınmış olabilir. Ancak öyle ise de yazılıp silinmediği için, öyle değilse eksik bir cümle olduğu için sorunludur.

Bu başlık ayrıca sunduğu silsile açısından da karışıklık içermektedir. Çünkü ŞT'de aynı kronolojik sıralama Eñnoñ (İdris) → Matusaleh → Leymek → Nuñ (68a/3-13) biçiminde ilerlerken KO bu sırayı Añnuñ (İdris) → Matusalañ → Kelmel → Matusalañ → Malek → Nuñ (20a/9-10; 24a/8) biçiminde sunmaktadır. Gözü kaydığı için yazıcı aynı adı iki kez mi gördü yoksa (zayıf bir ihtimal de olsa) ŞT bu silsileyi eksik mi sundu belirsizdir.

2. 98. varak yeni bir konu ile başlamaktadır. Bu, bir önceki sayfanın bitiminde "... Rûma pâdişâh bolan sultânların şüretleri beyân olsun" (98b/12) başlığı ile de haber verilmiştir. Ancak anlam akışı bozuktur, konuya birden girilmiştir, bağ kurmayı sağlayacak hiçbir köprü yoktur ve hangi tarihten söz edildiği belirsizdir. Bu da ilgili pasajın bir başka metinden eksik kesilerek olduğu gibi KO'ne montajlandığını düşündürmektedir:

"İrâna Çingiz Hân mutaşarrıf oldı ve Hâsan Hân İrândın barıb bilâd-ı Şâm ve Rûm teferruk eyledi ve çok yıl ol memleketde hükümet ve pâdişâhlık eyledi ve aning hırmen-i hayâtını şarşar-ı ecel ber-bâd vurandın song aning oğlu Ebû'l-Hasan Hân Şâm memleketinde hükümet ve pâdişâhlık eyledi" (98a 1-4)

3. 108. varakta Afşar beylerinden Niyaz Muhammed oğlu Rahmetullah Han'dan söz edilirken diğer kardeşleri içinden hanlık yapmış olanlardan da yeri gelince söz edileceği cümle eksik bırakılarak bildirilmiş; ancak iki sayfa sonra eser sona erdirilmiştir. Bu durum eserin daha devam edecekken hızlıca tamamlandığını düşündürmektedir:

"öngö inilerini hükümet kılğanın ve saltanat bolğanların her birini öz yirinde beyân" (108a/9-10).

Paralelizmin Bozulmasıyla İlgili Veriler

1. **ŞT**: İkinci örgede Alka **İvlini** olturdılar. Sağ qarı ilikni ülüş berdiler. Qara **İvli** anı toğradı, Lala atların tutdı (81a/14-16)

> **KO**: ikinci örgede de Ala **Qonılı** oturdu aning ülüş qarı ilik boldı Qara **Öyli**⁹ toğray Lala at dutdı (53a/10-11)

2. **ŞT**: ikki oğlu bar irdi. **Uluğ** oğlının atı Al **kiçik**ining atı Duyılı Qayı (86a/13-14)

> **KO**: iki oğlu bar irdi **bir** oğlının atı Al, **kiçik**ining atı Duyılı Qayı (67b/6-7)

⁹ Diğer Oğuznâme varyantlarında ikinci unsurun adı, birinciye paralel biçimde adlandırılmıştır.



Başlık Kullanmamaktan Kaynaklanan Karışıklıklar

1. Oğuz'un han olması ile ilgili süreç, ŞT'de ayrı bir vurgu amaçlandığı için ve ayrıca konunun değişmesinin de bir gereği olarak "Oğuz Hânning hân bolğanının zikri" (72b/7) başlığı altında verilmektedir. Ancak KO yazıcısı aynı bölümü "Oğuz Hânning dünyâga kelgenining zikri" (40b/1) başlığı altında devam ettirmektedir.

2. "Mur Yavıning hân bolğanının zikri" (72a/12) başlığını ŞT' de "Mur Yavı oğlu Karaning hân bolğanının zikri" (90a/8-9) bölümü izlemektedir. Ancak bu başlık KO' nde yoktur. Ardından gelen "Buğra Hânning hân bolğanının zikri" (90a/16-17) faslı ise KO' nde bu başlık içinde değil, "Mur Yavıning hân bolğanının zikri" içinde verilmektedir. Bu durumda KO silsileyi eksilterek, dolayısıyla da bozmuş olarak Buğra Han'a ulaştırmış görünmektedir.

3. "Canı Bik Hân zikri ve Eski hâlkının çî-güneliği" başlığı Canı Bik oğlu Berdi Bik'ten ve Tiveçiler halkından söz edilerek sonlandırılmaktadır. Ardından yeni bir başlık atılmış ama silinmiştir. Ancak konunun birden bire değişmesi burada yeni bir faslı gerektirmektedir. Çünkü hiç gereği yokken, hiçbir bağ kurulmamışken burada Yıldız Han'ın nesebi sıralanmakta ve hemen ardından da yine aynı bağlantısızlıkla Moğol anlatısına geçilmektedir:

ki ba'zı nüshada mezkûr turur kim (...) Yılduz, Dib Baquy Hân neslidin turur Dib Baquy Hân, Alınca Hân oğlu ve Alınca, Türk Hân oğlu turur ve Türk Hân, Oğuz Hân evlâdı ve Yâfes zürriyetidin turur (90a/1-4)

ŞT'den Alıntılanan İçeriğin Aynıyla Bırakılıp Başlıkların Değiştirilmesinden Kaynaklanan Eksikler/Bağlantısızlıklar

1. **ŞT**: Oğuz Hânning Tûrân ve Hindûstanga yörgenining zikri (75a/6-7)

> **KO**: Oğuz Hân leşker yığıb Buğarâ ve Semerqand kilgeni beyanı bu turur (44a/5-6)

2. **ŞT**: Oğuz Hânning İrân ve Şâm ve Mısr sarı yörgenining zikri (7b/13)

> **KO**: faşl-ı Oğuz Hân İrân üstine yöriğanı beyanı bu turur

3. **ŞT**: Oğuz ilining 'Alî Hânğa yağı bolup Şâh Melikni öltürüp iv başına Qara Hân bolup dört tarafge kitkenining zikri (95a/13-14)

> **KO**: il başığa Qara Hân bolğanı dört taraf kitkenining zikri (78b/6-7)

4. **ŞT**: Türkmen bolup Türkmence koşulğan illerning zikri (102a/6-7)

> **KO**: Canı Bik Hân zikri ve Eski hâlkının çî-güneliği (88b/6)

Yanlış Alıntılamalardan Kaynaklanan Kurgu Bozuklukları

1. **ŞT**: **Köl İrki** bu sözni işitkendin song hâlvette Qorqutğa aytdı (87b/1)

> **KO**: **Tuman** bu sözni işitkendin song hâlvette Qorqutğa aytdı (69a/10)

→ "Tuman bu konuşmayı duyduktan sonra yalnızken Korkut'a dedi (ki)"

2. **ŞT**: on altı arqa dört yüz yılda her çend köp bolsa dört yüz elig yılda öter. Pes Ögürçik dört ming yılda ötken atalarının **atı kani?** (98b/15-17)

> **KO**: on alt arqa dört yüz yılda her çend köp bolsa dört yüz elig yılda öter pes Ögürçik dört ming yılda ötken atalarının **atı aytalı** (83a/12-83b/2)

→ “On altı nesil dört yüz yılda her ne kadar çok (gibi) ise (de) (aslında) dört yüz elli yılda biter. Bu durumda Ögürçık’ın dört bin yıl varlık süren atalarının adını söyleyelim.”

3. ŞT: Aning üçün ayta turur men kim Oğuz birlen Ögürçıkning arasında tört ming tört yüz yıl keçip turur. Her ming yılda kırk arka ötse kerek kim ikki yüz arka ötkey iridi. Pes **ğalat** tigen niçük **bolur**

> KO: aning üçün ayta turur men kim Oğuz birlen Ögürçıkning arasında tört ming tört yüz yıl keçip turur her ming yılda kırk arka ötse kerek kim iki yüz arka ötkey iridi aning üçün pes [...] tigen neçük **bolmasa** (83b/7-9)

→ “Bundan dolayı diyorum ki Oğuz ile Ögürçık’ın arasında dört bin dört yüz yıl geçmiştir. Her bin yılda (bir) kırk nesil sürmeli ki iki yüz nesil sürmüş olsun. O hâlde [hata] (olarak) söylenen ...?”

Eserdeki Afşar Vurguları

KO’ nin ayırıcı yönünü ve esas yazılış amacını ortaya koyan bölümler, metne özellikle ilave edildiği anlaşılan Afşar girdileridir. Bu konudaki veriler sırasıyla şöyledir:

1. Afşar adı, metinde ilk defa 51a yüzünün 3. ile 7. satırları arasında geçmektedir. Burada hanlık makamına sırasıyla Kün, Ay, Yıldız, sonrasında Kün Han oğlu Kayı Han ve onu takiben de Kayı Han çocuklarının geldiği belirtilir. Ardından da hanlık sırasının Afşar Han’a geçtiği ve bu tarihten dünyanın sonuna kadar hanlık makamına oturanların Afşar soyundan olacağı ifade edilir. Ancak bu bilgi, kurgusal bozukluk içerir. Çünkü 8. satırda anlatının akışı bozularak Afşar Han’dan ilk defa söz ediliyor gibi “Yılduz Hânın tört oğul boldı: Afşar Hân, Kızıl, Karkın, Begdili” (51a/8-9) bilgisi verilmektedir.

2. Kün Han’ın ölümünden sonra silsile büyük oğul Kayı ile devam ettirilmeyerek Ay Han’a geçilir, böylece anlatının akışı da değiştirilmiş olur. Ancak bu kurguda Ay Han zamanının olumsuzlanması ilginçtir:

“Oğuz Hân ölgende Kün Hân yetmiş yaşar iridi ve tağı yetmiş yıl atası yerinde oturub dād u ‘adl birlen hānlık kıldı tağı andın song haqq rahmetine kitdi ve andın song Ay Hân mağām-ı hükümetde bolub niçe yıl [...] song intikāl kıldı velikin Ay Hân eyyāmında oğrı ve harāmī çok oldı ve çok il az tāifening mālī çapıb aldı ve her bir tire önge birisiğa yağı olub ve hān hükmidin temerrüd kılub tuğyān kıldılar” (56a/6-12)

3. Ay Han’dan birkaç cümle ile kısaca söz edildikten sonra Yıldız Han için bir fasıl başlığı açılmış (faşl-ı beyān-ı Yılduz Hân-ı giti-sitān) ve bu bölüm de 56a/12-57a/1 satırları arasına sığdırılmıştır.

Burada ilk defa fiziksel bir tasvire yer verilmiş olması dikkat çekicidir:

“Yılduz Hân orta boylu uluğ yüzlü çatma kaşlu iri āvāzlu kişi iridi” (56b/8)

4. Ay Han’dan sonra kronoloji bozulmuş ve araya ŞT’den alınan Kün Han oğlu Kayı Han faslı ile Dib Bakuy Han faslı girmiştir. Böylece Kayı Han’dan sonra aynı hanlık makamına hem Ay Han, hem Kayı Han oturtulmuştur. Bu, yazıcının sıklıkla yaptığı kurgusal bozukluklardan biridir ve eklentileri ana metne yedirmemekten, sadece yapıştırmaktan kaynaklanan bir hata tipini göstermektedir.

Bozulan bu kronolojiyi “faşl-ı beyān-ı Afşar Hân-ı sâhib-kırān” bölümü takip etmekte; burada da Yıldız Han’dan sonra ikinci defa ama bu defa daha ayrıntılı bir karakter tasviri dikkati çekmektedir:

“Afşar Hân hasenü’l-vech ve miyâne-ğadd ve gird-mahâsin ve büzürg yüzlük ve çatma kaşlık ve uzun barmaklık ve iri âvâzlık ve bülend ‘atşelik kişi irdi ve kaç çoklığındın anga Tüglük Hân hem dir irdiler” (58b/3-5)

Bu bölüme göre Afşar Han’ın on oğlu olmuştur: Biyik Depe Hân, Araş Bik, İslâm Bik, Kündüz Bik, Şamlı Bik, Tatar Bik, Kasım Bik, Açık Bik, Ünsan Bik, Ahmed Bik.

Bütün Afşar tire ve aşiretleri, bu on oğulun soyuna dayanmaktadır. Yazıcı, yeri gelince bunları ve bunların neslinden kimin hanlık makamına oturduğunu; kimin yerine sırasıyla kimin geçtiğini de konu edeceğini bildirmektedir (59a/8-12) ancak metnin geri kalanında bu isimlerin bahislerine yer vermemiştir. Sadece Afşar Han’dan sonra yerine geçen Biyik Depe Han’dan ve onun üzerinden kurulan şecereden söz etmiştir. Buna göre oluşturulan kısa ve karıştırılmış silsile şöyledir:

Kün Hân’dan sonra;

Ay Hân
Yıldız Hân
Kayı Hân (silsile dışı)
Dib Bakuy Hân (silsile dışı)
Kozi Yavı Hân (silsile dışı)
Kozi Yavı oğlu (silsile dışı)
Afşar Hân
Mengli Hân
Toylı Afşar Hân
Kızıık Hân
Kızıık oğlu Afşar Hân
Şâhruh Hân

Bu bölüm bitirilirken Afşar Han’ın çocuklarından hanlık makamına oturan birisi ayrıntısıyla anlatılsa başka taifelere sıra gelmeyeceği ve Afşar Han vefat ettiği zaman Ay, Kün, Yıldız; Kök, Dağ, Tengiz çocuklarının tamamının Afşar Han’a itaat ettiği söylenmiştir. Ayrıca Ay, Kün, Yıldız grubuyla Kök, Dağ, Tengiz arasında bir düşmanlık inşa edilmiş ve Kök, Dağ, Tengiz’in mağlup taraf olarak kaçak biçimde ıssız topraklarda yaşam sürdüğü belirtilmiştir (bk. 61b/10-62a/12).

Sonraki fasıl başlığı ise yeniden Kayı Han olmuştur: “faşl-ı beyân-ı evlâd-ı Kayı Hân ki Kün Hân oğlu turur ve beyân-ı hükümet-i Kozi Yavı Hân” (63a/7-8)

Yazıcı burada da akışı değiştirmek pahasına Kün Hân ile Kayı Hân oğlu Kozi Yavı Hân arasına Afşar’ı yerleştirmiş; ancak bu fasılları süre giden kurguya yerleştirmemiş, olduğu gibi askıda bırakmıştır.

5. Eserde Afşar boyunun ön plana çıkarıldığı bir diğer bölüm ise 98a yüzünden başlamakta, yazmanın sonuna kadar sürmektedir. Bu Afşar vurguları dağınık ve birbirinden bağımsızdır. Safevîler’in kuruluşunda önemli bir unsur olan Afşar aşiretlerinin önde gelen bazı isimleri; Horasan’da, Esterâbâd’da, Balkan Dağı’nda, Merv’de, Belh’te ve en son Andhoy’da varlık gösteren Afşar kitleleri bunlar arasındadır.

6. Afşarlar hakkında metinde dikkati çeken bir ayrıntı da orun ve ülüş merasiminde görülmektedir. Zira Afşar, KO’ nde sağ kolda 4. çadırda oturmuştur; ancak ŞT’de 5. çadırdadır. 4. çadırda oturan kişi burada Dodurga’dır.

2. Yazılış Tarihi

KO'nin ne zaman yazıldığı veya kopyalandığı hakkında metinde hiçbir kayıt bulunmasa da bahsi geçen tarihî olaylar üzerinden bir sonuca varılabilmektedir. Örneğin yalnız 96. vараğın b yüzünde Buhara ve civarında hüküm süren Canı Hanedanlığı hakkındaki bilgilere bakıldığında bile metnin tarihini 18. yüzyılın ortalarına taşımak mümkündür.

Canoğulları olarak da bilinen ve 1599-1785 (Özaydın 1993: 154) yılları arasında varlık gösteren bu hanedanlığın kuruluşu, Eşter Han (Astrahan)'ı idare ettiği sıralarda çıkan karışıklık üzerine Yar Muhammed Han'ın, oğlu Canı Bek Han'la birlikte Buhara'ya gelip İskender Han' a sığınmasıyla gelişmiştir. Burada Abdullah Han'ın Zehra adlı kız kardeşiyle evlenen Yar Muhammed Han'ın üç oğlu olmuştur. Bunlar Din Muhammed Han, Baki Muhammed Han ve Veli Muhammed Han'dır. Din Muhammed Han'ın torunlarından Nezir Muhammed Han'ın oğlu Abdülaziz Han, kırk yıl boyunca Buhara'da hanlık sürer. Metinde verilen bu bilgi tarih kaynaklarıyla karşılaştırıldığında Abdülaziz Han'ın 1645-1680 yılları arasında (Özaydın 1995: 154) tahtta kaldığı görülür. Devam eden satırlarda Abdülaziz Han'dan sonra yerine kardeşi Sübhan Kuli Han'ın geçtiği ve tahtta yirmi üç yıl kaldığı; yerine geçen oğlu Abdullah Han'ın da zehirlenerek öldüğü kaydedilmektedir.¹⁰ Abdullah Han zehirlendiğinde tarih 1120'dir (97b/5). Bu da miladi 1708 yılına karşılık gelmektedir. Ardından da Sübhan Kuli Han'ın bir diğer oğlu Ebû'l-feyz Han'ın hilafet makamına geldiği ve otuz sekiz yıl hanlık sürdürdüğü belirtilir. Bu sayısal verilere kadar da tarih, 1746'yı bulur. Devam eden pasajda konu değişir ve birkaç cümleyle Emir Timur'dan söz edildikten sonra Akkoyunlular'a geçilir. Ancak vuku bulan tarihî olaylar arasında en son sözü edilen, eserin de yazılış amacına açıklık kazandıran asıl önemli dönem, Güney Türkistan coğrafyasında varlık gösteren Dürrânî (Abdalî) hanedanlığı dönemidir.

Metindeki tarihsel örgüye ve kronojiye göre Türkistan'a giden Nezir (Nâdir) Kuli Şah, Ali Bey'in Merv-i Şah-Cihan'da bıraktığı büyük oğlu Canı Bey soyundan Niyaz Muhammed Han'ı Belh'e yönetici tayin etmiştir. Niyaz Muhammed Han vefat edince onun yerini büyük kardeşinin oğlu Geday Muhammed Han alır. Ancak Geday Muhammed Han'dan sonra Belh el değiştirir, başka ulusların eline geçer. Bu gelişmelerin devamında Niyaz Muhammed Han'ın yedi oğlunun büyüğü olan Rahmetullah Han, Belh'ten kalkıp Nadir Şah'ın yanına gider ve kısa sürede onun önemli komutanlarından birisi olur. Nadir Şah'ın vefatından sonra bir süre de Ahmet Şah'ın yanında kalır ve onun da önemli emirlerinden birisi olarak kendisine hizmet eder. Daha sonra Ahmet Şah'ın yanından ayrılarak ona bağlı biçimde Andhō (Andhoy) vilayetinin başına geçer ve burada kırk yıl hüküm sürer. Bu kırk yıllık yönetim sona erdiğinde ise yıl, 1204 olmuştur (bk. 107a/10-108b/8).

Tarihî araştırmaların kayıtlarıyla karşılaştırıldığında Nadir Şah'ın ölüm tarihi 1747'dir (ayrıntı için bk. Fraser). Adı geçen Ahmet Şah ise bu ölümden sonra Kandahar'da bağımsız Afgan Şahlığı'nı kurmuş olan Abdalî aşiretinin lideridir. Abdalîler, uzun süre Nadir Şah'ın maiyetinde kalmış ve Ahmet Şah, Nadir Şah'ın en yakınındaki adamlarından birisi olmuştur. Ulusu bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktıktan sonra kendisine *dürr-i dürrân* (inciler incisi) unvanı verilmiş; bu tarihten sonra da o, Ahmed Şah Dürrânî; ulusu ise Dürrânîler adıyla anılmıştır (bk. Dames 1978: 205).

Metinden anlaşıldığına göre Rahmetullah Han, Ahmed Şah Dürrânî'den sonra yerine geçen oğlu Timur Şah Dürrânî zamanında da Andhoy vilayetini yönetmeye devam etmiştir.

¹⁰ "atası intikâlidin song mesned-i hilâfetde 'Abdullâh Hân müsemmem öldi" (97b/4). Hızlıca üzerinden geçilen bu bilgide de metnin tamamında dikkati çeken eksiklik/yarım bırakılmışlık hissedilmektedir.



Zira Ahmet Şah Dürrânî'nin ölüm tarihi, 1773'tür¹¹ (Dames 1978: 207). Oysa Rahmetullah Han'ın kırk yıllık yönetimi sona erdiğinde 1204 yılına gelinmiştir (108b/7). Bu tarih miladi takvime çevrildiğinde ise yıl, **1789**'dur.

1789 yılının üzerine eklenecek bir hükümlerlik dönemi daha vardır. O da Rahmetullah Han'ın ölümünden sonra Andhoy vilayetinin idaresini ele alan büyük oğul Nimetullah Han dönemidir.

KO, başkenti Kâbil¹² olan Dürrânî hanedanlığının ikinci hükümdarı Timur Şah Dürrânî'ye bağlı olarak Andhoy vilayetini yöneten Afşarlar'dan Nimetullah Han dönemine kadar getirilmiştir. Eser tamamlandığında Nimetullah Han'ın hayatta olduğu şu cümleden anlaşılmaktadır:

KO: ümmîd ki 'âlî-câ[h] bu girdârga âsâyîş-i dünyâ ve âhîret tapğay (109b/2-3).

→ "Dilerim ki yüce makam sahibi (Nimetullah Han), bu uğraşlarından ötürü dünyada (da) ahirette (de) rahata kavuşsun."

Yazmanın bu iyi dilekle sona ermesi, kendisinden saygı çoğulu ile söz edilmesi, adının önüne konulan soyluluk ifadeleri (zât-ı 'âlî şifât-ı sûtüde-simât Ni'metullâh Hân 109a/9) ve hâlâ hayatta olması, eserin Nimetullah Han'a sunulmak için yazıldığını göstermektedir. Ancak Nimetullah Han'ın kaç yıldır Andhoy'da hüküm sürdüğüne dair bir iz sunulmadığı için net bir tarihten söz etmek mümkün değildir. Bu tarihin 1789 sonrası olduğu kesindir. Timur Şah 1793'te ölmüştür (Tate 2011: 92); ancak Nimetullah Han'ın bu tarihten sonra da Andhoy vilayetinin hanlık makamında oturmaya devam edip etmediği belli değildir.

Howorth (1880: 868) ve Boukhari (1876: 249), Andhoy yönetiminin Afgan hakimiyeti altında olduğunu, Timur Şah Dürrânî adına hutbe okunurken buradaki Afşar oymağının başında Rahmetullah Han Afşar'ın bulunduğunu, Rahmetullah Han'ın Timur Şah'la buluşmak için Belh'e gittiğini, bu sırada Buharalı Şah Murat Bey'in birlikleri tarafından öldürüldüğünü kaydetmektedir. Bu bilgiler, metinde sunulan bilgilerle örtüşmektedir. Ancak her iki kaynak da Rahmetullah Han'dan sonra yerine geçen kişinin Nimetullah Han (KO'ne göre 9 oğuldan en büyüğü) olmadığını, Yıldız Han (KO'ne göre 9 oğuldan dördüncüsü) olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Howorth, İzzettullah'ın bilgi toplamak amacıyla bu coğrafyada dolaştığı sıralarda Andhoy yönetiminin başında Yıldız Han'ın; Vambery ziyaret ettiğinde ise Afganların koruduğu Gazanfer Han'ın bulunduğunu bildirmektedir (1880: 868).

3. Coğrafyası

KO, Güney Türkistan'ın (bugünkü Kuzey Afganistan'ın) Andhoy vilayetini Dürrânîlere bağlı olarak yöneten Afşar beylerinden Rahmetullah Han oğlu Nimetullah Han zamanına kadar getirilmiştir. Gerek bu ayrıntı, gerekse de bir alt metnin üzerine montajlanan Afşar vurguları, KO'nin bir Afşar anlatısı olmak üzere tasarlandığını; Andhoy'da süregelen Afşar hükümetinde sonlandırılmış olması da adına tarih yazılmak

¹¹ Saltanatı 23 yıldır. Ölümünde 50 yaşında olduğu kaydedilmektedir (bk. Dames).

¹² Aslında hanedanın ilk merkezi, Ahmed Şah Dürrânî zamanında Kandahar'dır. Merkezî yönetim Kandahar'da tutulurken kuzeyde ele geçirilen diğer Türkistan toprakları da yerel yöneticiler tayin edilerek idare edilmiştir. Dolayısıyla da bu coğrafyanın Türk kitlesi, fedaratif yönetimler biçiminde Dürrânîlere bağlıdır (bk. Singh 1959).

istenen Afşar topluluğunun, esas olarak Güney Türkistan'daki Andhoy Afşarları olduğunu işaret etmektedir.

Yazıcı tarafından eserin açıkça belirtilmeyen bu kimlik bilgileri, dil özelliklerinin hangi döneme ve coğrafyaya ait olduğunu belirlemek konusunda önemli ipuçlarıdır.

Tarihî Andhoy, Herat ve Buhara arasında yer almakta; Dürrânîlere bağlı olarak yönetilse de Horasan'a ait kabul edilmektedir (Howorth 1880: 868). Bölgede Farsça/Daricenin etkisi altında varlığını sürdüren Türkmen ve Özbek Türkçesi yanında daha küçük etnik toplulukların konuşurları da bulunmaktadır. Örneğin "Andhoy Özbekçesi ile Andhoy Türkmençesi arasında bir lehçe" olarak görülen Dâyi¹³ dili bunlardan birisidir (ayrıntılar için bk. Baldauf 2007).

KO'ne göre Andhoy'daki bir grup Afşar kitesi, Türkistan hâkimi Abdullah Han tarafından Merv'i ele geçireceği korkusuyla tuzağa düşürülerek öldürülen Ali Bey'in soyundan gelenlerdir. Bu tuzakta Abdullah Han'a yardım eden kişi, Nezir (Nâdir) Kulu Şah'ın büyük dedesi, Ali Bey'in de kardeşinin oğlu olan Nezir Kulu Han'dır. Ali Bey'in uğradığı suikast sonrasında Afşarlar Nezir Kulu Han'ın kurmak istediği düzeni kabul etmemişler ve Nezir Kulu'nun kaçıp Horasan Afşarları arasına çekilmesini sağlamışlar; ancak kendileri de Ali Bey'in ölümüyle dört bir yana dağılmışlardır. Bölük bölük yaşarlarken yeniden bir araya gelmeleri, Geday Bey oğlu Şahruh zamanında gerçekleşmiştir. Şahruh'un ölümünden sonra ise yönetim, sekiz oğlundan ikisi Aziz Kulu Bey ile Niyaz Muhammed Bey tarafından devam ettirilmiştir. Daha sonra Nezir (Nâdir) Kulu Şah Türkistan'a geldiğinde Niyaz Muhammed Han'ı Belh tahtına oturtmuş; Niyaz Muhammed Han ölünce yerine ağabeyinin oğlu Geday Muhammed Han geçmiş; fakat o da ölünce Belh, başka ulusların eline geçmiştir. Bu anlatım, "anlarning evlâdları Andho'da köp halk bar tururlar" cümlesi ile sona ermektedir (bk. 104b/1-107a/7). Buna göre Andhoy Afşarlarının çoğu, şu silsile ile açıklanmaktadır:

Uluğ Bik → Ali Bik → Canı Bik → Şahruh → Aziz Kulu Bey → Geday Bey → Şahruh Bey → Niyaz Muhammed Han → Geday Muhammed Han (Niyaz Muhammed'in yeğeni) → Rahmetullah Han (Niyaz Muhammed'in oğlu) → Nimetullah Han

Metin dışındaki tarihsel arka plana göre ise bu coğrafyadaki Afşar varlığı, Şah Abbas'ın iskân ettirdiği daha erken tarihli kitle dışarıda tutulursa en son Nadir Şah'ın 1738'de Türkistan seferi dönüşünde Kâbil'den ayrılırken güvenlik tedbiriyle orada bıraktığı, büyük çoğunluğu Horasan'dan göç ettirilen bir kitleye dayanmaktadır (Boukhary 1876: 246, 261; Jarring 1939: 76-77; Schefer 1876: 261; Köprülü 1979: 34).

4. Dili

KO, ŞT'den kopya edilen uzunca bölümlerin de tesiriyle ilk bakışta Çağatay Türkçesi özellikleri ile dikkati çekmektedir. Ancak ayrıntılar, eserin yoğun Oğuz Türkçesi etkisi de içerdiğini; her iki sahaya ait belli başlı özelliklerin, yan yana /karışık biçimde kullanıldığını göstermektedir.

Bu makalede iki dil sahasının karışık kullanılması ve dolayısıyla da KO'nin (kopyalardan geriye kalan asıl) dili, Doerfer'in "Özbek Oğuzcası"¹⁴ olarak adlandırdığı;

¹³ Bu topluluğun tarihsel arka planı hakkında bir belirsizlik söz konusudur. Dâyi halkının ileri gelenlerinden Sufijân Âyâ, kendilerini Türkmenlerin Afşar boyuna dayandırmaktadır; ancak bununla ilgili dilsel bir tanıma rastlanmamıştır (Baldauf 2007: 144).

¹⁴ Özbek dilbilim literatüründe *Oğuz Özbek lehçesi*. Doerfer'den önce özellikle Abdullaev 1961'de detaylı bir çalışmaya rastlanmaktadır.



Horasan'da ve Kuzey Afganistan'ın bazı kasabalarında konuşulduğunu belirttiği değişkeye bağlanmaktadır.

Doerfer', Horasan'da yirmiden fazla yerleşim yerinde 800 binden fazla kişi tarafından konuşulan Oğuzcayı Horasan Türkçesi olarak adlandırmış ve Horasan Türkçesinin Özbek Oğuzcası ile yakından ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Buradan yola çıkarak da çalışmalarında karışık dilli bazı metinlerin Horasan Türkçesi ağızları ile açıklanabilir/anlaşılabilir olduğundan sıklıkla söz etmiştir (bk. Doerfer 1969: 22; Doerfer 1977; Doerfer & Hesche 1993: 6-7).

KO'nde sözü edilen çift düzlemler gramer (double grammar) özellikleri ve söz varlığındaki ikilikler, ŞT' den kopyalanan bölümler dışında tutularak seçimlik örnekleriyle şöyledir:

1. /t-/ ~ /d-/¹⁵:

tağ (18b/3), (103b/8), (106a/4) (/t-/'li deşikeler, yalnız özel adların ikinci unsuru olarak kullanılmıştır: Yukbis tağı, Balkan tağı, Hişar tağı); **dağ** "dağ" (15b/6), (20a/4), (26b/5), (26b/11)

tek (23a/4), (92b/8); **dek** "gibi, kadar" (104b/2), (107b/1)

toğuz (14b/3), (17b/10), (19a/10), (33b/4); **doğuz** "dokuz" (93b/9) (1 kez)

tört (14b/6), (21a/1), (35b/7), (97a/4), (99b/9); **dört** "dört" (94b/1) (1 kez)

turur (26b/11), (28a/4), (29a/2), (29b/11), (92b/2); **durur** "-dır/-dir" (6b/3), (31b/2), (91a/9) (3 kez)

tut- (21a/6), (30a/1), (35b/12), (104b/12); **dut-** "tutmak, yakalamak" (12b/4), (16a/5), (20a/5), (21a/4)

tüş- (29b/8), (109a/6) (2 kez); **düş-** "düşmek, inmek; ulaşmak" (5b/7), (5b/9), (7b/6), (8a/5), (12b/6), (22a/9)

2. /b-/ ~ /v-/¹⁵:

bar- (15b/12), (21b/11), (23b/9), (27a/12), (35a/6); **var-** (9a/12) (1 kez)

bar "var, mevcut" (26b/6), (29a/10), (96b/8), (99a/2), (105a/6); **var** (2a/6), (4b/7), (13b/2), (90a/12), (92b/8) (5 kez)

3. zamir n'siz biçimler ~ zamir n'li biçimler:

arasıda (10b/10), tağıda (18b/3), ayıda (26a/12), oğlığa (95b/2), evlādıydın (97a/1), aķasıydın (97a/6);

eyyāmında (2b/9), eczāsında (7b/7), adını (32b/2), evlādındın (107a/9), ķavmindin (107a/10), yollarına (108a/12)

4. +DIn ~ +DAn:

+DIn 'ibādetindin (5b/5), sebebđin (7a/8), 'adāvetindin (8b/10), ķarnıydın (15a/2), zūrriyetindin (29b/11); **+DAn**: yir yüzünden (28a/3) (1 kez)

¹⁵ Madde başlarındaki birinci unsurlar Doğu Türkçesi, ikinci unsurlar Oğuz tipini gösterir. Metinde *daş* ile yan yana *taş*; *de-* eylemi ile yan yana *te-*; *dol-* eylemi ile yan yana *tol-* eylemi de bulunmaktadır. Ancak *taş*, *te-* ve *tol-* biçimleri yalnız ŞT kanalıyla KO'ne bulaşmış verilerdir. Yani ŞT, metinden çıkarıldığında aynı sözcükler yalnız *daş*, *de-*, *dol-* biçiminde bulunmaktadır.

5. +nIng ~ +Ing:

+nIng ayının (9b/11), yılının (12a/3), onların (20b/3), sultanın (97b/12), oğlunun (101a/3), öyünün (103a/9), beyikinin (104a/3); +Ing bizing (2a/3), sizlerin (2b/2), mening (8b/3), öying (13b/8), Âdeming (16a/12), yering (22b/5), Yâfesing (29b/11), cihâning (13a/3), Dâvüding (17b/8)

6 +GA ~ +A:

+GA anlarğa (4a/10), vilâyetğa (96a/6), haqqa (22b/1), yanığa (105a/1), başığa (109a/4), hakimliğğa (109a/10); +A yılana (11a/10), Kâbile (12b/10), cihâna (13a/3), yağmura (30b/7), memlekete (94a/7), saltanata (99b/7), taşarrufına (103b/3), yakınına (104b/8)

7. +GAÇA ~ + AÇA / +ça

+gAÇA bizing eyyâm-ı ferâh-encâmımızğaça (2a/3-4), tâ gurüb-ı âfitâbğaça (13a/2), tâ Zül-karneyngğaça (14a/9), tâ 'îsâ 'aleyhi's-selâmğaça (14b/10), Merv-i Şâh-Cihângğaça (104a/10); +AÇA/ +ça: tâ kıyâmeteçe (16a/1), tâ Nûh vaqtineçe (39b/5), Ma'ribeçe (94a/4)

8. -GXnÇA ~ -XnCA

-GXnÇA: karar tapmağunça (12a/10); -XnCA: huruc edince (103b/9)

9. -GAN ~ -An:

-GAN kılğan (12a/7), ötken (87b/6), ölgândın (89b/9), işitkendin (104b/12), kılğanın (108a/9), bolğanların (108a/10); -An ötendin (98b/7), kelen (103b/11), vefat kılandın (104a/6), işidendin (105a/7), kılandın (106a/1), dolandın (106b/5)

10. +IXk ~ +IX¹⁶

+IXk büzürg yüzlük "geniş yüzlü" (58b/3), çatma kaşlık "bitişik kaşlı" (58b/4), uzun barmaklık "uzun parmaklı" (58b/4), iri âvâzlık "gür sesli" (58b/4), bülend 'atselik "uzun soluklu" (58b/4), Tüglük "tüylü" (Hân) (58b/5); +IX uluğ yüzlü (56b/8), çatma kaşlı (56b/8), iri âvâzlu (56b/8), kırk ming öyli "kırk bin hane" (98a/9)

11. imes/imez ~ degil

imes/imez: bu sırdın âgâh imezdiler "Bu sırdan haberli degillerdi" (7a/6-7), hâlî imez idi "kayıtsız degildi" 13b/2, men öz ihtiyârımda imes men "Ben, kendi irademle (karar vermiş) degilim." (15a/9), munzamm imesdir "koyulmuş degildir" (90b/4)

degil: Çingiz-i giti-pâdişâh keçen degildir "Dünya padişahı Çingiz (gibisi gelmiş) geçmiş degildir." (94a/3)

12. birle/birlen ~ ile

birle/birlen: bir kişi birlen (26a/4), közleri birle (91a/6), tuhfe ve hediye birle (105a/2), Nezır Kulu Bik birle (106a/1), leşker birlen (108b/10), hüküm birle (109a/4)

ile: bir nev' ile (11a/5), ol çarık ile (33a/4), Uluğ Bik ile (103b/10)

13. bol- ~ ol-

¹⁶ Özellikle bu maddenin altında görülen veriler, yani çok yakın aralıklarla aynı sıfatların ayrı biçimbirimlerle yazılmış olması oldukça ilginçtir. Ancak yazıcının güvenilir olmaması (çok hata yapması), bir hükme varmak konusunda engelleyicidir ve bu temkinli tutum, tabii olarak metnin diğer bütün sorunları için de geçerlidir.

bol-: (3a/2), (3b/12), (6a/4), (9a/7), (10a/9), (15a/11), (19a/4), (20b/3), (28b/4), (34a/5), (91a/8)

ol-: (1a/9), (8b/10), (22a/6), (33a/12), (15a/11), (21b/1), (91b/1), (93a/11), (97b/12), (101b/5)

14. k̄ol ~ el

k̄ol¹⁷: bir k̄un bir loqma ḡušt k̄olıdın nemek-sāre t̄uštıdı (29b/8) “Bir ḡun elinden bir lokma et tuzlu yere d̄ušt̄u.”

el: anıng elinde biraz k̄an misl-i ciger pāre tek var irdi “Onun elinde ciğer parçası kadar biraz kan vardı.” (92b/8-9); ol ḡum-rāhlar oğlanlarını elidin dutub Nūh̄ k̄aşığa kelt̄ur̄ub “O yolunu şaşırımışlar, çocuklarının elinden tutup Nuh’un yanına getirerek” (25a/6-7)

15. bu yerine sıklıkla *bul* da kullanılmaktadır. Özbek Türkçesi etkisi taşıyan bu özellik, KO’nin ayırıcı bir özelliğidir (bk. yazıcının kendi ağzına kaçışları)

Diğer Ayırt Edici Özellikler

KO’nde iki biçimlilik sergilemeyen başka ayırt edici özellikler de bulunmaktadır. Bunlar metnin dilini Özbek Oğuzcası veya Kuzey Horasanca’ya yaklaştıran diğer bulgulardır:

1. I. kişi zamiri *men*’dir: mendin (7b/12), manga (11a/8), mening (23b/9); eylemes men (6b/7), tiler men (7b/12), imes men (15a/9), kelib men (23b/8), k̄ılur men (25b/12), helāk̄ k̄ılmas men (27b/3), kele turur men (105a/10)

Metinde bir kez kullanılan *ben* biçimi ise şT’den bulaşmış bir veridir: “Sen ni yolda bolsang ben şol yolda bolayın” (37b/11-12)

2. Söz başında /b-/ yerine /m-/nin bir başka örneği *ming* sayı sözcüğünde dikkati çeker: yetdi ming (14b/1), biş ming (14b/2), t̄ört ming üç (14b/6), kırk ming (18b/4), on iki ming (21a/10), ming üç yüz (28a/5), otuz ming öyli (104a/9)

3. -Gay’lı gelecek zaman görölmektedir: bolęay (13a/4), tapęay (28a/1), k̄ılęay (28a/2)

5. Akuzatif-genitif durumları karışmıştır (bk. yazıcının kendi ağzına kaçışları)

6. -GAN’lı geçmiş zaman, şT yoluyla bulaşmıştır. Alt metinde sadece -mış vardır:

ęayrān k̄almış (1a/2), peydā bolmışsız (7a/1), ‘āciz olmış irdim (24b/1-2), koymışlardı (61b/1), demişler (85a/12)

7. Anlatı geçmiş zamanı olarak -(I)tDI eki kullanılır. Bu form, KO’nin en ayırıcı dilbilgisel özelliklerindedir (bk. yazıcının kendi ağzına kaçışları).

8. *köp*¹⁸ yerine *çok* sözcüğü kullanılmıştır:

¹⁷Metinde bulunan diğer ilgili tanıkların tümü şT yoluyla taşınanlardır:

anlar kelib Oğuz Hāning iteğine iki k̄olları birlen muhkem yapıştılar irse (39a/1-2) “Onlar gelip Oğuz Han’ın eteğine iki elleriyle sıkıca yapıştıkları zaman”; Kıpçakning k̄olęa t̄uşkening öltürdi (43a/8-9) “Kıpçak’ın (içinden) ele geçeni öldürdü”; niçe yıllardın beri yığıřturęan hazine k̄olına t̄uştı (46a/5-6) “Uzun yıllardan beri biriktirilen hazine eline geçti.”; atığa bitib k̄olığa berdi (46b/12) “Adına yazıp eline verdi.”; andın song ol yurt Kalaçların k̄olındın çıkdı özge kişiğe t̄uşdı (47a/9-10) “Ondan sonra o yurt Kalaçlar’ın elinden çıktı, başkasına geçti.”

çok nâle ve efgân eyleyüb (16b/5) “çok ağlayıp figan ederek”; Saklap ‘aşireti çok irdi (31a/7) “Saklap’ın aşireti çok oldu/çoğaldı”; çok zahmet çekdiler (95a/9) “Epey zorluk yaşadılar”; çok cengler eyledi (103a/11) “Çok savaş yaptı”

9.¹⁹ *iv* yerine *öy*; *ivlik* yerine *öyli* biçimleri kullanılmıştır: öylerning (86b/7), kırk ming öyli (98a/9), otuz ming öyli (104a/9), on iki ming öyli (104a/12)

Yazıcının Kendi Ağzına Kaçışları

KO’ nin varaklar boyunca ŞT’den aynıyla kopya edilmiş olması, eserin dilsel coğrafyasını tayin etmede araştırmacı için önemli bir tuzak durumundadır. Çünkü metinde görülen Çağatay Türkçesi özellikleri, gerçekte ŞT kaynaklıdır. Oysa ŞT, 1659-60 yılları arasında (bk. Ölmez 1996: 24); KO ise 1789’dan sonra yazılmıştır. Ancak yazıcı ya da yazdırıcı ŞT’yi kopyalarken onun dil özelliklerini KO’nin yaratım zamanına uyarlamamıştır. Dolayısıyla da bir kopya ya da kolaj eser olduğu unutulurak KO’ ni Çağatay Türkçesi eserleri arasına yerleştirmek, aceleci ve yanıltıcı bir bakış açısı olur. Çağatay Türkçesi metinlerinde de tanımlanabildiği için bazı bulgular KO’ nin sınırlarını Çağatay Türkçesinden bütünüyle uzaklaştırmıyor olsa da bütüncül bakıldığında eserdeki tek katmanın Çağatay Türkçesi etkisi olmadığı açıktır.

Bu tür durumlarda araştırmacının doğru karar vermesi için esas önem taşıyan unsurlar, yazıcının başka bir metnin kopyasını aynıyla alırken sapma gösterdiği, yani kendi ağzına kaçtığı kimi ayrıntılardır. Çünkü yazıcının veya ait olduğu topluluğun dili hakkındaki esas ayrıntıları bu özellikler içerir. Bu dikkatle aşağıda yazıcının aynıyla kopyaladığı ŞT cümlelerinden ayrıldığı fonetik, morfolojik, sentaktik sapmalara dikkat çekilmiştir. İki eser arasında bağlantının kesildiği ya da hiç bulunmadığı pasajlarda rastlanan ilgili diğer unsurlar da yazıcının kendi diline kaçışları olarak görülmüştür. Bu verilerin hepsinde bilinçli bir tavır olduğu belki iddia edilemez, çünkü bir kısmı da dikkat dağılması, göz kayması, cümleyi sözcük sözcük değil de ezbere alarak yeni metne taşıma, yanlış okuma gibi tipik kopyalama hatalarından kaynaklanıyor olabilir. Ancak birçok kez tekrar eden bir özellik söz konusuysa bu, bilinçli bir tutumun göstergesidir ve yazıcının etkisi altında olduğu dil özellikleri ile ilgilidir:

1. Belirtme durumunda +nl yerine +ning eki:

- **ŞT**: Oğuz Hân **anı** köp siver irdi (71b/10)

> **KO**: Oğuz **anning** köp siver irdi (38a/2)

→ “Oğuz onu çok severdi.”

- **ŞT**: Kara Hân bu **sözni** işitkendin song biglerin çağırıp kengeşti (72a/2-3)

> **KO**: Kara Hân bu **sözning** işitkendin sonk biglerin çağırıp kingeşti (38a/10-11)

→ “Kara Han bu haberi duyduktan sonra beylerini çağırıp (onlarla) müzakere etti.”

- **ŞT**: Hindî ve Tâcîk **anı** Çîn Maçîn dirler (73a/1)

¹⁸Metinde geçen epeyce “köp” sözcüğünün tamamı, ŞT’den bulaşmıştır, bu bulaşmalardan ayıklandığında KO’nde “köp” sözcüğü yoktur. Aşağıdaki veriler bunun seçimli örneklerindedir:

Ulaşğa köp en’âmlar berib evige yiberdi (57/2) “Ulaş’a çokça yardımda bulunup evine gönderdi”; Tumanğa köp du’alar kıldılar (68b/10) “Tuman’a çok dualar ettiler”; köp yıllardın song Suvarcık eli yağı boldı (76a/4) “Uzun yıllardan sonra Suvarcık halkı düşman oldu”; Ayazğa köp rüşvetler berib aytdılar (88b/11) “Ayaz’a çok rüşvet verip (şöyle) dediler”

¹⁹ ŞT’den giren kopyalarda *ivlik* ve *öylük* biçimleri bulunur; ancak bağlantı kesildiğinde yazıcının esas tercihinin *öy* ve *öyli* olduğu görülür.

- > KO: Hindî ve Tâcîk **aning** Çîn ü Maçîn dirler (40b/12)
→ “Hintliler ve Tacikler ona Çîn ü Maçîn derler.”
- ŞT: Andın song yörüp **Hıtaynı** aldı (73a/12)
> KO: Andın sonq yörüb **Hıtayning** aldı (41a/10-11)
→ “Ondan sonra ilerleyip Hıtay’ı aldı.”
- ŞT: Andın song barıp Qara **Hıtaynı** aldı (73a/14)
> KO: Andın song barıb Qara **Hıtayning** aldı (41a/12)
→ “Ondan sonra gidip Kara Hıtay’ı aldı.”
- ŞT: Oğuz Hân tamâm Moğol ve Tatar ilining **leşkerini** cem’ kılıp Talas ve Sayramğa keldi (75a/7-8)
> KO: Oğuz Hân tamâm Moğol ve Tatar ilining **leşkerining** cem’ kılıb Talas ve Sayramğa kildi (44a/6-7)
→ “Oğuz Han bütün Moğol ve Tatar halkının askerini toplayıp Talas ve Sayram’a geldi.”
- ŞT: **Şâh Melikni** tutup öltürdiler (96a/12)
> KO: **Şâh Melikning** tutub öltürdiler (80a/2)
→ “Şah Melik’i yakalayıp öldürdüler.”
- ŞT: bu vaqtda **anlarnı** Qara Taşlı diy tururlar (96b/5)
> KO: bul vaqtda **anlarning** Qara Daşlı ayturlar (80b/1-2)
→ “Bu zamanda (günümüzde) onları Kara Daşlı (diye) adlandırıyorlar.”
- ŞT: **Kökem Bakuyını** pâdişâh kıldılar (97a/14)
> KO: **Kökem Bakuyning** hân kıldılar (81b/1)
→ “Kökem Bakuy’u han yaptılar.”
- ŞT: Kökem **Bakuyını** at aldına alıp kaçtılar (97a/19)
> KO: Kökem **Bakuyning** at aldına alıb kaçtılar (81b/5-6)
→ “Kökem Bakuy’u at(ın) önüne alıp kaçtılar.”
- ŞT: Selçukîler Merv-i Şâh-ı Cân şehrini alıp Tuğrul **Bigni** pâdişâh kıldılar (97b/16-17)
> KO: Selçuklar Merv-i Şâh-Cihân şehrini alıb Tuğrul **Bigning** hân kıldılar (82a/8-9)
→ “Selçuk(lu)lar, Merv-i Şâh-Cihân şehrini alıp Tuğrul Bey’i han yaptılar.”
- ŞT: **Caçaklını** esîr itib alıp kitdi (101a/6)
> KO: **Kaçaklıning** esîr itib alıb kitdi (85b/3-4)
→ “Kaçaklı’yı esir edip alıp gitti.”
- ŞT Bağlantısı Dışındaki Veriler**
- KO: **aning** helâk itmek üzre cedd ü cehd kıılır men (9a/8)
→ “Onu helâk etmek üzere çabalarım.”

- **KO:** her vaqti-ki hüdây tebârek ü te‘âlâ **aning** bizğa tafzil eylese şerâit-i mütâba‘at ve tariqa-yı muvâqatı ber-câ ketürür biz (9a/10-12)

→ “Her ne zaman yüce Allah onu bize üstün tutsa (biz) itaat eder ve razı oluruz.”

- **KO:** ey ‘Azrâil **mening** behişt seyrine alıb bar (23b/9)

→ “Ey Azrail beni cennet gezintisine alıp götür.”

- **KO:** **aning** erre kıldılar (26a/3)

→ “Onu bıçkı yaptılar.”

- **KO:** **âfitâb ve ayıng** Nuha yiberdi (27a/1)

→ “Güneşi ve ayı Nuh’a gönderdi”

- **KO:** **aning** köp sever irdi (38a/2)

→ “Onu çok severdi.”

- **KO:** Ebu'l-hayr Hân **aning** Muhammed Şîbânî müsemmä kıldı (95a/7-8)

→ “Ebu'l-hayr Hân onu Muhammed Şîbânî (diye) adlandırdı.”

2. İlgı Durumunda +nIng Yerine +nI Eki²⁰:

- **ŞT:** alğan **vilâyetlerinin** barçasına hâkimler koyup kaytıp öz yurtığa tüşdi (78a/13)

> **KO:** alğan **vilâyetlerini** barçasına hâkimler koyub kaytıb öz yurtına tüşdiler (48b/2)

→ “Ele geçirdikleri vilayetlerin tamamına yöneticiler koyduktan sonra dönüp kendi ülkelerine geldiler.”

- **ŞT:** ilçi barıb bu **sözlerning** barçasın aytdı (88a/11)

> **KO:** ilçi barıb bu **sözlerni** barçasın aytdı (70b/2-3)

→ “Elçi gidip bu sözlerin tamamını aktardı.”

- **ŞT:** ol oğlanga uluğ **atasining** atın koyup irdi. Arslan tip (97a/10-11)

> **KO:** bir oğlının adı uluğ **atasını** adını Arslan Bik koyub irdiler (81a/9-10)

→ “Bir oğlunun adı(na) büyük babasının adını (yani) Arslan Bey koymuşlardı.”

ŞT Bağlantısı Dışındaki Veriler

- **KO:** **atasını** işâreti birle hükümet-i benî âdem anga qarâr tapıtdı (19b/12-20a/1)

→ “Babasının tayin etmesi ile insanlığın idaresi ona kaldı.”

- **KO:** zinhâr bu kezzâb **kişini** söziğa ‘amel kıлмаğaysın (25a/11)

→ “Asla bu yalancı kişinin sözine (göre) iş yapmayacaksın.”

- **KO:** şimâl ve maşriq **diyârını** hükümetin anga tefvîz eyledi (28a/12)

→ “Kuzey ve doğu diyarının yönetimini ona verdi.”

- **KO:** **birini** adı Yecüc ve biriniğ adı Mecüc (29a/5)

²⁰ +nI'nın ilgi durumu eki olarak Özbek Türkçesindeki kullanımları için bk. Gabain 1945.



→ “Birinin adı Yecüc ve birinin adı (da) Mecüc(dür).

- **KO**: Türk **ilini** bir kırağında kelüb şehir binā kıldı (29b/12)

→ “Gelip Türk ülkesinin bir kıyısında şehir inşa etti.”

- **KO**: mundın sonç bahādırlar ve mübārizler **imāmesini** üstine ol peri naşb kılsunlar (32b/9)

→ “Bundan sonra yiğitler ve cengāverler, başlıklarının üstüne o tüyü diksinler.”

- **KO**: **birbirini** sözünü fehm kılmadılar (33b/8)

→ “Birbirinin sözünü anlamadılar.”

- **KO**: **babasını** adını anga koymışlardı (61b/1)

→ “Babasının adını ona koymuşlardı.”

- **KO**: Köl İrki Hān yükünüb **kımızını** ayakını sundı²¹ (69a/12-69b/1)

→ “Köl İrki Han eğilip kımızın bardağını/tasını ikram etti.”

3. Belirtme Durumunda +n Yerine +I Eki

- **ŞT**: Kara Hānning kılgan kingeşlerinin **barçasın** aytıp (72a/6)

> **KO**: Kara Hānning kılgan kingeşlerinin **barçasını** aytıp (38b/2)

→ “Kara Han’nın yaptığı görüşmenin tamamını anlatıp”

4. +nIng Yerine Eksiz İlgi Durumu

- **ŞT**: Atası, Or **Hānning** kızını uluğ toy kılıp Oğuzğa alıp berdi (71b/9)

> **KO**: Atası, Or **Hān** kızını uluğ toy kılıp Oğuzğa alıp berdi (38a/1)

→ “Babası, Or Han’ın kızını büyük (bir) şölen tertip ederek Oğuz’a alıverdi.”

- **ŞT**: bu sözni **Oğuz Hānning** küçük hātünü işitip (72a/5)

> **KO**: bu sözni **Oğuz Hān** küçük hātün işitip (38b/1)

→ “Bu konuşmayı Oğuz Han’ın küçük eşi duyup”

- **ŞT**: **İstekning** köpraki bu vaqtda şol **Kıpçakning** neslidin turur (74b/5-6)

> **KO**: **İstek** köprağı bu vaqtda şol **Kıpçak** neslidin turur (43a/10-11)

→ “İstek’in daha (büyük) çoğunluğu bugün (işte) bu Kıpçak’ın neslindedir.”

- **ŞT**: Dib **Bakuyning** Hān bolğanıning zıkrı (84a/11)

> **KO**: Dib **Baku[y]** hān bolğanıning zıkrı (57a/5)

→ “Dib Bakuy’un han olduğunun beyanı”

- **ŞT**: **Hānning** üç oğlı bar irdi (90b/11)

> **KO**: **Hān** üç oğlı bar irdi (73a/5-6)

→ “Hanın üç oğlu vardı.”

²¹ Bu cümle ŞT’de “Köl İrki Hān yükünüb kımızlı ayakını sundı” (87b/3) “Köl İrki Han eğilip kımızlı bardağı sundu.” biçimindedir. *Nun* harfinin noktası unutulmuş gibi değil, *lam* harfi oldukça açık.

- **ŞT**: Sening ve sendin gıybet kıla turğan **biglerning** hakikâtin bilmek üçün özümni ölük kılıp irdim tidi (93b/15-16)

> **KO**: Sening ve sendin gıybet kıla turğan²² **bigler** hakikâtin bilmek üçün özümni ölük kılıb irdim tidi (77b/1-2)

→ “Senin ve senden kötü söz eden beylerin dürüstlüğünü (gerçek yüzünü) öğrenmek için kendimi ölmüş (gibi) yapmışım, dedi.”

- **ŞT Uluğning** atı Kökem Bakuy **kiçikining** atı Sereng (97a/13)

> **KO**: **uluğu** adı Kökem Bakuy **kiçiki** adı Serenk (81a/12)

→ “Büyüğünün adı Kökem Bakuy, küçüğünün adı Serenk(tir).”

- **ŞT**: Arslan oğlu **Serenkning** hân **bolğanining** zikri (97b/6-7)

> **KO**: Arslan oğlu **Serenk** hân **bolğanı** zikri (81b/11-12)

→ “Arslan oğlu Serenk’in han oduğunun beyanı”

ŞT Bağlantısı Dışındaki Veriler

- **KO**: şeytân **Âdem ve Havvâ** çaşığa kelib aytdı kim (11b/7-8)

→ “Şeytan, Âdem ve Havva’nın yanına gelip dedi ki”

- **KO**: Havvâ **Âdem** yanığa kelüb aydı ki (12a/4)

→ “Havva, Âdem’in yanına gelip dedi ki”

- **KO**: **Qâbil sey tân** ta’lîmi birle bir daş köterib **Hâbil** başına urdı (15b/12-16a/1)

→ “Kâbil, şeytanın yönlendirmesi ile bir taş alıp Hâbil’in başına vurdu.”

- **KO**: **Hâbil** cesedini tofrağa kömdi (16a/7)

→ “Hâbil’in cesedini toprağa gömdü.”

- **KO**: ol vaqtda **Âdem** du’âsı müstecâb boldı (17b/9)

→ “O anda Âdem’in duası kabul oldu.”

- **KO**: **Hazret-i İdris** bir dostı bar irdi (21b/11)

→ “Hazreti İdris’in bir dostu vardı”

- **KO**: vaqti-ki **Hazret-i İdris** va’desi yetişitdi ve melekü’l-mevt aning yanığa keldi (23b/4-5)

→ “Ne zaman ki Hazreti İdris’in vadesi doldu, ölüm meleği onun yanına geldi.”

- **KO**: **Âdem** vefâtıdın yüz yegirme altı yıl keçendin sonq Nûh tãli’-i esedde mütevellid boldı (24a/9-10)

→ “Nûh, Âdem’in vefatından yüz yirmi altı yıl geçtikten sonra, arslan burcunda doğdu.”

- **KO**: **Nûh** keştisi ming iki yüz gez irdi (28a/4-5)

→ “Nuh’un gemisi bin iki yüz gez (uzunluğunda) idi.”

²² Metinde TVRVN

- **KO**: Moğol il arasında **Kabul Hân** iktidâr ve i'tibâr çok irdi (92b/4)

→ "Moğol halkı arasında Kabul Han'ın gücü ve itibarı çoktu."

Bütün bu veriler toplu olarak değerlendirildiğinde daha çok kişi adı, kişi zamiri ya da aynı görevi üstlenen bir sözcüğün yanında ilgi durumunun eksiz kullanıldığı görülmektedir.

Eksiz ilgi durumu yalnız KO'ne mahsus değildir; ŞT' de de bunun az sayıda örneği bulunmaktadır. Ancak yukarıdaki verilere bakıldığında bu özellik KO'nin dilinde daha yaygındır; birçok kez ŞT yazıcısının tercihi değiştirilmiştir. Değiştirilmeden alınan cümlelerde ise ilgi durumunun zamir, iyelik eki veya özel bir addan sonra eksiz kullanıldığı görülmektedir:

- **ŞT**: **kim** atkânın bilmediler (72b/5-6)

= **KO**: **kim** atkânın bilmediler (39a/5)

→ "Kimin attığını bilmediler."

- **ŞT**: Ey **kızım** oğlı, kızdın bolğanning dostluğu bolmas tip işitip irdim (89a/9-10)

= **KO**: iy **kızım** oğlı kızdın bolğanning dost bolmas tib işitib irdim (71b/11-12)

→ "Ey kızımın oğlu, kızdan olanı dost olmaz diye duymuştum."

- **ŞT**: ol tağı **ataları** yörgegen yoldın yörüp (94a/9-10)

= **KO**: ol **ataları** yörigen yoldın yörüb (77b/12)

→ "O (da) atalarının yürüdüğü yoldan yürüyüp"

- **ŞT**: yegirme yıl **atası** tahtında olturub (94a/10-11)

= **KO**: yegirme yıl **atası** tahtında olturub (78a/1)

→ "Yirmi yıl babasının tahtında oturup"

- **ŞT**: **Ögürçık Alp** atası Kara Ğâzi (98b/5-6)

= **KO**: **Ögürçık Alp** atası Kara Ğâzi (83a/4)

→ "Ögürçık Alp'in babası Kara Gazi(dir.)"

- **ŞT**: Barçağa ma'lûm turur kim **pâdişâhlar** hizmetinde her ta'ifedin bolur (104b/12)

= **KO**: barçağa ma'lûm turur kim **pâdişâhlar** hizmetinde her bir ta'ifedin bolur (89b/3)

→ "Herkes malumdur ki padişahların hizmetinde her bir fırkadan (insan) olur."

5. +nI Yerine Eksiz Belirtme Durumu

- **ŞT**: il yahşıları yığılıb kengeş kılıp **Merdânnı** öltürüb 'İvâz **tigenni** Leknütî tahtında olturdılar (77b/1-2)

> **KO**: il yahşıları yığılıb kengeş kılıp **Merdân** öltürüb 'İvâz **tigen** Leknütî tahtında olturdılar (47a/7-8)

→ "Halkın önde gelenleri bir araya gelip anlaşarak Merdân'ı öldürüp İvaz den(il)eni Leknütî tahtında oturtular."

- **ŞT**: Kınık uruğının Sultân Sencer Mâzining atası Sultân Melik Şâh barıp ‘Irâk ve Fârsnı alıp **İsfahânnı** pây-ı taht kılıp olтурğan vaqtda (96b/8-10)

> **KO**: Kınık uruğının Sultân Sencer Mâzining atası Sultân Melik Şâh barıp ‘Irâk ve Fârsnı alıp **İsfahân** pây-ı taht kılıp olтурğan vaqtda (80b/4-6)

→ “Kınık neslinden Sultan Sencer Mâzî’nin babası Sultan Melik Şah gidip Irak ve Fars’ı alıp İsfahan’ı başkent yapıp hüküm sürerken”

- **ŞT**: Ve andın song Tuğurmuşning küçük oğlu **Arslannı** hân kıldılar (97a/5-6)

> **KO**: ve andın song Tuğurmuşning küçük oğlu **Arslan** hân kıldılar (97a/5-6)

→ “Ve ondan sonra Toğurmuş’un küçük oğlu Arslan’ı han yaptılar.”

- **ŞT**: Köp küçük irdi. Yağşı ve **yamannı** bilmes irdi (97a/14-15)

> **KO**: Köp küçük irdi. Yağşı ve **yaman** bilmes irdi (81b/1)

→ “Çok küçüktü. İyi ve kötü(yü) bilmezdi.”

ŞT Bağlantısı Dışında

- **KO**: melâike bu **cevâb** eşidendin sonq (7a/9)

→ “Melekler bu cevabı duyduktan sonra”

- **KO**: un **kılmak** ve nân **bısurmak** örgendi (13a/1)

→ “Un yapmayı ve ekmeği pişirmeyi öğrendi.”

- **KO**: Hudâ-yı Te‘âlâ **Cebra’îl** yiberdi (14a/11)

→ “Yüce Allah, Cebrail’i gönderdi.”

- **KO**: vakti-ki Yâfes raht-ı zinde-gânlığın sarây-ı beğâyâ çekdi **yada daş** Guz eline düşitdi (30a/10-11)

→ “Yafes, diriliğinin eyerini (binitini) sonsuzluk sarayına çekince (ölünce) yada taşı Guz’un eline düştü.”

- **KO**: her bir aqası ve inisi Guzdın ol **daş** taleb kılurdılar (30a/11-12)

→ “Her bir ağabeyi ve kardeşi Guz’dan o taşı istiyorlardı.”

- **KO**: ol **daş** çıkarıp her çend ki yağmur taleb kıldı müfid bolmadı (30b/7)

→ “O taşı çıkarıp ne zaman yağmur istediye işe yaramadı.”

- **KO**: Nuh ‘Aleyhi’s-selâm önge ferzendlerindin **Sâm** şahib-i kemâl ve hıred-mend ve ehl-i dâniş ve necib kördi (33b/11-12)

→ “Nuh Aleyhiselam, Sam’ı diğer oğullarından (daha) olgun, anlayışlı, bilgili ve temiz gördü.”

- **KO**: Oğuz Hânning nebireleri ve il yağşıları yığılıb **Kayı Hân** hân köterdiler (57a/2-3) → “Oğuz Han’ın torunları ve halkın önde gelenleri toplanıp Kayı Han’ı han yaptılar.”

- **KO**: barça halk yığılıb **Selçuk** pâdişâh eylediler (64b/8)

→ “Bütün halk toplanıp Selçuk’u padişah yaptılar.”

- **KO**: **İsfahân** pây-ı taht kılıp olтурğan vaqtda (80b/5-6)

→ “İsfahan’ı başkent yapıp (orada) hüküm sürdüğü vakitte”

- **KO:** oğlu **Rüstem Bik** kal’a-yı Anhokğa hâkim eyledi (100b/5-6)

→ “Oğlu Rüstem Bey’i Anhok Kalesi’ne yönetici tayin etti.”

6. Çıkma Durumunda +dIn Yerine +dA Eki

- **ŞT:** Oğuz ilining Şâh Melik **buzuklukındın** kitmey Sir suyının ayağında ve Amu suyıda oturub ƙalğanları Tuğurmış oğlu Tuğrulnı hân köterdiler (97a/1-4)

> **KO:** Oğuz ilining Şâh Melik **buzuklukında** kitmey Sir suyının ayağında ve Amu suyında oturub ƙalğanları Tuğurmış oğlu Tuğrulnı hân köterdiler (81a/2-4)

→ “Oğuz halkının Şah Melik yenilgisinden (sonra) gitmeyip Sir nehrinin ağzında ve Amu nehrinde oturub kalanları Tuğurmış oğlu Tuğrul’u han yaptılar.”

Bu durumun bir örneği ŞT’de de bulunur. Ancak bu, daha çok kalıplaşmış bir yapı gibi tekrar eder. Aynıyla alındığı için verilerden ikisi KO’ne de geçmiştir:

- **ŞT:** **Künlerde** bir kün avğa çıkip keyik öldürüp kebâb ƙılıp yip oturub irdi (69b/1-2)

- **ŞT:** **Künlerde** bir kün hân yalguz olurganda aytdı (79a/12-13)

- **ŞT:** **künlerde** bir kün Dip Baƙuy Hân halkdın sordı-kim (84a/14-15)

= **KO:** **künlerde** bir kün Dib Baƙuy Hân halkdın sordı kim (57a/7-8)

- **ŞT:** **künlerde** bir kün Köl İrki Hân örgede oturub irdi (88b/7-8)

= **KO:** **künlerde** bir kün Köl İrki Hân örgede oturub irdi (71a/4-5)

7. +GA Yerine Eksiz Yönelme Durumu

ŞT’de de bunun örnekleri bulunmaktadır; ancak ilgili veriler yalnız yer adlarından sonra bu kullanımı göstermektedir. KO’ndeki verilerde ise kişi adından sonra da eksiz yönelme durumu vardır:

- **ŞT:** **Mâzenderân** kitdi (74a/9)

= **KO:** **Mâzenderân** kitdi (42b/9)

→ “Mazenderan’a gitti”

- **ŞT:** **Belh** bardı (75a/14)

= **KO:** **Belh** bardı (44b/1)

→ “Belh’e gitti”

- **ŞT:** **Semerƙand** keldi (75b/13)

= **KO:** **Semerƙand** keldi (45a/4)

→ “Semerkand’a geldi”

- **ŞT:** **Ürgenç** bardılar (94b/2)

= **KO:** **Ürgenç** bardılar (78a/9)

→ “Ürgenç’e gittiler”

- **ŞT:** ‘İraƙdın ƙayıp **Mangıslak** keldiler (96b/5)

= KO: kaytīb ‘İraqdın **Mangkışlak** keldiler

→ “Dönüp Irak’tan Mankışlak’a geldiler.”

- ŞT: **Horāsān** bardılar (97b/13)

= KO: **Horāsān** bardılar (82a/4-5)

→ “Horasan’a gittiler”

- ŞT: kōrkup **Kırım** keldiler (100a/3)

= KO: kōrkub **Kırım** keldiler (84a/11)

→ “Korkup Kırım’a geldiler.”

Aşağıdaki iki cümlede ŞT yazıcısının tercihi değiştirilmiş, yönelme durumu eki sözcükten atılmıştır:

- ŞT: iv başına Qara Hān bolup tört **tarafge** kitkenining zikri (95a/14)

> KO: il başıga Qara Hān bolgani tört **taraf** kitkenining zikri (78b/6-7)

→ “il başına Kara Han oldukları (ve) dört (bir) tarafa gittiklerinin beyanı”

- ŞT: atalarını sanap otuz beş arqada **Efrāsiyābga** yetkürdiler (98a/10)

> KO: atalarını sanab otuz beş arqada **Efrāsiyāb** yetkürdiler (82b/6)

→ “Atalarını sayıp otuz beş(inci) göbekte Efrasyab’a dayandırdılar.”

Kişi adından sonra eksiz yönelme durumunun KO’nde bir örneği daha bulunmaktadır:

- KO: ol vaqt hāzret-i bārī te‘ālā **İdrīs ‘Aleyhi’s-selām** hil‘at-ı risālet keygüzüb ol kavme mebūs itdi (20b/4-5-6)

→ “O vakit, yüce Allah İdris Aleyhiselam’a peygamberlik elbisesi giydirip o kavme (onu) peygamber olarak gönderdi.”

8. Eksiz 3. Teklik Kişi İyelik Eki

- KO: anıng **lakab** irdi (4a/12-4b/1)

→ “Onun lakabı idi.”

- KO: anıng **evlād ve ‘akāb** basīt-i ‘ālem ve yer yüzinde çok oldı (4b/1-2)

→ “Onun çocukları ve torunları dünya üzerinde çoğaldı.”

- KO: anıng **tev’em** İqlimā irdi (15a/4)

→ “Onun ikizi İklima idi.”

- KO: men güyiyā anıng **vekil ve hafiz** irdim ki anı mendin taleb kılur sen (16b/1-2)

→ “Ben sanki onun vekili ve koruyucusu (muy)dum ki onu benden istiyorsun?”

- KO: bu sözni Oğuz Hānning kiçik **hātūn** işitib (38b/1)

→ “Bu konuşmayı Oğuz Han’ın küçük eşi duyup”

- KO: anıng **ülüs** ong aşıklıg boldı (53a/9)

→ “Onun payı sağ aşık kemiği oldu.”



- **KO**: Rüm pâdişâhının **vezîr** Selçukî özine oğul okudu (64b/4)

→ “Rum padişahının veziri, Selçuk’u evlat edindi.”

- **KO**: Kabul Hân **iktidâr ve i’tibâr** çok irdi (92b/5)

→ “Kabul Han’ın gücü ve itibarı çoktu.”

- **KO**: ‘Abdullâh Hânning Zehrâ Hânım digen bir **hemsîre** bar irdi (96b/8)

→ “Abdullah Han’ın Zehra Hanım adlı bir kız kardeşi vardı.”

- **KO**: ‘Abdullâh Hânning ‘ömrining **müddet** dolandın song Şâh ‘Abbâs kelib Merv-i Şâh-Cihâni aldı (106b/5)

→ “Abdullah Han’ın ömrünün müddeti dolunca Şah Abbas gelip Merv-i Şah-Cihan’ı aldı.”

9. -(I)tDI’lı Geçmiş Zaman²³

Belirsiz geçmiş zaman paradigmasında III. teklik kişiyi bildiren bu yapı, *-(I)p (turur)* ekinin Türk dilindeki alomorflarından ve **KO**’nin de en ayırıcı dil bilgisel özelliklerinden biridir. *-(I)p* zarf fiil eki, burada gerileyici ünsüz benzeşmesine uğrayarak *-/t/*’ye dönüşmüştür. *-dl* da *tur-ur* biçiminden ekleşmiştir ve eldeki verilere bakıldığında bir enklitik rolüyle temelde *-(I)p*’ın kurduğu anlamı pekiştirdiği görülmektedir.

- (I)tDI eki yazmada serpintiler hâlinde, ancak bütün metin boyunca kullanılmıştır. İlgili veriler eki hem belirli, hem belirsiz geçmiş zaman kiplik işleviyle yansıtmaktadır:

- **KO**: Mihlâbîl Kınân oğlu turur ve atasını işâreti birle hükümet-i benî âdem anga karâr **tapıtdı** (19b/12-20a/1)

→ “Mihlâbîl, Kınân’ın oğludur ve babasının isteği ile (yerine onu tayin etmesi ile) insanlığın idaresi ona geçti/geçmiştir.”

- **KO**: ba’zî naql kılubtur kim Hâzret-i İdrîs be-mu’âvenet-i ferîşte âsmâna **çıkıtdı** (21b/7-8)

→ “Bazıları rivayet etmiştir ki Hz. İdris, melek yardımı ile göğe çıktı/çıkılmış(tur).”

- **KO**: ve naql turur kim Cebrâîl ‘âleyhi’s-selâm sâc digen dırahtı yerde **tikitdi** (26a/2)

→ “Ve nakledilir ki Cebrâîl Aleyhiselam, sac denen ağacı yere dikti/dikmiş(tir).”

- **KO**: bir kün bir loqma güşţ koldın nemek-sâre **tüsitdi** (29b/8)

→ “Bir gün elinden bir lokma et tuzlu yere düştü.”

- **KO**: vaqti-ki Yâfes raht-ı zinde-gânlığın sarây-ı beqâya çekdi yada daş Ğuz eline **düşitdi** (30a/10-11)

²³ Burada farklı hece yutumlarının aynı ses dizgesiyle sonuçlandığı başka yapıları da hatırlamak gerekir. Örneğin Özbek Türkçesinin Surhandarya ağızlar grubu içerisinde Karabog (Karabağ), Maydon (Meydan), Çigotay (Çağatay) ağızlarında *boryapti* “gidiyor(du)” yerine **borotti** (<barıp yatıp turur); *kelyapti* “geliyor(du)” yerine **kelotti** (<kelip yatıp turur) (Rahimov 1985: 23) biçimlerine de rastlanmaktadır. Ancak bu kullanımlarda söz konusu olan, geçmiş (anlatı) zaman değil; süregelen şimdiki zamandır. Aynı işlev Namangan ağzı ile de karşılaştırılabilir: **borüttimân** (<barıp turur men) “gidiyorum”, **borüttisân** (< barıp turur sen) “gidiyorsun”, **borütti/borüttülâ** (< barıp turur/tururlar) “gidiyor/gidiyorlar” (İbrahimov 1967: 200).

→ “Yâfes, diriliğinin eyerini (binitini) sonsuzluk sarayına çekince (ölünce) yada taşı Guz’un eline düştü/düşmüş(tür).”

- **KO**: kûr‘ası nigü **çıkıtdı** o müneccimler ‘ilm-i tencim ilen hüküm kıldılar kim zât-ı ‘âlî çok yıl mesned-i hilâfette müstakim olurlar (39a/8-9)

→ “Kurası ne çıkmış (kurasının ne çıktığını) o müneccimler yıldız ilmiyle değerlendirdiler ki yüce zatı uzun yıl(lar) hilafet makamında dimdik duracaktır.”

- **KO**: biş alt arka ötkendin song yerge suğa **barıtdı** çeneleri kısık ve közleri uluğ ve yüzleri küçük ve [burunları] uluğ bola başladı (67a/7-9)

→ “Beş altı nesil geçtikten sonra (oradaki) toprağa suya benzediler/uyum gösterdiler. Çeneleri dar, gözleri iri, yüzleri küçük ve burunları büyük olmaya başladı.”

- **KO**: Kaçaklı öyige kitkendin song alt ayda bir irkek oğul **tapıtdı** (85b/4-5)

→ “Kaçaklı evine gittikten altı ay sonra (kucağında) bir erkek evlat buldu.”

- **KO**: Yâr Muhammed Hân eyyâmında ol evlâd arasına huşümet **düşitdi** (96b/5-6)

→ “Yâr Muhammed Han zamanında o evlatların/soyun arasına düşmanlık girdi/girmiş(tir).”

- **KO**: bu haber Kündüz Bik sem‘iğa **yetişitdi** (100b/12)

→ “Bu haber Gündüz Bey’in kulağına geldi.”

- **KO**: bul haber be-‘araf-ı bilâd u emşâra **yetişitdi** (101b/5-6)

→ “Bu haber belde ve şehirlere ulaştı/ulaşmış.”

Bu yapının görüldüğü dil bölgelerinden birisi, İran Türk ağızlarıdır. Bunlar arasında özelde Horasan Türkçesi, “Oğuz Özbekçesi” olarak tanımlanan değişke ile sıkı ilişki içinde görülmektedir (Doerfer 1969: 8). Bu bakımdan Horasan Türkçesinde -(I)tDI ekinin varlığına rastlanması, KO’nin dilsel coğrafyasını ortaya koymada önemli bir ayrıntıdır.

Aşağıdaki cümleler, Horasan Türkçesinin Bojnurd ağzından derlenmiştir:

- *qoyriğim zânli olıtdi* > “Kuyruğum zilli oldu” (Tulu 2005: 50/36)

- (...) *qarrı xälâ sitini sağıtdi, qoyitdi munda* > “Yaşlı teyze sütünü sağmış, oraya koymuş” (Tulu 2005: 53/6)

kiçi qizi sudan gäländä gerdi ki atası otiritdi yigliyä > “Küçük kızı sudan gelince baktı ki babası oturmuş ağlıyor.” (Tulu 2005: 71/48)

duydi ki oğli o şärdä aşşig olıtdi > “Duydu ki oğlu o şehirde âşık olmuş.” (Tulu 2005: 129)

10. “altı” Yerine “alt”

Genellikle ünlüden sonra ünlü ile karşılaşma varsa sondaki ünlünün düştüğü; birer kez de /l/, /m/ ve /y/ öncesinde *altı* yerine *alt* olduğu; ancak aynı koşullar içinde sözcüğün birçok kez de *altı* olarak yazıldığı görülmektedir.²⁴

- **ŞT**: Kayı uruğı ve Bayat uruğı ve biş **altı** az uruğlar anğa koşulurlar irdi (85a/15)

²⁴ Yalnız ünlünün ünlüyü veya ünlünün /y/’yi izlemesi söz konusu olsaydı bu durumun nedeni belki *liasion* ile açıklanabilirdi (örn. krs. kuyruğu örü > kuyruğuru).

- > **KO**: Kayı uruğı ve Bayat ve biş **alt** az uruğlar anğa koşulurlar irdi (66a/2-3)
→ “Kayı boyu ve Bayat (boyu) ile beş altı az (sayıda) topluluk (da) ona katılırdı.”
- **ŞT**: az uruğlar anğa koşulub gâh **altı** yetti top bolurlar irdi (85a/19-20)
> **KO**: az uruğları anğa koşulub gâh **alt** yeti top bolub irdiler (66a/8-9)
→ “Az (sayıdaki) toplulukları ona katılıp bazen altı yedi birlik olmuşlardır.”
- **ŞT**: Beş **altı** arkağaça bu ikki ilning arasında düşmânlik bar irdi (85b/7-8)
> **KO**: biş **alt** arkağaça bu iki ilniñ arasında düşmenlik bar irdi (66b/4-5)
→ “Beş altı nesle kadar bu iki halkın arasında düşmanlık vardı.”
- **ŞT**: Beş **altı** arka ötkendin song yerge suğa tartdı (86a/2)
> **KO**: biş **alt** arka ötkendin song yerge suvğa barıtdı (67a/7-8)
→ “Beş altı nesil geçtikten sonra toprağ(ın)a suy(un)a uyum sağladılar.”
- **ŞT**: On **altı** ming kişi yığıldı. Şâh Melikning kele turğan yolına barıp (96a/6-7)
> **KO**: on **alt** ming kişi yığılıb Şâh Melikning kile turğanın bilib yolına barıb ... (79b/7-8)
8)
→ “On altı bin kişi toplanıp Şah Melik’in gelmekte olduğunu bilerek yoluna varıp”
- **ŞT**: Türkmenlarning târihini bile turğan kişileri Ögürçık Alpni on **altı** arçada Oğuz Hânğa yetkürüb mundağ sanap tururlar (98b/3-5)
> **KO**: Türkmenlarning târihini bile turğan kişileri Ögürçık Alpni on **alt** arçada Oğuz Hânğa yetkürüb mundağ aytıb tururlar (83a/2-4)
→ “Türkmenlerin tarihini bilmekte olan kişileri Ögürçık Alp’i on altı(ncı) göbekte Oğuz Han’a ulaştırıp şöyle söylüyorlar”
- **ŞT**: on **altı** arka dört yüz yılda her çend köp bolsa dört yüz elig yılda öter (98b/15-16)
> **KO**: on **alt** arka dört yüz yılda her çend köp bolsa dört yüz elig yılda öter (83a/12-83b/1)
→ “On altı nesil dört yüz yılda her ne kadar çok (gibi görünüyor) ise (de) dört yüz elli yılda geçer.”
- **ŞT**: Ögürçıkning **altı** oğlu bar irdi (100b/9)
> **KO**: Ögürçıkning **alt** oğlu bar irdi (85a/1-2)
→ “Ögürçık’ın altı oğlu vardı.”
- **ŞT**: Çaçaklı ivge kelgendin **altı** ay song bir irkek oğul tapdı (101a/6-7)
> **KO**: Kaçaklı öyige kitkendin song **alt** ayda bir irkek oğul tapıtdı (85b/4-5)
→ “Kaçaklı evine gittikten altı ay sonra (kucağında) bir erkek evlat buldu.”
ŞT Bağlantısı Dışında
- **KO**: Yâfes oğlanlarının arasında otuz **alt** luğat söz peydâ boldı (33a/1)
→ “Yâfes’in çocuklarının arasında otuz altı dil oluştu.”

- **KO**: Oğuzıng her **alt** oğlıning evlâdı Afşar Hâna muṭī ve itâ'at kılub (62a/2-4)

→ "Oğuz'un her altı oğlunun çocukları Afşar Han'a itaat edip"

- **KO**: ol eyyâm-ı feraḥ-encâm muḳaddeme-yi nizâ' bul **alt** oğul evlâdın arasında vâkı' olub (62a/4-5)

→ "o feraḥ günlerin sonunda bu altı erkek evladın arasında çekişmenin başladığı görülmüş olup"

- **KO**: müddet-i ḥanlığı anıng **alt** ay irdi **alt** aydın song şehâdet şerbetin içüb 'âlemidin köçdi (96a/10-11)

→ "Onun hanlığının süresi altı ay idi. Altı aydan sonra şehadet şerbetini içip dünyasından göçtü."

- **KO**: Aḥmed pâdişâh **alt** yıl saltanat eylendin song ḳatle yetiştirdi (103a/1)

→ "Ahmet sultan altı yıl saltanat sürdürdükten sonra öldürüldü."

11. "Bu" Yerine "bul" (~ "bol")²⁵

ŞT'de işaret sıfatı ya da işaret zamiri olarak "bul" yoktur, "bu" vardır. KO de ŞT ile ilişkili olduğu pasajlar boyunca bu duruma uyumluluk sergiler. Paralelizm boyunca yalnız bir yerde "bu" yerine "bul" kullanıldığı görülür:

- **ŞT**: **bu** vâḳtıda anlarını Ḳara Taşlı diy tururlar (96b/5)

> **KO**: **bul** vâḳtıda anların Ḳara Daşlı ayturlar (80b/1-2)

→ "Bu devirde onlara Kara Daşlı diyorlar."

Ancak ŞT bağlantısının koptuğu yerlerde "bu" ile yan yana pek çok kez "bul" kullanımına rastlanır:

- **KO**: **bul** kitâb ol ḥân-ı giti-sitân Oğuznâme müsemma ḳılub ferzendler-i ercümend-nâmdâr ve birâderler-i kâm-kâr-ı âli-miḳdârıḡa naşîḥat ḳıldı (2a/10-12)

→ "Bu kitabı o dünyayı ele geçiren (sultan) Oğuzname (diye) adlandırıp ün sahibi muhterem çocukları(na) ve çok değerli bahtiyar kardeşlerine nasihat etti."

- **KO**: bâb-ı evvel beyân-ı evvel-i maḥlûḳât **bul** turur (3a/1)

→ "Birinci bölüm: Bu, yaratılmışlardan ilkinin beyanıdır"

- **KO**: ve 'ulemâ' bu eḥâdisleri **bul** ma'nâya taḥvîl eyleyip tururlar kim (3b/7-8)

→ "Ve âlimler bu hadisleri şu anlama yorumlamışlardır ki"

- **KO**: **bul** kişi ve **bul** yirde ne işli sen (10b/2-3)

→ "Bu kişi (ile) bu yerde/burada ne yapıyorsun?"

- **KO**: keyfiyyet-i ḳurbânlık **bul** irdi ki ol vâḳtıda iki ḥaşm ki birbirine nizâ' tutsa ḳurbânlık iderdiler (15a/11-12)

→ "Kurbanlığın özelliği şudur ki o zamanda iki taraf birbiriyle anlaşmazlığa girse (çözüm olarak) kurbanlık adarlardı."

²⁵ Çağatay Türkçesinde sözcüğün *bul* ~ *bol* biçimi yoktur. En azından bugüne kadarki çalışmalarda ilgili bir kayda rastlanmamış değildir. Özbek Türkçesindeki kullanım için bk. Sjöberg 1963: 90.



- KO: tā inķırāz-ı ‘ālemeçe hānlık ve serverlık **bul** evlāda yetişmez (51a/10-11)
→ “Ta dünyanın sonuna kadar hanlık ve yöneticilik bu oğullara ulaşmaz.”
- KO: Kırğız ve Kılmaķ **bul** yigirme tōrt oğlan neslidin turur (51b/11-12)
→ “Kırğız ve Kılmaķ(lar) bu yirmi dōrt oğlun neslindedir.”
- KO: alarning hem ağl-ı pākıları ve neseb-i řarīhleri **bul** on oğula yetişür (59a/5-6)
→ “Onların da temiz asılları ve bilinen soyları bu on oğla ulaşır.”
- KO: **bul** hem dār-ı fenādın dārü'l-beķāya rahtını çekdi (61b/3)
→ “Bu da ölümlülük diyarından ölümsüzlük diyarına (binitinin) eyerini çekti.”
- KO: **bul** haber Rüstem Bik sem‘ine yetişitdi (101a/11)
→ “Bu haber Rüstem Bey’in kulağına ulağtı.”

12. Yaş Alma İfadesi Olarak “yaşar” Yerine “yaşında”:

Bir yaşına basan Oğuz’a ad verme töreni düzenlenirken Oğuz’un dile gelip söylediği şiir iki farklı kaynaktan. Bunlardan,

“Ol oğlan didi bir yaşında bu söz

Mining atımı koyıng sizler Oğuz” (36b/6-7)

bölümü bire bir kopya edilen şT’de yoktur. Zaten bu şiir parçası iki mısradaki kesilerek ve de aynı şey ikinci kez söylendiği hāde silinmeyip bırakılarak bu pasaja şT’den devam edilmektedir:

“Uşal bir yaşar oğlan anda revān

kelib tilge didi bilingler ‘ayān” (36b/7)

Bu iki şiir arasındaki en önemli fark, iki ayrı ağız özelliği göstermesidir. Yazıcı, ilkinde “bir yaşında” diyerek Oğuz tipi; ikincisinde ise “bir yaşar” diyerek Çağatay/Karlık tipi bir form kullanılmıştır. Yaş almakla ilgili ifade ediş, şT boyunca “iki yüz ellig yaşığa yetkende (68a/14)”, “bir yaşığa yetdi irse (70b/6)”, “bir yaşar oğlan (70b/10)”, “toķsan yaşar pādīřāh (76b/5)” biçimindedir. KO de şT’den alıntılanan bölümler boyunca her zaman, şT’den koptuğunda da çoğunlukla aynı söz dizimsel yapıyı korumuştur. Ancak yukarıdaki verilerden başka üç kez daha bundan sapılarak Oğuz tipi diziliş kullanılmıştır: “ilig yaşında (28a/7)”, “altı yüz yaşında (28a/7)”, “yegirmi yaşında (94a/12-94b/1)”.

Sonuç

Kazan Ođuznāmesi, bilim dünyasının en son haberdar olduğu Ođuznāme varyantlarından birisi olarak bilinmektedir. Fakat aslında eser bir Afřarnāme olmak üzere tasarlanmıştır; 109 yaprak boyunca eserin özellikli yönünü yalnız Afşarlarla ilgili bölümler oluşturmaktadır. Bu pasajlar dışarıda tutulduğunda eserin yer yer kolaj ama genel olarak da şT’den bir kopya metin olduğu görölmektedir.

Metinde eserin kim tarafından, ne zaman, nerede, kimin için yazıldığını bildiren açık bir bilgi yoktur. Ancak olay takdimi, Andhoy eyaletini idare eden Nimetullah Han’a kadar getirilmiştir. Bu dönemde ölkedeki hākim güç Dürrānilerdir ve Nimetullah Han yönetimi de ikinci Dürrāni sultanı Timur şah’a bağlıdır. Nimetullah Han, babası Rahmetullah Han’dan idareyi devraldığında yıl, 1789’dur. Yazma burada sona erdiği için Nimetullah Han’ın ne kadar süre Andhoy’u yönettiği, Timur şah’ın ölüm tarihi olan 1793’ten sonra da

idareyi elinde tutup tutmadığı bilinmemektedir. Ancak gelinen noktaya göre eserin 1789'dan sonra yazılmış olduğu kesindir.

Bulguların yorumlanmasıyla elde edilen bir diğer sonuç ise bu eserin Güney Türkistan'da (bugünkü kuzey Afganistan'da) varlık gösteren Afşarların etki alanında yazılmış olduğudur. Bu sonuç da metne özel olarak ilave edildiği anlaşılan²⁶ Afşarlarla ilgili pasajlardan ve eserin, Andhoy'u yöneten Afşarlar soyundan Nimetullah Han zamanına kadar getirilmesinden anlaşılmaktadır.

Metnin uzun bölümler boyunca ŞT'nin bir kopyası olması, dil özelliklerini belirlemek konusunda araştırmacıyı yanıltabilecek önemli bir tuzak durumundadır. Çünkü yazıcı ŞT'yi kopyalarak aynı zamanda metnine yoğun biçimde Çağatay Türkçesi özelliği de taşımış ve ŞT'deki dil özelliklerini kendi yaratım zamanına uyarlamamıştır. Sadece çeşitli nedenlerle ara ara kendi ağzına kaçışlar sergilemiştir. Oysa dikkatle incelendiğinde eserdeki tek katmanın Doğu Türkçesi olmadığı, eserde aynı yoğunlukta Oğuz Türkçesi özelliklerine de rastlandığı görülmektedir. Bu Oğuz unsurları belki yazıcının köken olarak Afşar olmasına bağlanabilir; ancak aynı neden, iç içe geçen çift düzeyli gramer özelliklerini/karışık dilliliği açıklamaktan uzaktır. Bundan dolayı burada daha anlaşılır bir neden olarak eserin dili, araştırmacıların Kuzey Afganistan ve Horasan'da tanıkladıkları Özbek-Oğuz Türkçesi içinde değerlendirilmiştir.

Bütüncül bakıldığında eserin özensiz bir yazıcının kaleminden çıktığı görülmektedir. Öyle ki metni besleyen alt metinler bire bir kopyalanırken bile çok sayıda hata yapılmıştır. Bunların oranı ve türü de tipik müstensih hataları ile açıklanamayacak ölçüdedir ve özellikle metnin yorumlanmasında, dilsel coğrafyasının tayin edilmesinde güçlükler, yanlışlar yaratacak cinstendir. Bu çalışmanın bir amacı da güvenilir sayılmayacak benzer tarihî metinlerin değerlendirilmesinde ayrı dikkatlerin gerektiğini vurgulamak olmuştur.

Kısaltmalar ve simgeler:

- Dil içi çeviriyi gösterir.
- > ŞT'den KO'ne geçen biçimi gösterir.
- Yeni madde başını gösterir.
- [] Yazmada eksikliği gösterir.
- < > Yazmada fazlalığı gösterir.
- = ŞT ile KO arasındaki değişmezliği gösterir.

KO: Kazan Oğuznâmesi

ŞT: Şecere-i Terākīme

ET: Eski Türkçe

²⁶ KO, ŞT'yi son pasajına kadar alıntılanmış; ancak ŞT'nin bittiği yerden devam etmiştir. Güney Türkistan'daki Afşarlar da bu bağlantının kesildiği kısımda anlatılmıştır. Afşar Han ve onu takip eden altı kuşaklık kısa silsilenâme ise (ŞT'deki akış değiştirilerek) ozu Yavı an ile İnal Yavı an arasına eklenmiştir.



KAYNAKÇA

- ABDULLAEV, F. A. (1961). *Xorezmskie Govory Uzbekskogo Jazyka*. Taşkent.
- BALDAUF, I. (2007). "The Dāy ~ Kārgıl of Andkhoy: Language, History and Typical Professions. Discourses on Local Identity", *Identities in Afghanistan – Afghan Identities, Sonderheft ASIEN*, 104: 135-152.
- DAMES, M. L. (1978). "Ahmed Şah". *İslâm Ansiklopedisi 1*. İstanbul: MEB Basımevi.
- DİNÇER, A. (2011). *Kazan Oğuznamesi Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DOERFER, G. (1969). "İran'daki Türk Dilleri". *TDAYB*. Ankara: TTK Yayınları: 1-11.
- DOERFER, G. (1977). "Das Chorasantürkische". *TDAYB*: 127-204.
- DOERFER, G. – W. HESCHE (1993). *Chorasantürkisch. Wörterlisten-Kurzgrammatiken-Indices*. Wiesbaden.
- FRASER, J. (1742). *History of Nadir Shah*. 2nd Edition, London.
- GABAIN, A. von, (1945). *Özbekische Grammatik*. Leipzig und Wien: Otto Harrasowitz.
- HOWORTH, H. H. (1880). *History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Part II. The so-called Tartars of Russia and Central Asia. Division I.*, London: Longmans, Green, and Co.
- İBRAHİMOV, S. (1967). *Uzbek tilining Andijon şivasi (Fonetika va morfologiya)*. Toşkent: Fan Naşriyati.
- JARRİNG, G. (1939). *On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan*. Leipzig.
- KO: *Oğuzname Destanı* (1998). İstanbul: Ahmet Veli Menger Vakfı Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1979). "Avşar". *İslam Ansiklopedisi*., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 28-38.
- Mir Abdoul Kerim Boukhary (1876). *Histoire de l'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) depuis les dernières années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740-1818)*. (publiée, traduite et annotée: Charles Schefer). Paris.
- Mirzo Uluğbek (1994). *Tört Ulus Tarikhi* (Yay. Akhmedov, B. N. Nurkulov ve M. Hasanii). Taşkent: Çulpon Naşriyati.
- ÖLMEZ, Z. (1996). *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*. Ankara: Simurg Yay.
- ÖZAYDIN, A. (1993). "Canoğulları". *İslam Ansiklopedisi*. C. VII. İstanbul: TDV Yay.: 154-155.
- RAHİMOV, S. (1985). *Uzbek Tili, Surhandaryo Şivalari (Fonetika, Leksika)*. Toşkent: Fan Naşriyati.
- SINGH, G. (1959). *Ahmad Shah Durrani: Father of Modern Afghanistan*, Bombay: Asia Publishing House.
- SJOBORG, A. F. (1963). *Uzbek Structural Grammar*. Bloomington: Indiana University.
- TATE, G. P. (1911). *The Kingdom of Afganistan: A Historical Sketch*. Bennett Coleman and Co: London
- TULU, S. (2005). *Bocnurd'dan Folklor Derlemeleri*. Ankara: Ürün Yayınları.



MUHAMMED İKBAL'İN MÜSLÜMAN TOPLUMU İNŞASI

Enamullah AKSU*

ÖZET

Bu çalışma 20. yy. İslam siyasi, dini ve ahlaki düşüncesine yeni bir dinamizm ve anlayış kazandıran M. İqbal'in Müslüman toplumunun inşasını konu almaktadır. M. İqbal Müslüman toplumların içine düştükleri kriz, bataklık, esaret ve işgalden kurtarmak suretiyle özgürlüklerine kavuşturmak, bu topluluklardaki çöküş ve sömürüyü önlemek için hayatı boyunca mücadele etmiştir. Bu çerçevede İqbal, parçalanmış ve benliğini yitirmiş Müslüman toplumunu Batı emperyalizmi ve sömürüsüne karşı, Batı toplumundan daha üstün, daha güçlü, daha özgür, daha gelişmiş, benliğini kazanmış, yaratıcı, dinamik, maneviyatlı ve İslam ilkelerine bağlı bir şekilde yeniden inşa etmeyi amaçlamıştır. Ona göre bu toplumu oluşturan bireyler Kur'an'a dönerek, onu benimseyerek ve içselleştirerek kendisini sınırlayan tüm maddi bağlardan kurtularak hakiki özgürlüklerine kavuşacaktır. Bu nedenle İqbal, toplumdaki ziyade toplumu oluşturan bireyler üzerine yoğunlaşarak, bireye dinamik bir ruh ve şahsiyet kazandırmaya çalışır. Böylece İqbal, bireyi bütün siyasi ve toplumsal gelişmelerin temelinde koyarak ona önemli sorumluluklar yükler. İqbal, özgür, dinamik, mücadeleci, yaratıcı, benliğini kazanmış, aktif ve sorumluluk sahibi bireyler yetiştirerek başta Hindistan Müslümanları olmak üzere bağımsız ve özgür bir toplum inşa etmeyi hedefler. Daha sonra da tüm dünya Müslümanlarının sömürge, zulüm ve esaretten kurtararak bağımsızlıklarına kavuşturarak İslam dininin bir gereği olarak düşündüğü özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet temelinde milli bir Müslüman toplumu inşa etmeyi amaçlamaktadır. Bu toplum irkçılığını, Batı taklitçiliğini ve mezhep taassubunu kökten reddeder.

Anahtar Kelimeler: Benlik, Birey, Din, Toplum, Özgürlük.

MOHAMMAD İQBAL CONSTRUCTION OF MUSLIM SOCIETY

ABSTRACT

Our study is about the construction of Muslim society by M. Iqbal, who brings a new dynamism and understanding to the 20th century Islamic political thought. He has fought for the liberation of Muslim societies by liberating them from the crisis, swamp, bondage, occupation, and to prevent collapse and exploitation throughout his life. In this context, Iqbal aimed to rebuild the fragmented and deprived Muslim society against Western imperialism and exploitation, superior to Western society, more powerful, free, developed, self-evident, creative, dynamic, spiritual and committed to Islamic principles. By returning to the Qur'an, by embracing and internalizing it, the individuals who make up this society will attain their true freedom by getting rid of all material ties that limit it. Therefore, Iqbal focuses on the individuals who make up the society rather than the society and tries to give the individual a dynamic spirit and personality. Thus, Iqbal puts the individual on the basis of all political and social developments and imposes significant responsibilities. Iqbal aims to build an independent and free society, especially Indian Muslims, by raising individuals who are free, dynamic, challenging, creative, self-conscious, active and responsible. Then, it aims to build a national Muslim society on the basis of freedom, equality, brotherhood and justice which is considered as a requirement of Islamic religion by liberating and freeing the Muslims of the world from colonial, oppression and captivity. This society radically rejects racism, Western imitation, and sectarianism.

Keywords: Individual, Freedom, Religion, Society, Self.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.12.2019; Yayıma Kabul Tarihi: 01.02.2020

Bu çalışma, "Muhammed İqbal'in Siyaset Felsefesi" başlığı ile hazırladığımız doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

* Dr., ORCID: 0000-0002-1230-9561, E-posta: aksu.1985@hotmail.com.

Giriş

M. İktbal, Hindistan yani günümüz Pakistan'ında dünyaya gelmiştir. Fakat o, sadece doğduğu ülkenin sorunları ile değil, tüm İslam toplumunun sorunları ile yakından ilgilenmiştir. Çünkü onun yaşadığı çağda Batı sömürgesinin yanı sıra siyasi iç çekişmelerle birlikte din kisvesi adı altında İslam dininin içi hurafelerle boşaltılmış, bunun sonucunda Müslüman toplumları büyük tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. Söz konusu tehlikelere karşı İktbal, kayıtsız kalmayarak yılmadan, usanmadan başta Hindistan Müslümanları olmak üzere pek çok İslam ve Batı ülkesini dolaşarak Müslümanları uyandırmaya, bilinçlendirmeye çalışmış dolayısıyla özerine dönmeleri için büyük çaba sarf etmiştir.

Onun, yeniden inşa süreci sadece yaşadığı toplumla sınırlı kalmayıp, işgal, zulüm, esaretten kurtulmak isteyen ve çaresizce eli bağlı bir şekilde bekleyen İslam âlemi için bir ümit olmuştur. Çünkü o, yaşamı boyunca Müslümanların politik, toplumsal ve ruhi sorunlarını çözmek için uğraşmış, onları esaretten kurtarmak, daldıkları uykudan uyandırmak ve böylece özgürlüklerine kavuşturmak için mücadele vermiştir.

İktbal, yeniden inşa sürecinde din ve bilimi esas almıştır. Çünkü onun yaşadığı dönemde Müslümanlar, ilim ve amel yönünden İslam'ın özünden uzaklaşmış, bunun doğal bir sonucu olarak bölünüp parçalanmalarına ve aralarındaki kardeşlik duygusunun kaybolmasına neden olmuştur. Bu nedenle o daha çok cehaleti, hurafeleri ve din adamlarının sahtekârlıklarını hedef almış ve İslam toplumlarının yakalandığı felaketlerden ancak İslam'ın özüne (Kur'an'a) dönmekte, akıl ve bilgiye dayanarak Kur'an'dan hükümler çıkarmak suretiyle kurtulabileceklerine inanmıştır. Bunun yanı sıra o, kurtuluşu güçlü, dinamik, yaratıcı, zihinsel ve ilmi açıdan donanımlı bireylerin yetişmesine bağlamıştır. Onun düşüncesinde zayıflığın ve tembelliğin asla yeri yoktur. Bu nedenle İktbal, toplumdan önce toplumu oluşturan bireyler üzerinde yoğunlaşarak onlara dinamik bir ruh ve şahsiyet kazandırmaya çalışmıştır. İktbal'in, Müslüman toplumun inşasına geçmeden önce genel olarak toplumun sosyo-politik ve ruhi durumunun ortaya konulması yerinde olacaktır.

İktbal'in Yaşadığı Dönemde Müslüman Toplamlarının Sosyo-Politik ve Ruhi Durumu

İktbal'in, dünyaya ilk gözlerini açtığı Hindistan coğrafyası Babür Devleti son hükümdarı Evrengzib'in (1618-1707) ölümünden sonra gerek ekonomik, gerek politik ve gerekse ruhi olarak büyük sarsıntı geçirmiş, Batı sömürgesi, yaşanan iktidar kavgaları, iç isyanlar ve dini konulardaki anlaşmazlıklar sonucu ülke kaosa sürüklenmiştir. Ülke 18. yy. başlarında Fransız sömürgesi altına girmiş, ancak kısa sürede 1775'ten itibaren yönetimi İngilizlere devretmiştir (Kılıç 1994: 42). İngilizler, sömürgecilik ve iç dinamiklerini kullanarak ülkeye hâkimiyet sağlamıştır. Onlar kendi çıkarlarını muhafaza etmek için toplumda dini ve etnik duygular üzerinden çıkar sağlamaya çalışmış ve Müslümanların farklı gruplara ayrılmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra bölgede yaşayan Hinduları destekleyerek Müslüman hâkimiyetini kökünden yıkmaya çalışmıştır. İngilizler, bununla da kalmayıp Müslümanların dini yaşamlarına kısıtlamalar getirerek ibadet yerlerini yağmalamış ve bu durumdan rahatsız olup başkaldıran Müslümanlara karşı büyük katliamlar gerçekleştirmişlerdir (Yaşar 1988: 13). Yaşanan olumsuz gelişmeler sonucu Müslümanlar ekonomik, siyasi, kültürel, ahlaki, ruhi ve düşünsel olarak büyük çöküşe geçmiştir. Bunun yanı sıra bölgeye uzun yıllar hâkim olan Müslümanlar, azınlık durumuna düşerek ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmeye maruz kalmıştır. Böylelikle bölge Müslümanları, ilim-irfandan uzaklaştırılarak cahil bırakılmış, Batı kültür ve geleneklerini özümsemeye başlamıştır (Han 1981: 20; Kılıç 1994: 45).

İkbâl, bütün bu olumsuz gelişmelerin ve yaşanan felaketlerin sebebini *Cevab-ı Şekva* adlı eserinde şikâyet ettikleri gibi Allah olmadığını, bizzat Müslümanların kendilerinin sebep olduğunu düşünür (İkbâl 2015: 5-34). Çünkü ona göre Müslümanlar özlerini kaybederek hakiki mümin olma niteliklerini kaybetmiş, benliğinden uzaklaşmış, tembel, yaşamları coşku ve heyecandan yoksun, ruhları ölmüş, gayesiz, zihniyeti fesat ve şeytanlık dolu, esaret ve köleliği kabullenmiş bir durumdadır (İkbâl 1976: 82). İkbâl, bu duruma seyirci kalmayarak Müslümanların öz benliklerini (şahsiyet) tekrar kazanmaları, daldıkları uykudan uyanmaları ve özgürlüklerine kavuşmaları için hayatı boyunca mücadele etmiştir.

İkbâl'in yaşadığı dönemde, Batı emperyalizmine ve sömürgesine karşı din âlimleri, toplumun eğitilerek bilinçlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu süreçte Hindistan Müslümanları arasında Ebu'l-Kelam Azad liderliğinde dini akım ve Seyit Ahmet Han önderliğinde ise modernist akım olmak üzere iki karşıt düşünce ortaya çıkmıştır (Sadi 1985: 26). Dini akım geleneksel bir tavır takınırken buna karşılık modernist akım ise kurtuluşu ancak Batılılaşmada görerek Batı tarzı eğitim ve öğretim merkezleri açmak suretiyle faaliyet göstermişlerdir. Bu akım ilk başlarda İngiliz sömürgesine karşı ise de daha sonra bu düşünce ve mücadelesinden vazgeçerek kurtuluşun, ancak İngilizlerle "iş birliği" yaparak onların koruması altına girmekte olduğunu savunmuştur. Bu akımın liderleri olan S. Ahmet Han ve Emir Ali gibi modernistler, Batı tarzı eğitim kurumlarıyla uyumlu modern bir İslam anlayışı geliştirmeye çalışmışlardır (Sadi 1985: 26; Çelik 2004: 66-67). Hatta Fazlurrahman'ın ifadesine göre Ahmet Han bununla da kalmayıp Batı rasyonalizmi temelinde, İslam dinini kendi çıkarına yorumlayarak İslam dışı birtakım batıl fikirleri İslam'a sokmaya teşebbüs etmiştir (Fazlurrahman 1999: 300-301).

İkbâl'in yaşadığı çağda Hindistan bölgesinde yaşanan en önemli olaylardan birisi de İslami akımlar arasındaki görüş ayrılıkları ve dini tartışmalardır. Günümüzde hâlâ etkisi devam eden bu tartışmalardan hadis taraftarları, hadisleri temel alarak fıkhî mezhebe tâbi olmayı benimsemiş, fakat dinî yapılanma olan tarikatları dinî kabul etmemişlerdir. Buna karşılık Kur'ân'ı temel kaynak olarak kabul edenler ise hadis ve fıkhî mezheplere pek önem vermemiştir (Çelik 2004: 67). Aslında bunların karşı olduğu hadisler, Hz. Peygamber'e atfedilen uydurma hadislerdir. Yoksa bu akım, hadisleri kökten reddetmiş değildir. Bu anlaşmazlıklara son noktayı koymak amacıyla İkbâl, din ve dinin temel kaynağı olan Kur'ân'ın, bireyin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde günümüzün değişen ve gelişen şartlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü ona göre din, bireyin ve toplumun ruhsal gelişimi ve şahsiyet kazanımı açısından önemli bir faktördür (Çelik 2004: 67).

Bölgede diğer bir olay ise Mirza Gulam Ahmed'in (öl. 1908) çevresinde oluşan Kadiyânilerle diğer Müslümanlar arasında yaşanan anlaşmazlıklardır. İkbâl'e göre Kadiyâniler Peygamberlik müessesesini son bulmayıp devam ettiğini iddia ederek yeni bir Peygamberlik icat etmeye çalışmıştır. Ayrıca bunlar, İslam'ın cihat fikrini reddetmiş ve Mehdilik fikrini ortaya atarak Kur'ân'a uygun olmayan davranışlar sergilemiştir (İkbâl 2017: 173). İkbâl, Mehdi ve Mesih gibi kavramların İran menşeli olduğunu, Kur'ân ve Peygamber'in hadisleri ile hiçbir alakası olmadığını ileri sürerek karşı çıkmıştır. Bu nedenle İkbâl, Kadiyânileri İslam düşmanı olarak nitelemiştir. Ona göre bu akım, Batı düşüncesi ışığı altında İslam düşüncesine yön vermeye çalışmıştır (Schimmel 2001: 109). Oysa İkbâl'e göre Müslümanların Mehdî'yi yani bir kurtarıcı bekleyerek tembel tembel oturmak yerine herkes kendi Mehdî'sini bizzat kendisi yaratmalıdır (İkbâl 2010a: 142).

İkbal'in yaşadığı dönemde Osmanlı imparatorluğu da çok zor bir süreçten geçmekteydi. Şöyle ki imparatorluk yıkılmak üzere, hilafet merkezi temelinden sarsılmış ve toplum, politik, kültürel ve ruhi olarak çökmüş vaziyette idi. Koca imparatorluk Trablusgarp'tan başlayarak Balkanlar ve Kafkasya'da zor durumlar geçirmekteydi (İkbal 2015: 34). Bu durumda İkbal, Hint Müslümanlarına çağrıda bulunarak Türk Kurtuluş Savaşı sırasında büyük maddi yardımlar toplanmasına öncülük etmiştir (Asrar 1991: 20-21). İmparatorluğun gücünü yitirmeye başladığını fark eden Batılı ülkeler, Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına göz dikmişlerdi. İkbal'e göre İslam'ın son kalesi ve dünya Müslümanlarının tek umudu olan Osmanlı, ciddi tehdit altındaydı (İkbal 2000: 35).

Diğer taraftan Araplar arasında gelişen milliyetçilik akımı neticesinde Yemen ve Suriye Arapları, Osmanlı'ya karşı isyana kalkışmıştır. Böylece üç kıtaya hükmeden 600 yıllık İmparatorluk iç ve dış düşmanların saldırısına maruz kalarak parçalanmaya yüz tutmuştur (İkbal 2000: 35). İran toprakları da Rus, İngiliz ve Almanların hedefinde kalmış ve şahlık yönetimi tehlikeye girmiştir. Orta Asya Müslüman devletleri Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir. Çin'de yaşayan Müslümanlar siyasi varlıklarını yitirerek Çin yönetimine girmiştir. Mısır halkı da İngiliz sömürgesi altında ezilmekteydi (İkbal 2001: 13). Kısacası gayrimüslim dünyanın neredeyse tamamı birleşerek Müslüman toplumları yok etmek için çalışmaktaydı. Onlar bununla da kalmayıp toplumda ırkçılığı yayarak Müslümanları birbirine düşman etmişlerdir. Böylece Müslümanları parçalayarak toplumda hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Uygulanan bu psikolojik ve fiziki baskıları nedeniyle Müslümanlar arasında birlik ruhu kaybolmuş, eskiden sahip oldukları gücü yitirerek Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmışlardır (İkbal 2007: 9-10). Böyle bir ortamda İkbal, Müslümanları uyandırmak, bilinçlendirmek, harekete geçirmek ve Müslümanların özlerine dönüp birleşerek yeniden hâkimiyet elde etmeleri için tüm İslam dünyasına, "Hindistan'dan isyan et; Semerkant'tan, Irak'tan, Hemedan'dan tuğyan et; bir hayat göster canlan uyan derin uykudan", diyerek çağrıda bulunmuştur (İkbal 1971: 225).

Sonuç olarak İkbal'in yaşadığı çağ olan 19. yy. sonları ile 20. yy. başlarında Müslüman toplumların gerek benliklerinde, gerek yaşam biçimlerinde, hem zihni ve düşünsel alanda hem de ahlaki ve dinî normlarda büyük bir çözüme ve çöküş yaşanmaktaydı. Böyle bir vaziyette İkbal, bu çözüme ve çöküşü durdurmak için adeta feryad ederek çözüm yolları aramıştır.

İkbal'in Müslüman Toplumunu Yeniden İnşa Süreci

İkbal, İslam toplumunu yeniden inşa edebilmek için birtakım ferdi ve toplumsal reformlar gerçekleştirmek düşüncesindedir. Çünkü o, içinde yaşadığı toplumun benimsediği hayatı, İslam dininin dinamik ruhuna ve dünya görüşüne uygun bulmayarak reddetmiştir. O, mevcut problemlerde nihai sebep olarak ferdi yozlaşmayı görmüş, bu nedenle reformlarına, ilk önce toplumu oluşturan fertlerden başlayarak toplumsal ve siyasi sorunları çözmeye çalışmıştır. Ona göre bireyin, ahlaki şahsiyetini geri kazanması, ancak İslam'ın özüne (Kur'ân'a) dönmesiyle mümkündür (Uyanık 1990: 55-56). Bu çerçevede İkbal, İslam'ın özüne dönüş düşüncesi ile Kur'ân ve Sünneti yeniden yorumlamıştır. Ona göre asıl yenilenmesi ve değişmesi gereken inanç konusudur. Dolayısıyla o, bu konuda taklidi kökten reddederek İslam'ın özü ve temel ilkelerinin tam manasıyla benimsenmesi ve hayata geçirilmesi gerektiğini önerir (Çelik 2004: 49-50). Böylece İkbal, Müslümanlara yeni bir ruh ve şahsiyet kazandırmak suretiyle İslam'ın ve Müslüman toplumunun ilk dönemlerde sahip olduğu dinamizmini yeniden diriltip harekete geçirmeye çalışmıştır. Bunun için de İkbal, bireylerin kendini bilmesi, özlerine dönmesi,

daldıkları uykudan uyanarak dinamik bir ruha sahip olmaları gerektiğini vurgular ki bu İktbal'in nazarında toplumun yeniden inşası için şarttır.

Bu nedenle İktbal bireyleri, siyasi, sosyal ve kültürel hedefler etrafında toplayıp bütün gelişmelerin temelini koyarak bireye önemli sorumluluklar yüklemiştir. Ona göre insan Allah'ın yeryüzündeki temsilci olmaya aday varlıktır (İktbal 1956: 125). O, bu inancını toplumun bireylerinde oluşturmayı amaçlar. Böylece İktbal, ferdi inşa sürecini daha da genişleterek toplumsal uyanma ve kendini bilme amaçları doğrultusunda toplumu yeniden kurmaya çalışır. Onun amacı, Batı emperyalizmi ve medeniyeti karşısında ondan daha üstün, daha güçlü, birleşmiş, yüksek maneviyat sahibi, yaratıcı, benliğini kazanmış, şahsiyet sahibi, kendi kendine yeten, eleştirel ve her türlü gelişmeye açık, dünyada olup bitenleri analiz edebilen özgür ruhlu bireylerden oluşan bir Müslüman toplumu oluşturmaktır. Bunun yolu İslam'ın özüne yani Kur'ân'a sarılmaktan geçmektedir. Ona göre Müslümanlar, Kur'ân'ın özünü benimsedikleri ve içselleştirdikleri sürece kendini sınırlayan bütün maddi şeylerden kurtulur ve böylece hakiki özgürlüklerine kavuşarak diğer toplumlardan üstün olur (İktbal 1964: 23-24). Dolayısıyla toplumu oluşturan bireyler, bu çizgide yetiştirilmeli ve tek bir amaca yönelmeleri sağlanmalıdır (İktbal 2008: 86). Bu yetiştirme aşamasında birey başta iyi bir din eğitimi olmak üzere, kendi öz benliğinden ve kültüründen uzaklaşmadan faydalı ve İslam ilkelerine uygun bütün düşünce ve düşünce sistemlerinden hatta Batı kültür ve biliminden istifade ederek kültürünü zenginleştirebilir (Tüzer 2013: 88). İktbal, böylece Müslüman bireyi kendi kimliğine ve kişiliğine kavuşturmak ister. Onun bu tür benlik inşasının amacı, bütün boyutlarıyla milli ideali yansıtan sağlıklı kişiliklerden oluşan bir toplum kurmaktır.

İktbal'in, oluşturmaya çalıştığı Müslüman toplumunun temelini dil, ırk ve belli bir coğrafya parçası değil, milli bir ideoloji ve din temelinde dayanan evrensel kardeşlik düşüncesi oluşturmaktadır. Onun özgürlük, eşitlik ve adalet gibi demokratik ilkeler çerçevesinde oluşturmak istediği toplum, aslında ütöpik bir idealden ibaret değildir. Çünkü böyle bir toplum Peygamber döneminde ve Peygamber tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla İktbal'e göre tarih yine tekerrür edebilir. İktbal, böyle bir toplumun gerçekleşmesine en büyük engel olarak Batı emperyalizmini ve sorgulanmadan, eleştirilmeden Batı medeniyetinin taklit edilmesini görmektedir (İktbal 2010a: 183). Ona göre modern Batı medeniyeti, aslında İslam medeniyetinin bir kopyası ve gelişmiş şeklidir (İktbal 1964: 23). Bu nedenle İslam toplumu, Batı medeniyeti ve kültürünü taklit etmek yerine kendilerine ait olan değerlere sahip çıkarak geliştirmelidir. Böylece o, Müslümanların kendilerine güvenmelerini sağlayarak Batı medeniyeti karşısında daha güçlü, daha özgür ve daha istikrarlı bir toplum oluşturmaya çalışır. Bu toplum, geliştirmeyi ve modernliği de Batı'yı taklit ederek değil, İslam kültürüne bağlanarak kazanır. Çünkü ona göre insanlığın evrensel birliğini ancak İslam sağlayabilir. İktbal, insan hakları, modernizm ve demokrasi gibi modern siyasi değerlerin İslam'dan kaynaklandığını iddia ederek söz konusu kavramları İslamileştirmeye çalışır (İktbal 2001: 23, 53).

İktbal'in, Batı medeniyetini eleştirmesinin farklı nedenleri vardır. Öncelikle ona göre Batı medeniyetinin cazibesi sadece göz kamaştırır ve bu medeniyet, görüldüğü gibi bir medeniyet olmayıp sihirbazlıktan ibarettir. İktbal'e göre eğer bu medeniyet taklit edilirse Müslümanlar için büyük bir felaket olur (İktbal 1981: 199-201). Çünkü bu medeniyet, ruhsuz, kalbi ölü, ölmeye yüz tutmuş, dinsiz bir medeniyettir. Bu medeniyetin gayesi, insanlığı sessizce ve gafil avlayarak perişan duruma düşürüp öldürmektir. Bu medeniyet, yaşça, içinde gizlediği hayatîyet ve anlam bakımından genç bir medeniyettir (İktbal 1999: 121). Fakat temeli zayıftır, aşk ve imandan yoksundur. Aynı zamanda bu medeniyette ilim, teknoloji ve sanat gelişmiştir, fakat içi boş, hayat kaynağından yoksundur. Avrupa



toplumu, diğer toplumlara eşitlik, özgürlük ve sosyal adalet dersleri verdikleri hâlde Müslüman toplumların kanını emmektedir (İkbal 2010b: 175). Dolayısıyla dünyadaki bütün işsizlik, sefalet ve yoksulluk onların eseridir (Nedevi 1999: 74-75). Bu medeniyet, insanlığı katletmiş, bölücü, dinsiz, ayrımcı, sömürgeci ve güvenilmez bir medeniyettir. İkbal'in düşüncesine göre bu medeniyet, boş akılcılığı, ırkçılığı, bencilliği, dinsizliği, Müslümanlar arasında ektiği kin, nefret ve düşmanlık nedeniyle İslam toplumunun yeniden inşa edilmesinde büyük engel teşkil etmektedir. Bu nedenle İkbal, Doğu toplumlarının bu aşağılık kompleksinden bir an önce kurtulması gerektiğini vurgular. Bunun tek yolu da Müslümanları daldıkları uykudan uyandırmak, benlik kazandırmak, onlara güç ve iman telkin etmekten gelmektedir (İkbal 1981: 166).

İkbal, Müslümanlar için asıl temel alınması gereken şeyin Kur'ân olduğunu, Kur'ân sayesinde Batı medeniyetinin sömürgesi ve esaretinden kurtularak özgürlüklerine kavuşacaklarını, Kur'ân'da her türlü bilgi ve hikmetin mevcut olduğunu düşünmektedir (İkbal 1999: 90). O, bu düşüncesini temellendirmek için Kur'an'daki "akıl sahipleri için işaretler vardır" (Tâhâ, 20/128), ayeti delil gösterir. Bu nedenle o, Kur'ân'ın tam anlamıyla anlaşılırsa hedefe ulaşılabileceğini öne sürer.

İkbal'e göre Avrupa toplumu girişken ve enerji dolu olup, yaşam ve refah düzeyleri oldukça yüksektir. Ancak temeli zayıf olup din, iman ve maneviyattan yoksun, her an yıkılma tehlikesi geçirmektedir (Kayanî 1995: 11-12). İkbal, böyle söylese de Batı'nın bilim ve teknolojik üstünlüklerini takdir ederek bu alanda onların taklit edilebileceğini, fakat gelenek, görenek ve giyim tarzlarının taklit edilmemesi gerektiğini vurgular. İkbal, Müslüman gençliğin Batı medeniyetini taklit etmeden önce bilim ve idrak yetilerinin iyi bir şekilde geliştirilmesi gerektiğini ifade eder (İkbal 1999: 133). Kısacası İkbal, kendi din ve ahlaki değerlerimizden uzaklaşmadan Batı medeniyetinin İslam ilkelerine uygun ve faydalı yönlerinden istifade edilmesi gerektiğini yani "batılılaşmadan çağdaşlaşmayı" savunur. Dolayısıyla Batı'nın bilim ve teknolojisini alalım, ama kendi kültürel ve ahlaki değerlerimizle kalalım demek mümkün mü? dediğimizde İkbal açısından mümkündür, hatta yapılması zorunludur.

Ayrıca İkbal, Batı'nın dinamik ruhunu, girişken, aktif ve çalışkanlığını İslam ilkelerine uygun bularak takdir etmiştir. Çünkü ona göre İslam, pasifliği değil, aktif ve yaratıcı olmayı tavsiye eden bir dindir. İslam nokta-i nazarında tembellik ve durgunluk ölümle eş değerdir. Bu nedenle Müslüman birey ve toplumu her zaman yaratıcı, faal ve dünyada olup bitenleri analiz etme kabiliyetine sahip olmak zorundadır (İkbal 2010: 139).

İkbal'in, toplum inşasında engel olarak gördüğü diğer bir siyasi kavram ırkçılık anlamındaki milliyetçilik duygusudur. Ona göre soy-sopla övünmek, benliği zayıflatan ve toplumu parçalayan şeylerdir (İkbal 1981: 20-21). Bu itibarla o, ırkçılığı şiddetle kınayarak şöyle söyler: " kim ırkçılık yaparsa yok olur, Müslüman ırkını din kardeşliğinden üstün tutarsa, bu dünyadan silinip gider" (Karahana 1974: 126). İkbal, ırkçılığı, İslam toplumlarında geri kalmışlığın, çöküşün ve sömürgeciliğin temel nedeni ve aynı zamanda uygarlığı, din ve maneviyatı yok ettiğine inanır. Böylece o, milliyetçiliğe karşı milletler üstü değerler geliştirmeye yönelir. Ona göre İslam, milliyet, kabile ve millete karşı değildir. Fakat bunların birer ideolojiye yani ırkçılığa dönüşmesine karşıdır (İkbal 1981: 72-73). Dolayısıyla İkbal, İslam'da olduğu gibi milliyet realitesini kabul ederek ideolojik anlamdaki milliyetçiliği maddecilik olarak nitelendirir ve ruhi özü yok ettiğini düşünür. Ayrıca o ırkçılığı, toplumun birlik ve bütünlüğünü bozduğunu, parçalayarak çöküşüne sebep olduğunu ve böylece oluşturmak istediği toplumun inşası için büyük engellerden biri olarak düşündüğü için reddetmiştir. Çünkü ona göre ırkçılık ve İslam, iki zıt olgu olup,

İslam ahlakına aykırı bir kavramdır. İslam evrensel bir dindir, bütün insanlığı kapsadığı için ırk, milliyet, cinsiyet ve sınıf farklılığını ve üstünlüğünü asla kabul etmez. Bu dinde herkes eşittir ve eşit haklara sahiptir.

Söz konusu toplumun inşa edilmesinin önünü kesen diğer bir kavramda mezhep taassubudur (Ahmady 2018: 56). İktbal'e göre İslam, parçalanmayı kabul etmeyen bir bütündür. İslam'da bir mezhepçilik taassubu, ayrılığı, parçalanmaya yol açacak, Müslümanları birbirine düşürecek Şiilik, Sünnilik ve Vehhabilik anlayışına yer yoktur. O, bu konuda şunları ifade eder: "hakikatin bizzat kendisinin tehlikede olduğu zaman, hakikatin yorumları uğruna birbirimizle çatışmanın anlamı yoktur. Bırakalım herkes Müslüman ümmetin muazzam hakikat sarayına kendilerince ve kendi çaplarının katkılarını yapsın" (İktbal 2018: 80-81). O, bu düşüncesinden dolayı mezhepsizlikle suçlanmıştır. Buna karşı İktbal, "gönlüm aşk ateşiyle yanıp tutuşmaktadır, din ve mezhebimden sana ne" (Meynevi 1327h: 47), diyerek cevap vermiştir. İktbal, böyle söylese de kendisi, Sünni mezhebe mensuptur ve iddia edildiği gibi dini mezhebi tamamen reddetmiş değildir (Albayrak 2007: 73). O, sadece toplumun birleşmesine engel olan ve parçalanmasına yol açacak ideolojik mezhepçilik anlayışına karşı çıkmıştır.

İktbal, inşa etmeye çalıştığı Müslüman toplumu, birtakım temel ilkelere dayandırır. Bu ilkeler ise sırasıyla şöyledir:

1. Tevhit ilkesi: Bu ilke, İktbal'in toplum inşasının temellerinden biri olup, Allah'ın birliği anlamına gelir ki, tek Tanrıçılık inancının özünü oluşturur. Ona göre "Tanrı tektir, eşi ve benzeri yoktur. Onun zıddı ise kesret değil şirktir. Allah tüm yarattıklarını daima denetim ve kontrol altında tutar" (İktbal 2011: 24, 37). Bu sebeple Allah'ın birliği ve iradesi olan tevhit hayatın, tüm alanlarına hâkim kılınarak uygulanmalıdır (İktbal 1958: 12). Bu ilke, toplum birliğini sağlayan, bir araya getiren, toplum dayanışmasının, eşitliğin, adalet ve özgürlüğün de temelidir. Söz konusu temel ilke, toplumun ruhu ve bedenidir. Allah'ın birliği, insanların birliğine yansır ve böylece toplum, renk, ırk, cins ve bölge farkı gözetmeden eşit bir şekilde kardeşlik hüviyeti kazanır. Tek bir dil konuşur ve tek bir ruh hâline gelir. Bu nedenle tevhit milli hayatın ve Müslüman birliğinin hatta dünya insanların birliğinin temelidir (İktbal 1999: 436; İktbal 2011: 24-25). İktbal, toplumda bütün ayrıcalıklı sınıf ve ayrımcılığı ortadan kaldırarak çeşitli kesimleri tek bir vücut haline getirmiş, onlara birlik şuurunu aşılıyarak toplum olma bilincini geliştirmiş ve böylece eşitlik, özgürlük ve dayanışma temelinde adil bir toplum inşa etmek istemiştir.

2. Eşitlik ilkesi: Bu ilke, bir arada yaşama ve toplum olmanın teminatıdır (Ahmady 2018: 94). İktbal'in inşa etmeye çalıştığı toplumun temeli de bütün Müslümanların mutlak eşitliği ilkesine dayanır (İktbal 2017: 58). Ona göre Allah katında üstünlük ancak takva ve ameldedir. Onun dışında ayrıcalıklı sınıf ve üstünlük söz konusu değildir. Bu yüzden Müslüman toplumda herkes eşittir ve eşit haklara sahiptir. Bu sistemde birey, kula kul ve köle olmaktan kurtarılarak gerçek anlamda şahsiyet ve özgürlük kazanır (İktbal 2008: 79). Onun eşitlik ideali, bütün ırk ve milliyetleri kapsayan insan doğasına dayanmaktadır.

3. İnanç birliği ilkesi: İktbal'in inşa etmek istediği toplum, dil ve ırk birliğine değil, farklı dil ve ırka mensup insanların milli bir inanca sahip olmasıyla mümkündür. Ona göre dini inanç, bir tercih ve özgür irade işidir. Çünkü her insanın inancını seçme özgürlüğü, sonra da içinde yaşayacağı toplumun türünü belirleme imkânı vardır. Ancak soyunu, milletini, ırkını ve cinsiyetini seçme özgürlüğü yoktur. Dolayısıyla bütün bu çeşitliliği tek çatı altında toplayan İslam'dır. Bu ilke, aynı zamanda toplumda bütün ayrıcalıklı ve sınıf farklılıklarını da ortadan kaldırır (İktbal 2017: 58, 163-164).

4. Milli ideoloji ilkesi: İktbal'in düşüncesine göre farklı etnik gruplar ve dil mensupları, milli bir ideolojiye sahip olarak toplumu oluşturabilirler. Dolayısıyla toplumu ayakta tutan ve toplumu oluşturan kavram insanların fikir ve gaye birliğidir (İktbal 2010: 131; İktbal 2011: 37). Bu şekilde oluşturulan bir toplumun da mutlaka bir ideolojisi olmak zorundadır (İktbal 2011: 37). Çünkü İktbal, ideolojisi ve gayesi olmayan bireyleri kabul etmediği gibi ideolojisi ve gayesi olmayan toplumu da kabul etmemektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

İktbal'in, yaşadığı dönemde Müslüman dünyası Hindistan'dan başlayarak hemen hemen tümü parçalanmış ve toprakları işgal edilerek sömürgeleştirilmiştir. Dolayısıyla İslam dünyasında savaşlar, yoksulluk, perişanlık had safhaya ulaşmış ve toplum zulüm altında ezilmiştir. Bunun yanı sıra toplumda, ekonomik, politik, kültürel ve ahlaki açıdan zayıflama ve çözülme söz konusudur. Toplumu oluşturan bireyler ruhi, zihinsel ve dini inanç yönünden de büyük bir buhran geçirmekte idi. İktbal, yaşanan bu problemlerde nihai sebep olarak ferdi yozlaşmayı görmüş ve bu nedenle reformlarına ilk önce toplumu oluşturan bireylerden başlayarak toplumsal ve siyasi sorunları çözmeye çalışmıştır. Dolayısıyla İktbal, fertlerin ahlaki şahsiyetini geri kazanmasının ancak İslam'ın özüne dönmekle mümkün olabileceğini düşünmüştür. Bu çerçevede o, Kur'an ve Sünnet'i yeniden yorumlayarak hem birey ve toplumu yeniden inşa etmeye, hem de İslam'a zarar veren hurafeleri bertaraf etmeye çalışmıştır. Böylece o, Müslümanların benliklerine dönmesi için yeni bir ruh ve şahsiyet kazandırarak, İslam'ın ve Müslümanların ilk dönemlerde sahip olduğu dinamizmini yeniden diriltip harekete geçirmeye çalışmıştır. Bunun için de İktbal, toplumu oluşturan gençlerin başta iyi bir din eğitimi olmak üzere, kendi öz benliklerinden ve kültüründen uzaklaşmadan faydalı ve İslam ilkelerine uygun bulunduğu bütün düşünce ve düşünce sistemlerinden hatta Batı bilim ve kültüründen istifade edilerek donatılması gerektiğini vurgulamıştır.

İktbal bireyleri siyasi, sosyal ve kültürel hedefler etrafından toplayıp bütün gelişmelerin merkezine koyarak bireye önemli sorumluluklar yükler. Ancak bu bireyler sıradan ve rastgele bir hayatı benimseyenler değil, özgür, şahsiyet sahibi, dinamik ve her açıdan donanımlı, yüksek maneviyat sahibi, dünyada olup bitenleri yakından takip ederek değerlendirebilen, eleştirel ve sorgulayıcı bir zihin yapısına sahip bireylerdir. İktbal, bu niteliklere sahip bireylerden oluşan bir toplum inşa etmeyi amaçlamıştır. Böylece o, Batı emperyalizmi karşısında daha güçlü, daha üstün niteliklere sahip, özgür, birleşmiş, dini ve ahlaki ilkeleri tam anlamıyla benimseyen, gelişmeye ve modernleşmeye açık, dinamik, yüksek benlik sahibi ve kendi kendine yeten bir toplum inşa etmeye çalışmıştır. Bu toplum İktbal'e göre özgürlük, eşitlik, adalet ve kardeşlik temelinde kurulur. Onun inşa etmeye çalıştığı toplumda, ırk, dil, cinsiyet ve coğrafya farklılığı gözetilmeden herkes eşit haklara sahiptir ve ayrıcalıklı sınıf asla söz konusu değildir. Bu toplum modernleşmeyi ve gelişmeyi Batı'yı taklit ederek değil, İslam'ın özü yani Kur'an'a dönerek kazanır. Çünkü İktbal'e göre gerekli her türlü bilgi ve hikmet Kur'an'da mevcuttur. Bu noktada, Batı taklitçiliği, milliyetçilik ve mezhep taassubu, onun oluşturmak istediği toplum için büyük engel teşkil etmektedir. Çünkü onun yeniden kurmaya çalıştığı toplum, ırklar ve uluslar üstü evrensel bir insan topluluğudur. Bu çerçevede İktbal, evrensel kardeşlik felsefesini geliştirmiştir.

Sonuç olarak İktbal, söz konusu nitelik ve temel ilkeler bağlamında oluşturmak istediği Müslüman toplumu konusunda Hindistan'da Müslümanların uyanışını sağlayarak onları Batı sömürgecilerinden ve esaretinden kurtararak özgürlüklerine kavuşturmuş ve böylece bölgede bağımsız bir İslam Devleti'nin kurulmasında ve Müslümanlar arasında

işbirliğinin sağlanmasında başarılı olmuştur. Bunlar İktbal'in ölümünden sonra gerçekleşmiş olsa da fikrî zeminini İktbal sağlamıştır. Fakat onun asıl ideali olan, "dünyadaki bütün Müslümanların fikrî anlamda birliğini sağlama" düşüncesi başarılı olamamıştır. Bunun farklı sebepleri vardır: Başta Batı emperyalizmi olmak üzere, İslam toplumlarında bağımsız siyasi oluşumların ortaya çıkması, Müslümanlar arasında siyasi birliğin olmaması, İslam dünyasındaki iç çekişme, dini, siyasi ve mezhepsel anlaşmazlıklar ve etnik problem onun inşa etmeye çalıştığı milli toplumun gerçekleşmesini engellemiştir. Ancak İktbal'in mücadelesi günümüzde de geçerliliğini korumakta ve Türkiye gibi güçlü devletler bu yönde çalışmalar yürütmektedirler.

Tüm bu değerlendirmelerle birlikte İktbal'in ideal Müslüman gençlik tasavvuru, politik misyonu, ahlak felsefesi, dinin siyaset felsefesindeki önemi gibi ele almış olduğu konuların ayrıca akademik ve ilmi çalışmalarla kapsamlı bir şekilde incelenmesi ve çalışılmasının gerekliliği de dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- AHMADY, E. (2018). *Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ALBAYRAK, A. (2007). *Muhammed İktbal*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ASRAR, N. A. (1990). "Muhammed İktbal ve Mevlana Celaleddin-i Rumi". *II. Milletlerarası Mevlana Kongresi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları: 139-149.
- ÇELİK, İ. (2004). *Muhammed İktbal'in Tasavvufi Düşüncesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- EN-NEDEVİ, Ebul H. (1999). *İktbal'in Mesajı*. (çev. Yusuf Işıcık). İstanbul: Bileşik Yayınları.
- Fazlurrahman (1999). *İslam*. (.ev. M. Dağ- M. Aydın). İstanbul: Ankara Okulu Yayınları.
- HAN, Z. A. (1981). *Doğudan Bir Ses (İktbal'in Şiiri)*. (çev. Turgut Akman). İstanbul: Binbirdirek Yayınevi.
- İKBAL, M. (1976). *Misafir (Yolcu)*. (çev. Ali Nihat Tarlan). İstanbul: Eser Neşriyat.
- İKBAL, M. (2015). *Cevâb-ı Şikvâ (Şikâyet ve Cevabı)*. (çev. Halil Toker). İstanbul: Demavend Yayınevi.
- İKBAL, M. (1971). *Zebur-i Acem*. (çev. Ali Nihat Tarlan). İstanbul.
- İKBAL, M. (2001). *Yansımalar*. (çev. Halil Toker). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- İKBAL, M. (2008). *İslam Düşüncesi*. (der.-çev. Yusuf Kaplan). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- İKBAL, M. (1964). *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. (çev. Sofi Huri). İstanbul: Çeltük Matbaacılık.
- İKBAL, M. (1981). *Doğudan Esintiler*. (çev. Ahmet Asrar). İstanbul: Düşünce Yayınevi.
- İKBAL, M. (2010a). *Kulluk Kitabı (Armağan-ı Hicaz, Yeni Gülşeni Raz, Musa Vuruşu)*. (hzl.-çev. Ali Nihat Tarlan). İstanbul: Sufi Kitabevi.
- İKBAL, M. (2010b). *Musa Vuruşu*. (çev. Ali Nihat Tarlan). İstanbul: Sufi Kitabevi.
- İKBAL, M. (1999). *Cavidname*. (çev. Annemarie Schimmel). İstanbul: Kırkambar Yayınları.

- İKBAL, M. (1958). *Rumuz-i Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri)*. (çev. Ali Nihat Tarlan). İstanbul: Yenilik Basımevi.
- İKBAL, M. (2011). *İslam Toplumunun Yapısı*. (çev. Ali Yüksel). İstanbul: Beka Yayınevi.
- İKBAL, M. (2000). *Aşk ve Tutku*. (çev. Celal Soydan). Ankara: Akçağ Yayınevi.
- İKBAL, M. (2007). *İslamî Benliğin İcyüzü*. (çev. Ali Yüksel). Ankara: Hece Yayınları.
- İKBAL, M. (1956). *Peyam-ı Meşrik (Şarktan Haber)*. (çev. Ali Nihat Tarlan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İKBAL, M. (2017). *Makaleler*. (çev. Celal Soydan). Ankara: Hece Yayınları.
- KARAHAN, A. (1974). *Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*. İstanbul: Gençlik Basımevi.
- KAYANI, M. H. (1995). "Muhammed İkbâl, Siyasi Vizyonu Olan Bir Şair". *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*. (çev. F. Mehveş). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları: 89-97.
- KILIÇ, C. (1994). *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbâl, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*. Ankara: Muradiye Yayınevi.
- MEYNEVİ, M. (H.1327). *İkbâl-i Lahori: Şairi Farsi Goyi Pakistan*. Tahran: İntişarat Yağma.
- SADİ, K. (1985). *Doğunun Uyanışı: İkbâl*. İstanbul: Vahdet Yayınları.
- SCHİMMEL, A. (2001). *Çağın Mevlanası Muhammed İkbâl*. (çev. Senail Özkan). İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.
- TÜZER, A. (2013). "Muhammed İkbâl'in Modernlik Paradoksu". *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl, Aylık Edebiyat Dergisi*. Ankara: Hece Yayınları. 193: 84-117.
- UYANIK, M. (1990). "Günümüz İslam Düşüncesinde Islahat Kavramı". *İslamî Araştırmalar Dergisi*. IV/1: 49-56.
- YAŞAR, S. (1988). *Muhammed İkbâl, Hayatı, Sanatı ve Mücadelesi*, İstanbul: Nesil Yayınları.



BÂKÎ'NİN YAYIMLANMAMIŞ BAZI ŞİİRLERİ (BİR GAZEL, İKİ BEYİT)*

Kübra KACAR **

ÖZET

XVI. yüzyılın en önemli şairlerinden biri olan Bâkî, Osmanlı Devleti'nin zirvede olduğu ve kültür, sanat ile edebiyatın altın çağını yaşadığı bir dönemde şiirler kaleme almış, bu alanda gösterdiği başarı ile döneminde "sultanü's-şuarâ" unvanına layık görülmüştür. Me'âlimü'l-Yakîn Fî-Sîreti Seyyidi'l-Mürselîn (Siyer-i Nebi), Fezâ'ilü'l-Cihâd, Fezâ'il-i Mekke ve Hadîs-i Erba'în (Kırk Hadis) Tercümesi olmak üzere 4 adet mensur eseri de bulunan şairin asıl ününü kazanmasına vesile olan eseri Dîvân'ıdır. Dîvân, Dvorak (1908), Ergun (1935) ve Küçük (1995) tarafından 3 kez basılmıştır. Araştırmacılar tarafından en doğru baskı olarak kabul edilen Küçük'ün on iki nüshanın karşılaştırılması sonucu tenkitli metin olarak hazırladığı Dîvân'da şairin 27 kaside, 9 musammat, 548 gazel, 21 kıt'a ve 31 matla' olmak üzere toplam 636 şiiri bulunmaktadır. Bu sayı daha sonra çeşitli mecmualar ve Dîvân'ın farklı nüshaları üzerinde yapılan çalışmalar vasıtasıyla artmıştır. Bu çalışma ile İstanbul Araştırma Enstitüsü Kütüphanesi numara 89'da kayıtlı bir mecmuada tespit edilen Bâkî mahlashı bir gazel ve iki beyit tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bâkî, Mecmua, Divan, Şiir, Şair.

THE UNPUBLISHED POETRY OF BAKI (ONE GAZEL, TWO BEYITS)

ABSTRACT

One of the prominent of 16th century poets, Bâkî composed poetry during a period when the Ottoman Empire was at its peak, and when culture, art, and literature were in their golden age—to the point that he had earned the honourable title "sultanü's-şuarâ" (the poet of the sultan). While an author of four works of prose, including Me'âlimü'l-Yakîn Fî-Sîreti Seyyidi'l-Mürselîn (Siyer-i Nebi), Fezâ'ilü'l-Cihâd, Fezâ'il-i Mekke and Hadîs-i Erba'în (Kırk Hadis) Tercümesi, his true claim to fame in fact was his Dîvân. Published three times (Dvorak 1908, Ergun 1935, Küçük 1995), the book contains some 636 poems, including 27 kasides, 9 musammats, 548 gazels, 21 kıt'as, and 31 matla's. This number only increases upon including his other poetry as they appear in various magazines alongside studies concentrating on his Dîvân. The present study will introduce a gazel as well as two beyits composed under his pseudonym identified in magazine number 89, housed at the Research Institute Library of Istanbul.

Key Words: Baki, Magazine, Poetry, Poet.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 25.02.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 10.03.2020

* Bu çalışma, Giresun Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından desteklenen SOS-BAP-A-150219-54 numaralı projeden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; GİRESUN;

ORCID: 0000-0002-6450-7930, E-posta: kubra.kacar@giresun.edu.tr, kbkra.719@gmail.com

Giriş

XVI. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde siyasi açıdan büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. 1512'de II. Bayezid'den sonra tahta geçen Yavuz Sultan Selim, doğu sınırlarında güvenliği sağlayarak Osmanlı topraklarını iki katına çıkarmış ve devlet hazinesinin zenginleşmesini sağlamıştır. I. Selim'den sonra tahta çıkan Kanunî Sultan Süleyman ise doğudaki sorunların ortadan kalkması neticesinde yönünü Avrupa'ya çevirmiş ve yaptığı seferlerle Belgrad, Rodos ve Avusturya'yı Osmanlı topraklarına katarak Viyana'ya kadar ilerlemiştir. Siyasi hayatta yaşanan olumlu gelişmeler doğal olarak edebiyat, kültür, sanat ve mimariye de yansımış, böylelikle bu yüzyıl Osmanlı'nın "altın çağı" hâline gelmiştir (Mengi 2006: 149). Edebiyat ve sanatın ilerlemesinde siyasi gelişmelerin yanı sıra sanatla, şiirle ilgilenen hatta birçoğu divan sahibi olan ve şairleri himaye eden II. Bayezid (Adlî), Yavuz Sultan Selim (Selimî), Kanunî Sultan Süleyman (Muhibbî), II. Selim (Selimî), III. Murat (Murâdî) ve III. Mehmet (Adnî) gibi yüzyılın padişahları ve Kanunî'nin şehzadelerinden Mustafa (Muhlisî), Mehmet, Bayezid (Şâhî), Cihangir ile Sokullu Mehmet Paşa gibi devlet adamları da oldukça etkili olmuştur (Kesik 2016a: 145-155). Bu olumlu gelişmeler neticesinde İran edebiyatının etkisinden kurtulan klasik Türk edebiyatı da altın çağını yaşamaya başlamıştır. Şiir tekniğinde başarıya ulaşılmış, aruz ustalıklı kullanılmaya başlanmış ve anlatımda İran şairlerinde görülmeyen incelik ve derinlik yakalanmıştır (Mengi 2006: 150).

Klasik Türk edebiyatının zirveye ulaştığı bu dönemde yetişen en önemli şairlerden birisi Bâkî'dir. O, şiir alanında gösterdiği başarıyla sadece XVI. yüzyılın en büyük şairlerinden olmakla kalmamış, aynı zamanda Türk edebiyatına adını altın harflerle yazdırabilmiştir. Şiirdeki yeteneğiyle yaşadığı dönemde "sultanü's-şuarâ" unvanı alan şair, gençliğinde saraç çıraklığı yaptı, okumaya olan merakı dolayısıyla medrese eğitimine de devam etti. Daha sonra Ahaveyn lakabı ile bilinen Ahmet ve Mehmet Karamanî kardeşlerden ve dönemin tanınmış âlimlerinden dersler aldı. Ders arkadaşları arasında ileride dönemin ünlü şair ve ilim adamlarından olacak Nev'î, Üsküplü Vâlihî, Edirneli Mecdî, Hoca Sadeddin gibi isimler yer aldı. Eğitimine devam ederken bir yandan da şiire merak salan Bâkî, Zâtî'nin bir edebiyat okulu hüviyetinde olan remilci dükkânındaki şairler topluluğuna katıldı. 1555'te Nahcivan Seferi'nden dönen Kanunî'ye "nun" redifli kasidesini sunma fırsatı buldu ve böylece padişahın ilgisine mazhar oldu. Daha sonra Halep'e gitti. 5 yıl burada kaldıktan sonra İstanbul'a geri döndü ve çeşitli medreselerde görev aldı. Kısa sürede şairlik alanında adını duyurmayı başardı. Sadrazam Semiz Paşa'nın ilgisini kazandıktan sonra İstanbul'un önde gelen şairlerinden birisi hâline geldi. Sokullu Mehmet Paşa'nın da himayesine girmiş olan şair, II. Selim döneminde beklediği ilgiyi göremese de III. Murat'ın saltanatında eski konumunu yeniden kazandı. Sonraki yıllarda Selimiye Medresesi müderrisliği, Mekke, Medine ve İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptı ancak çok arzuladığı şeyhülislamlığa yükselmeden 1600 tarihinde vefat etti.

Bâkî'nin *Me'âlimü'l-Yakîn Fî-Sîreti Seyyidi'l-Mürselîn (Siyer-i Nebi)*, *Fezâ'ilü'l-Cihâd, Fezâ'il-i Mekke, Hadîs-i Erba'în (Kırk Hadis) Tercümesi* ve *Dîvân'ı* olmak üzere 5 eseri bulunmaktadır. *Dîvân'ı* şairin ününü kazanmasına vesile olan en önemli eseridir. Kanunî Sultan Süleyman'ın isteği üzerine Bâkî'nin bizzat tertip ettiği bu eserin Aktaş (2018) tarafından yapılan son çalışmaya göre 183 (yurtiçinde 144, yurtdışında 39) nüshası bulunmaktadır. Üç kez yayımlanan eserin (Dvorak, 1908; Ergun, 1935; Küçük, 1995, 2015) en son baskısı Küçük tarafından 12 nüshanın karşılaştırılmasıyla oluşturulmuş tenkitli basımıdır. Bu basımda 27 kaside, 9 musammat, 548 gazel, 21 kıt'a ve 31 matla' olmak üzere toplam 636 şiir bulunmaktadır. Bu sayı, daha sonra yapılan çalışmalarla birlikte

Bâkî'ye ait yeni şiirlerin tespit edilmesi sonucu artmıştır. İlk olarak Öztürk Fidan (2010) ve Taş (2010) Bâkî'ye ait birer manzume tespit etmişlerdir. Daha sonra Kesik tarafından yapılan çalışmalarda sırasıyla Bâkî'nin 9 gazeli ve 39 beyti (2012a); 3 gazeli, bir tahmisi ve 7 matlaı (2012b); 9 gazeli, 5 matlaı, 4 müfredi, 1 kıt'ası, 8 beyti ve 1 mülemma beyti (Farsça-Türkçe) (2013); 3 gazeli ve 1 matlaı (2016b) ilim âlemine tanıtılmıştır. Bahadır (2013) Pervane Bey Mecmuası'nda Bâkî'nin basılı divanlarında yer almayan 28 gazelini; Köksal (2013) bir tanesi Bâkî'nin veda gazeli olduğu düşünülen toplam 5 gazeli; Çelik (2014) Bâkî mahlaslı 1 gazeli; Kılıç ve Çelik (2017) 3 gazeli; Yılmaz (2017) Bâkî'ye ait iki müfredi; Kesik ve Kacar (2018) ise *Bâkî Dîvânı*'nın bir nüshasından hareketle kısa bir mesnevisini ortaya çıkarmıştır. Kaplan (2018), yaptığı bir çalışmayla *Bâkî Dîvânı*'nın bir nüshasını inceleyerek şaire ait 16 gazel tespit etmiş ve yapılan çalışmalardaki 7 şiirin Bâkî'nin değil de başka şairlerin olduğunu iddia etmiştir. Bu çalışmayla da İstanbul Araştırma Enstitüsü Kütüphanesi numara 89'da kayıtlı bir mecmuada tespit edilen Bâkî mahlaslı bir gazel ve iki beyit tanıtılacaktır.

Mecmua

Hız. Peygamber zamanında sahabelerin hadisleri kaydetmesiyle başlayan ve zamanla gelişerek bir gelenek hâlini alan mecmualar, Osmanlı dünyasında da oldukça rağbet görmüştür (Uzun 2003: 266). Edebiyatımızda bu türün ortaya çıkış tarihi tam olarak bilinmese de eldeki verilerden hareketle XV. yüzyılda ortaya çıktığı ve ilk örneğinin Ömer Bin Mezîd tarafından 1437'de derlenen *Mecmûatü'n-Nezâir* olduğu söylenmektedir. Bir nazire mecmuası olan bu eserden sonra, farklı şairlere/yazarlara ait çeşitli türdeki eserlerin bir araya getirilmesiyle mecmua türü gelişmeye başlamıştır. XVI. yüzyılda siyasi, kültürel ve edebiyat alanında yaşanan "altın çağ" sayesinde mecmuaların sayısında da artış yaşanmıştır. XIX. yüzyıla kadar, hatta bu yüzyıldan sonra da edebiyatımızda varlığını devam ettiren mecmualar, edebiyat ve kültür tarihimiz açısından oldukça önemli kaynaklar hâline gelmiştir (Şenödeyici vd. 2015: 368).

Mecmuaların kültür ve edebiyat tarihimiz açısından bu denli önemli hâle gelmesinin birçok sebebi mevcuttur. Bazı mecmuaların boş sayfalarında, derkenarlarında çeşitli dualar, tılsımlar, ilaç terkip ve tarifleri, bazı din büyüklerinin duaları, padişahların cülus veya ölüm tarihleri, türlü mektup suretleri, şecere kayıtları, mecmua sahibi/sahipleri tarafından eklenen -aile efradı veya diğer yakınlarının doğum ve ölüm tarihleri gibi- bazı bilgi notları ve kayıtlar da yer almaktadır. Devrin ve derleyicisinin şiir zevkini yansıtan bu eserler, edebiyat tarihimize de yeni bilgiler sunmaktadır. Mecmualar, kaynaklarda adı geçmeyen, unutulmuş şairlerin şiirlerini ya da bilinen şairlerin bilinmeyen/divanlarında bulunmayan şiirlerini, şairlerin divanlarındaki şiirlerinin farklı şekillerini (fazla veya eksik beyitler, nüsha farkları vs.), bilinmeyen ya da kullanılmayan nazım şekillerini, bilinen nazım şekillerinin örneği görülmeyen kafiye tiplerini, farklı bent yapılarını; yeni türleri, edebiyatımızda kullanımına rastlamadığımız aruz kalıplarını, zaman zaman şairlerin biyografilerini ya da edebî şahsiyetleri hakkında bilgileri ve bilinmeyen, varlığı bilindiği hâlde nüshası tespit edilemeyen eserleri de ihtiva etmesi bakımından son derece önem arz etmektedir (Köksal 2012: 411-421). Kısaca mecmualar, içerisinde her türlü edebî ürünü barındırmaktadır. Bu sebeptendir ki klasik Türk edebiyatı araştırmacıları için temel kaynaklardan biri hâline gelmiştir.

Mecmuanın Tasnifi

185x115, 150x80 mm ölçülerinde; 2 sütun ve 11 satır hâlinde tertip edilen mecmua, 89 varaktan oluşmaktadır. İstinsah tarihi ve derleyeni/müstensihisi belli değildir.



Mecmuada ağırlıklı olarak gazeller yer alsa da birçok müfred, kıt'a ve rubâî de bulunmaktadır. Bunlar dışında Riyâzî'ye ait bir terkiib-bend, Âlî'ye ait bir kaside ile Cevrî ve Cinânî'ye ait birer müseddes yer almaktadır. Mecmuada şiiirleri bulunan şairler alfabetik olarak şu şekildedir: Abdulkerîm Efendi, Âdemî, Âhî, Ahmed Paşa, Âklî Efendi, Âlî, Âşkî, Âzerî, Âzmî Efendi, Bahâyî Çelebi, Bâkî, Bedî'î, Behiştî, Cebrî Çelebi, Celâl Beg, Celâlî, Celîlî, Cevrî, Cinânî, Civânî, Cünûnî Dede, Da'î, Derviş Ankâ, Dervîş Edâyî, Dervîş Sâdık, Edîbî, Emrî, Fâizî, Fehmî, Feyzî, Fuzûlî, Garîbî, Gınâyî, Gubârî, Habîbî, Hadengî, Hâfız Paşa, Hâkânî, Hâletî, Hâlisî, Hasan (Kınalızâde), Hâşimî, Hayâlî, Hayâtî, Haylî, Hayretî, Hazânî, Hilâlî, Hilmî, Himmetî, Husrev, Hüdâyî, İydî, İlmî, İsâ, İshak, Kabûlî, Kafzâde, Kalender, Kâtîbî, Kesbî, Lâmi'î, Makâlî, Mesîhî, Meşâmî, Meşrebî, Meylî, Monlâ Celâleddîn, Mu'îdî, Muhibbî, Nâmî, Nâdirî, Nâzî, Nazmî, Necâtî, Nef'î Çelebi, Nev'î, Nutkî, Râ'î, Rahmî-i Bursevî, Râzî, Remzî, Revânî, Rızâyî, Riyâzî, Rûhî, Sâ'î, Sa'îd, Sa'îdî, Sâfî, Sânî, Selîsî (Baldirzâde Efendi), Sırrî Çelebi, Su'ûdî, Şem'î, Şerîf Efendi, Şerîf Sabrî, Şevkî Çelebi, Şeyhî, Tab'î, Tıflî, Ubeydî, Ulvi, Ümîdî, Vahdetî, Vâlî Efendi, Vâlihî, Visâlî, Yahyâ Beg, Yümni, Za'îfî, Zâtî, Zekâyî, Zekî Efendi, Zihnî.

Mecmuada en çok şiiri yer alan şairler Necâtî (19 şiir), Gelibolulu Âlî (19 şiir), Nev'î (16 şiir), Bâkî (15 şiir¹) ve Hâletî (12 şiir)'dir. Lâ-edrî başlıklı 3 şiirden bir tanesinin ise Necâtî'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle mecmuada kime ait olduğu bilinmeyen 2 şiir bulunmaktadır.

Mecmuada yer alan Bâkî'nin şiirlerinden 14'ü Küçük'ün hazırladığı *Bâkî Dîvânı*'nda yer almaktadır. Bunlar 13. kaside², 75. gazel (5b'de), 108. gazel (21a'da), 127. gazel (49a'da), 260. gazel (89b'de), 266. gazel (52a'da), 348. gazel (46a'da), 384. gazel (52a'da), 386. gazel (43b'de), 408. gazel (21b ve 40b), 409. gazel (26b'de), 485. gazel (33b'de), 504. gazel (21b'de)'dir.

Klasik şiirde benzer klişelerin kullanıldığı bilinen bir durumdur. Yine de tespit edilen manzumede yer alan kelime ve kelime grupları ile *Bâkî Dîvânı*'nın kelime kadrosu arasındaki benzerliğin bir fikir bildirmesi açısından verilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu benzerlikler şu şekildedir: Manzumede yer alan "Hindû" sözcüğü *Dîvân*'da 12 kez, "akarsu" sözcüğü 8 kez, "asker" sözcüğü 2 kez, "kâmet-i dil-cû" yer almasa da aynı anlamda olan "kad-i/serv-i dil-cû" tamlaması 6 kez, "hatt-ı semen-bû" tamlaması 1 kez, "nergis-i cādû" ve "kâkül-i hoş-bû" tamlamaları 1 kez, "cihân halkı" söz grubu 3 kez, "sele ver-" söz grubu 2 kez, "yüz sür-" deyiimi 17 kez, "kıyâmet(ler) kopar-" deyiimi 2 kez geçmektedir.

Bâkî'nin Yayımlanmamış Bir Gazeli ve İki Beyti

Bâkî Efendi

[33a] Mef'ülü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün
Şalmışdı fiten 'âleme ol gözleri Hindü
Başdı anı 'asker çeküben hatt-ı semen-bü

Birbirine koydı bu cihân halkını cānā
Ol nergis-i cādū ile ol kâkül-i hoş-bū

¹ Bir manzume, mecmuaya bazı farklılıklarla yeniden yazılmıştır. Dolayısıyla asıl şiir sayısı 14'tür.

² Kasidenin son 4 beyti 55a olarak numaralandırılmış kısımda geriye kalan ilk kısmı ise 56b'de yer almaktadır. Bu durum ciltlenirken sayfaların karıştırıldığını göstermektedir. Ketebe kaydı da bunu destekler niteliktedir.

Bir gün koparur başına halkuñ o kıyâmet
Bu şive ile yürüyiş ol kâmet-i dil-cû

Zulm itme şağın seyle virür 'âlemi bir gün
Üftâdelerüñ gözi yaşı oldu şehâ cû

Sürer yüzini pâyine her gördüğü servüñ
Ey Bâkî-i bî-çâre gönül şan bir açarşu

Tespit edilen bu gazel dışında Küçük'ün hazırladığı *Dîvân*'daki 408. gazel mecmuada 21b ve 40b'de olmak üzere iki farklı yerde yazılmıştır. *Dîvân*'da 9 beyit olan söz konusu gazel, mecmuadaki iki varakta da 5 beyittir. 21b'deki beyitlerde herhangi bir farklılık bulunmazken 40b'de söz konusu gazelin 2 farklı beyti tespit edilmiştir. Bu beyitlere *Bâkî Dîvânı*'nda ve onunla ilgili yapılan diğer çalışmalarda rastlanmamıştır. Söz konusu beyitler mecmuada şu şekilde yer almaktadır:

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Nâvek-i müjgânla kurbân olan dil-ğasteler
Hep siyeh-püş oldılar ol iki kaşuñ yâsına

'Ahdüm olsun bir dağı her bî-vefâya gönlümi
Virmeyem illâ katı mümtâz ü müsteşnâsına

Sonuç

Mecmualar edebiyat tarihi açısından oldukça zengin kaynaklardır. İçinde birçok bilgi ve eser barından bu tür, pek çok araştırmaya kaynaklık etmektedir. Özellikle son dönemde yapılan çalışmalarla birlikte şairlerin divanlarında yer almayan ya da herhangi bir divanı bulunmayan şairlerin şiirleri mecmualar vasıtasıyla tespit edilebilmiştir. Mecmualar üzerine yapılan çalışmaların devam etmesi hâlinde yeni tespitlerin yapılabileceği de olasıdır. Bu çalışmayla da İstanbul Araştırma Enstitüsü Kütüphanesi numara 89'da kayıtlı mecmua üzerine yapılan inceleme sonucunda Bâkî'ye ait daha önce yayınlanmamış bir gazel ve iki beyit tespit edilmiştir. Mecmuada yer alan Bâkî mahlaslı 15 şiirden 14'ünün *Bâkî Dîvânı*'nda yer alması ve kullanılan kelimelerin *Dîvân*'daki kelime kadrosu ile benzerlik göstermesi tespit edilen bu manzumelerin Bâkî'ye ait olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ, M. M. (2018). "Bâkî Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi". *Litteraturca Journal of Turkish Language and Literature*. IV/4: 876-913.
- BAHADIR, S. C. (2013). "Bâkî'nin Pervane Bey Mecmuası'nda Yer Alan Yayınlanmamış Gazelleri". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. VIII/1: 187-213.
- DVORAK, R. (1911). *Bâkî's Dîwân-Ghazalijât*. C. I. Leiden 1908, C. II. Leiden.
- ERGUN, S. N. (1935). *Bakî Hayatı ve Şiirleri*. C. I. İstanbul: Sühulet Kitab Yurdu.
- KAPLAN, H. (2018). "Bâkî'nin Basılı Divanlarında Yer Almayan Şiirleri ve Divanının Bir Nüshası Üzerine Bazı Notlar". *International Journal of Language Academy*. VI/2: 223-253.



- KESİK, B. (2012a). "Bir Yazmadan Hareketle Bâkî'nin Yayınlanmamış Şiirleri". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. VII/1: 1489-1500.
- KESİK, B. (2012b). "Bazı Şiir Mecmualarından Hareketle Basılı Divanlarda Bulunmayan Bâkî Mahlaslı Şiirleri". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. V/9: 115-122.
- KESİK, B. (2013). "Bazı Şiir Mecmualarından Hareketle Basılı Divanlarda Bulunmayan Bâkî Mahlaslı Şiirler II". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. VIII/13: 337-350.
- KESİK, B. (2016a). "Osmanlı Hükümdarlarının da Şiirle Uğraştıkları Doğru Mudur? Hangi Hükümdarlar Şiir Yazmıştır?". *Sorularla Klâsik Türk Edebiyatı*. (ed. Özer Şenödeyici). İstanbul: Kesit Yayınları: 145-155.
- KESİK, B. (2016b). "Bâkî'nin Yayınlanmamış Bazı Şiirleri (Üç Gazel Bir Matla)". *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*. II/2: 79-85.
- KESİK, B. – K. KACAR (2018). "Bâkî Dîvânı'nın Bir Nüshası Üzerine Bazı Notlar". *Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Çanakkale: 535-543.
- KILIÇ, M. – B. ÇELİK (2017). "Bâkî'nin Gazellerine Ek ve Derzi-zâde 'Ulvî'ye Nazîreleri". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 18: 253-332.
- KÖKSAL, M. F. (2013). "Bâkî'nin Bilinmeyen Veda Gazeli ve Dîvânında Bulunmayan Bazı Şiirleri". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. X: 319-330.
- KÖKSAL, M. F. (2012). "Şiir Mecmualarının Önemi ve Mecmuaların Sistematik Tasnifi Projesi (MESTAP)". *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VI Mecmuâ Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. (hızl. Hatice Aynur). İstanbul: Turkuaz Yayınları: 409-431.
- KÜÇÜK, S. (1994, 2015). *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- MENGİ, M. (2006). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZTÜRK FİDAN, G. G. (2010). "Konya Mevlana Müzesi 2095 Numarada Kayıtlı Mevlevilikle İlgili Bir Mecmuadan Hareketle Bâkî'nin Yayınlanmamış Bir Şiiri". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. I/2: 95-108.
- ŞENÖDEYİCİ Ö.- A. AKDAĞ (2015). "Mecmualar ve Cönkler". *Osmanlı Edebî Metinlerini Anlama Kılavuzu*. (ed. Özer Şenödeyici). İstanbul: Kesit Yayınları: 367-388.
- TAŞ, H. (2010). "Bâkî'nin Dîvân'da Bulunmayan Bir Gazeli ve Feyzî'nin Naziresi". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. I: 181-192.
- UZUN, M. İ. (2003). "Mecmuâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XXVIII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- YILMAZ, G. A. (2017). "Bir Şiir Mecmuasından Hareketle Haşmet ve Bâkî'ye Nispet Edilen Şiirler". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. VI/3: 1478-1489.

İnternet Kaynakları

- ÇELİK, M. F. (2014). "Yayımlanmış Divanlarda Yer Almayan Şiirler Bağlamında Bâkî Mahlaslı Bir Gazel". (hızl. Y. Bayraktutan vd.). *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Kongresi 3*: 161-168. (Erişim Tarihi: 17.10.2019).

Bâkî'nin Yayımlanmamış Bazı Şiirleri (Bir Gazel, İki Beyit)

<https://docplayer.biz.tr/1240887-Kocaeli-universitesi-sosyal-bilimler-kongresi-3-kongre-kitabi-29-mayis-2014-umuttepe-kocaeli-isbn-978-605-62169-3-0.html>

MACİT, M. – H. KAPLAN (2014). "Bâkî". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*. (Erişim Tarihi: 07.10.2019).

<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2462>





GÜRCİSTAN'DA ŞEHNÂME *

Lili JORJOLIANI**
Rusçadan Çev.: İlyas ÜSTÜNYER***

ÖZET

İranlı şair Firdevsi (940-1040)'nin Şehnâme'si Gürcü halk ve yazılı edebiyatı üzerinde en kalıcı etkiyi yapan eserlerdendir. Şehnâme, Gürcü edebiyatına çevrilmeden önce Şehnâme'de geçen kimi mitolojik ve tarihî öyküler (Pehlevi versiyonu da dahil) Gürcü halkı arasında anlatılmaktaydı. Gürcistan'da İranoloji'nin kurucularından N. Y. Marr'ın iddialarına göre, Şehnâme'nin Gürcü edebiyatına ilk çevirisi 12. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu çevirinin bugün elimizde olmamasından dolayı ilk çevirinin Şehnâme'nin tamamını mı veya içinden bazı bölümleri mi temsil ettiği konusunda bir fikre sahip değiliz. Gürcü arşivleri 12. yüzyılı takip eden yüzyıllarda Gürcüce'ye çevrilen Şehnâme nüshalarını barındırmaktadır. Bu çevirilerin el yazmaları ve bunlar üzerine kaleme alınan değerlendirme yazıları 15. yüzyıldan itibaren Şehnâme'nin Gürcüce'ye hem manzum hem de mensur olarak çevrilmeye başlandığını ortaya koymaktadır. Söz konusu Şehnâme çevirilerini kimlerin yaptığı ve Farsça Şehnâme'nin hangi versiyonlarından yapıldığının tespiti bu çalışmanın amacını oluşturmuştur. Çalışma neticesinde elde edilen bulgular, Gürcüce'ye çevrilen Şehnâme'nin sadece otantik metinden yapılmadığı, sonraki yüzyıllarda Farsça Şehnâme'ye yapılan ilavelerin de Gürcüce'ye çevrildiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Gürcüce Şehnâmeler, Manzum-Mensur Şehnâme Çevirileri, Gürcü-İran Kültür ve Edebiyat İlişkileri.

SHAHNAMEH IN GEORGIA

ABSTRACT

The Shahnameh of Iranian poet Firdevsi (940-1040) is one of the works that have the most lasting effect on Georgian folk and written literature. Some mythological and historical stories (including the Pahlavi version) mentioned in Shahnameh were narrating among the Georgian people before Shahnameh was translated into Georgian language. According to N. Y. Marr, who is one of the founders of Iranology in Georgia, the first translation of Shahnameh into Georgian language took place in the 12th century. Since the first translation of Shahnameh is not available today in Georgian archive, we do not have an idea of whether the first translation represents the entire Shahnameh or some parts of it. Georgian archives contain copies of Shahnameh, which were translated into Georgian in the following centuries of the 12th century. The manuscripts of these translations and the reviews written by the Georgian critics on them reveal that Shahnameh started to be translated into Georgian both in verse and prose since the 15th century. The purpose of this article was to determine who made the translations of the Shahnameh and which versions of Persian Shahnameh have been translated into Georgian language during the centuries. The findings of this article revealed that translations of the Shahnameh into Georgian, were not only made from authentic text, but also the additions to Persian Shahnameh in the following centuries were translated into Georgian language.

Keywords: Georgian Shahnamehs, Shahnameh Translations in Verse and Prose, Georgian-İranian Cultural and Literary Relations.

Çeviri Makale

Makale Gönderim Tarihi: 21.02.2020; Yayına Kabul Tarihi: 10.03.2020

* Lili Jorjoliani (2011). "Şahname v Gruzii". *İran-name, nauchnyy vostovedcheskiy jurnal*. 11/18: 159-162.

** Prof. Dr., Ivane Javakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimler Fakültesi, Tiflis/GÜRCİSTAN E-Posta: lili.jorjoliani@tsu.edu.ge

*** Prof. Dr., International Black Sea University, Eğitim ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, Tiflis/GÜRCİSTAN; ORCID: 0000-0002-0107-3071. E-posta: ilyas.ustunyer@ibsu.edu.ge

Giriş

İran'ın millî destanı *Şehnâme*'nin Gürcüce'ye çeviri tarihi asırlar öncesine dayanmaktadır. Söz konusu eserin Gürcüce'de hem eski hem de yeni çevirileri bulunmaktadır. En eski *Şehnâme* çevirilerinin Gürcüce'ye 15.-18. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir. Fakat, İran kökenli eski anlatıların daha erken dönemlerde sözlü kültür yoluyla Gürcistan'da yaygınlık kazandığı görüşü de mevcuttur. Öyle ki, Khvaday-Namak (*Krallar Kitabı*)'ın Pehlevi versiyonları da belirtilen tarihlerden önce Gürcistan'da bilinmekteydi. Bu görüş, 12. yüzyıl Gürcü kroniği *Kartlis Tskhovreba* (Gürcü Yaşamı)'da İran kralı Vaştasab'ın adının anılmasına dayandırılmaktadır. Gürcü kaynaktaki bu anımsama Zerdüşlük'ün kutsal kitabı *Avesta*'da geçen yaygın form Viştasap'tan alınmış olmalıdır. Zira, kelimenin Gürcüce versiyonu (Spandiat) bu kralın oğlunun adı olan İsfandiyar'ın ortaçağ Farsça biçim bilgisine (Spandiâd/t) uymaktadır. Görülen o ki, Zokhaka-Bevrasp sıfatı Gürcüce'ye ortaçağ Farsça'sından (ortaçağ Farsça'sında Bevarasp ve yeni Farsça'da Bivarasp) girmiştir.

Fars anlatılarından bazı bölümlerin ve *Şehnâme*'deki kahramanlardan bazılarının isimleri 11.-12. yüzyıllardaki Gürcü tarihî eserlerinde, sanat ve edebî yapıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu gerçekten hareketle, tanınmış İran uzmanlarından Gürcü bilim insanı N. Y. Marr, *Şehnâme*'nin Gürcüce'ye çevirisinin 12. yüzyılda mevcut olduğunu, fakat bu çevirinin bugün elimizde olmadığını, kayıp olduğunu, ileri sürmüştür.

1. Gürcüce *Şehnâmelerin Edebî Türleri*

Firdevsi'nin *Şehnâme* adlı manzumesi Gürcü edebiyatının Aydınlanma Dönemi'nde Gürcüce'ye hem mensur hem de manzum olarak bir kaç kez çevrilmiştir:

Manzum çeviriler:

1. *Rostomiani*; *Şehnâme*'nin Gürcüce çevirilerinin büyük kısmı tamamen orijinal metinlerden çevrilmemiştir. Eser, 15.-16. yüzyıllarda Khosrov Tumanidze ve Serapion Sabaşvili'nin mensur metnine dayanarak tamamen versiyonlaştırılmıştır.
2. *Zaakiani*; 17. yüzyılda Mamuka Tavakalaşvili'nin şiirine eklenmiştir.
3. *Utritian-Saamiani*; aynı adlı mensur metnin versiyonu temel alınarak Bardzim Vançadze tarafından oluşturulmuştur.

Mensur çeviriler:

1. *Pirodiani* (Feridun kitabı); 15. veya 16. yüzyılda Gürcüce'ye çevrilmiştir, çevirmeni bilinmemektedir.
2. *Utritian-Saamiani*; Çevirmenin adı bilinmemektedir, çeviri 16. yüzyıla aittir.
3. *Sam-Pakhlavan Kitabı*: Çeviri 18. yüzyılda gerçekleştirilmiştir, çevirmen hakkında herhangi bilgi bulunmamaktadır.

2. Gürcüce *Şehnâmelerin Yapıları ve İçerik Özellikleri*

Yukarıda adları verilen eserlerden hiçbiri *Şehnâme*'nin bütününe çevirisi değildir. Eski zamanlarda Gürcistan'da *Krallar Kitabı*'ndan sadece kahramanlıklarla ilgili kısımlar ve mitolojik bölümler Gürcüce'ye çevrilmiştir, eserin tarihle ilgili bölümlerine ise ilgi duyulmamıştır. *Şehnâme*'nin eski Gürcüce çevirilerinin kökenine esere ara metin olarak sokulmuş Farsça el yazmaları kaynaklık etmiştir. Bu kaynaklarda bol miktarda *Şehnâme* müdaviimlerinin (örneğin, Asadi Tusi'nin Garşasp-name'si) ve taklitçilerinin eserlerinden parçalar veya bunların tam metinleri (Barzu-name) yer almaktadır. *Şehnâme*'ye sokulan ara metinler temel metin ile beraber doğrudan Gürcüce'ye çevrilmiştir.

Gürcüce'ye yapılan *Şehnâme* çevirileri otantik metne kıyasen başka özellikleri de barındırmaktadır. Dolayısıyla bu çeviriler Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinin eleştirel basımlı yayınlarından çoğu zaman ayrılmaktadır ve büyük oranda onun versiyonları görüntüsü vermektedir. *Utritian-Saamiani*, Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinden o derece ayrılmaktadır ki, Gürcü araştırmacılar söz konusu eserin Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinden değil, başka bir yazar ve şairin, Abu-l Muayyâd Belhî'nin, *Şeh-nâme* adlı manzum eserinden çevrilmiş olabileceğine işaret etmişlerdir.

20. yüzyıl Gürcüce *Şehnâme* çevirilerinin ilk cildini 1916 yılında Yust. Abuladze; "Zengin baskı" adını taşıyan ve Firdevsi'nin doğumunun 1000. yıldönümüne atfedilen ikinci cildi ise 1934 yılında Yust. Abuladze, K. Kekelidze, Al. Baramadze, P. İngorokva ve A. Şanidze yayınlamıştır. Bu baskı ressam G. Gabaşvili'nin güzel minyatürleri ile süslenmiştir. Gürcüce *Şehnâme* çevirilerinin basımı D. Kobidze'nin dikkate değer araştırma bulgularıyla da donatılmış ve üçüncü cildin 1974'te basılmasıyla tamamlanmıştır. Bu cilde *Bakhman-nâme (Baamiani)*'nin Gürcüce çevirisi de eklenmiştir.

1938 yılında D. Kobidze, yazarının Firdevsi olduğu tahmin edilen *Sultan Mahmud'a Dair Hiciv* adlı eseri Gürcüce'ye çevirmiş ve yayınlamıştır. 1959 yılında M. Todua *Şehnâme*'nin mitolojik ve kahramanlık içeren bölümlerinden bazı epizodları (Sührab'ın Savaşları ve Kova'ya Dair Tarihler, Gudarza ve Piran), ayrıca *Şehnâme*'nin tarihsellik içeren bölümünden Mazdak tarihini Gürcüce'ye çevirmiş ve yayınlamıştır. Fars şiirinin zirve eserlerinin Gürcüce çevirmeni V. Kotetişvili *Şehnâme*'nin Gürcüce'ye yapılan yeni çevirilerine de katkıda bulunmuştur. Kadın şair ve İran uzmanı B. Şalvaşvili *Şehnâme*'den Bijan ve Manijeh Destanı (1976), Manuçer (1977), Keykavus (1987), Siyâvuş (1999) ve II. Hüsrev (2009) adlı bölümleri Gürcüce'ye çevirmiş ve yayınlamıştır. Şu anda B. Şalvaşvili'nin *Şehnâme*'nin mitolojik bölümünden (Keyumars'tan Manuçer'in Krallığına) ve Anuşirvan yönetimini yansıtan bölümden yaptığı çeviri baskıya hazırdır. Görüldüğü üzere, modern çevirmenler *Şehnâme*'nin tarihî bölümlerinin çevirisi işine de girişmiş bulunmaktadır.

Yukarıda anılan çalışmaların tamamı manzum çalışmalardır. 1992 yılında M. Todua *Şehnâme*'nin bütün metnini manzum özet olarak yayınlamıştır. Çevirmenlerden M. Toduda, A. Gvakharia, İ. Kaladze, L. Tuşişvili, N. Bartaiya *Şehnâme*'nin "bilimsel çeviri" adı verilen türünü de Gürcüce'ye kazandırmışlardır. Söz konusu çeviri maalesef henüz yayınlanmamıştır.

Görüleceği üzere, *Şehnâme*'nin Gürcüce çevirileri değişik adlar taşımaktadırlar. Söz konusu bu çeviriler *Rostomiani* genel başlığı altında toplanmıştır.

Krallar Kitabı'nın Gürcüce versiyonlarının bir çok el yazması mevcuttur, bunların çoğunluğu Gürcü Millî El Yazmaları Merkezi'nde korunmaktadır.

Şehnâme'nin Gürcüce'ye yapılan eski şiirsel çevirilerindeki her mısra 16 heceden (buna Gürcü poetik dilinde Şairi denir) oluşmuştur. Modern çevirmenler ise, biçim olarak *Şehnâme*'ye daha çok uyan 14 heceli beyitleri kullanmışlardır.

3. Gürcistan'da *Şehnâme* Çevirileri Üzerine Araştırma Yapan Bilim İnsanları

Gürcistan'da *Şehnâme* araştırmalarının temelini 19. yüzyılın 90'lı yıllarında yazmış olduğu "Kaplan Postlu Şovalye Üzerine" (1980), "Rostomiani" (1891) adlı makaleleri ile N. Y. Marr (1864-1934) atmıştır. Gürcü bilim insanlarından Yust. Abuladze, K. Kekelidze, A. Baramidze gibi edebiyat araştırmacıları N. Y. Marr'ın başlattığı bu çalışmalarını devam ettirmişlerdir. *Krallar Kitabı*'nın Gürcüce çevirilerinin içerik analizlerinin, çevirmenlerin kimliklerinin ve çevirilerin yetkinlik düzeylerinin ortaya konmasında ve daha bir sıra



sorunun tanımlanmasında yukarıda anılan bilim insanlarının çalışmaları önemli rol oynamıştır. D. Kobidze'nin *Şehnâme'nin Gürcüce Versiyonu'nun Farsça Kaynakları* (1959) adlı çalışması ise Ya. Ripka, A. Starikov gibi yabancı İran uzmanlarının yüksek dereceli beğenilerini kazanmıştır.

M. Andronikaşvili, M. Khubua, K. Pagava, M. Mamatsaşvili, L. Jorjoliani gibi uzmanlar da *Şehnâme'nin* Gürcü versiyonlarının değişik bölümlerinin incelenmesine katkıda bulunmuşlardır.

Gürcü İran uzmanları salt *Şehnâme'nin* Gürcü versiyonlarının incelenmesi ile sınırlı kalmamışlardır. Bazıları, Firdevsi'nin poetikasının sorunlarını araştırma işine de girişmiştir. Özellikle, L. Tyşşvili, *Şehnâme'deki* leksikolojik birimler (1954) üzerine araştırmalar yapmıştır. D. Kobidze, *Fars Edebiyat Tarihi* adlı çalışmasında *Şehnâme'ye* yapılan öykünmeleri, ona yapılan nazire gayretlerini, Fivdesi'nin yaşamı ve sanatsal faaliyetlerini etraflı olarak incelemiştir. L. Giunaşvili, "*Şehnâme'deki* Kadın İmgeleri" (1965)'ni araştırmıştır. M. Todua'nın Firdevsi ve onun eseri *Şehnâme'ye* adanmış kitabı (1995) dikkatleri kapsamlı bir şekilde çekmektedir. L. Jorjoliani 2008 yılında, "*Şehnâme'deki* Artistik Zamanların Problematigi Üzerine" adlı çalışmasını yayınlamıştır. En son olarak da, A. Gvakhariya'nın geniş okur kitlesini Firdevsi'nin şahsiyeti ve eserleriyle tanıştırmak amacıyla yayınladığı *Firdevsi* (1963) adlı çalışmasını anmalıyız.

Sonuç

Bugün itibariyle *Şehnâme'nin* Gürcüce çevirilerinin bütün metinleri yayınlanmıştır. Gürcistan'da *Şehnâme'nin* bu denli popüler olmasından dolayı eserin bazı epizodlarından folklorik versiyonlar oluşmuştur. *Rostomiani*, *Bejaniani* için de aynı şey söz konusudur. N. Marr, Ye. Takaişvili, A. Khakhanaşvili, A. Şanidze, Ş. Dzidziguri *Şehnâme'nin* Gürcistan'da basılmasına ve incelenmesine gayret göstermişlerdir. Şehname'nin Gürcüce'ye çevrilen manzum ve mensur versiyonlarından her ikisinin kaynaklarının da edebî metinler olduğu olgusu da belirtilmelidir.



Yakov YAKOVLEVIÇ GRİŞİN (2019). Polonyalı Sürgünlerin Gözüyle Kazan ve Kazan Türkleri (17.-19. Yüzyıllar Arası). Çev. Muhammet Şen. İstanbul: Selenge Yayınları, 173 s., ISBN: 978-605-4944-29-3.

Aybüke GÜZAY*



Coğrafi şartlarının sunmuş olduğu imkânlar sayesinde önemini hiçbir zaman yitirmemiş olan Kazan şehri ve buradaki Türk varlığı, XVII-XIX. Yüzyıllarda bölgeye Rusya tarafından göç ettirilmiş olan Lehli sürgünlerin günlük ve anılarında yer almıştır. Dönemin şartlarını yansıtması açısından birinci elden kaynak konumunda olan bu anılar ve günlükler, Kazan Devlet Üniversitesi (1971) mezunu olan ve halen aynı üniversitede görev yapan Yakov Yakovleviç Grişin tarafından kaleme alınmış; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Muhammet Şen tarafından ise Türk diline kazandırılmıştır. Lehli sürgünlerin Kazan yurduna dair vermiş oldukları malumatları, bilim dünyasına kazandırmak amacı ile kaleme alınmış olan eser, mütercim tarafından da belirtildiği üzere "Rus ve tatarların haricinde Kazan ve Kazan yurduna dair üçüncü bir göz" niteliğinde olması açısından önem kazanmaktadır.

Eserdeki Konu başlıkları, Lehli sürgünlerin kaleme almış oldukları anıları temel alınarak yazılmış, "XVII. Yüzyılda Kazan'a Sürülen Polonyalılar (XVII. Yüzyılda Kazan'da Lehli Sürgünler)", "Kazan'da Bar Konfederasyonu Üyeleri", "Konfederasyonun Ünlü Üyesi, Beniovskiy'in Kazan'dan Firarı", "Belkur'un Gözüyle Kazan (Konfederasyonun Fransız Üyesi)", "General Yuzef Kopets'in Gözüyle Kazan", "Münferit Tehlikeli Suçlular", "Özgürlük Dönemi", "Acıların Şehri Kazan", "Saka Geldi Teknede", "Rusya'nın Güzel Şehri Kazan", "Kazan ve Kazan Yurduna Dair (Polonyalı Sürgünlerin Son Hatıraları)" adlı bölümlerden oluşmaktadır.

"XVII. yüzyılda Kazan'da var olan Lehli sürgünler ile ilgili araştırmalar Polonyalı tarihçiler tarafından yapılmış, ilk olarak Aleksandr Kraushar tarafından Kazan'da bulunan Lehli sürgünlere dair 1655 ve 1663 tarihli iki belge Krasinskiy Kütüphanesinde bulunmuş ve 1893 yılında yayımlanmıştır. Bu belgeler, Kazan ahvaline sürgün edilmiş olan Lehlerin

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 12.01.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.02.2020

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İZMİR; ORCID: 0000-0003-1609-5086. E-posta: aybukeguzay@hotmail.com

sistemli bir örgütlenme ile milli kimliklerine bağlı kalacaklarına ve geleneklerini muhafaza edeceklerine dair bir teminatın da göstergesidir. Fakat bu yıllardaki Polonyalı sürgünlerin ahvali hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Konu ile ilgili tüm sorularına cevap alamayan yazar, Rus kaynaklarına da yönelmiş ve Rus tarihçilerin çalışmalarını da incelemiştir.

Eserde ayrıca Lehli Soyluların bağımsızlıklarını korumak amacı ile 1768 yılında kurmuş oldukları Bar Konfederasyonundan ve üyelerinin Ruslar tarafından esir alınarak sürgün edildiklerinden bahsedilmektedir. Bu sürgünler üç aşamada gerçekleşmiş, Kiev'den Kazan'a gitmek üzere yola çıkarılan üç grup hakkında bilgi verilmiştir.

Bu konfederasyonun üyelerinden olan Maurits August Beniovskiy'i başta olmak üzere diğer sürgünlerin de hayat hikâyelerine detaylı bir şekilde yer verilmiş olması, mütercimim de belirtmiş olduğu üzere, Kazan ve Kazan yurduna dair vermiş olduğu malumatların sönük kalmasına neden olmuştur. Fakat Konfederasyonun Fransız üyesi olan Albay Avgust Tesi de Belkur tarafından Kazan yurduna dair değerli malumatlar verilmiş, Kazan pazarı ve dönemin ticari hayatının zenginliği gözler önüne serilmiştir. General Yuzef Kopets ise Tatarlara ait çeşitli resimler ve notlar ile birlikte, onların gelenek-görenekleri hakkında ilginç malumatlar vermiştir. Ayrıca sürgünler, geçmiş oldukları yol güzergâhlarında yoğun bir şekilde Tatar nüfusa rastladıklarını belirtmişlerdir.

1700'lü yılların sonlarına doğru vuku bulan bu gelişmeler sonrasında Lehler, tesis etmiş oldukları gizli cemiyet ve örgütler ile 1830-1831 yıllarında gerçekleşmiş olan isyan hareketine hazırlanmışlardır. Eserde sosyal ve kültürel meselelerin haricinde, döneme ait siyasi gelişmeler de takip edilebilmektedir. XIX. Yüzyılda yürüttükleri siyasi faaliyetler nedeniyle Sibiry'a sürgün edilen Adam Yablonskiy ve Valerian Stanisevskiy'nin yolları da Kazan'dan geçmiş ve bu şehir ile insanlarına dair gözlemlerine yer vermişlerdir. Tatarların yaşam koşullarına dair malumatlar da mevcuttur. Kazan yurduna dair ilginç notlar bırakan sürgünlerden Maksimilian Yatovi ve Agaton Giller'in anılarında ise Kazan'a dair, bu havalinin önemli bir ticaret merkezi ve Kazan'ın çok güzel bir şehir olduğu vurgulanmıştır. Bu şehir ayrıca, Rusya'nın kuzeyine sevk edilmiş olan sürgünlerin geçiş noktası konumundadır.

Kitapta, sürgünlerin bırakmış oldukları notlarına dair yayımlanmış olan eserlere de yer verilmiştir. Böylece bu hususta yapılacak olan araştırmaların önünün açılması bakımından faydalı olacağı düşünülmektedir. Günlüklerin kapak fotoğrafları, hafızalarda daha kalıcı olması düşüncesinden hareketle ve tarayıcıdan taranmak suretiyle eserin müellifinden farklı olarak mütercim tarafından kitaba ilave edilmiştir. Resim, gravür ve haritaları içeren görsel malzemeler ise olduğu gibi ve yerinde kullanılmıştır.

Lehli sürgünlerin hepsini içermemekle birlikte, dönemin toplumsal yapısına ve siyasi şartlarına dair malumatlara ulaşabildiğimiz bu eserde, sürgünlerin yaşadıkları zorluklar ve üstesinden gelmek zorunda kaldıkları güçlükler, devletlerarasındaki münasebetlere dair bilgi sahibi olmamıza da imkân vermektedir. Zira mütercim tarafından Rusya ile Lehistan arasında yapılmış olan anlaşmalar ile çeşitli kavramların açıklamaları da dipnotlarda belirtilmiştir. Bu hususta Rusça ve İngilizce kaynaklardan da istifade edilmek suretiyle katkıda bulunulmuştur. Sade ve anlaşılır bir Türkçe ile tercümesi yapılmıştır.

Yakov Yakovleviç Grişin'in Lehli sürgünlerin günlüklerini esas alarak kaleme almış olduğu bu eser, konu ile ilgilenen araştırmacılara yol göstermesi açısından mühimdir. Eserin Türkçe'ye tercüme edilmesi ise Türk Dünyası'na yapılmış olan önemli bir hizmettir.

Zira yerli ve Rusça kaynakların dışında Lehli sürgünlerin günlükleri aracılığı ile Kazan yurduna dair verilmiş olan bilgiler, kaynaklar açısından mukayese imknı sağlamakla birlikte, döneme dair bilgi eksikliğini de gidermeyi amaçlamıştır. Özellikle Kazan tatarlarına dair, onların sosyo-ekonomik durumları ve toplum yapıları ile ilgili birinci elden kaynak niteliğinde olan günlükler aracılığı ile aktarılmış olan bilgilerin açığa çıkarılması hususunun, bu eserin Türk diline kazandırılmasında önemli rol oynadığı düşünülmektedir.





Hüseyin YILDIZ (2019). Eski Türkçenin İzinde. Ankara: Akçağ Yayınları. 173 s., ISBN: 978-605-3425-16-8

Ekinsu GÜL *



29-30 Nisan 2019 tarihlerinde Ordu Üniversitesi'nde yapılan *Eski Türkçe Araştırmaları Çalıştayı*'nda sunulan tebliğlerin yanı sıra, çalıştayda sunulmayan birkaç yayını da içeren eser Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Yıldız'ın kaleme almış olduğu söz başı ile takdim edilmiştir. Yıldız, söz başında, anadilimiz olan Türkçenin bilinen en eski yazıtlarının XII. Karl ve I. Petro'nun farkında olmadan başlattıkları, adeta bir zincir şeklinde ilerleyen ve elimize ulaştığında Türk dilinin söz varlığını yüzyıllar öncesine kadar götüren Bengü Taşlar, Orhun Yazıtları, Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lügâti't-Türk'ün bulunma hikâyelerine değinmiştir. Bunun devamında Türkiye'deki Eski Türkçe kürsüsünün kurucuları ve bu kuşağın günümüze kadar olan takipçilerinin isimlerini vererek Eski Türkçe hakkında çalışanlara ulaşabileceğimiz bir isim listesi sunmuştur.

Daha önceleri doğrudan Eski Türkçe konulu muhtelif toplantılar düzenlenmişti. Bunların da bazılarının bildiri kitapları yayınlanarak

okuyucuya sunulmuştu. 1988'de başlayıp 1992'ye kadar süren Sovyet-Türk Kolokyumlarından 8-14 Haziran 1990'da Almatı'daki toplantı Köktürk Anıtları (Dil, Edebiyat, Tarih, Arkeoloji, Sanat, Kültür) ile doğrudan Eski Türkçeye yönelikti. Bu toplantının bildirileri 1990 TDAY-Belleten özel sayısında neşredilmişti.

II. Milletler Arası Göktürk Anıt ve Yazıtları Kolokyumu 23-30 Nisan 2000 İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları enstitüsünce düzenlenmişti. Bu kolokyumun bildirileri de 2000 TDAY-Belleten özel sayısı olarak okuyucularla buluşturulmuştu.

18-20 Kasım 2009 tarihlerinde Afyon Kocatepe Üniversitesinde düzenlenen I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni adı altında yapılan toplantının da bildirileri bir kitap olarak 2010 yılında yayınlanmıştı.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafınca 26-29 Mayıs 2010 tarihlerinde Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl başlıklı III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunda da doğrudan Eski Türkçe konulu bildiriler sunulmuştu. Bu bildiriler de 2011 yılında yayınlandı.

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 06.03.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.03.2020

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, MUĞLA; ORCID: 0000-0002-0143-448X, E-posta: ekinsugul10@gmail.com

Elimizdeki bildiriler kitabını ihtiva eden çalıştay, konusunda yapılan son bilimsel toplantının kitabıdır.

Kitapta bildiriler konularına göre tasnif edilip sekiz bölüm halinde sunulmuştur. Kitabın ilk bölümünün adı olan *Eski Türkçe Çalışmalarına Genel Bir Bakış*; Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un Eski Türkçe Araştırmaları Çalıştayı'nın kapanış oturumunda yaptığı genel bir değerlendirmenin yazıya geçirilmiş halidir. Ercilasun'un, değerlendirmesinde Türkolojinin sandığımızdan çok daha geniş bir alan olduğunu söyleyerek tek bir sözcüğün bile bir makale veya bildiri konusu olacak kadar tarih serüveninden geçtiğini ve henüz üzerine çalışılmamış birçok konu olduğunu dile getirerek bu nesli takip edecek genç nesle de bir göndermede bulunduğunu anlıyoruz. Ercilasun, aynı zamanda Türkolojiyi, bazı kaynaklarda Türklük Bilimi/Türkiyat adıyla da geçer, kendi dilimiz olarak incelememizin aynı zamanda bir görev olduğunu da dile getirmiştir. Bazı zorunlu şartlar yüzünden Türkolojiyi çok iyi takip edemediğimizi dile getiren Ercilasun; kanımca Türklük Bilimi ile ilgilenenlerin, henüz ülkemizde pek çalışma yapılmamış kaynaklar için en azından bir dil bilmesi gerektiğini dile getirmektedir.

Kitabın Eski Türk Bengü Taşları adlı ikinci bölümünde iki yazı yer almaktadır. Bunlardan ilki Erhan Aydın'ın kaleme almış olduğu *Eski Türk Yazıtlarının Anlatıcıları Kimlerdi?* adlı bildirisidir. Giriş, Kağanlık Yazıtlarının Anlatıcıları, Diğer Yazıtların Anlatıcıları ve Sonuç olarak başlıkları olan bu bildirinin giriş bölümünde Eski Türk yazıtlarının yazılış ve dikiliş nedenine kısaca değindikten sonra bu yazıtlarda anlatılanların nasıl hatırdaki tutulduğu problemine fikir olabilecek birkaç görüş dile getirmiştir.

Bu bölümün ikinci yazısı olan *Yenisey Yazıtlarında {+KA}* Yaşar Şimşek tarafından kaleme alınmıştır. Giriş, {+KA}'nın Tarihî ve Günümüz Türk Lehçelerindeki Durumu, Yenisey Yazıtlarında {+KA} ve Sonuç olmak üzere dört başlıktan meydana gelen bu çalışmanın giriş bölümünde yazar, yazıtlarının dil özelliklerini veya söz varlığını konu alacak çalışmalar yaparken göz önünde bulundurmanız gereken bir takım problemleri dile getirmiştir.

Kitabın üçüncü bölümü olan 'Eski Uygur Bitigleri' kısmında üç çalışma yer almaktadır. Bunlardan ilki Ferruh Ağcanın kaleme almış olduğu *Eski Uygurcada Gerçekten n-diyalekti ve y-diyalekti Var mı?* adlı çalışmadır. Bu çalışmanın giriş bölümünde Ağca; diyalektlerin genel olarak oluşma şartları, diyalektoloji araştırmalarında karşılaşılan güçlüklerle değinmiş ve bu araştırmaların kaynaklarının çoğu zaman sınırlı olduğunu dile getirmiştir. Çalışmanın Eski Uygurca'nın Diyalektleri Hakkında Görüşler kısmında Eski Türkçede diyalektlerin olup olmadığı Türkolojinin bugün de meşguliyeti alanında olduğunu söyleyen Ağca, Türk runik harfli yazıtlarda dahi diyalektoloji çalışmalarının olduğunu kaleme almıştır.

'Eski Uygur Bitigleri' bölümünün ikinci çalışması Bülent Gül'ün kaleme aldığı *Eski Uygurcadan Moğolcaya Geçen tükel Sözcüğü ve esen tükel İbaresini Üzerine* adlı çalışmadır. Bu çalışmada Gül, Eski Uygurca sözcükleri içinde "tam, bütün, bütünüyle, tamamen, iyi" anlamları ile geçen *tükel* sözcüğü ve *esen* sözcüğü ile birlikte ikileme olarak kullanılan *esen tükel* ikilemesinin Moğolcadaki durumu incelemiş ve karşılaştırmıştır. Tükel ve esen tükel olarak başlıkları olan çalışmada tükel başlığı altında sözcüğün türediği tüke- fiilinin anlamlarından bahsetmiş, akabinde Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarından örneklemeler yapmıştır.

'Eski Uygur Bitigleri' bölümünün son çalışması Hüseyin Yıldız'ın kaleme aldığı *Eski Uygur Metinlerinde Bir Karakter Analizi Kuan Şi İm Pusar (觀世音菩薩 -Avalokiteśvara)*

adlı yazıdır. Çalışma dört başlık altında incelenmiş ve üçüncü başlık iki alt bölüme ayrılmıştır. Bunlar: Eski Uygurca Kuan Şi İm Pular Metni Hakkında, Kuan Şi İm Pular Kimdir?, Eski Uygurca Metinden Tanıklara Kuan Şi İm Pular'ın Özellikleri ve Canlılar Üzerindeki Etkileri (3.1. Genel Özellikleri, 3.2. Adını Ananlar Üzerindeki Etkileri), Dinî-Mitolojik Kahraman Tipleri ve Kuan Şi İm Pular'dır. Türkçeye 'Asil Dinin Nilüfer Çiçeği Kitabı' olarak çevrilen ve bu eserin 25. bölümünün Eski Uygurcaya tercümesi olan Kuan Şi İm Pular hakkında Radloff, Tekin ve Özcan'ın çalıştığını kaleme alan yazar Tekin ve Özcan'ın okuyuşlarındaki transkripsiyon farklılıklarını belirtir. Daha sonra eserdeki ana ve yardımcı kahramanların Eski Uygurca ve Sanskritçe isimlerini, metinde hangi fikrin işlendiğini ve metnin nasıl ilerlediğini dile getirmiştir

Kitabın dördüncü bölümü olan *Eski Türkçe ve Tarihî Türk Lehçeleri* bölümünde iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Serkan Şen'in kaleme almış olduğu *Dîvânü Lügâti't-Türk'ü Şekillendiren Yazı Dili Söz Varlığı Açısından Dönemin Hangi Lehçesine Dayanır?* adlı çalışmadır. Bu çalışmada Şen, Dîvânü Lügâti't-Türk'ün sözlük olarak kaleme alındığı ve madde başlarının daha anlaşılabilir olması için sözcüklerin geçtiği örneklerin verildiğini dile getirmiş, aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud'un eseri Hakaniye Türkçesiyle kaleme almasını yazı dilinin devletin gölgesinde geliştiği kanısına varmıştır. Şen'in bu çalışmayı kaleme almasındaki amaç, söz varlığı açısından yazı diline en çok katkı sağlayan lehçenin Hakaniye Türkçesinin özünü oluşturabileceği düşüncesidir.

Abdulkadir Öztürk'ün kaleme aldığı *Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri* çalışması dördüncü bölümün ikinci çalışmasını oluşturmaktadır. *Giriş* başlığı altında Kıpçakların -takip edilebilen- tarih sahnesine çıkışları ve bilinen ilk metinleri olan Codex Cumanicus'un 14. yüzyılın başlarında tamamlandığı bilgisini verdikten sonra Kıpçakların tarih sürecinde hangi coğrafyalarda yazı dili olarak kullanıldığından bahsetmiştir. Öztürk, *Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi* adlı başlığın altında Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinin Don nehri ile Tuna nehri arasında kalan ve Doğu Avrupa'nın bir bölümünü de kapsayan bu bölgede yazı dili olarak kullanıldığını söyler. Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinin bir tasnifini de sunmuştur.

Kitabın beşinci bölümü *Eski Türkçe ve Çağdaş Türk Lehçeleri* adındadır. Bu bölümün ilk yazısı Ekrem Arıkoğlu'na ait olan *Eski Türkçeden Tuvacaya* adlı çalışmadır. Bu çalışmada Arıkoğlu Tuvaların bugünkü yaşadıkları bölgede bu güne kadar kimlerin yaşadığını ve Tuvaların Göktürkler ve Uygurlar zamanından beri buldukları bölgede meskûn oldukları için Eski Türkçenin birçok özelliğini koruduklarını dile getirmiştir. Arıkoğlu Tuvacanın fonetik, morfolojik ve leksik özelliklerini on madde hâlinde sunmuştur.

Bölümün ikinci yazısı Feyzi Ersoy'un kaleme almış olduğu *Eski Türkçe-Çuvaşça İlişkisi*'dir. Bu çalışmada Çuvaşça'nın Altay dilleri ile bir ilgisi olduğundan ve Çuvaşçanın Türk lehçeleri tasniflerinde hangi konumda konumlandırıldığını farklı araştırmacıların tasniflerinden örneklerle belirtmiştir. Çalışmada Çuvaşça ve Eski Türkçenin benzerlikleri fonetik, morfolojik leksikolojik ve sentaktik karşılaştırmalarla değerlendirilmiştir.

Kitabın altıncı bölümünün ismi *Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi Ağızları*'dir. Bu bölümdeki tek çalışma Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Yaşayan Eski Türkçe Sözcükler* adlı çalışmasıdır. Yazar, bu çalışmanın ilk kısmında Türkiye Türkçesinde ağızların oluşma nedenlerini açıklamıştır, akabinde çalışmanın konusunun ana çizgisini kelime başında c-, y- ve Ø- ile ilgili olacağını belirtmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında Gülensoy, ön seslerine göre bazı sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki örneklerini incelediğini ve başka bir çalışma yapıldığında da farklı sonuçların elde edilebileceğini ifade eder.



Kitabın yedinci bölümü olan *Eski Türkçe ve Dilbilimi* kısmı iki adet çalışmadan oluşmaktadır. Bunlardan ilki Faruk Gökçe'nin kaleme almış olduğu *Tipoloji Filolojiyi Besler Mi? (Orhun Yazıtlarındaki küçük tegme- Yapısı İçin Tipolojik Kanıtlar)* adlı çalışmadır. Bu çalışmada Gökçe, *kuçık tegme-* yapısını anlamlandırma sorununu dile getirmiştir.

Bölümün bir diğer çalışması Kenan Azılı'nın kaleme almış olduğu *Ortaklık Metaforu ve Eski Türkçe Durum Kategorisindeki Görünümü* adlı çalışmadır. Bu çalışmada ortaklık metaforuyla ilgili dilbilimcilerin görüşlerini sunan Azılı, Türkçede ortaklık metaforu hakkında bilgi vermiştir. Eski Türkçede instrumental ve komütatif işaretleyicileri örnekleriyle sunmuştur. Sonuç kısmında Türk dilindeki ortaklık metaforunun gelişim süreci hakkında bir tablo çıkarmıştır.

Kitabın sekizinci ve son bölümü *Moğolistan'da Eski Türkçe Çalışmaları* adlı bölümdür. Bu bölümde Şaban Doğan'ın kaleme almış olduğu *Ser-Odjav Namsrai (1923-1990) ve Çalışmaları* adlı bir çalışma yer almaktadır. Bu çalışmada Doğan, Ser-Odjav Namsrai'nin hayatı ve akademik kariyeri hakkında bilgi verdikten sonra yazarın 1923 yılından 1990 yılına kadar yapmış olduğu monografi, ortak yayım, broşür, editörlük, derleme, eleştiri, makale ve bildiriler, diğer dillerde ortak yayımları, makale ve bildiri çalışmalarını sunmuştur.

Çalıştayın düzenleyicilerinden olan Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Yıldız'ın editörlüğünde yayınlanan *Eski Türkçenin İzinde* adlı kitap Türklük Bilimi çalışmalarına katkı sağlamıştır.